

mac. зеница црнка
pol. źrenica
słowen. zenica
dłuż. pupila
słowac. zrenica, zrenička
bułg. Зеница
chorw. zjenica
czes. zornice, panenka
serb. зеница
ros. зрачок
brus. зрэнка
ukr. Зіниця, чоловічок
głuż. zernička

Słowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowatorstwo

**Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe
im. Wągów**

**Instytut Slawistyki
Polskiej Akademii Nauk**

**Słowiańskie
słowniki gwarowe**
– tradycja i nowatorstwo

DIALEKTOLOGIA SŁOWIAŃSKA

TOM I

pod redakcją Doroty K. Rembiszewskiej

KOMITET ORGANIZACYJNY KONFERENCJI

Słowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowatorstwo, 25–26.09.2014 r.
zorganizowanej przez Instytut Sławistyki PAN w Warszawie przy współudziale Instytutu
Sławistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego, Łomżyńskiego
Towarzystwa Naukowego im. Wagów w Łomży.

dr hab. Dorota Krystyna Rembiszewska prof. IS PAN

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, przewodnicząca komitetu organizacyjnego

mgr Elżbieta Aftowicz

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, sekretarz konferencji

dr Ignacy Doliński

Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej,
Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego

dr hab. Irena Jaros prof. UŁ

Uniwersytet Łódzki

dr Elżbieta Kaczmarek

Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej,
Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego

prof. dr hab. Halina Karaś

Zakład Historii Języka Polskiego
i Dialektologii Uniwersytetu Warszawskiego

prof. dr hab. Irena Maryniakowa

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

prof. Motoki Nomachi

Hokkaido University Graduate School of Letters

prof. dr hab. Janusz Siatkowski

Uniwersytet Warszawski

dr Agata Soczyńska

Zespół Kolegiów Nauczycielskich w Ostrołęce

dr Agnieszka Wępa

Pracownia Słownika Gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur,
Instytut Języka Polskiego PAN

dr Peter Weiss

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Ljubljana

INSTYTUT SŁAWISTYKI PAN, WARSZAWA
ŁOMŻYŃSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE IM. WAGÓW

Słowiańskie słowniki gwarowe

– tradycja i nowatorstwo

pod redakcją
Doroty Krystyny Rembiszewskiej

Warszawa–Łomża 2016

Recenzowały

Halina Karaś
Hanna Popowska-Taborska

Seria: Dialektologia słowiańska

Sekretarz tomu

Elżbieta Aftowicz

Korekta streszczeń angielskich

Jakub Ozimek

Skład i łamanie

Dariusz Górski

Projekt okładki

Dariusz Górski

© Copyright by Dorota Krystyna Rembiszewska & the respective authors

© Copyright by Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe, 2016

© Copyright by Instytut Sławistyki PAN, 2016

ISBN (dla ŁTN) 978-83-86175-98-7

ISBN (dla IS PAN) 978-83-64031-42-7

ISBN 978-83-64031-43-4 (wersja elektroniczna)

Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy Instytutu Sławistyki PAN

ul. Jaracza 6 m. 12, 00-378 Warszawa

tel. 22 827 17 41

sow@ispan.waw.pl

www.ispan.waw.pl

Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów

ul. Długa 13, 18-400 Łomża

tel. 86 216 32 56

wagowie@ltn.lomza.pl

ltn.lomza.pl

SPIS TREŚCI

Przedmowa	7
Monika Buława (Kraków), Leksyka gwarowa w <i>Polskim słowniku lekarskim</i> Franciszka Giedroycia	9
Michał Głuszkowski (Toruń), Wykorzystanie słowników gwarowych w bada- niach idiolektów	21
Agnieszka Gotówka (Warszawa), Przydatność amatorskich słowników gwarowych do badań leksyki góralskiej w aspekcie kulturowym. . . .	31
Barbara Grabka (Kraków), Słownik ogólnogwarowy – problemy i wyzwania (na przykładzie <i>Słownika gwar polskich</i> PAN)	39
Iryda Grek-Pabisowa (Warszawa), O leksykograficznym opracowaniu kilku mniej znanych odmian polszczyzny mówionej na dawnych Kresach Północno-Wschodnich	53
Martina Ireinová (Brno), Materiálová základna a zdroje <i>Slovníku nářečí českého</i> <i>jazyka</i>	75
Magdalena Janiga (Kraków), Ekspresywne nazwy osób w <i>Słowniku gwar pol- skich</i> Jana Karłowicza	83
Irena Jaros (Łódź), Przydatność <i>Słownictwa ludowego z terenu byłych woje- wództw kieleckiego i łódzkiego</i> Karola Dejny do badań dynamiki zmian w gwarach	95
Hana Konečná (Brno), Několik poznámek k tvorbě hesel <i>Slovníku nářečí</i> <i>českého jazyka</i>	105
Вераініка Мікалаеўна Курцова (Mińsk), <i>Зводны слоўнік беларускіх народных</i> <i>гаворак як інавацыйны праект нацыянальнай дыялектнай лексіка-</i> <i>графіі</i>	113
Tomasz Kwoka (Kraków), Serbskie i czarnogórskie słowniki gwarowe po roku 2000	129
Irena Maryniakowa (Warszawa), Opracowanie leksyki gwarowej Podlasia w Instytucie Sławistyki PAN	145

Сергей Алексеевич Мызников (Sankt-Peterburg), Русская диалектная сводная и региональная лексикография (XIX–XXI вв.)	155
Joanna Okoniowa (Tarnów), Materiały rękopiśmienne Zygmunta Glogera. Przyczynek do XIX-wiecznych badań nad językiem i kulturą Podlasia . .	173
Małgorzata Ostrówka, Iryda Grek-Pabisowa, Beata Biesiadowska-Magdziarz, Mirosław Jankowiak (Warszawa), Polszczyzna północnokresowa w ujęciu leksykograficznym	183
Dorota Paśko-Koneczniak (Toruń), Koncepcja <i>Słownika zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego</i>	197
Jerzy Reichan (Kraków), Jeszcze w sprawie leksykograficznej interpretacji faktów gwarowych w słownikach gwar polskich	207
Dorota Krystyna Rembiszewska (Warszawa), Zarys koncepcji słownika frazeologizmów w polszczyźnie lokalnej północnego Podlasia	217
Zofia Sawaniewska-Mochowa (Warszawa), Kultura regionalna w zwierciadle języka. O koncepcji <i>Słownika gwarowo-kulturowego Kujaw</i>	223
Janusz Siatkowski (Warszawa), Przydatność regionalnych słowników i opracowań w interpretacji materiałów <i>Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego</i> . .	235
Jerzy Sierociuk (Poznań), Słowniki regionalne jako wstępny etap opracowania <i>Słownika ogólnowielkopolskiego</i>	245
Kazimierz Sikora (Kraków), Gwarowe słownictwo funkcyjne w opisie leksykograficznym	255
Elżbieta Smułkowa (Warszawa), Badanie słownictwa dwujęzycznej ludności pogranicza. Na czym polega nowatorstwo <i>Słownika brasławskiego?</i> . .	269
Agnieszka Wępa-Siudek (Kraków), O ucyfrowieniu zbiorów <i>Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur</i>	279
Jadwiga Wronicz (Kraków), Tradycyjność i nowatorstwo przygotowywanego <i>Słownika gwar Małopolski</i>	289
Bogusław Wyderka (Opole), <i>Słownik gwar śląskich</i>	299
Noty o autorkach i autorach	313

PRZEDMOWA

Publikacja ta jest swego rodzaju kontynuacją tradycji konferencji Stieberowskich, stanowiących forum spotkań slawistów, które odbywały się przed laty w Instytucie Slawistyki PAN w Warszawie. W roku 2000 ukazał się tom *Słowiańskie słowniki gwarowe*, pod redakcją Hanny Popowskiej-Taborskiej z referatami wygłoszonymi na IX Konferencji Stieberowskiej. Zamieszczone tam teksty zawierały przegląd ówczesnego dorobku polskiej leksykografii gwarowej oraz prezentowały wybrane zagadnienia z leksykografii gwarowej polskiej i południowosłowiańskiej.

Obecny tom nawiązuje tytułem i tematyką, a jednocześnie inicjuje serię *Dialektologia słowiańska*, która będzie miejscem prezentacji najnowszych rezultatów badań w zakresie dialektologii słowiańskiej, platformą dyskusji na temat bardzo dynamicznie zmieniającego się systemu gwarowego Słowiańszczyzny, roli i statusu języków lokalnych na tle odmian standardowych. W przygotowaniu jest tom następny – *Dynamika gwar słowiańskich w XXI wieku*.

Choć w publikacji nie wyodrębniono działów tematycznych (przyjęto bowiem porządek według kolejności alfabetycznej nazwisk autorów), to teksty tworzą kilka odrębnych bloków problemowych. Są to m.in.:

- charakterystyka wybranych słowników z różnych obszarów Słowiańszczyzny uwzględniająca najnowszy stan wiedzy (z Polski – m.in. Słownik gwar polskich PAN, Słownik gwar śląskich; z Rosji – przegląd dorobku leksykograficznego od XIX do XXI wieku; z południowej Słowiańszczyzny – serbskie i czarnogórskie słowniki gwarowe po roku 2000);

- założenia i koncepcje planowanych słowników gwarowych (Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego, Słownik frazeologizmów polszczyzny lokalnej północnego Podlasia, Słownik gwarowo-kulturowy Kujaw, Słownik ogólnowielkopolski, Зводны слоўнік беларускіх народных гаворак, Slovník nářečí českého jazyka);

- znaczenie słowników gwarowych w interpretacji zjawisk językowych w opracowaniach syntetycznych (Ogólnosłowiański atlas językowy) i badaniach dziedzictwa kulturowego.

Jak napisała w recenzji Halina Karaś, tom ten „stanowi interesującą poznawczo, ważną pozycję z zakresu [...] słowiańskiej leksykografii gwarowej. Podjętą problematykę znakomicie wyraża tytuł recenzowanej pracy zbiorowej, będącej pokłosiem Międzynarodowej konferencji naukowej, która odbyła się w Warszawie w dniach 25–26 września 2014 roku. [...] Mimo iż słowiańskiej leksykografii gwarowej, zwłaszcza polskiej, dotyczy już wiele prac, to jednak lektura tomu przekonuje, iż wciąż jest to tematyka niewystarczająco zbadana”.

Dorota K. Rembiszewska

Monika Buława

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków
monika.bulawa@ijp-pan.krakow.pl

LEKSYKA GWAROWA W *POLSKIM SŁOWNIKU LEKARSKIM* FRANCISZKA GIEDROYCIA

Słowa kluczowe: leksykografia, *Polski słownik lekarski*, leksyka gwarowa, nazwy chorób.
Keywords: lexicography, *Polish Medical Dictionary*, dialect lexis, names for diseases.

Choć obecnie leksyka gwarowa prezentowana jest w słownikach specjalnie do tego przeznaczonych, w dawniejszej praktyce leksykograficznej bywała ona również uwzględniana w słownikach o charakterze ogólnym. Jednostki gwarowe znaleźć można w tak ważnych dla polskiej leksykografii dziełach, jak *Słownik warszawski*, *Słownik wileński* czy słownik pod red. Doroszewskiego¹. Mniej znanym przykładem tego zjawiska, bo dotyczącym leksykonu zawierającego słownictwo specjalistyczne, jest wydany w latach trzydziestych XX wieku *Polski słownik lekarski* Franciszka Giedroycia².

Pomysł, aby bliżej przyjrzeć się temu leksykonowi, wynikał z mojego zainteresowania gwarowymi nazwami chorób, a także z faktu, że stanowi on jedno ze źródeł *Słownika gwar polskich* PAN, a zatem jednostki w nim zawarte wprowadzane są do tej publikacji. Jako członek zespołu pracującego nad *Słownikiem gwar polskich* uznałam, że warto zbadać to mało znane źródło, aby zobaczyć, co rzeczywiście ono zawiera. Celem artykułu jest zatem przedstawienie leksyki gwarowej zawartej w *Polskim słowniku lekarskim*, w tym próba odpowiedzi na pytanie, jaka jest jej wartość i przydatność dla leksykografii naukowej.

Dowmont Franciszek Giedroyć, autor *Polskiego słownika lekarskiego*, urodzony w 1860 roku, zmarły w 1944, był lekarzem, profesorem Uniwersytetu Warszawskiego, specjalistą w zakresie chorób skórnych i wenerycznych (pracował jako ordynator w warszawskim Szpitalu św. Łazarza), przede

¹ Na temat jednostek gwarowych w ogólnych słownikach języka polskiego zob. Walczak 2003.

² W opracowaniach biograficznych (PSB: 425; Szarejko 1991: 202; Śródka 1994: 515; Gliński 1997: 106) podawane są dwa imiona autora: Dowmont Franciszek; niemniej na karcie tytułowej *Polskiego słownika lekarskiego* figuruje tylko drugie z nich (a właściwie jego skrót „Fr.”), dlatego też jedynie nim posługuję się w artykule.

wszystkim zaś autorem cenionych, nierzadko obszernych, publikacji z zakresu historii medycyny³. Do prac z tej dziedziny zalicza się również *Polski słownik lekarski* (wydany w latach 1931–1933), będący – w ocenie jednego z biografów F. Giedroycia – „ukoronowaniem niejako [jego] działalności naukowej” oraz dziełem „iście benedyktyńskiej pracowitości” (PSB: 426).

O tym, jaka była koncepcja tego liczącego niemal 1400 stron leksykonu, dowiedzieć się możemy ze wstępu do niego. Genezy *Słownika* szukać należy we wcześniejszej pracy F. Giedroycia jako historyka medycyny, który studiując pisma z czasów dawniejszych, niejednokrotnie napotykał w nich słowa dla siebie niezrozumiałe. Zaczął je spisywać, najpierw na swoje potrzeby, potem z myślą o ułożeniu słowniczka terminów, które wyszły z użycia. Ostatecznie koncepcja opracowania została znacznie poszerzona: zamiarem autora stało się zebranie w nim zarówno dawnych, jak i współcześnie używanych wyrazów należących do nomenklatury lekarskiej, wyekscerpowanych z polskich oryginalnych pism lekarskich lub przetłumaczonych na język polski (przy czym systematyczny przegląd materiałów zakończony został na roku 1900). Autor podkreślał, że jego leksykon nie ma charakteru normatywnego, dydaktycznego, lecz archiwalny: pokazuje więc w nim wszystko, co znalazł, nie wskazując, co uważał za najlepsze, nie pomijając jednostek, które oceniał jako niewłaściwe. Jedynym wyjątkiem od tej zasady było pominięcie – jak to określił – „nazw cudzoziemskich tylko o pozorach polskości” (Psl I: VI), poza tymi najbardziej zdomowionymi i często lepiej znanymi niż ich polskie odpowiedniki (np. *apopleksja, terapeuta*). Według zamysłu autora, pokazując wszystko, co w zakresie mianownictwa lekarskiego funkcjonowało i funkcjonuje, ułożony przez niego zbiór terminów miał przygotować materiał do przyszłego słownika o charakterze normatywnym. Ponadto mógł on służyć pomocą osobom studiującym teksty medyczne z odleglejszych epok. Dla leksykografów ciekawa może być wzmianka F. Giedroycia o tym, że przy okazji układania *Słownika lekarskiego* udało mu się sprostować błędy w słowniku Lindego dotyczące terminów medycznych, wynikłe z niedokładnego, zbyt skróconego podawania przez Samuela Lindego przytoczeń albo nawet po prostu z przekręcenia przez niego cytatu.

Jak widać z powyższego krótkiego opisu, *Słownik* F. Giedroycia miał być swego rodzaju tezaurem mianownictwa lekarskiego. I z tej koncepcji wynikło uwzględnienie w nim także nazw gwarowych. Jak pisze sam autor, „pominięcie gwar sprzeciwiałoby się założeniu »Słownika«” (Psl I: VI).

Jednostki gwarowe zostały spośród innych wyróżnione gwiazdką. Kwalifikację gwarową mogły otrzymać: wyraz, jedno z jego znaczeń, frazeologizm

³ Informacje o życiu i pracy Franciszka Giedroycia można znaleźć w: PSB: 425–427; Szarejko 1991: 202–205; Śródka 1994: 515–518; Gliński 1997: 106–108.

(np. *zadrzeć gęgi* ‘umrzeć’) lub zestawienie (np. *maść jachimowa*). Jednostki gwarowe definiowane są przeważnie za pomocą podania ich odpowiedników z języka ogólnego lub łaciny albo też z obu tych języków (np. *Kręcz* ‘distor-sio, wykręcenie (w stawie)’ Psł I 338). Rzadziej zdarzają się definicje opisowe (np. *Ustępi* ‘choroba pięty, powstająca u ludzi chodzących boso wskutek mocnego nastąpienia, uderzenia o kamień’ Psł II 448). Łacina w definicjach pełni dwie funkcje: przede wszystkim służy do precyzyjnego, jednoznacznego wskazania desygnatu, a ponadto o jej użyciu mogą decydować względy obyczajowe – za pomocą terminów łacińskich często są definiowane wyrazy dotyczące seksualności (np. *coire, coitus, meretrix*) lub niektórych funkcji fizjologicznych (np. *alvum deicere, mingere*). Czasami, stosunkowo rzadko jednak, hasła wzbogacono cytatem lub przykładem użycia (np. *Bólny* ‘bólący, chory’: B.[ólna] noga). Cytaty opatrzone są bardzo ogólnym odwołaniem do źródła (podawany jest jedynie skrót tytułu słownika, czasopisma lekarskiego lub nazwiska autora dzieła, z którego pochodzi przytoczenie). Brakuje jakiegokolwiek informacji o geograficznym zasięgu danego wyrazu.

Wykscerpowanie z *Polskiego słownika lekarskiego* wszystkich jednostek opatrzonych gwiazdką, czyli zaliczonych przez autora do gwarowych, pozwoliło bliżej przyjrzeć się tej grupie słownictwa⁴. Ogółem w *Słowniku* znalazło się blisko 4 tysiące jednostek (leksemów i połączeń wyrazowych) o takim statusie.

Od razu zaznaczyć trzeba, że w odniesieniu do słownictwa gwarowego autor bardzo szeroko rozumiał termin „mianownictwo lekarskie”. Większość uwzględnionych leksemów bez wątpienia można objąć tym terminem. Są to bowiem głównie następujące grupy jednostek: ogólne nazwy choroby, nazwy poszczególnych chorób i objawów, czasownikowe nazwy stanów chorobowych, nazwy środków leczniczych, zabiegów leczniczych, narzędzi służących do leczenia, osób zajmujących się leczeniem, nazwy określające stan zdrowia (to, że ktoś jest zdrowy, chory; to, że komuś się polepsza lub pogarsza), nazwy osób chorych i z wadami fizycznymi, przymiotniki określające takie osoby, słownictwo związane z ciążą i położeniem, nazwy części ciała, słownictwo dotyczące zmysłów człowieka i doznań fizycznych, nazwy z zakresu fizjologii, leksyka dotycząca seksualności człowieka. Znajdziemy jednak w słowniku F. Giedroycia i takie jednostki, których nie byłibyśmy skłonni zaliczyć do terminologii medycznej: m.in. przymiotnikowe nazwy cech fizycznych człowieka (np. *Bakiesisty* ‘kędzierzawy’ Psł I 11, *Sędziaty*

⁴ Jednostki gwarowe z *Polskiego słownika lekarskiego* zostały po raz pierwszy wykscerpowane przez dr. Kazimierza Woźniaka z Zakładu Dialektologii Polskiej IJP PAN. Niestety, wypisane przez niego fiszki zostały później włączone do ogólnej kartoteki *Słownika gwar polskich* PAN, co stworzyło potrzebę dokonania ponownej ekscerpcji.

‘otyły, brzuchaty’ Psl II 250), nazwy nosicieli takich cech (np. *Bajbór* ‘człowiek opasły, pękaty, brzuchal’ Psl I 11, *Krępeć* ‘człowiek krępy, niski a silnie zbudowany’ Psl I 339), nazwy ludzi określające ich ze względu na wiek (nazwy dziecka, dziewczyny, chłopaka, człowieka starego).

Jak zwykle w wypadku materiału gwarowego zgromadzonego przez nie-specjalistę pojawia się – jak już na początku wspomniałam – pytanie o wartość zebranego słownictwa i możliwość jego wykorzystania w leksykografii naukowej.

Nie zaskakuje, że z punktu widzenia językoznawcy znaleźć można w słowniku różnego rodzaju usterki. Najpoważniejszą wadą jest oczywiście niepodawanie informacji dotyczącej geografii danej jednostki – w wypadku słownictwa gwarowego, którego cechą charakterystyczną jest właśnie geograficzne zróżnicowanie, stanowi to istotne zubożenie haseł. Trzeba jednak zauważyć, że podobnie potraktowano wyrazy gwarowe w niewiele wcześniejszym *Słowniku warszawskim*, a nawet w *Słowniku gwar polskich* Karłowicza hasła były zasadniczo pozbawione eksplicytnej informacji o geograficznym zasięgu danego wyrazu⁵ (można ją jedynie zrekonstruować na podstawie źródeł, z których korzystał Karłowicz i o których informacja podana jest przy poszczególnych hasłach).

Poza tym najpoważniejszym brakiem trafiają się w *Polskim słowniku lekarskim* i innego rodzaju niedociągnięcia, których można się spodziewać w wypadku opracowania przygotowanego przez kogoś, kto nie miał wykształcenia językoznawczego. Jako przykłady tego rodzaju usterek można podać następujące rozwiązania:

– jako osobne hasła zostały podane wyrazy, które w rzeczywistości są tą samą jednostką leksykalną, różnie tylko zapisaną (np. *Cądra* ‘meretrix, nierządnicza’ Psl I 67, *Condra* ‘meretrix, nierządnicza’ Psl I 109);

– osobnymi hasłami są formy różniące się jedynie systemowymi cechami fonetycznymi (np. *Cuj* ‘nos’ Psl I 109, *Czuj* ‘nos’ I 129);

– w osobnych hasłach pokazane są wyrażenia różniące się jedynie zapisem ortograficznym (*Kószki od robaków* ‘pastylki na robaki’ Psl I 329, *Kuszki od robaków* ‘trochisci santonini’ Psl I 367);

– jako ilustracja użycia niedokonanej formy czasownika została podana forma dokonana, z przedrostkiem (*Farkać* ‘smarzać’: *wyfarkać nos* Psl I 184).

Dla oceny wiarygodności słownictwa pokazanego w *Polskim słowniku lekarskim* najważniejsze jest oczywiście ustalenie, skąd autor słownictwo to zaczerpnął. F. Giedroyc nie podał wykazu źródeł, z których korzystał. Zawarł

⁵ Jest ona jedynie podawana, gdy J. Karłowicz nie powołuje się na źródło pisane (drukowane bądź rękopiśmienne), lecz na relację ustną (np. „ust. z Litwy”, „ust. od Olkusa”, „ust. z Królestwa”).

jednak we wstępie informację, że wyekscerpowany z różnych pism lekarskich materiał porównał z istniejącymi słownikami lekarskimi i ogólnymi (bez podania ich tytułów) (Psl I: VI). Wskazówek w tym zakresie dostarcza także *Spis skróceń* poprzedzający właściwą część leksykonu. Spis ten zawiera skróty nazwisk autorów dzieł, z których Giedroyc zaczerpnął cytaty wykorzystane w *Słowniku* (nie jest on zatem tożsamy ze spisem źródeł, jest w stosunku do niego zbiorem węższym). Znalazły się w nim skróty na oznaczenie trzech opracowań leksykograficznych: *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza⁶ (1900–1911), a także *Słownika warszawskiego* (1900–1927) i *Słownika wileńskiego* (1861), które również zawierają słownictwo gwarowe. Można spodziewać się, że dwa pierwsze źródła w zakresie leksyki gwarowej będą tożsame; jak bowiem pisze Bogdan Walczak: „[...] włączył Karłowicz do *Słownika warszawskiego* w komplecie (choć bez przykładów użycia, źródeł, lokalizacji i innych elementów opracowania leksykograficznego) leksykę gwarową zarejestrowaną w jego *Słowniku gwar polskich*” (Walczak 2003: 40).

Chcąc przekonać się, w jakim stopniu *Słownik warszawski* i *Słownik gwar polskich* były źródłem dla leksykonu Giedroycia, wybrałam z niego 265 nazw chorób⁷ (rzeczowników i wyrażen) i sprawdziłam, czy występują one we wspomnianych tu słownikach.

W *Słowniku warszawskim* jednostki gwarowe zostały oznaczone poprzez ujęcie ich w kwadratowe nawiasy, pełniące funkcję kwalifikatora. Sprawdzałam zatem nie tylko to, czy dana jednostka znajduje się w *Słowniku warszawskim*, ale także to, czy została w nim potraktowana jako jednostka gwarowa. Porównanie wykazało, że spośród 265 sprawdzonych nazw chorób odnotowano w *Słowniku warszawskim* w takim samym znaczeniu i oznaczono jako gwarowe 175 jednostek⁸. Kilka leksemów (np. *szkoła* ‘aphtae [afty]’⁹, *szkrofuły*, *zawianie*) – podanych w *Polskim słowniku lekarskim* jako gwarowe –

⁶ Tomy 3–6 ukazały się już po śmierci J. Karłowicza. Redakcję t. 3 zakończyli Hieronim Łopaciński i Wacław Taczanowski, t. 4–6 zostały zredagowane przez Jana Łosia (Karaś 2011: 93).

⁷ Wybierałam nazwy chorób, nie zaś objawów – pomijałam więc rzeczowniki służące na przykład do nazywania gorączki, kaszlu czy biegunki. Niemniej trzeba dodać, że w wypadku medycyny ludowej trudno czasem jednoznacznie odgraniczyć nazwę choroby od nazwy objawu. Do analizowanej grupy włączałam zatem niektóre z takich przypadków pośrednich. Ponadto nie uwzględniłam w niej nazw zaburzeń psychicznych.

⁸ Warto zastrzec, że z powodu niedoskonałego systemu odsyłaczy istnieje ryzyko nieodnalezienia w *Słowniku warszawskim* poszukiwanej jednostki (np. wyraz *amorojdy* ‘hemoroidy’, znajdujący się w haśle *Krwawnica*, nie został odnotowany pod literą A). W poszukiwaniach częściowo pomóc może dostępna w Internecie wyszukiwarka.

⁹ Przy wyrazach hasłowych z *Polskiego słownika lekarskiego* podaję definicje w takim brzmieniu, jakie mają one w tym opracowaniu; dodane zaś objaśnienia zapisuję w nawiasach kwadratowych.

w *Słowniku warszawskim* zostało zarejestrowanych w takim samym znaczeniu, jednak bez takiej kwalifikacji.

Ponieważ w zakresie leksyki gwarowej źródłem dla *Słownika warszawskiego* był materiał ze *Słownika gwar polskich* J. Karłowicza, leksemy, które odnotowano w *Słowniku warszawskim* jako gwarowe, znajdują się też w większości w dziele J. Karłowicza. Zdarzają się jednak wcale nierzadkie wyjątki od tej reguły. Nie znalazłam w słowniku gwarowym około jednej czwartej jednostek, które zostały zarejestrowane w *Słowniku warszawskim*, a zatem – jak można przypuszczać – włączone do niego z innych źródeł (np. *beszyga* ‘erysipelas, róża’ (Psl I 21, SW I 118, w SGPK tylko forma *beszycha*), *chrybra* ‘febra’ (Psl I 89, SW I 727), *koroty* ‘kurza ślepota’ (Psl I 317, SW II 480), *kośnica* ‘zimnica, febra’ (Psl I 327, SW II 502), *szuchta* ‘zimnica, febra’ (Psl II 351, SW VI 682). Regularnie dotyczy to rzeczowników odczasownikowych. Cechą leksyki gwarowej zgromadzonej w *Słowniku warszawskim* w porównaniu z zawartością *Słownika gwar polskich* jest bowiem obecność tego typu jednostek utworzonych od czasowników notowanych w tym drugim opracowaniu leksykograficznym. Przykładowo, w słowniku gwarowym (SGPK IV 400) mamy czasownik *Przewziąć się* (z zapisem *przewziąść się/sie*), w *Słowniku warszawskim* (SW V 245) już *Przewziąć się* (‘zachorować z podźwigania ś. a. z ciężkiej pracy [...]’) oraz *Przewzięcie się* (‘czynność cz. Przewziąć ś.’) – a potem obie jednostki powtórzone w dziele F. Giedroycia (Psl II 157). Uzasadnione jest zatem przypuszczenie, że formy gerundium były po prostu później dotwarzane.

Ciekawsze jeszcze – w świetle przytoczonej wyżej opinii, że J. Karłowicz włączył do *Słownika warszawskiego* „w komplecie” leksykę ze słownika gwarowego – jest zjawisko odwrotne: obecność danej jednostki w słowniku J. Karłowicza, a nieobecność w *Słowniku warszawskim* (ewentualnie obecność bez kwalifikatora gwarowego). Nie są to jednak przypadki częste: było ich tylko kilkanaście wśród sprawdzonych 265 jednostek, np.: *chłodno* ‘febra, zimnica’ (Psl I 74, SGPK I 185), *paskudztwo* ‘choroba członków płciowych, ch.[oroba] weneryczna’ (Psl II 13, SGPK IV 49), *zawianie* ‘paraliż’ (Psl II 632, SGPK IV 333, w SW VIII 336 bez kwalifikatora gwarowego). Nie wnikam tutaj w przyczyny zasygnalizowanych rozbieżności, dla ustalenia źródeł *Polskiego słownika lekarskiego* nie są to bowiem kwestie istotne; niemniej poczynione tu obserwacje mogą być przydatne dla opisu relacji istniejących między leksyką zebraną w słowniku J. Karłowicza a gwarowym materiałem leksykalnym wprowadzonym do *Słownika warszawskiego*.

Warto podkreślić, że przejmując materiał z wcześniejszych opracowań leksykograficznych, autor *Polskiego słownika lekarskiego* nie czynił tego w sposób mechaniczny. Oczywiście zdarzało się, że powielał po prostu dane hasło; nierzadko jednak wprowadzał różne modyfikacje. Można tutaj wymienić takie

zabiegi, jak: zmiana brzmienia definicji (*Żółw* ‘jakaś choroba wewnętrzna’¹⁰ vs. ‘choroba wewnętrzna u ludzi’ SGPK VI 448), podział jednej definicji na dwie (*Lutry* 1. ‘odra’, 2. ‘wykwity skórne (w ogóle)’ Psl I 389 vs. ‘odra, wyrzuty na skórze’ SW II 782, SGPK III 55), skrócenie cytatu (*Bólny* ‘bolący, chory’, w SW i SGPK z dłuższym cytatem, w Psl tylko wyjęte z cytatu wyrażenie *bólna noga*), zmiana postaci wyrazu hasłowego (*Chybnięcie* [się] ‘zwichnięcie krzyża u dzieci’¹¹ Psl I 94 vs. *Chybnięcie* ‘zwichnięcie krzyża u dzieci’ SW I 312). Zdarzało się także, że Giedroyc nie traktował jako gwarowych tych jednostek, które tak zostały zakwalifikowane w wykorzystanych przez niego leksykonach. Oczywiście może być to wynikiem przeoczenia, czasem jednak wygląda na świadomą decyzję. Przykładowo, *Słownik warszawski* (SW II 563) i słownik J. Karłowicza (SGPK II 482) jako gwarowe podają znaczenie ‘świerzb’ leksemu *krosta*; F. Giedroyc (Psl I 343) pokazuje to jako znaczenie niegwarowe, opatrując odpowiednie hasło cytatami z różnych niegwarowych źródeł.

Opisane zbieżności pozwalają dojść do wniosku, że głównymi źródłami wykorzystanymi przez Giedroycia były *Słownik gwar polskich* Karłowicza i *Słownik warszawski* (ok. 73% sprawdzonych jednostek, a więc niemal trzy czwarte, znajduje poświadczenie w jednym z tych źródeł lub w nich obu). Ponieważ jednak wśród 265 leksemów były i takie, które nie zostały odnotowane w żadnym z wymienionych dzieł, można przypuszczać, że Giedroyc korzystał także z jakichś innych, dodatkowych publikacji.

Jednym z nich, wymienionym w *Spisie skrótów*, jest *Słownik wileński*, którego autorzy również uwzględniali jednostki gwarowe i regionalne, opatrując je kwalifikatorem „prowincjonalny” lub – rzadziej – „gminny” (Walczak 2003: 39). Z tego leksykonu przejęte zostało na przykład hasło *Kokoszanka* ‘verruca [brodawka]’ (Psl I 302); odnotowane jest ono także u Karłowicza, jednak cytat, jaki ilustruje to hasło („[...] według mniemania kokoszanki powstają od umywania rąk w wodzie, którą kokosze, tj. kury piły”), wraz z podaniem jego źródła (SWil), odsyła właśnie do *Słownika wileńskiego*. Dodać trzeba, że słownik ten był także źródłem wykorzystanym przez Karłowicza, zatem jednostki z niego mogły trafiać do leksykonu Giedroycia również za pośrednictwem *Słownika gwar polskich*.

Tropami do ustalenia źródeł są ponadto cytaty wprowadzane do artykułów hasłowych, jak to jest na przykład w wypadku leksemu *ból* ‘lumbago’ opatrzonego cytatem: „Forma choroby, którą lud bolem albo zerwaniem w krzyżach,

¹⁰ Po definicji podano skrót odsyłający do *Słownika gwar polskich* J. Karłowicza, co jednoznacznie wskazuje, skąd leksem ten został zaczerpnięty.

¹¹ Definicję autor dał w cudzysłowie, nie zaznaczając jednak, że jest to cytat ze *Słownika warszawskiego*.

zastrzałem [...] nazywa” (Psl I 52), z podaniem skrótu „Łucz.”, wskazującego na publikację Henryka Łuczkiwicz jako źródło (bez podania jej tytułu). Cytaty jednak stosunkowo rzadko stanowią część artykułu hasłowego w wypadku jednostek gwarowych zamieszczonych w omawianym leksykonie; ponadto oznaczone są one bardzo ogólnikowo.

Aby sprawdzić, czy leksemy obecne w *Polskim słowniku lekarskim*, a nieodnotowane ani w *Słowniku warszawskim*, ani u Karłowicza mają potwierdzenie w jakichś innych źródłach, sięgnęłam do kartoteki *Słownika gwar polskich* PAN¹², co pozwoliło nie tylko znaleźć takie potwierdzenie dla niektórych jednostek, ale także nakierować poszukiwania na pewne dawniejsze opracowania, z początku XX wieku¹³, które ze względu na czas powstania mogły być materiałami wykorzystanymi przez Giedroycia. Oczywiście, są to tylko przypuszczenia, wzmocnione jednak tym, że w *Polskim słowniku lekarskim* znalazło się po kilka jednostek¹⁴ potwierdzonych przez dane źródło, a nieuwzględnionych we wspomnianych tu słownikach. Za takie potencjalne źródła uznałabym następujące pozycje: *Przyczynki do medycyny ludowej* Mariana Udzieli, *Przyczynki do słownika gwary śląskiej* Melanii Parczewskiej (trzeba jednak zauważyć, że w słowniku F. Giedroycia nie znalazły się wszystkie nazwy lekarskie podane w tych artykułach) oraz *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna* Józefa Kantora, opracowanie zawierające także dział poświęcony medycynie ludowej (wszystkie opublikowane w 1907 r.).

Nie w każdym wypadku rezultatem kwerendy było odnalezienie starszego źródła, z którego potencjalnie mógł skorzystać autor *Polskiego słownika lekarskiego*. Potwierdzeniem dla wyrazu hasłowego z tego leksykonu bywał jednak także materiał późniejszy, czasem nawet już powojenny. Intrygującą grupę stanowią te jednostki, dla których nie udało się znaleźć żadnego – starszego lub nowszego – poświadczenia. Można tu przykładowo wymienić takie nazwy chorób, jak: *brandza* ‘syphilis, franca’ (Psl I 53), *gość*¹⁵ ‘choroba u dzieci’ (Psl I 220), *kręcz*¹⁶ ‘distorsio, wykręcenie (w stawie)’ (Psl I 338),

¹² Zdaję sobie sprawę z wszelkich braków i ograniczeń tej kartoteki, niemniej wciąż pozostaje ona największym zbiorem jednostek leksykalnych ze wszystkich dialektów polskich.

¹³ Wprawdzie systematyczną eksцерpcję Giedroyc zakończył na XIX wieku, ale czasem – jak informuje we wstępie – przekraczał tę granicę chronologiczną, wprowadzając nazwy późniejsze „napotkane przygodnie przy zaznajamianiu się z piśmiennictwem bieżącym” (s. VIII).

¹⁴ Trzeba uwzględnić, że wymienione niżej opracowania nie są obszerne: obejmują nie więcej niż 10 stron.

¹⁵ Leksem *gość* został odnotowany w SGŚ XI 4, ale w znaczeniu ‘reumatyzm’. Jednostka ta etymologicznie łączy się z funkcjonującym i w gwarach, i w języku ogólnopolskim leksem *gościec*. Obie te jednostki stanowią przykłady tabuizowania i eufemizowania nazw chorób (zob. Tyrpa 2001: 87–93; Marczewska 2012: 115–116).

¹⁶ SWil I 545 i SW II 551 notują ten leksem jako niegwarowy termin medyczny, ale w innych znaczeniach.

*łamiec*¹⁷ ‘reumatyzm’ (Psl I 391), *muzyka* ‘choroba weneryczna; przymiot’ (Psl I 478). Znalezienie potwierdzenia dla takich jednostek może być trudne, biorąc pod uwagę, że nie są one opatrzone informacją geograficzną, która zawęziłaby obszar poszukiwań. Trudno też, nie znając źródeł, z których zostały przejęte, ocenić wiarygodność tej partii materiału leksykalnego, to znaczy, czy były to rzeczywiście jednostki używane w mowie ludności wiejskiej.

Jakie praktyczne wnioski dla naszego zespołu pracującego nad *Słownikiem gwar polskich* i dla każdego, kto chciałby na potrzeby badań leksykalnych czerpać materiał z *Polskiego słownika lekarskiego*, wypływają z powyższej analizy?

Przed wszystkim zdawać trzeba sobie sprawę z wtórności zgromadzonego tam materiału wobec innych źródeł. Powinno być to oczywiste, skoro wiadomo jest, że autor sam materiału nie zbierał; w praktyce jednak łatwo o tym zapomnieć, ponieważ hasła rzadko zawierają informację o tym, skąd dana jednostka została zaczerpnięta. Przywoływanie więc poświadczenia ze słownika Giedroycia obok poświadczenia z jakiegoś innego źródła może czasem dawać mylne wrażenie, że dany leksem jest lepiej udokumentowany, niż to jest w rzeczywistości. Z pewnością zatem nie należy podawać poświadczeń ze słownika Giedroycia jako uzupełniających, poszerzających w stosunku do materiału zawartego w *Słowniku warszawskim* i słowniku Karłowicza.

Z tego wszystkiego, co już zostało powiedziane, jasno wynika, że w zakresie badań leksykalnych *Polski słownik lekarski* tylko częściowo można traktować jako samodzielne źródło; przede wszystkim zaś pełni on funkcję indeksu nazw, odsyłającego do innych pozycji i stanowiącego punkt wyjścia do dalszych poszukiwań. Wtórność zebranej w nim leksyki jest także kluczowym czynnikiem, który trzeba wziąć pod uwagę, oceniając jej wartość dla badań leksykalnych: wartość i wiarygodność tego materiału są takie same jak wartość i wiarygodność źródeł, z których został on zaczerpnięty. W znacznej zaś mierze źródłem tym był *Słownik gwar polskich* Karłowicza, który – jak wiadomo – spotkał się zarówno z pozytywnymi, jak i negatywnymi ocenami¹⁸. Częściowo gwarowe źródła *Polskiego słownika lekarskiego* są nieznane, nie jest więc możliwe ocenienie ich wartości. Jednak świadomość, że – niezależnie od tego, jakie konkretnie były to źródła – pochodzą one w znacznej mierze z przednaukowego okresu dialektologii (systematyczną ekskercję źródeł autor

¹⁷ Sam leksem nie został odnotowany ani w katalogu SGP PAN, ani w żadnym historycznym słowniku języka polskiego; słowotwórczo jest on jednak związany z czasownikiem *łamać*, używanym potocznie do nazywania różnego rodzaju bólów, w tym reumatycznych (por. *łamie kogo*, *łamie kogo w kościach*, w *krzyżu*, w *nogach*, *rękach*, *głowie*, *łamie kogo krzyż*, *głowa*, *łamią kogo ręce*, *nogi* ‘potoczne określenia charakterystycznego bólu w kościach, stawach – objawu gośca, newralgii itp.’ SJPdOr IV 257).

¹⁸ Przegląd opinii na temat *Słownika gwar polskich* zob. Karaś 2011: 100–104.

zakończył na XIX wieku), a Giedroyć nie był językoznawcą zdolnym do ich krytycznej oceny, nakazuje zachowanie pewnej dozy ostrożności.

LITERATURA

OPRACOWANIA

- Gliński Jan Bohdan (1997), *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, Wrocław: Wydawnictwo Medyczne, Urban & Partner.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Marczewska Marzena (2012), „Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam...”. *Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Szarejko Piotr (1991), *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 1, Warszawa: Towarzystwo Lekarskie Warszawskie.
- Śródka Andrzej (1994), *Uczni polscy XIX–XX stulecia*, t. 1: A–G, Warszawa: Aries.
- Tyrypa Anna (2001), *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.
- Walczak Bogdan (2003), *Wyrzy gwarowe w słownikach języka polskiego (Historia, stan obecny, postulaty)*, [w:] Jerzy Sierociuk (red.), *Gwary dziś 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Nauk, s. 35–43.

SŁOWNIKI

- L – Samuel Bogumił Linde (1854–1860), *Słownik języka polskiego*, wydanie drugie, poprawne i pomnożone, t. 1–6, Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Psl – Fr[anciszek] Giedroyć (1931–1933), *Polski słownik lekarski*, t. 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego – Instytutu Popierania Nauki.
- PSB – *Polski słownik biograficzny* (1948), Kraków: nakładem Polskiej Akademii Umiejętności (hasło o Dowmoncie Franciszku Giedroyciu autorstwa Adama Wrzoska).
- SGPK – Jan Karłowicz (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków: nakładem Akademii Umiejętności.
- SGŚ – *Słownik gwar śląskich*, Bogusław Wyderka (red.), (2000–2013), t. 1–13, Opole: Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski w Opolu.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, Witold Doroszewski (red.), (1958–1969), t. I–XI, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SW – *Słownik języka polskiego*, J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), (1900–1927), t. 1–8, Warszawa: nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego.
- SWil – *Słownik języka polskiego* (1861), Wilno: wyd. M. Orgelbrand, t. 1–2.

ŹRÓDŁA

- Kantor Józef (1907), *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. IX, s. 17–229.
- Parczewska Melania (1907), *Przyczynki do słownika gwary śląskiej*, „Prace Filologiczne”, t. VI, s. 693–701.
- Udziela Marian (1907), *Przyczynki do medycyny ludowej*, „Lud. Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie”, t. XI, s. 394–401.

**DIALECT LEXIS IN THE *POLISH MEDICAL DICTIONARY*
BY FRANCISZEK GIEDROYĆ**

The aim of the article is to present dialect lexis in the *Polish Medical Dictionary* [*Polski słownik lekarski*] by Franciszek Giedroyć (published in the years 1931–1933). After excerpting the entries which were qualified by the author as dialect ones, it became possible to ascertain how many entries of that kind were incorporated in the dictionary and which semantic groups they belonged to. Most importantly, however, this has enabled the researcher to investigate the sources from which the author of the *Polish Medical Dictionary* took dialect vocabulary and to attempt an assessment of its value and reliability. On this basis practical conclusions have been formulated regarding the usefulness of the lexical material collected by Giedroyć in the dictionary for dialect lexicography and lexical research.

Michał Głuszkowski

Katedra Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
micglu@umk.pl

WYKORZYSTANIE SŁOWNIKÓW GWAROWYCH W BADANIACH IDIOLEKTÓW¹

Słowa kluczowe: idiolekty, słowniki gwarowe, słowniki amatorskie, gwary polskie i rosyjskie, mikrosocjolingwistyka, biografia językowa.

Keywords: idiolects, dialectal dictionaries, Polish and Russian dialects, microsociolinguistics, language biography.

Ferdynand de Saussure w badaniach lingwistycznych postulował skupienie się na języku rozumianym jako system, ponadjednostkowa struktura, czyli *langue*, natomiast mowa indywidualna – *parole*, została określona w *Kursie językoznawstwa ogólnego* jako płynna i niepoddająca się obiektywnemu opisowi (por. de Saussure 1961: 25). Założenia te stały w sprzeczności ze stanowiskiem młodogramatyków, dla których podstawowym przedmiotem badań był język jednostki, z czym zgadzał się Jan Baudouin de Courtenay (Иванцова 2002: 6). Jednak to słowa F. de Saussure’a, który uważał, że „tylko ten system znaków, który stał się faktem społecznym, *rzeczywiście* zasługuje na miano systemu znaków” i „daremny jest chcieć go oceniać w oderwaniu od tego, co płynie dlań z jego społecznego charakteru” (de Saussure 2004: 266–267), zostały w światowej lingwistyce potraktowane nieomal jako dogmat i ustaliły podstawowy kierunek jej rozwoju na długie dziesięciolecia. Wiliam Labov stwierdzał wprost, że język nie należy do jednostki, lecz jest własnością wspólnoty, w związku z czym zachowania językowe zbiorowości powinny być obiektem każdego opisu języka (Barlow 2013: 1–2). Badania języka jednostki znalazły się na marginesie głównego nurtu, a samo pojęcie idiolektu było poddawane ostrej krytyce. Roman Jakobson nazwał idiolekt „fikcją”, a Roland Barthes – „iluzją” (Barlow 2013: 1). Celem niniejszego

¹ Artykuł został napisany w ramach realizacji projektu *Dokumentacja gwary staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce – internetowa baza danych*, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/B/HS2/00505.

artykułu nie jest jednak odwracanie porządku rzeczy przez zastępowanie badań języka ogółu analizą jednostkowych zachowań językowych, a jedynie ukazanie badań idiolektów jako cennego uzupełnienia charakterystyki języka określonej społeczności.

Choć to język – system używany przez zbiorowość (*langue*) jest podstawowym przedmiotem badań językoznawców, język jednostki również skupił uwagę wielu uczonych, czego efektem jest szereg definicji idiolektu. Ze względu na społeczny wymiar zachowań językowych, problem języka na poziomie jednostki i grupy nurtuje nie tylko językoznawców, ale i socjologów, m.in. Andrzeja Piotrowskiego i Marka Ziółkowskiego, którzy badali miejsce języka w strukturze społecznej. W monografii *Socjologia języka* oparli się na definicjach idiolektu Andre Martineta, który określał go jako „język mówiony przez jednostkę”, a także za Urielem Weinreichem i Charlesem Hockettem, którzy dodatkowo zwrócili uwagę na aspekt czasowy „zespół nawyków mownych jednostki w danym czasie” (Weinreich 1968: 306; Piotrowski, Ziółkowski 1976: 178). A. Piotrowski i M. Ziółkowski uściślili pojęcie idiolektu, nawiązując do Michaela A.K. Hallidaya i Johna Gumperza: „osobnik mówiący dysponuje ciągłą skalą rejestrów, którymi może posługiwać się w zależności od sytuacji społecznej” (Piotrowski, Ziółkowski 1976: 187). Selekcja wzorów interakcji, a także sam idiolekt jest przypisany do roli społecznej – strukturalnie narzucających nakazów w stosunku do jednostki, które są przez nią uświadamiane i zinternalizowane (por. Szmataka 2007: 141).

Społeczny aspekt idiolektu uwzględnił w swojej definicji m.in. Norbert Dittmar, pisząc o „języku jednostki, który ze względu na przyswojone przez nią zwyczaje i cechy stylistyczne, odróżnia się od języka innych osób”² (cyt. za Barlow 2013: 1). N. Dittmar odniósł się także do diachronicznego wymiaru badań idiolektów, zauważając, że w różnych okresach życia jednostka może posługiwać się różnymi środkami językowymi lub używać ich w innym natężeniu (por. Barlow 2013: 1). W omawianych w niniejszym tekście badaniach języka wybranych informatorów – nosicieli dialektów polskich lub rosyjskich – zgodnie z przytaczanymi powyżej definicjami „idiolekt” jest rozumiany nie tylko jako jednostkowe zachowania językowe w konkretnych aktach komunikacji i sytuacjach społecznych, ale również jako nawyki względnie trwałe, powtarzalne i regularne, uzależnione od roli i miejsca w strukturze społecznej (Głuszkowski 2011: 49–50).

Perspektywa idiolektalna nabiera znaczenia, kiedy obiektem analizy są zachowania językowe jednostki lub grupy, która posługuje się więcej niż jednym kodem. W tego typu badaniach, inaczej niż w językoznawstwie ogólnym, badania języka jednostki prowadzone są stosunkowo często. Zastosowanie

² Tłum. własne.

ujęcia jednostkowego jest uzasadnione m.in. w społecznościach o dużym stopniu zróżnicowania językowego, w których nie da się wyodrębnić jednego znormatyzowanego wariantu, używanego przez wszystkich jej członków lub ich większość. We wszelkiego rodzaju „warunkach nietypowych”, do których należą sytuacje kontaktu językowego pomiędzy genetycznie różnymi systemami lub pomiędzy podsystemami jednego języka w układzie: język literacki – gwarą, nie istnieje jeden wspólny dla wszystkich członków zbiorowości schemat zachowań językowych, co wzmacnia potrzebę zastosowania perspektywy idiolektalnej (por. Oskaar 2000; Adomavičiute-Čekmonė 2003; Głuszkowski 2011: 51–52; Сидоркевич 2012: 199).

Osoba posługująca się dwoma językami w różnych sytuacjach komunikacyjnych dokonuje interpretacji swojej roli społecznej, wybierając odpowiednie środki językowe. Obecność dwóch lub więcej kodów w idiolektach osób żyjących w warunkach dwujęzyczności stwarza znacznie większy potencjał do powstawania skomplikowanych zależności niż w wypadku osób i grup jednojęzycznych (Głuszkowski 2013: 111). Opis sytuacji językowej grupy dwujęzycznej i innych „nietypowych” społeczności można opracować na podstawie szeregu charakterystyk indywidualnych przy wykorzystaniu narzędzia teoretycznego, jakim jest idiolekt – według M.A.K. Hallidaya – najmniejsza jednostka w badaniach języka, odrębna i swoista dla każdego użytkownika danego systemu (por. Halliday 1968: 156; Głuszkowski 2011: 52). Obiektem badań prowadzonych w ujęciu idiolektalnym są też jednostki wyróżniające się pod względem językowym na tle społeczności, w której żyją, np. literaci, poligloci, uczeni (zob. m.in. Борисова 2006; Кусаинова 2009; Жумагулова 2015).

Analiza idiolektów jest bardzo przydatna w badaniach dialektologicznych. Gwary mają własne, inne niż w języku ogólnonarodowym i innych gwarach, cechy fonetyczne, morfologiczne, składniowe oraz leksykalne, ograniczony zasięg terytorialny, występują przede wszystkim na terenach wiejskich i są przekazywane między pokoleniami (EGW 2005: 215; Polański 2003: 232). Charakteryzują się dużym stopniem wariantywności, zarówno w skali całej społeczności – pomiędzy idiolektami, jak i wymiarze indywidualnym – w ramach jednego idiolektu (Нефедова 2002: 254–255; Глушковски 2010a). W dalszej części artykułu ukazane zostaną przykłady wykorzystania słowników gwarowych różnego typu w badaniach języka jednostki: a) słowników gwarowych powstałych jako opracowania naukowe, b) amatorskich słowników gwarowych, c) słowników tworzonych dla danego idiolektu (na podstawie materiału językowego pozyskanego od jednego informatora).

Przykładem wykorzystania słowników pierwszego typu w rozważaniach nad językiem jednostki są prowadzone przez autora niniejszego artykułu badania idiolektów przedstawicieli społeczności staroobrzędowców mieszkających w północno-wschodniej Polsce. Potomkowie rosyjskich uchodźców religijnych

z XVII w., którzy nie zaakceptowali reform w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, są społecznością dwujęzyczną. Posługują się językiem polskim i rosyjską gwara z regionu Pskowa, Nowogrodu i Wielkich Łuk, która ze względu na liczne i silne wpływy polskie w zakresie leksyki, fonetyki i składni, a w mniejszym stopniu także morfologii, w istotny sposób różni się zarówno od rosyjskiego języka literackiego, jak i gwar na terenie Rosji. Badania zasobów leksykalnych tej gwary pod kątem występowania polskich zapożyczeń i kalk, czy to w skali całej społeczności starowierców, czy też poszczególnych idiolektów, wymagają ustalenia punktu odniesienia, czyli stanu wyjściowego, w stosunku do którego będziemy mogli stwierdzić zachodzące zmiany i ich skalę. Współczesne słowniki literackiego języka rosyjskiego oraz słowniki dwujęzyczne polsko-rosyjskie są w tej sytuacji zupełnie nieprzydatne, ponieważ przedmiotem badań jest w tym wypadku gwar, w dodatku funkcjonująca w warunkach wyspowych, w oderwaniu od rosyjskiego obszaru językowego. W związku z tym, a także dlatego, że nie istnieją słowniki gwary środkowowielkoruskiej z okresu sprzed migracji staroobrzędowców na terytorium Rzeczypospolitej, weryfikacji poszczególnych leksemów występujących w aktualnie rejestrowanych wypowiedziach naszych informatorów pod kątem ich rosyjskości możemy dokonywać w oparciu o współczesne rosyjskie słowniki gwarowe z obszaru północno-zachodniego – przede wszystkim *Псковский областной словарь с историческими данными* (POS). Wykorzystując to opracowanie, należy jednak mieć na uwadze, że język staroobrzędowców w Polsce rozwijał się w innych warunkach niż gwary pskowskie na terenie Rosji, dlatego nie może być jedynym punktem odniesienia dla badań o charakterze diachronicznym. Podobne zastrzeżenia odnoszą się do innego rosyjskiego słownika gwarowego – *Словарь русских народных говоров* (SRNG). Do zakończenia I wojny światowej i odzyskania niepodległości przez Polskę staroobrzędowcy byli w większości jednojęzyczni, a obowiązek szkolny i wspólna nauka w polskojęzycznej szkole z polskimi dziećmi jedynie w niewielkim stopniu wpłynęły na ewolucję rosyjskiej gwary (Гжибовский, Глушковский 2008: 204–205). Poważne zmiany społeczne oraz językowe zaczęły się dopiero wraz ze stopniowym zanikiem samoizolacji starowierców po II wojnie światowej i dlatego *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce* Irydy Grek-Pabisowej i Ireny Maryniakowej (SGS) opracowany na podstawie materiału językowego zgromadzonego w latach 50. i 60. XX w. stanowi najlepszy punkt odniesienia dla badań procesów zachodzących w interesującym nas dialekcie. *Słownik gwary starowierców...* zawiera zarówno rdzenną leksykę gwarową, pochodzącą jeszcze sprzed migracji, jak również najstarsze zapożyczenia, zasymilowane do systemu leksykalnego rosyjskiej gwary. Przedmiotem szczegółowej analizy prowadzonej w oparciu o wspomniane słowniki były idiolekty dwóch

przedstawicieli starszego pokolenia, z których jeden (M 1933³) pochodzi z ośrodka augustowskiego i prawie całe swoje życie spędził wśród innych staroobrzędowców, we względnie jednorodnym środowisku wiejskim, w związku z czym jego codziennym narzędziem komunikacji jest rosyjska gwarą (zob. Głuszkowski 2010), natomiast drugi (M 1925) reprezentuje ośrodek suwalsko-sejneński i od wielu lat żyje w otoczeniu polskojęzycznym, a rosyjską gwarą posługuje się sporadycznie, podczas spotkań rodzinnych (zob. Глушковски 2010b). Idiolekty obydwu informatorów zostały zbadane pod kątem dystrybucji obydwu kodów w zależności od sfery tematycznej i sytuacji komunikacyjnej w różnych okresach życia, zachowanych cech gwarowych na różnych poziomach języka oraz wpływów polszczyzny, m.in. w zakresie leksyki, przy wykorzystaniu nie tylko wspomnianych pozycji słownikowych (SGS, SRNG, POS), ale również opracowań na temat języka starowierców (zob. m.in. Grek-Pabisowa 1968; Maryniakowa 1976; Zielińska 1996). Obecność w badanym idiolekcie słownictwa niewystępującego w rosyjskim języku literackim, lecz rejestrowanego w słowniku gwar rosyjskich oraz słowniku gwary staroobrzędowców w Polsce, pozwala zaklasyfikować dany leksem jako rdzenny gwarowy, np. słowa *xv¹oryj* ‘chory’, *zb¹ożyja* ‘zboża’ (SRNG, SGS). Dzięki wykorzystaniu słownika gwar rosyjskich możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa wykluczyć zapożyczenie i późniejszą adaptację tych leksmów z języka polskiego. Natomiast jeśli słowo nie było rejestrowane ani w słowniku pskowskim (POS), ani w ogólnorosyjskim dialektalnym (SRNG), a występuje w słowniku gwary starowierców (SGS), należy potraktować je jako starsze zapożyczenie, istniejące w badanym przez nas języku od co najmniej kilkudziesięciu lat, np. *škl¹anka* ‘szklanka’ (SGS). Słowa nierejestrowane zarówno w słownikach rosyjskich, jak i w SGS, które wystąpiły w wypowiedziach naszych informatorów to z kolei zapożyczenia, np. *kətox¹etka* ‘katechetka’, *p¹ilnav¹ać* ‘pilnować’ oraz kalki, np. *v¹yzv¹iščē* od pol. ‘wyzwisko’, *dəku¹da* od pol. ‘dokąd’.

Wykorzystanie słowników gwarowych w opisanych powyżej analizach prowadzonych z perspektywy idiolektalnej, a także w badaniach języka staroobrzędowców w Polsce jako systemu, ma kluczowe znaczenie. Nie tylko gwara starowierców w Polsce była badana w ten sposób, podobne analizy języka osób dwujęzycznych prowadzili także językoznawcy w Estonii i w Rosji. Oksana Palikowa i Janeli Nõlvand dokonały analizy idiolektu jednego ze staroobrzędowców mieszkających nad jez. Czudzkim (Pejpus). Jest to dwujęzyczna społeczność, posługująca się rosyjską gwarą oraz językiem estońskim. Mimo istotnych różnic strukturalnych obydwu kodów wchodzą-

³ Symbol informatora oznacza jego płeć i rok urodzenia.

cych w skład analizowanego idiolektu, estońskie badaczki stwierdziły, że na poziomie struktury głębokiej tworzą one jeden system (Паликова, Ныльванд 2011). Przedmiotem badań rosyjskiej lingwistki Olgi Rownowej jest język staroobrzędowca z Ameryki Południowej, analizowany nie tylko na podstawie wywiadów, ale także tekstów pisanych⁴. O. Rownowa dogłębnie zbadała pochodzący od informatora materiał językowy, m.in. weryfikując pochodzenie wybranej leksyki przy wykorzystaniu słowników gwarowych i historycznych (Ровнова 2013; 2014)⁵.

Drugi z opisywanych modeli wykorzystania słowników gwarowych w badaniach idiolektów opiera się na leksykografii amatorskiej. Interesującym przykładem takiego opracowania jest *Słownik gwary Kujaw wschodnich, wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek* (Łukaszewicz 2014). Autor słownika, Antoni B. Łukaszewicz, to szczególnie nosiciel gwary kujawskiej, którą posługuje się od urodzenia. Jako twórca ludowy – poeta i gawędziarz, autor cyklicznych audycji w lokalnej stacji radiowej, jest on czynnym użytkownikiem gwary i ze względu na swoją działalność włada nią w szerszym zakresie niż wielu innych mieszkańców Kujaw, a jego idiolekt przedstawia szczególnie interesujący obiekt badań językoznawczych i socjolingwistycznych. Opracowany przez A. Łukaszewicza słownik zawiera leksykę pozyskaną od najstarszych mieszkańców regionu, ale i on sam pełnił funkcję dostawcy materiału językowego (Łukaszewicz 2014: 9). Słownik ma charakter tematyczny. Zgromadzone słownictwo w ramach poszczególnych działów zostało przedstawione w porządku alfabetycznym i zapisane bez zastosowania znaków transkrypcyjnych, ale z uwzględnieniem najważniejszych cech fonetycznych gwary kujawskiej, odróżniających ją od polszczyzny literackiej, np. przejście grup *kt > xt*: *dochtór, chto*; protetyczne *[w]* *łoganiać, łonegdej*; udźwięcznienia spółgłoskowe *jag*; zanik nosówek *krzunta sie* i in. Taki system zapisu jest związany z przeznaczeniem publikacji przede wszystkim dla odbiorców nienaukowych, jednak konsekwencja w sposobie prezentacji cech gwarowych⁶ ułatwia wykorzystanie słownika także przez językoznawców. Przydatność amatorskich opracowań w analizie idiolektów nie oznacza jednak możliwości potraktowania ich na równi z profesjonalnymi słownikami. Wyróżnione w *Słowniku gwary Kujaw...* kategorie tematyczne oraz różnego

⁴ Monumentalny pamiętnik informatora był nie tylko przedmiotem badań lingwistycznych, ale po opracowaniu redakcyjnym i opatrzeniu komentarzem ukazał się w postaci kilkusetstronicowej książki (zob. Заїцев 2015).

⁵ Podobne analizy idiolektów, w których istotną rolę odgrywają różnego rodzaju gwary, prowadzone są również wśród przedstawicieli innych społeczności, np. mniejszości polskiej na Łotwie (zob. Kupicka 2014: 134–136).

⁶ Ten sam system zapisu kujawskiej gwary A. Łukaszewicz stosuje także w innych swoich publikacjach (zob. m.in. Łukaszewicz 2012).

rodzaju połączenia wyrazowe, fragmenty wypowiedzi, porzekadła i luźne zwroty sprawiają, że publikacja jest bardzo różnorodna i może być wykorzystywana raczej jako materiał źródłowy.

Ponieważ jednoznaczny podział kategorii tematycznych i ściśle uporządkowanie zgromadzonej leksyki nie są głównym celem leksykografów-amatorów, w celu zapewnienia naukowej precyzji dialektolodzy niejednokrotnie decydują się na stworzenie własnego słownika dla danego informatora np. takim opracowaniem jest *Экспрессивный словарь диалектной личности* (Нефедова 2001). Ze względu na swój szeroki zakres szczególnym przykładem podobnego przedsięwzięcia jest czterotomowy *Полный словарь диалектной языковой личности* – opracowany przez pracowników naukowych Uniwersytetu Tomskiego słownik idiolektu Wierzy Wierszyninej, syberyjskiej starowierki (Иванцова 2006–2012). Wybór informatorki został podyktowany jej charakterystyką socjolingwistyczną – ponieważ przez całe życie mieszkała w tej samej miejscowości, W. Wierszynina reprezentowała możliwie typowy idiolekt dla danej społeczności (Самотик 2008: 103). Materiał dialektologiczny zawarty w słowniku, jako reprezentatywny dla większej grupy nosicieli gwary, może stanowić punkt odniesienia w badaniach innych idiolektów. W ten sposób wykorzystywany jest także *Диалектный словарь одной семьи* (Пыталовский район Псковской области), opracowany przez łotewską lingwistkę Jelenę Korolową na materiale gwarowym pozyskanym od kilku osób – członków jednej rodziny, a więc idiolektów nawzajem się przenikających i pod wieloma względami zbliżonych (Королёва 2000). Słownik J. Korolowej stanowił punkt odniesienia w analizach idiolektów gwarowych, zarówno w jej własnych badaniach (Королёва 2004; 2007), jak i w publikacjach innych autorów (zob. m.in. Иванцова 2002: 19).

Analizy idiolektów ukazują język określonej społeczności w zbliżeniu, co stanowi cenne uzupełnienie charakterystyki na poziomie grupy. Ze względu na trudności z dostępnością materiału badawczego, np. w wypadku gwar w stanie zaniku, jedynie na podstawie jednego lub kilku idiolektów można dokonać rekonstrukcji danego systemu w celu jego opisu. Wykorzystanie słowników gwarowych każdego z opisanych w artykule typów jest ważnym elementem tych działań, czego dowodem są przytoczone przykłady. Jednak nawet w sytuacjach kontaktu językowego i społeczności językowych, w których występuje duże zróżnicowanie językowe, analiza idiolektalna musi iść w parze z badaniami języka grupy, a szczególność określonego idiolektu widoczna jest na tle pozostałych przedstawicieli danej społeczności językowej.

LITERATURA

- Adomavičiute-Čekmonene Irena (2003), *К характеристике польско-литовского билингвизма поляков Йонавского района Литвы*, [w:] Anna Engelking, Romuald Huszcza (red.), *Pogranicza języków, pogranicza kultur*, Warszawa: Wydział Polonistyki UW, s. 139–148.
- Barlow Michael (2013), *Individual usage: a corpus-based study of idiolects*, pozyskane z: <http://michaelbarlow.com/barlowLAUD.pdf> [dostęp: 20.12.2014]
- de Saussure Ferdinand (1961), *Kurs językoznawstwa ogólnego*, Warszawa: PIW.
- de Saussure Ferdinand (2004), *Szkice z językoznawstwa ogólnego*, Warszawa: Dialog.
- EGW (2005), *Encyklopedia Gazety Wyborczej*, t. 6, Warszawa: Agora.
- Głuszkowski Michał (2010), *Zachowane cechy dialektalne oraz wpływy polskie w rosyjskiej gwarze przedstawiciela starszego pokolenia staroobrzędowców regionu augustowskiego*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 34, s. 157–168.
- Głuszkowski Michał (2011), *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Głuszkowski Michał (2013), *Socjologia w badaniach dwujęzyczności*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Grek-Pabisowa Iryda, (1968), *Rosyjska gwara staroobrzędowców w województwach olsztyńskim i białostockim*, Wrocław: Ossolineum.
- Halliday Michael A.K. (1968 [1964]), *The users and uses of language*, [w:] Joshua A. Fishman (red.), *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton & Co, s. 139–169.
- Kuńicka Kristine (2014), *Internal Differentiation of the Polish language spoken in Latgale: from an Idiolect to the Dialect*, „Альманах компаративистики” 1/2014; № 4 (33), s. 128–141.
- Łukaszewicz Antoni B. (2012), *Kujawskie legendy, gawędy i gadki*, Wrocław: Genealogiczne Rodzinne Archiwum Lewandowskich GRAL.
- Łukaszewicz Antoni B. (2014), *Słownik gwary Kujaw wschodnich, wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek*, Włocławek–Kowal: Marfix.
- Maryniakowa Irena, (1976), *Imiesłowy w rosyjskiej gwarze starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław: Ossolineum.
- Oskaar Els (2000), *Idiolekt als Grundlage der variationsorientierten Linguistik*, „Sociolinguistica”, nr 14, s. 37–41.
- Piotrowski Andrzej, Ziółkowski Marek (1976), *Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna*. Warszawa: PWN.
- Polański Kazimierz (2003), *Gwara*, [w:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław: Ossolineum, s. 232.
- POS (1967–), *Псковский областной словарь с историческими данными*, Ленинград (Санкт-Петербург): Издательство Ленинградского (Санкт-Петербургского) университета.
- SGS – Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena (1980), *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SRNG (1965–), *Словарь русских народных говоров*, Москва–Петербург: Наука.
- Szmatka Jacek (2007), *Małe struktury społeczne. Wstęp do mikrosocjologii strukturalnej*. Warszawa: PWN.
- Weinreich Uriel (1968 [1954]), *Is a structural dialectology possible?*, [w:] Joshua A. Fishman (red.), *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton & Co, s. 305–319.
- Zielińska Anna, (1996), *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa: SOW.

- Борисова В.М. (2006), *Проблема языковой личности автора как категория изучения художественного текста*, „Вестник Удмуртского Национального Университета. Филологические Науки”, №5(2), с. 185–190, pozyskano z http://vestnik.udsu.ru/2006/2006-05/vnu_06_05_26.pdf [dostęp 20.12.2014].
- Гжибовский Стефан, Глушковский Михал (2008), *Социолингвистическая ситуация старообрядцев в деревнях Габове Гронды и Бур*, [w:] Леонид Касаткин (ред.), *Русские старообрядцы. Язык. Литература. История*, Москва: РАН Институт Русского Языка им. В.В. Виноградова, с. 200–215.
- Глушковски Михал (2010a), *Вариативность языка польских старообрядцев как признак языкового сдвига*, [w:] Ирина Кюльмоя (ред.), *Humaniora: Lingua Russica. XIII. Развитие и вариативность языка в современном мире*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, с. 56–71.
- Глушковски Михал (2010b), *Функционирование старообрядческого говора в Польше на примере одного идиолекта – „Die Welt der Slaven”*, LV, с. 312–333.
- Жумагулова Н.С. (2015), *Модель языковой личности Г.И. Богина в ее отношении к современности*, pozyskano z: <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/4246/model%27-yazykovoi-lichnosti.pdf> [dostęp 10.11.2015].
- Зайцев Данила (2015), *Повесть и житие Даниила Терентьевича Зайцева*, Москва: Альпина.
- Иванцова Екатерина (2002), *Феномен диалектной языковой личности*, Томск: Издательство Томского Университета, pozyskano z <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000151992> [dostęp 2.1.2015].
- Иванцова Екатерина (ред.), (2006–2012), *Полный словарь диалектной языковой личности*, Т. 1–4, Томск : Издательство Томского университета.
- Королёва Елена (2000), *Диалектный словарь одной семьи (Пыталовский район Псковской области)*, ч. 1–2. Daugavpils: Saule.
- Королёва Елена (2004), *Сравнительные конструкции в идиолекте (на материале старообрядческого говора)*, [w:] Касаткин Леонид, Касаткина Розалия, Ровнова Ольга, Юмсунова Тамара (ред.), *Материалы и исследования по русской диалектологии II (VIII)*, Москва: Наука, с. 211–231.
- Королёва Елена (2007), *Диалектная языковая личность*, „Filologija”, т. 12, с. 103–109.
- Кусаинова А.М. (2009), *Языковая личность Герольда Бельгера*, „Вестник Челябинского государственного университета”, № 30 (168). Филология. Искусствоведение. вып. 35. с. 118–122, pozyskano z: <http://www.lib.csu.ru/vch/168/019.pdf> [dostęp 10.11.2015].
- Нефедова Елена (2001), *Экспрессивный словарь диалектной личности*, Москва: Издательство МГУ.
- Нефедова Елена (2002), *Идиолект как источник диалектного варьирования*, [w:] Касаткин Леонид, Касаткина Розалия, Ровнова Ольга, Савинов Дмитрий (ред.), *Материалы и исследования по русской диалектологии I (VII)*, Москва: Наука, с. 251–262.
- Паликова Оксана, Нылланд Янели (2011), *Приметы русско-эстонского билингвизма в одном идиолекте*, referat na konferencji „Внутри- и межязыковое взаимодействие” 2–4 listopada 2011 na Uniwersytecie w Tartu (Estonia).
- Ровнова Ольга (2013), *Способы освоения новой лексики в русских говорах старообрядцев Южной Америки*, referat na konferencji „Язык и культура староверов” 10–12 maja 2013 na Uniwersytecie w Tartu (Estonia).
- Ровнова Ольга (2014), *Лексический комментарий к современной старообрядческой рукописи из Южной Америки*, [w:] Dorota Paško-Konecniak, Magdalena Ziółkowska-Mówka, Stefan Grzybowski, Michał Głuszkowski (red.), *Staroobrzędowcy za granicą II*, Toruń: Eikon, s. 111–126.

- Самотик Людмила (2008), *Полный словарь диалектной языковой личности*, „Вестник Томского государственного университета. Филология”, т. 2, с. 102–108, pozyskane z: <http://cyberleninka.ru/article/n/polnyy-slovar-dialektnoy-yazykovoy-lichnosti-avt-sost-o-i-gordeeva-l-g-gyngazova-e-v-ivantsova-i-dr-pod-red-e-v-ivantsovoy-tomsk-izd-vo-tom-un-ta> [dostęp 11.01.2015].
- Сидоркевич Дарья (2012), *Ингерманландцы в Сибири: этническая идентичность в многоэтническом окружении*, [w:] Казанский Николай (ред.), „Acta Linguistica Petropolitana”, т. VIII, ч. 1. *Fenno-Lapponica Petropolitana*, Санкт-Петербург: Наука, с. 194–285.

USING DIALECTAL DICTIONARIES IN THE STUDY OF IDIOLECTS

One of the possible approaches in dialectology is the microsociolinguistic perspective, based on the research on small social groups, such as family, small peer or neighbourhood groups and even separate idiolects. Focusing the researcher's interest on such groups and individuals allows for conducting in-depth analysis on the basis of various sources: recordings, written texts, and dictionaries – the amateur ones, prepared by the informers themselves, as well as professional lexicographical publications. A dictionary of the given dialect may constitute the point of reference for the language material recorded from a respondent or a group of respondents, who are users of the dialect, whereas amateur dictionaries may be used as raw (source) material in research on idiolects. The article discusses some theoretical issues and presents examples of using both types of dictionaries in dialectological and sociolinguistic research, reflecting on their respective roles. The question of dialect dictionaries worked out for one idiolect has also been discussed.

Agnieszka Gotówka

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
agnieszka_zimmermann@wp.pl

PRZYDATNOŚĆ AMATORSKICH SŁOWNIKÓW GWAROWYCH DO BADAŃ LEKSYKI GÓRALSKIEJ W ASPEKCIE KULTUROWYM

Słowa kluczowe: amatorskie słowniki gwarowe, gwara góralska, leksyka gwarowa, góralszczyzna.
Keywords: amateur dialect dictionaries, Goral subdialect, dialect vocabulary, Goral culture.

Badania słownictwa gwarowego o ukierunkowaniu kulturowym wymagają zgromadzenia obszernej bazy materiałowej, której ważnym składnikiem są dane słowników, zarówno naukowych, jak i popularnych¹. Zbiory leksyki sporządzane przez amatorów, autochtonów i hobbystów, znających dobrze realia regionu, mogą być źródłem cennych informacji dla lingwisty, pomimo że są zazwyczaj pozbawione aparatu naukowego. Pełnią jednakże ważną funkcję w społecznościach lokalnych, które są głównymi adresatami takich słowników amatorskich, bo ocalając od zapomnienia mowę przodków, wzmacniają tożsamość regionalną mieszkańców i zarazem dowartościowują kulturę ludową. Ostatnie lata przyniosły wiele takich prac słownikarskich, powstających na fali odnowy w rzeczywistości polskiej po roku 1989 idei regionalizmu, rozumianego jako przywiązanie do swojej „małej ojczyzny” i promowanie jej interesów na różnych płaszczyznach: ekonomicznej, społecznej i kulturowej.

Badacze leksykografii gwarowej coraz mocniej podkreślają potrzebę konstruowania słowników gwarowych, uwzględniających oprócz danych lingwistycznych także informacje etnograficzne. Halina Karaś wyraziła pogląd, iż:

Słownik gwarowy ze swej natury powinien uwzględniać elementy etnografii, gdyż gwara i kultura ludowa są ze sobą nierozzerwalnie związane. Przydatność danych etnograficznych w dialektologii, zwłaszcza w badaniach leksykalnych, podkreśla się w wielu pracach (Karaś 2011: 90).

¹ Materiały słownikowe, choć ważne, są tylko jednym z komponentów w instrumentarium etnolingwistycznym, opartym na triadzie S-A-T. Tylko uwzględnienie w badaniach słownictwa danych słownikowych, ankietowych i tekstowych prowadzi do pogłębionej rekonstrukcji pojęć (Bartmiński 1998: 2006).

Rozważania na temat wykorzystania materiałów etnograficznych w słowniku gwarowym podjął również Józef Kąś. Badacz zwrócił uwagę przede wszystkim na zróżnicowane spojrzenie dialektologii i etnografii na aspekt opisu przedmiotu oraz zjawisk kulturowych. Jak zauważył, dialektologię interesują wyrazy, a więc nazwy poszczególnych przedmiotów i zjawisk, zaś etnografię – ich przeznaczenie, budowa, materiał. O ile więc dla dialektologa interesujące będą synonimy, dla etnografa nie będą miały one większego znaczenia (Kąś 2003: 242).

Splot danych językowych i etnograficznych w słowniku regionalnym ma istotne znaczenie dla odbiorcy niejęzykoznawcy, który w tego typu leksykonie poszukuje nie tylko znaczeń wyrazów, ale i wiedzy o odrębności kulturowej swojego regionu. Można powiedzieć, że dynamicznym przemianom i zachodzącym procesom unifikacji językowej towarzyszy wręcz społeczne zapotrzebowanie na słowniki, które są swoistym archiwum kultury i obyczajowości regionu.

Nieprzypadkowo moje rozważania będą koncentrować się na słownikach rejestrujących słownictwo gwar góralskich. Pod pojęciem słownictwa góralskiego kryje się nie tylko leksyka Podhala, lecz także Orawy, Śląska Cieszyńskiego, Bukowiny Zakarpackiej, Żywiecczyny i Spiszu. Istnieje jednak pewna dysproporcja w dokumentacji tego słownictwa. Halina Karaś, omawiając popularne słowniki gwarowe z obszaru małopolskiego, wskazuje, że najczęściej gromadzone było słownictwo podhalańskie, rzadziej spiskie czy żywieckie (Karaś 2011: 335).

Niektóre subregiony górskie doczekały się już obszernych profesjonalnych opracowań leksykograficznych, by wymienić: *Słownik gwary orawskiej* Józefa Kąsia, *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego* pod redakcją Jadwigi Wronicz, *Słownik górali polskich na Bukowinie* Zbigniewa Grenia i Heleny Krasowskiej czy *Słownik gwary Zakopanego i okolic* Juliusza Zborowskiego, opracowany i uzupełniony z materiałów autora przez Zespół Instytutu Języka Polskiego PAN pod kierunkiem Joanny Okoniowej, inne wciąż czekają na systematyczny, naukowy opis słownictwa. W takiej sytuacji ważną rolę poznawczą i archiwizującą odgrywają słowniki konstruowane z wielkim oddaniem przez autochtonów, miłośników regionu, jak: *Słownik gwary górali żywieckich* Józefa Karola Nowaka czy *Słownik gwary spiskiej* Franciszka Fitaka. Choć, jak wspomniano, gwary orawskie mają już monumentalne, w pełni naukowe udokumentowanie w postaci dwukrotnie wydane słownika autorstwa Józefa Kąsia, to przecież próba zarejestrowania miejscowego słownictwa była podejmowana przez autochtona, wspomnianego już Franciszka Fitaka w *Słowniku gwary orawskiej*, wydanym w 1997 roku, uzupełnionym i wznowionym w 2003 roku. Zawartości tego zbioru, tak jak i innych słowników nieprofesjonalnych, badacz zainteresowany opisem leksyki góralskiej w aspekcie kulturowym nie powinien usuwać ze swojego pola widzenia.

Uzasadnienie przydatności słowników amatorskich do analiz językoznawczych, zwłaszcza gdy nie dysponujemy opracowaniami profesjonalnymi,

wymaga przedstawienia przynajmniej krótkiej ich charakterystyki pod względem makro- i mikrostruktury.

Słownik gwary górali żywieckich Józefa Karola Nowaka zawiera około 5500 haseł, które autor umieścił na 200 stronach samego słownika, podzielonego na dwie części: pierwsza to „Słownik alfabetyczny”, druga zaś – „Słownik tematyczny”, podający hasła i objaśnienia w układzie rzeczowym. Właściwą część słownikową poprzedza refleksyjna wypowiedź autora na temat chęci i potrzeby ocalenia mowy „małej ojczyzny”. Na uwagę zasługuje również rozdział dotyczący gwary Żywiecczyny, w którym zostały przedstawione w sposób popularny jej charakterystyczne cechy. Autor zamieścił w publikacji obszerny tekst zapisany gwarą, w którym zwraca się niejako bezpośrednio do adresata swojego słownika, czyli mieszkańców regionu. Artykuł hasłowy zbudowano według następującego schematu: hasło, następnie umieszczane są w nawiasie warianty lub synonimy leksemu, dalej podawane jest znaczenie oraz jeden lub kilka cytatów gwarowych z użyciem wyrazu hasłowego. Nie ma aparatu gramatycznego, co nie zaskakuje, gdyż autor nie ma przygotowania językoznawczego. Jego celem nie jest stworzenie słownika naukowego, lecz dokumentacja słownictwa gwarowego w sposób możliwie przystępny dla przeciętnego odbiorcy. Godne podkreślenia jest natomiast dążenie do zasygnalizowania przez przyjęty system znaków diakrytycznych (opisany we wstępie słownika) najważniejszych zjawisk fonetycznych odzwierciedlających się w zgromadzonej leksyce.

Nie jest to powszechna praktyka w słownikach amatorskich, bo zazwyczaj autorzy i wydawcy, którymi są najczęściej towarzystwa regionalne, starają się maksymalnie uprościć zapisy gwarowe (zwłaszcza w odniesieniu do samogłosek nosowych i pochyłonych). Pod tym względem materiał językowy zawarty w słownikach sporządzanych przez regionalistów amatorów wymaga starannej weryfikacji dialektologicznej. Za przykład może posłużyć *Słownik gwary spiskiej* Franciszka Fitaka, w którym – jak wskazuje recenzent tej publikacji, Artur Czesak – *liczne są [...] uchybienia i błędy pisowni*. Można ich było uniknąć, *porównując zasady pisowni z sąsiednimi gwarami lub wysnuwając je z samej odmiany wyrazu lub budowy wyrazów pokrewnych* (Czesak 2005: 250).

Twórcy amatorskich słowników gwarowych niemal zawsze podkreślają, że gwarą posługują się na co dzień bez ograniczeń komunikacyjnych i są z tego faktu dumni, bo jest ona dla nich językowym znakiem przynależności do wspólnoty regionalnej i archiwum. „Funkcja tożsamościowa języka w relacji do wspólnoty, jak pisze Jerzy Bartmiński (2009: 12), może być pojmowana dwojako: *emblematycznie i mentalnościowo*”. W pierwszym wypadku liczy się sam fakt mówienia własnym językiem, tu: gwarą odrębną od gwar innych wspólnot regionalnych, w drugim stawia się pytanie o świadectwo, jakie wystawia język swoim nosicielom.

Podejmowany przez autochtonów trud opracowania słownika gwarowego wynika z tego dwojakiego rozumienia funkcji gwary, a więc zarówno z chęci udokumentowania swojej odrębności wobec użytkowników innych gwar i języków, jak i z potrzeby dania świadectwa, że używana gwarą dokumentuje dorobek kulturowy gromadzony przez pokolenia. We wstępie SGGŻ czytamy:

Gwarą moich dziadków – mimo posiadanego wyższego wykształcenia i kontaktu z „wyższymi sferami” posługuję się do dziś i używam jej w kontaktach rodzinnych na Żywiecczyźnie, a także czasem gorszą środowiska warszawskie swoim góralskim akcentem i chłopskimi porzekadłami (SGGŻ 2000: 12).

Podobnie jest w przypadku Franciszka Fitaka, autora SGO Fit, który urodził się w Lipnicy Wielkiej i od dzieciństwa w kontaktach z najbliższymi posługiwał się gwarą. Autentyzm obserwacji językowych autochtonów nabiera zatem szczególnego znaczenia dla badacza stosującego instrumentarium językowego obrazu świata i rekonstruującego ludowe symbole i stereotypy.

Często jednak nieprofesjonalne zbiory słownictwa mają ograniczony zasięg geograficzny, który zwykle zamyka się w granicach jednej lub kilkunastu wsi. Przywoływane przeze mnie słowniki gromadzą leksykę z większego obszaru, SGO Fit obejmuje słownictwo ludności zamieszkującej Orawę w trzynastu wsiach Polski i jedenastu wsiach usytuowanych na terenie Słowacji, zaś SGGŻ ogranicza się do zaprezentowania mowy dziewięciu wsi, z którymi autor jest ściśle związany.

Słowniki gwarowe adresowane są do mieszkańców danego regionu i jego sympatyków. Wydawane są najczęściej w małych nakładach, a ich dostępność jest często ograniczona. Poszukiwania takich dzieł najlepiej rozpocząć od internetowych aukcji lub w zbiorach bibliotek, usytuowanych w tym regionie, którego leksyki dotyczy słownik. Niektóre wydania doczekały się wznowień, co świadczy o zapotrzebowaniu na tego typu publikacje.

Słowniki amatorskie mają najczęściej charakter dyferencjalny, a więc nie rejestrują wyrazów zgodnych pod względem formy i znaczenia z polszczyzną ogólną. Kryterium dyferencjalności nie jest jednak surowo przestrzegane. W SGGŻ i SGO Fit znaleźć można takie hasła, jak:

cofać się – cofać się [SGGŻ 58],

koza – koza [SGGŻ 107],

pokuta – pokuta po spowiedzi [SGGŻ 160],

miasto – miasto [SGO Fit 38],

kufer – kufer, skrzynia z półokrągłym wiekiem [SGO Fit 34].

Preferowany jest alfabetyczny układ haseł, jednak nie zawsze jest on w pełni konsekwentny. Autorzy stosują też hasła szeregowo dla różnych wariantów fonetycznych i morfologicznych. Informacje gramatyczne są ograniczone do minimum.

Obok wspomnianego już fundamentalnego, liczącego ponad 28 tys. haseł SGO sporządzonego przez Józefa Kasia, do użytkowników i sympatyków tej

gwary adresowany był popularny słownik Franciszka Fitaka. Nie został on włączony do kanonu źródeł słownika Kąsia. Można przypuszczać, że powodem pominięcia tego zbioru była surowa, z naukowego punktu widzenia przeprowadzona, ocena makro- i mikrostruktury słownika Fitaka. Istotnie, są to małe, nieprofesjonalne słowniczeki liczące kolejno 3000 i 5200 haseł. Oba wydania pozbawione są kontekstów użycia, co znacznie osłabia wartość poznawczą i dokumentacyjną słownika i zawęża badaczowi, który sięga po to źródło, obszar analizy językowej. Zarzutem może być również fakt, że w siatce haseł – obok form uogólnionych (bezokolicznika dla czasownika oraz mianownika liczby pojedynczej dla rzeczownika czy przymiotnika) – umieszczone zostały *in extenso* takie postaci wyrazu, w jakich występują one w tekstach (*prziseł* – przyszedł SGO Fit I 45).

W słownikach Fitaka brakuje również wskazania dokładnej lokalizacji, co w przypadku gwary ma szczególne znaczenie. Różni się ona bowiem wewnętrznie, a udokumentowanie tych odrębności nie pozostaje bez wpływu na konstruowanie poczucia więzi lokalnej wśród samych mieszkańców. Jest to zarzut, który można rozszerzyć również na inne amatorskie słowniki gwarowe, choćby SGGŻ Nowaka. Czytelnik, do którego adresowany jest słownik, może odnieść mylne wrażenie, że gwara regionu pomimo dokonujących się dynamicznych przemian jest monolitem i w każdej miejscowości brzmi jednakowo. Zróżnicowanie wewnętrzne (pokoleniowe) i geograficzne gwary orawskiej znakomicie natomiast dokumentuje słownik Kąsia.

Moje zainteresowanie leksykografią gwarową, zarówno w ujęciu ściśle naukowym, jak i amatorskim, wiąże się z poszukiwaniem materiału leksykalnego do planowanego opracowania językowo-kulturowego obrazu rodziny góralskiej, a zwłaszcza profilowania obrazu matki, ojca i dzieci.

W przywołanych wcześniej słownikach poszukiwałam przykładowo potwierdzenia, czy nadal używane są nazwy MAC i MACIERZ i jakie mają one obecnie referencje stylistyczne w mowie starszych i młodszych użytkowników gwar góralskich.

MAC					
	SGO Kąś	SGZio Zbor	SGO Fit	SGGŻ	SGS Fit
Znaczenie	‘matka’	brak hasła	‘matka’	‘matka’	brak hasła
Konteksty	<i>A: – Gádało sie tak, moja mać abo mój ociec. J: – Ale to ni ze złościami gádali? A: – E, niy (...). Zposanovaniym</i>		brak	brak	

	Chyżne Or pol (SGO I 553). B: (...) <i>Kie jes stará to mać abo ociec, a w Jablónce – tatuś, mamusia. Choć kto mówi z Jablónki, jak kto słysy, gádá, ze to brzydko; J: Dziadek gádá, ze ón móg powiedzieć swojyj mamusi mać i to nie było nic obraźliwego; Kurwa, ka ta moja mać posła!</i> Chyżne jw.				
Nacechowanie stylistyczne	wyraz szacunku, ale też czasem ze złością, niegrzecznie			pejor.	
Zasięg	ogor.				

MACIERZ					
	SGO Kąś	SGZiO Zbor	SGO Fit	SGGŻ	SGS Fit
Forma	<i>Macierz</i>	<i>macierz, maciérz</i>	<i>macierz</i>	<i>macierz</i>	<i>macierz</i>
Znaczenie	‘to samo co MATKA’	tylko w przekleństwach	‘matka’	‘matka’	‘matka’
Konteksty	<i>A mać się mówiło? A: – No ba jak, który był niedobry, to je nazwał macyrzm</i> Orawka Or pol (SGO I 553)	<i>trzysta ci macierzy; stryla ik maciérzy, stryla im maciérzy</i> (SGZiO Zbor 185)	brak	brak	brak
Nacechowanie stylistyczne	neutralne, ale czasem ze złością, niegrzecznie	komponent przekleństw	neutralne?	neutralne?	neutralne?
Zasięg	ogor.	Podhale	Orawa	Żywiecczyzna (brak danych szczegółowych)	Spisz (brak danych szczegółowych)

Jak wynika z przedstawionych danych, leksemy MAC i MACIERZ zachowują żywotność w gwarach góralskich, ale w ich rozprzestrzenieniu i nacechowaniu stylistycznym ujawniają się pewne różnice. Przydatność słownika naukowego do śledzenia zasobu i zmienności znaczeń wyrazów gwarowych, a co za tym idzie przemian mentalnościowych użytkowników gwar, jest nie do przecenienia, bo tylko w tym źródle zarejestrowane zostały konteksty pozwalające tę zmienność zauważyć. Gdy jednak takiego profesjonalnego słownika nie mamy, próbujemy jednak dostrzegać przynajmniej niektóre zalety zbiorów słownictwa spisywanych przez autochtonów. W rejestrach tego typu zawierają się bowiem często wyrazy nienotowane w innych źródłach, jak np. czasownik *cawarkować* ‘baraszkować, broić’ (SGGŻ 50), nieobecny w *Słowniku gwar polskich PAN*, a potwierdzony w gwarze górali żywieckich przez Józefa Karola Nowaka.

Dane zawarte w słownikach amatorskich mogą też poszerzać pole znaczeniowe i/lub zasięg geograficzny zanotowanych w SGP leksemów. Jak wskazuje Jadwiga Wronicz, „tego typu słowniczkę mogą stanowić swoisty kwestionariusz do dalszych badań nad leksyką gwarową” (Wronicz 2006: 180). Największym mankamentem tych źródeł jest brak kontekstów i ilustracji tekstowych, które pokazywałyby użycie wyrazu w żywej mowie, „gdyż dopiero wtedy – jak trafnie zauważa wymieniona badaczka – stają się one pełnym dokumentem kultury regionu, który prezentują” (Wronicz 2006: 180). Tego właśnie aspektu zabrakło w słownikach Franciszka Fitaka, rejestrujących leksykę gwarowa Spiszu i Orawy. Nie bez znaczenia jest fakt, że praca słownikarza regionalisty, bez wsparcia i zaangażowania zespołu ludzi, studentów, uczniów, jest zajęciem bardzo żmudnym, wymagającym zainwestowania nie tylko własnego czasu, ale i często własnych środków. Ideałem, a może wręcz standardem, powinna być pomoc udzielana regionaliście amatorowi ze strony profesjonalnych dialektologów, którzy mogliby wskazać różne niedociągnięcia i pomóc opracować kwestionariusz, a tym samym wzbogacić koncepcję słownika, a zarazem nie zgasić zapału, jaki mają leksykoграфowie amatorzy.

LITERATURA

- Bartmiński Jerzy (1998), *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, [w:] Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński (red.), *Język a kultura*, t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 63–83.
- Bartmiński Jerzy (2006), *Polski stereotyp matki*, [w:] Tegoż, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: UMCS, s. 151–166.
- Bartmiński Jerzy (2009), *Język symbolem tożsamości narodowej i świadectwem otwartości*, [w:] Tegoż, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin: UMCS, s. 11–31.

- Czesak Artur (2005), *Franciszek Fitak. Słownik gwary spiskiej*, „Prace Pienińskie”: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Oddział Pieniński (Szczawnica), nr 15, s. 249–252.
- Greń Zbigniew, Krasowska Helena (2008), *Słownik górali polskich na Bukowinie*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW.
- Kąs Józef (2003), *Etnografia w słowniku gwarowym*, [w:] Jerzy A. Sierociuk (red.), *Gwary dziś. 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, Poznań: PTPN, s. 241–248.
- Wronicz Jadwiga (2006), *Amatorskie słowniki gwarowe*, „Studia Dialektologiczne III”, Kraków: Wydawnictwo Lexis, s. 171–180.
- Wronicz Jadwiga (red.), (2010), *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, Ustroń: Wydawnictwo Na Gojach.

WYKAZ SKRÓTÓW

- SGGŻ – Nowak Józef Karol (2000), *Słownik gwary górali żywieckich*, Warszawa: Towarzystwo Miłośników Ziemi Żywieckiej.
- SGO Fit – Fitak Franciszek (2003), *Słownik gwary orawskiej*, Gliwice: Ryszard M. Remiszewski.
- SGS Fit – Fitak Franciszek (2004), *Słownik gwary spiskiej*, Szczawnica: Ryszard M. Remiszewski.
- SGO Kąs – Kąs Józef (2011), *Słownik gwary orawskiej*, t. I (A–Ó), t. II (P–Ż), Kraków: Księgarnia Akademicka.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich* oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, Instytut Języka Polskiego PAN.
- SGZiO Zbor – Zborowski Juliusz, 2009, *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, opracowany i uzupełniony z materiałów Autora przez Zespół Instytutu Języka Polskiego PAN pod kierunkiem Joanny Okoniowej, Zakopane.

THE USEFULNESS OF AMATEUR DIALECT DICTIONARIES FOR RESEARCH ON CULTURAL ASPECTS OF GORAL VOCABULARY

The current dynamic changes and processes of language unification are accompanied by social demand for dictionaries, which are a unique archive of culture and customs of a region. Research on the vocabulary of a local dialect with the use of the instruments of cultural linguistics requires the widest possible information base, whose important components are dictionaries, both scientific and popular. Collections of lexis drawn up by amateurs, autochthons and hobbyists familiar with the realities of the region – despite lacking a scientific apparatus – may be a source of valuable language data to a linguist. In this article, I focus mainly on the analysis of amateur dictionaries of local dialects with a simplified description.

Barbara Grabka

Instytut Języka Polskiego
Polska Akademia Nauk, Kraków
grab251@wp.pl

SŁOWNIK OGÓLNOGWAROWY – PROBLEMY I WYZWANIA (na przykładzie *Słownika gwar polskich* PAN)

Słowa kluczowe: dialektologia, leksyka, leksykografia, słowniki.

Keywords: dialectology, lexis, lexicography, dictionaries.

W niniejszym artykule chciałabym spojrzeć na słownik ogólnogwarowy, przyjmując kryteria wartościowania opisów leksykograficznych przedstawione w pracy Piotra Żmigrodzkiego *Słownik – słowo – rzeczywistość* (Żmigrodzki 2008). Przykładem będzie *Słownik gwar polskich* PAN (SGP 1977–2015)¹. Omawiając te kryteria, możemy pokazać z jednej strony wyzwania dla autorów słownika gwarowego, z drugiej – problemy, z jakimi się spotykają, gdy chcą owym wyzwaniom sprostać. Kryteria te każą też kolejny raz przypomnieć o konieczności ciągłego doskonalenia warsztatu, śledzenia nowych tendencji w leksykografii i ich implementacji w takim wymiarze, który sprawi, że słownik będzie lepiej spełniał oczekiwania odbiorców.

Słownik ogólnogwarowy to słownik, w którym znaleźć się musi leksyka z wielu różnych systemów gwarowych, leksyka różna nie tylko pod względem znaczeniowym, ale i formalnym. W przypadku dwu polskich słowników ogólnogwarowych, *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza i obecnie wydawanego *Słownika gwar polskich* PAN, projektowanego i zapoczątkowanego przez K. Nitscha, zamierzenia były bardzo ambitne.

Jan Karłowicz w *Przyczynkach do projektu wielkiego słownika polskiego* w roku 1876 zamieścił uwagi na temat opracowania słownictwa gwarowego, z których wynika, że niewiele w swym myśleniu o słowniku gwarowym (niestety, niewprowadzonym w całości w życie) odbiegał od myślenia współczesnego. Pisał:

¹ Szeroko o historii SGP, dyskusjach nad zmianami w słowniku, związanej z tym literaturze, stanie obecnym i perspektywach na przyszłość pisała Joanna Okoniowa w artykule *Stan obecny i perspektywy ogólnopolskiego słownika gwarowego* (Okoniowa 2006). Zob. też artykuł Jerzego Reichana o realizacji zasad redakcyjnych w SGP (Reichan 2001).

Opis wyrazu prowincjonalnego bardzo niewiele różnić by się powinien od opisu wyrazów wszechpolskich projektowanego powyżej... Oprócz wymienionych tam kategorii dodać by tylko należało następne [kategorie – BG]: 1) podając wymawianie wyrazu, bardzo starannie je uwydatnić; 2) dokładnie wymienić miejscowość, gdzie dany wyraz prowincjonalny się używa; 3) uczynić wzmiankę, czy odpowiedni wszechpolski wyraz znany jest w tej prowincji także, czy nie; w pierwszym razie, jaka zachodzi różnica w użyciu wyrazu prowincjonalnego, 4) jeżeli wyraz jest niepolskiego pochodzenia trzymać się zasad podanych w §19 [czyli m.in. podać jego etymologię, przykłady z innych języków – BG]².

Uczony, przystępując do opracowywania słownika gwarowego, był świadom ogromu pracy, świadom tego, że zebrany materiał jest niepełny, że nie wszystkie źródła i możliwości pozyskania materiału wykorzystał. W bardzo krótkim wstępie do *Słownika gwar polskich* czytamy: „Wolałem ograniczyć się zasobami niezupełnymi i takowe ogłosić, niżeli pomnażać zapiski i przekazać je nieprzyjaznym zwykle losom rękopisów pośmiertnych” (Karłowicz 1900: 5).

Nowy słownik ogólnogwarowy, zapoczątkowany, jak już wspomnieliśmy, przez K. Nitscha, to był już inny moment w historii dialektologii jako nauki. Nitsch, twórca geografii lingwistycznej w polskiej dialektologii, proponował dzieło monumentalne. O tym, jak podchodził do leksyki gwarowej, świadczą m.in. jego artykuły z geografii wyrazowej. W artykule z 1957 r., będącym pewnego rodzaju konspektem koncepcji słownika gwar polskich, przedstawił na początku w wielkim skrócie swój pogląd na historię dotychczasowej leksykografii gwarowej, wypowiedział się na temat badań uzupełniających, odniósł się do problematyki kaszubskiej, wskazał na wagę geografii lingwistycznej (Nitsch 1957).

Nowy słownik miał być słownikiem dyferencyjnym, a dobór wyrazów starannie przemyślany. Nitsch zwracał uwagę na wagę pełnych słowników poszczególnych wsi. Zależało mu, by słownik miał jako źródło przynajmniej jeden taki słownik z poszczególnych dialektów. Jako twórca geografii lingwistycznej na gruncie polskim, zwracał K. Nitsch na ten aspekt szczególną uwagę. „Forma, znaczenie i geografia” – te trzy elementy powinien zawierać opis leksykograficzny wyrazu gwarowego. Nitsch zdawał sobie również sprawę, że każdy leksem wymaga osobnego podejścia, przestrzegał przed schematyzmem. Był świadom niemożności uwzględnienia aspektu chrono-

² Jan Karłowicz, *Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, t. VI, 1876, dodatek, s. XIV–XCIV, za: Mieczysław Karaś, *Z historii badań nad słownictwem gwarowym*, „Język Polski”, R. XLI, s. 360–361. O rozumieniu określeń *słownik prowincjonalizmów*, *prowincjonalny*, *wyrazy ludowe*, *wyrazy gwar polskich* przez J. Karłowicza pisze Elżbieta Koniusz (Koniusz 2001: 12–14). O wskazówkach dla zbierających słownictwo gwarowe zawartych w pracach J. Karłowicza, o jego poglądach na słownik gwarowy, nowatorskich, wyprzedzających swoją epokę, wyczerpująco pisze J. Okoniowa (Okoniowa 2012).

logicznego jako zasady, myślał jednak o takim podejściu tam, gdzie materiał by na to pozwolił. Przewidywał, że wiele trudności nastręczy autorom słownika leksyka z zakresu kultury niematerialnej. Twierdził, że pewne informacje z tego zakresu mógłby przekazać tylko „wykształcony autochton”. Za niemal konieczne uważał K. Nitsch schematyczne mapki, rysunki, literaturę przedmiotu przy poszczególnych leksemach. Proponował też różne przedstawianie geografii w zależności od zasięgów danego wyrazu:

Przy jednolitych zasięgach zbędne jest wyliczanie wszystkich wsi, wystarczą punkty graniczne danego obszaru, ale także przy wyrazach różnych formalnie czy znaczeniowo, a geograficznie rozrzuconych, wyliczanie wszystkiego byłoby niesłychanym obciążeniem dzieła (Nitsch 1957: 137).

Nitsch uważał, że słownik będzie dwukrotnie większy niż słownik Karłowicza, czyli zawierający ok. 100 tysięcy haseł³.

I w przypadku *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza⁴, i w przypadku *Słownika gwar polskich* PAN rzeczywistość zweryfikowała śmiałe plany. W obydwu słownikach nie przedstawia się na przykład etymologii, nie uwzględnia aspektu chronologicznego, nie podaje literatury przedmiotu. W praktyce takie rozwiązania sprowadzałyby się do opracowywania artykułów słownikowych w formie mniejszych lub większych szkiców naukowych. W SGP PAN nie ma też przewidywanych przez K. Nitscha mapek i ilustracji. Należy jednak zaznaczyć, że w SGP PAN wiele postulatów Nitscha zostało wprowadzonych.

Przyjrzyjmy się, jakie miejsce wśród słowników w ogóle zajmuje słownik gwarowy. Jerzy Reichan w artykule *Typologia słowników gwarowych na tle ogólnej typologii słowników* (Reichan 2010) przedstawił cechy dystynktywne różnych słowników gwarowych i ukazał ich miejsce w systemie klasyfikacyjnym słowników w ogóle. Wyróżnił trzy opozycje: słowniki języka pisanego : słowniki języka niepisanego, słowniki zawierające wszystkie wyrazy danego języka : słowniki niezawierające wszystkich wyrazów danego języka, słowniki monosystemowe : słowniki niemonosystemowe. Słownik ogólnogwarowy byłby jako jeden z typów słowników gwarowych słownikiem języka niepisanego, zawierającym wszystkie wyrazy, niemonosystemowym. Autor stwierdził:

³ Według naszych obliczeń na podstawie *Indeksu alfabetycznego wyrazów z kartoteki gwar polskich* (Indeks 1999) haseł będzie ok. 240 tysięcy.

⁴ Słownik J. Karłowicza po krytycznej recenzji K. Nitscha (Nitsch 1911) przez wiele lat był marginalizowany, choć chętnie z niego korzystano. W bliższych nam czasowo opracowaniach, dotyczących dialektologicznej spuścizny J. Karłowicza patrzy się już na osiągnięcia uczonego przez pryzmat obowiązujących w jego epoce poglądów na badanie gwar ludowych, na sztukę leksykograficzną, dając autorowi *Słownika gwar polskich* odpowiednie miejsce w historii polskiej leksykografii gwarowej (zob. np. Karaś 1961, Koniusz 2001, Okoniowa 2003, 2012, 2013).

Jedynym logicznym rozróżnieniem pomiędzy słownikami gwarowymi i niegwarowymi jest opozycja gwarowy: niegwarowy. [...] każda z wyliczonych cech dystyngtywnych może być przypisana zarówno słownikom gwarowym, jak i niegwarowym (Reichan 2010: 223).

Z kolei, biorąc pod uwagę kryteria typologiczne przedstawione przez P. Żmigrodzkiego w przywołanej pracy (Żmigrodzki 2008: 78–97), słownik gwarowy ze względu na zawartość zaliczyć należałoby do słowników specjalistycznych (wyspecjalizowanych), tak jak np. słowniki historyczne, języka pisarzy, odmian językowych, frazeologiczne itp. SGP byłby słownikiem jednojęzycznym, alfabetycznym *a fronte*, naukowym. Tu należy jednak zaznaczyć, że z podstawowych informacji w nim zawartych (opisu semantycznego leksemów) korzystając mogą również osoby tylko zainteresowane gwarami, niespecjaliści. Należy też zakładać, że słownik ogólnogwarowy danego języka będzie wykorzystywany przez językoznawców innych krajów, przede wszystkim tej samej grupy językowej, i będzie pomocny w różnych badaniach porównawczych.

SGP jest słownikiem semajzologicznym. Dopiero po opracowaniu całości słownictwa można myśleć o słowniku tematycznym, który niewątpliwie byłby bardzo przydatny w pracy dialektologa⁵. By dopełnić typologii słownika gwarowego, jakim jest SGP, należy jeszcze powiedzieć, że to słownik pasywny i deskryptywny, „stanowiący pomoc w odbiorze i rozumieniu tekstów” (Żmigrodzki 2008: 87), w przypadku gwar – przede wszystkim tekstów mówionych, wtórnie pisanych. Bazuje na określonym zasobie źródeł od II połowy XIX wieku.

Zastanowić się też trzeba, czy jest to słownik synchroniczny, diachroniczny, czy jak chce Halina Karaś w obszernej monografii *Polska leksykografia gwarowa* – synchroniczno-diachroniczny (Karaś 2011: 265). Słownik diachroniczny powinien uwzględniać zjawiska tak, jak się one pojawiają, zmieniają, rozwijają w jakimś okresie. Aby tego dokonać, materiał słownikowy musiałby być odpowiednio pozyskiwany. Materiały do SGP gromadzone były systematycznie do początku lat 70. XX wieku. Potem ekscerpowano kolejne tomy rozpoczętych dużych dzieł leksykograficznych, zbiory tekstów gwarowych. Informatorami były w większości osoby urodzone przed wojną. Z praktyki leksykograficznej wiemy, jak trudno ustalić w sytuacji, gdy posiadamy w ten, nie inny sposób zgromadzone materiały gwarowe, informacje o życiu wyrazu. W materiałach do SGP nie ma systematycznych informacji, które pozwoliłyby na w pełni diachroniczny opis. Nawet prowadząc

⁵ W tym miejscu trzeba znów przywołać *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki Słownika gwar polskich* (Indeks 1999). Oczywiście podczas prac słownikowych niektóre hasła mogą ulec zmianie, stać się formami w obrębie innego hasła, ale zrab polskiego słownictwa gwarowego został przedstawiony i stanowi ułatwienie w pracy nie tylko dialektologów.

współcześnie badania terenowe, jeśli nie są to badania socjolingwistyczne, sięga się do pamięci informatorów: do słownictwa biernego, nie ma i tu informacji o cezurach i faktach językowych potrzebnych do opisu diachronicznego. Należy więc przyjąć, że swym zasięgiem SGP obejmuje leksykę od drugiej połowy XIX wieku do pierwszej połowy wieku XX, i uznać go za słownik synchroniczny.

W SGP mamy stan gwar, ich leksyki w ciągu stu lat. Opracowując słownik gwarowy, zespół redakcyjny zdaje sobie sprawę, że w dość dużej części jest to słownik historyczny w opozycji do ewentualnego współczesnego. Tylko jednak szeroko zakrojone badania, nastawione na pozyskanie informacji o obecnym stanie gwar, o zasobie słownictwa czynnego, związanego z dzisiejszymi realiami, mogłyby posłużyć do opisu zmian w gwarach na różnych płaszczyznach.

Przejdźmy teraz do kryteriów opisów leksykograficznych wymienionych przez P. Żmigrodzkiego w przywoływanej już pracy *Słownik – słowo – rzeczywistość* (Żmigrodzki 2008: 37–54).

PRZYJAZNOŚĆ WOBEC UŻYTKOWNIKA

Termin „słownik przyjazny” polska metaleksykografia przejęła z zachodnich prac metaleksykograficznych. W słowniku przyjaznym należy zastosować opis leksykograficzny, który nie będzie wymagał od użytkownika żmudnych studiów (Żmigrodzki 2008: 38–39). Jeśli użytkownikiem słownika ogólnogwarowego ma być przede wszystkim językoznawca, należy zadbać o to, by forma opisu leksykograficznego, nie wymagała za każdym niemal razem studiowania wstępu i zasad redakcyjnych. Nie jest to zadanie łatwe. W SGP, słowniku ogólnogwarowym, przedstawiamy wiele systemów językowych, oczywiście mających duży wspólny zakres, ale też wiele cech indywidualnych. Taki materiał wymaga, by hasła wyinterpretować z nieraz dużej liczby form fonetycznych. O niewielkim wycinku tej pracy pisał na przykład Jerzy Reichan w artykule *Interpretowanie fonetycznych form zapożyczeń niemieckich w Słowniku gwar polskich* (Reichan 1999). Stwierdza tam m.in., że po kilkunastu latach od opublikowania haseł *abzajda*, *abzyda* skłaniałby się do haseł zaczynających się od *obzyd-* ze względu na „częstotliwość zapisów typu *obz-ida*, *uobzajda*”, kiedyś jednak zdecydowała etymologia. Jest prawdą, że dość często w *Słowniku*, podobnie jak w przywołanym artykule, trzeba by zamieszczać tok myślenia i kryteria zastosowane przez autorów. Jak pisze J. Reichan:

Zasady redakcyjne SGP PAN przewidywały rozmaite sytuacje, z jakimi można się było spotkać przy ustalaniu postaci haseł zapożyczonych. W czasie opracowywania kolejnych tomów [...] napotkali jednak autorzy artykułów i redaktorzy na trudności,

w których optymalnymi okazały się nieco odmienne rozwiązania interpretacyjne (Reichan 1999: 443).

Takie zabiegi interpretacyjne, charakterystyczne dla każdego słownika, atlasu obejmujących wszystkie gwary bądź gwary regionu, są przeszkodą w odbiorze słownika, sprawiają trudność nawet językoznawcom⁶. Nie ma bowiem raczej szans na to, by zostały wypracowane wspólne dla dzieł leksykograficznych gwarowych czy atlasów gwarowych wspólne metody interpretowania np. faktów fonetycznych. Gdy ukazał się 1. zeszyt SGP, Z. Sobierajski upominał się o odsyłanie wszystkich realizacji fonetycznych do hasła głównego. Pisał:

Chodzi o to, aby użytkownik słownika, niekoniecznie językoznawca, lecz etnograf i folklorysta i niekoniecznie Polak, lecz także każdy sławista obcej narodowości mógł się szybko zorientować, pod jakim hasłem znajdzie znaczenie, np. wielkopolskiego wyrazu *uopara* (Sobierajski 1967: 26).

Poszukiwania znanych w wersji mówionej wyrazów ułatwiają obecnie w SGP „Spisy haseł, podhaseł i odsyłaczy”, które dołączamy do zeszytu na osobnej wkładce⁷. Są to jednak nadal tylko słowoformy, które nie mieszczą się w systemie danej gwary, są zleksykalizowane, sporadyczne, niedostatecznie opisane w literaturze przedmiotu.

O tym, że w dużych dziełach nie należy bać się zmian, które bez zbędnego komentarza czynią słownik bardziej przyjaznym, łatwiejszym w odbiorze, świadczy wprowadzona od 2. tomu SGP zmiana podawania form fonetycznych. Różnorodne graficznie zapisy i systemowe fonetyczne warianty danej formy zastąpiono jednym uogólniającym zapisem, np. zapisy *białły*, *biółły* (zapisywane różnie: z synchroniczną i asynchroniczną wymową spółgłoski wargowej, z różnymi kontynuantami *a* długiego) zastąpiono zapisem: typ *białły* (wyinterpretowanym z 7 różnych zapisów)⁸. Najpierw zasada ta była stosowana, gdy tych zapisów było więcej niż trzy, dzisiaj nawet jeden zapis jest interpretowany (od hasła *drewno*, t. VI). Ułatwieniem jest też z pewnością dział geografii w niektórych hasłach (tam, gdzie możemy mówić o określonych zasięgach geograficznych). Autorzy słownika zdają sobie sprawę, że użytkownicy chętnie widzieliby taki dział w dużo większej liczbie haseł. Bardzo często bowiem szukają informacji o znaczeniu i tylko dialekcie czy przybliżonym obszarze gwarowym, gdzie wyraz występuje.

Od tomu VI w SGP wprowadziliśmy też zmiany w pisowni fonetycznych cytatów gwarowych (Czesak i in. 2004; Waniakowa, Okoniowa 2001; Waniakowa 2000; Waniakowa, Tokarz 2002). Stosujemy teraz zapis uogólniony,

⁶ O problemach z zapożyczeniami pisała też Joanna Okoniowa (Okoniowa 2006a), Jadwiga Waniakowa i Maria Tokarz (Waniakowa, Tokarz 2006).

⁷ Od t. VIII SGP.

⁸ Zob. Trzeźniowska, Reichan (1983–1986).

ujednolicony. Zapis uogólniony polega na sprowadzeniu do jednej postaci graficznej dźwięków bliskich sobie lub prawie identycznych. Jednocześnie prezentujemy jednolity system, który cechuje się konsekwencją (jeden znak na ten sam zakres dźwięków w różnych gwarach) i spójnością (pewne jednokowe cechy głosek są oznaczane w ten sam sposób). Jeżeli jednak SGP ma być syntezą polskiej leksykografii gwarowej, to uproszczenia, uogólnienia nie mogą zdominować naukowego opisu.

Autorzy słownika przyjaznego czytelnikowi muszą zwracać szczególną uwagę na zastosowane definicje. W przypadku słownika gwarowego pojawia się postulat definiowania z perspektywy użytkownika gwary. Taki sposób objaśniania znaczeń proponuje np. Józef Kaś w *Słowniku gwary orawskiej* (Kaś 2003). Nie wydaje się to jednak takie oczywiste. Jeśli definicja wyrazu *prawy*, jak chciałby J. Kaś, będzie brzmiała: ‘znajdujący się po stronie ręki, którą się żegnamy’, to trzeba postawić pytanie, czy wszyscy jednakowo ją odbiorą? Bardziej adekwatna wydaje się definicja *zornicki*: ‘gwiazda gasnąca rano jako ostatnia (tak w przeświadczeniu mieszkańców wsi; o tym, że jest to planeta Wenus nie wiedzą); jutrzienka’ (Kaś 2003: XXIV–XXV). Po słownik sięgają często użytkownicy, którzy z realiami wsi ani w praktyce, ani w teorii nie mieli do czynienia. Ci chcieliby otrzymać definicję dla nich zrozumiałą. Muszą więc tam, gdzie to konieczne, znaleźć się nawet elementy wiedzy encyklopedycznej, ale tylko elementy. Nie będzie na przykład ważna w definicji roślin informacja, że jest to roślina z określonej rodziny. Ale już obowiązująca nazwa polska i nazwa łacińska pozwalają na jej precyzyjną identyfikację. Nie wystarczy podać, że dana roślina kwitnie na żółto i można ją wykorzystywać w medycynie ludowej, farbiarstwie itp.

ZGODNOŚĆ OPISU ZE SZTUKĄ LEKSYKOGRAFICZNĄ

Koncepcja każdego słownika naukowego powstaje w określonym czasie. Autorzy w większości świadomie wybierają sposób opisu leksykograficznego, biorąc pod uwagę przede wszystkim materiał, który mają zanalizować, odbiorcę, możliwości techniczne. W przypadku SGP również tak było. Makrostruktura i mikrostruktura słownika wykorzystuje elementy konwencji opisu znane ze słowników języka ogólnego, przede wszystkim ze *Słownika języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego⁹. Musiały się tu jednak znaleźć informacje o niesystemowych wariantach fonetycznych, morfologicznych, a także bardzo ważna w dialektologii informacja o rozprzestrzenieniu geograficznym.

⁹ Por. SJPDor.

Pokusą dla autorów słowników gwarowych, też dla autorów SGP, jest, jak to określiła Hanna Popowska-Taborska w recenzji SGP, „daleko idąca precyzacja znaczeń”, ich kontekstowość (Popowska-Taborska 2006: 222). Wynika to m.in. z tego, że opisujemy desygnaty należące do przeszłości, ważne wydają się różnice, które kogoś, np. etnografa, mogą specjalnie zainteresować. Musimy jednak pamiętać, że w *Słowniku* nie przedstawimy pełnej charakterystyki grup kolędniczych nazywanych na przykład *herodami* czy *gregorami*, *gregołami*, bo musielibyśmy dla niemal każdej z nich podać odrębny skład, ubiór, sposób zachowania, a nawet czas, w którym kolędowała¹⁰.

Z kolei techniczne rozwiązania, na przykład odsyłanie do haseł już opracowanych, by nie powtarzać rozbudowanych definicji, muszą być wykorzystywane tak, by nie utrudniały ponad miarę odbioru słownika (w SGP dzieje się to w obrębie rodziny wyrazów, najdalej w obrębie zeszytu). *Słownikowi* zarzucić można brak informacji gramatycznej w zakresie części mowy, rodzaju, typu deklinacyjnego (częstkowa pojawia się w wykazie form fleksyjnych różnych od języka ogólnego), poza przypadkami, gdy postać hasła jest niejednoznaczna. Zakładamy, że jest to informacja implicytna, czytelnik wnioskuje z elementów artykułu, jego formy hasłowej, definicji, cytatów, ogólnie makro- i mikrostruktury *Słownika* (Gruszczyński 1988).

ZGODNOŚĆ Z POSTULATAMI TEORII JĘZYKOZNAWCZYCH

Zespół redagujący słownik, który wychodzi przez długi czas, „nie może jednak – jak pisze P. Żmigrodzki – nad osiągnięciami językoznawstwa w tym zakresie [opisu semantyki, frazeologii – BG] przejść do porządku dziennego, przeciwnie, powinien z nich w sposób umiejętny czerpać” (Żmigrodzki 2008: 46). Odniosę się w tym miejscu do rzeczy najważniejszej w słowniku, do opisu semantyki.

Przedstawiony we wstępie do SGP, napisanym na początku lat siedemdziesiątych, sposób definiowania jest spójny i wytrzymuje próbę czasu, co nie znaczy, że zespół nie prowadził i nie prowadzi dyskusji nad definiowaniem w SGP i nie korzysta z nowych rozwiązań. Na co dzień krytycznie oceniamy swoje definicje i zauważonych błędów staramy się nie powielać.

ADEKWATNOŚĆ

P. Żmigrodzki proponuje definiować adekwatność opisu leksykograficznego jako „jego zgodność z »rzeczywistością językową«” (Żmigrodzki 2008: 50). Wyróżnia w ramach tego kryterium następujące szczegółowe punkty:

¹⁰ Por. opracowanie dotyczące grup kolędniczych tzw. herodów: Cieśla-Reinfussowa 1995.

Dobór wyrazów (jednostek leksykalnych) w słowniku, który powinien być zgodny z jego deklarowanym zasięgiem czasowym

Dobór wyrazów w SGP został we wstępie do słownika dokładnie opisany, zdefiniowano przede wszystkim dyferencyjność słownika (Karaś 1979). Wydaje się, że należało doprecyzować jednak zasięg czasowy słownika. Nie ma bowiem kategorycznej informacji, kiedy zakończyła się ekscerpcja i jaki jest stosunek SGP do źródeł obecnie wychodzących. Ta decyzja jest jeszcze przed zespołem, zresztą w związku z zapoczątkowaną kolejną dyskusją nad przyszłością słownika¹¹. Inna rzecz, że autorzy Wstępu i Zasad redakcyjnych SGP takiego rozwoju leksykografii gwarowej, jak to ma miejsce współcześnie, chyba nie przewidywali.

Wydzielanie jednostek leksykalnych

SGP wykorzystuje rozwiązania metodologiczne znane z tradycyjnej leksykografii. Zasady wydzielania jednostek leksykalnych są, wydaje się, w SGP przejrzysto określone. Dotyczy to dokładnej informacji, co w *Słowniku* jest jednostką leksykalną, jakie są zasady wydzielania homonimów itp. Nie korzysta jednak *Słownik* z rozwiązań najnowszej leksykografii ogólnopolskiej, choćby w kwestii opisu frazeologizmów jako odrębnych jednostek leksykalnych.

Autorzy zdają sobie też sprawę z trudności z opisem haseł, w których mamy polisemię systemową, na co w tym punkcie zwraca szczególną uwagę P. Żmigrodzki. Hasła w SGP są opracowywane w układzie alfabetycznym. Nie zawsze udaje się dotrzeć do tego samego typu haseł już opracowanych, co, jak pisze wspomniany autor, w najnowszych słownikach rozwiązuje się, dając hasła z poszczególnych grup do opracowania tej samej osobie (Żmigrodzki 2008: 51).

Definiowanie znaczeń

O definiowaniu mówiliśmy już w tym artykule (zob. wyżej), nie będziemy więc powtarzać tych rozważań. Dodamy tylko, że z pomocą w definiowaniu coraz bardziej dla czytelnika abstrakcyjnych desygnatów może przyjść ikonografia. To bardzo często wysuwany postulat¹², ale zwłaszcza w dużym ogólnogwarowym słowniku niełatwy do realizacji.

Kwalifikacja stylistyczna jednostek leksykalnych i ich użyć, zgodna z rzeczywistym stanem świadomości językowej

W tym miejscu odniesiemy się do kwalifikatorów typu *stare*, *dawne* w SGP, ważnych w dyskusji nad synchronicznością czy diachronicznością

¹¹ O wcześniejszych dyskusjach pisze w artykule o pracy nad *Słownikiem gwar polskich* Joanna Okoniowa (Okoniowa 2006).

¹² Postulat ten zrealizowany został np. w *Słowniku gwary orawskiej* Józefa Kąsia (Kąs 2003) i w *Słowniku gwar Lubelszczyzny* Haliny Pelcowej (Pelcowa 2013).

słownika. Materiał, który jest zgromadzony w kartotece SGP, nie pozwala, jak wspomnieliśmy, na chronologię słownictwa. Nie można w przypadku tych zbiorów mówić o „zgodności z rzeczywistym stanem świadomości językowej”, o co upomina się P. Żmigrodzki. Trzeba tu bowiem postawić pytanie, z czym stanem świadomości i o jakim punkcie odniesienia mówimy. Czy ze stanem świadomości użytkownika gwary w momencie, gdy był o dany leksem pytany lub gdy taka informacja pojawiła się w jego wypowiedzi? A może to gwarowe *downi*, *dawni*, *kiedysi*, *kiejsi* odnosi się do zupełnie innego czasu, np. do czasu ojców, dziadków. Trudno też autorom słownika przesądzać o innych wartościach stylistycznych, jeżeli nie ma wiarygodnej informacji od eksploratora, najlepiej eksploratora „wykształconego”, jak widział to K. Nitsch (Nitsch 1957: 137).

Zgodność zamieszczanej ilustracji przykładowej z materiałem językowym, z jakim można się spotkać w użyciu rzeczywistym

Słownik gwarowy dysponuje materiałem językowym rzeczywistym, w tym znaczeniu, o jakim mowa w tym punkcie. Zadaniem autorów SGP jest taki dobór cytatów, by pokazać różne użycia danego leksemu. Niestety, nierzadko zdarzają się sytuacje, gdy nie mamy odpowiednich cytatów, wtedy rezygnujemy z ich zamieszczania w *Słowniku*.

Zgodność zamieszczanej informacji ortograficznej, fonetycznej i fleksyjnej (przede wszystkim form deklinacyjnych i koniugacyjnych) z tym, jak się danego wyrazu rzeczywiście używa

Nie ma do tej pory pełnych, syntetycznych opisów przede wszystkim składni i fleksji poszczególnych gwar, systemy gwarowe nie są systemami skodyfikowanymi, tym samym w słowniku ogólnogwarowym nie może być pełnego opisu tej płaszczyzny. Dzisiaj jest to zadanie już raczej niewykonalne. Musiałyby powstać takie słowniki jak np. *Słownik gwary orawskiej* J. Kąsia, językoznawcy i autochtona, który był w stanie podać pełną informację fleksyjną (Kąś 2003). Nie wydaje się też możliwe, by ze względu na wielość systemów gwarowych mogło powstać syntetyczne ujęcie gwarowej składni czy fleksji, które dałoby się przedstawić w słowniku ogólnogwarowym. Problemem jest również ortografia gwarowa, ale to temat na wiele szczegółowych opracowań i na dużą dyskusję w środowisku dialektologów¹³.

¹³ W tę dyskusję wpisuje się standard zapisu fonetycznego polskich tekstów gwarowych, o którym zob. wyżej. O ortografii gwarowej, konieczności jej opracowania, problemach z tym związanych pisał Józef Kąś (Kąś 1998).

W zmieniającej się rzeczywistości, jak sądzi wielu językoznawców, dominować będą słowniki elektroniczne. Przed takim wyzwaniem stoi też zespół SGP. Niewątpliwie jest to zadanie trudne. Trzeba na nowo spojrzeć na materiał, który mamy do przedstawienia, rozwiązania najnowszej leksykografii, spojrzeć na słownik od strony twórcy i od strony wirtualnego odbiorcy, wymyślić i przetestować strukturę takiego słownika, zapanować przede wszystkim nad zapisem fonetycznym, tak by mógł być odbierany przez z pewnością większą liczbę odbiorców, w tym nie tylko językoznawców. Najlepiej byłoby pomyśleć o zupełnie nowym elektronicznym słowniku gwarowym. Jest to jednak w tym momencie niemożliwe. Przejście od wersji papierowej do elektronicznej, jeśli się dokona (dyskutujemy i myślimy o tym w Pracowni Dialektologii Polskiej IJP PAN), to od tego miejsca, w którym skończy się era słownika w formie książkowej. Należy w fazie dyskusji wziąć także pod uwagę dotychczasowe przyzwyczajenia odbiorców, opinie leksykografów dotyczące słowników papierowych w opozycji do elektronicznych i na odwrót. Nie można się jednak łudzić, że taki elektroniczny słownik zostanie opracowany dużo szybciej. W analizie materiału, jego opisie leksykograficznym komputer nie zastąpi dialektologa, może mu jedynie pracę ułatwić.

LITERATURA

- Bańko Mirosław (2010), *Jedność w wielości. Cechy konstytutywne i typologiczne słowników*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 5–25.
- Cieśla-Reinfussowa Zofia (1995), *Herody. Studium z badań nad teatrem ludowym w Polsce*, seria: *Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, t. XII, Kraków.
- Czesak Artur i in. (2004), Artur Czesak, Joanna Okoniowa, Jadwiga Waniakowa, *Standard zapisu fonetycznego polskich tekstów gwarowych*, Kraków: Wydawnictwo IJP PAN.
- Falińska Barbara, Anna Kowalska (1993), *O definiowaniu nazw w słownikach i atlasach* [w:] Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, *O definicjach i definiowaniu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 339–348.
- Gołębiowska Teresa (2002), *Z zagadnień redakcyjnych Słownika gwar polskich*, [w:] Joanna Okoniowa, Bogusław Dunaj, *Studia dialektologiczne II*, Kraków: Wydawnictwo IJP PAN, s. 243–248.
- Gruszczyński Włodzimierz (1988), *Informacja gramatyczna w wielkim słowniku języka polskiego*, [w:] Władysław Lubaś (red.), *Wokół słownika współczesnego języka polskiego*, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, s. 79–99.
- Indeks (1999), *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki Słownika gwar polskich*, red. Jerzy Reichan, t. I–II, Kraków: Wydawnictwo IJP PAN.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Karaś Mieczysław (1961), *Z historii badań nad słownictwem gwarowym*, „Język Polski”, R. XLI, z. 3, s. 161–180, z. 5, s. 355–369.

- Karaś Mieczysław (1979), Wstęp [w:] Mieczysław Karaś, Jerzy Reichan (red.), *Słownik gwar polskich*, t. I, Wrocław–Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, s. VII–XXI.
- Kąs Józef (2003), *Słownik gwary orawskiej*, Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Kąs Józef (1998), *Ortografia gwarowa a redakcja słownika gwarowego*, [w:] Sławomir Gala, *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, Łódź: Wydawnictwo ŁTN, s. 323–329.
- Koniusz Elżbieta (2001), *Polszczyzna z historycznej Litwy w Słowniku gwar polskich Jana Karłowicza*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Nitsch Kazimierz (1911/1958), *Recenzja Słownika gwar polskich J. Karłowicza*, „Rocznik Sławistyczny”, t. IV (1911), s. 199–243; przedruk [w:] Nitsch Kazimierz (1958), *Wybór pism polonistycznych*, t. IV: *Pisma dialektologiczne*, Wrocław–Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, s. 195–225.
- Nitsch Kazimierz (1957), *Zagadnienia ogólnopolskiego słownika gwarowego*, „Nauka Polska”, R. 5 nr 1, s. 135–139.
- Okoniowa Joanna (2003), *Jan Karłowicz. W setną rocznicę śmierci*, „Język Polski”, R. LXXXIII, s. 246–250.
- Okoniowa Joanna (2006), *Stan obecny i perspektywy ogólnopolskiego słownika gwarowego*, [w:] *Studia dialektologiczne* III, Joanna Okoniowa (red.), Kraków: Wydawnictwo Lexis, s. 11–19.
- Okoniowa Joanna (2006a), *Z dyskusji nad zapożyczeniami*, [w:] *Studia dialektologiczne* III, Joanna Okoniowa (red.), Kraków: Wydawnictwo Lexis, s. 127–132.
- Okoniowa Joanna (2012), *Jan Karłowicz – uczonego okresu przełomu*, „LingVaria”, t. VII, nr 1(13), s. 141–148.
- Okoniowa Joanna (2013), *Słownik gwar polskich Jana Karłowicza. Dziedzictwo. Inspiracje. Wyzwania*, „Prace Filologiczne”, t. LXIV, cz. 1, s. 245–258.
- Okoniowa Joanna, Waniakowa Jadwiga (2001), *Zmiany redakcyjne i wydawnicze. Pisownia cytatów gwarowych*, [w:] *Słownik gwar polskich*, Joanna Okoniowa, Jerzy Reichan (red.), t. VI, Kraków: Wydawnictwo IJP PAN, s. V–VII.
- Pelcowa Halina (2013), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 1. *Rolnictwo. Narzędzia rolnicze. Prace polowe*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Perzowa Henryka (1979), *Jan Karłowicz jako dialektolog*, „Poradnik Językowy”, z. 9 (372), s. 426–436.
- Popowska-Taborska (2006), *Obecny stan prac nad Słownikiem gwar polskich*, [w:] *Studia dialektologiczne* III, Joanna Okoniowa (red.), Kraków: Wydawnictwo Lexis, s. 21–23.
- Reichan Jerzy (1999), *Interpretowanie fonetycznych form zapożyczeń niemieckich w Słowniku gwar polskich*, „Prace Filologiczne”, t. XLIX, Warszawa, s. 441–446.
- Reichan Jerzy (2000), *Słownik gwar polskich jako synteza polskiej leksykografii gwarowej*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, Hanna Popowska-Taborska (red.), Warszawa: SOW, s. 7–16, Prace Sławistyczne nr 110.
- Reichan Jerzy (2001), *Podstawowe zasady redakcyjne Słownika gwar polskich PAN i ich realizacja*, [w:] *Złota księga. 50 lat polonistyki opolskiej. Ścieżkami współczesnego literaturoznawstwa i językoznawstwa*, Stanisław Gajda (red.), Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu w Opolu, s. 325–332.
- Reichan Jerzy (2010), *Typologia słowników gwarowych na tle ogólnej typologii słowników*, [w:] *Studia Dialektologiczne* IV, Anna Tyrpa, Halina Kurek, Jadwiga Wronicz (red.), Kraków: Wydawnictwo IJP PAN, s. 227–230.
- SGPK – Karłowicz Jan (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Warszawa.

- SGP PAN (1977–2015), *Słownik gwar polskich*, Źródła i t. I, pod red. M. Karasia i J. Reichana, t. II–V, pod red. J. Reichana i S. Urbańczyka, t. VI, pod red. J. Okoniowej i J. Reichana, t. VII–IX (z. 1–2), pod red. J. Okoniowej, J. Reichana, B. Grabki, Wrocław–Kraków: Ossolineum, Wydawnictwo IJP PAN.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, Witold Doroszewski (red.), t. I–XI, PWN, Warszawa 1958–1969.
- Sobierajski Zenon (1967), *Na marginesie Zeszytu próbnego Słownika gwar polskich*, „Poradnik Językowy” 1967, s. 25–33.
- Trześniowska Lidia, Reichan Jerzy (1983–1986), *Uzupełnienie zasad redakcyjnych*, [w:] *Słownik gwar polskich*, t. II, Jerzy Reichan, Stanisław Urbańczyk (red.), Kraków, s. V–VII.
- Waniakowa Jadwiga (2000), *Propozycja uogólnionego zapisu cytatów gwarowych w Słowniku gwar polskich*, „Język Polski”, R. LXXXI, s. 270–274.
- Waniakowa Jadwiga, Tokarz Maria (2002), *Pisownia tekstów gwarowych, czyli co czytelnik Słownika gwar polskich wiedzieć powinien*, [w:] Sławomir Gała (red.), *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dialektologii*, Łódź: Wydawnictwo ŁTN.
- Waniakowa Jadwiga, Tokarz Maria (2006), *Zapożyczenia niemieckie w Słowniku gwar polskich*, [w:] *Studia dialektologiczne* III, Joanna Okoniowa (red.), Kraków: Wydawnictwo Lexis, s. 116–124.
- Żmigrodzki Piotr (2008), *Słowo – słownik – rzeczywistość*, Kraków: Wydawnictwo Lexis.

GENERAL DIALECT DICTIONARIES – PROBLEMS AND CHALLENGES (ON THE BASIS OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES *DICTIONARY OF POLISH DIALECTS*)

The article presents an overview of *Słownik gwar polskich* [*Dictionary of Polish Local Dialects*], a general dialect dictionary developed at the Polish Academy of Sciences. The dictionary is discussed from the point of view of the criteria for evaluating lexicographical descriptions presented in the monograph by P. Żmigrodzki entitled *Słowo – słownik – rzeczywistość* [*Word – Dictionary – Reality*]. Those criteria include: user friendliness, compliance of the description with the craft of lexicography, compliance with the claims of linguistic theories, adequacy of word selection, clear delimitation of lexical units, proper definition of meanings, correct stylistic qualification, proper selection of real-life examples, as well as relevant information concerning orthography, phonetics and inflection.

Iryda Grek-Pabisowa

Warszawa
aniago2@tlen.pl

O LEKSYKOGRAFICZNYM OPRACOWANIU KILKU MNIEJ ZNANYCH ODMIAN POLSZCZYZNY MÓWIONEJ NA DAWNYCH KRESACH PÓŁNOCNO-WSCHODNICH

Słowa kluczowe: gwara polska, Białoruś, Polesie, słownik.

Keywords: Polish dialect, speech of the displaced, Belarus, dictionary.

Polszczyzna północnokresowa to bardzo duży obszar badawczy tak pod względem terytorialnym, jak też tematycznym. Ta regionalna odmiana funkcjonowała i jeszcze częściowo nadal funkcjonuje na Białorusi, Litwie i na Łotwie (w Łatgalii). Określenie „polszczyzna północnokresowa” obejmuje wszystkie warianty stylistyczne i chronologiczne rejestrowanego tu języka:

1) języka pisanego – *język literatury* (język pisarzy kresowych – od twórców dawnych np. Konstancji Benisławskiej, Władysława Syrokomli, Adama Mickiewicza, do współczesnych, jak Michała Wołosewicza i in., *język dokumentów* obecny na tym terenie od chwili wprowadzenia za Stefana Batorego polszczyzny do kancelarii w Wielkim Księstwie Litewskim, *język epistolariów*, *język prasy* dawnej i współczesnej czyli okresu międzywojennego, okresu radzieckiego i obecnego, język wszelkich oficjalnych *pism urzędowych* (np. język protokołów posiedzeń instytucji społecznych i państwowych)¹ oraz:

2) języka mówionego, na który składają się: a) potoczna *regionalna mówiona polszczyzna inteligencji*, b) *gwary środowiskowe* (np. gwara młodziężowa), c) *gwara polskiej ludności wiejskiej*.

Świadectwem wymienionych odmian języka jest pokaźna dziś już (ograniczam się tu do polszczyzny północnokresowej), bo licząca ponad 1000 pozycji, literatura naukowa (Sawaniewska-Mochowa 1991, 1995). Wśród nich znaczące

¹ W okresie międzywojennym w Polskim Okręgu Narodowościowym im. Dzierżyńskiego na Białorusi językiem urzędowym przez szereg lat w polskich Radach wiejskich był język polski. Protokoły posiedzeń tych Rad i inne dokumenty pisano lokalną polską odmianą gwarową. Analizę językową zachowanych dokumentów przeprowadziła i opisała M. Ostrówka, zob. rozdział w monografii zbiorowego autorstwa (Grek-Pabisowa i in. 2008: 259–290).

miejsce zajmują opracowania na temat gwary (mowy ludności wsi i małych miasteczek). Publikacje językoznawcze tej odmiany datują się od roku 1925, od pierwszego artykułu Kazimierza Nitscha (Nitsch 1925).

Tematyką polszczyzny kresowej zajmowali się także i zajmują się nadal uczeni z dawnego Związku Radzieckiego – z Litwy, Łotwy, Białorusi, Rosji. Naukowcy z Polski po II wojnie zyskali dostęp do badań terenowych dopiero od 1987 roku, od chwili podpisania umów o współpracy naukowej przez Polską Akademię Nauk z Akademiami Nauk Białorusi i Litwy. Opracowania powojenne zawierają bądź analizę poszczególnych zagadnień na większym terenie, np. fonetyki gwar polskich na Litwie i Białorusi (Grek-Pabisowa 2002), czy w poszczególnych miejscowościach, bądź charakterystyki mowy mieszkańców pojedynczych miejscowości. Polszczyzna mówiona/gwarowa występuje na Kresach Północno-Wschodnich w kilkunastu zwartych skupiskach lub w rozproszeniu na różnych terenach etnicznych – na obszarach litewskim, białoruskim, łotewskim a także – o czym będzie mowa niżej – na obszarze gwar ukraińskich i białoruskich na Polesiu w południowej części państwa białoruskiego. Takie rozmieszczenie terytorialne wsi i osad polskich jest źródłem – mimo zasadniczej jednolitości – pewnego zróżnicowania funkcjonującej tu mowy polskiej. Polega ono głównie na różnej frekwencji poszczególnych cech, rzadziej na braku na danym obszarze którejś z nich, niż na cechach odmiennych (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 47–48, Grek-Pabisowa 2002: 149–153). Wyjątek stanowią gwary polskie tzw. późnego osadnictwa (trzeciej fali osadniczej przełomu XIX i XX w. na Polesiu i na północno-wschodnim krańcu Białorusi).

Słownictwu polszczyzny kresowej poświęcono dotychczas kilka większych i szereg drobniejszych opracowań. Do większych należą *Słownictwo polszczyzny gwarowej z Litwy* (Rieger i in. 2006), *Słownictwo ze zbioru Jaszczanina* (Rieger 1996: 57–76, Rieger 1999: 79–109), *Słownik mowy ludności dwujęzycznej z Brasławszczyzny* Elżbiety Smułkowej (Smułkowa 2009). Słownikowo przedstawioną leksykę zamieścili w monografiach Czesław Dombroski (Dombroski 1932, przedruk 2001/2002: 221–271), Alojzy Zdaniukiewicz (Zdaniukiewicz 1972: 112–124) i Barbara Dwilewicz (Dwilewicz 1997: 112–124). W artykułach poświęconych słownictwu polszczyzny północnokresowej zajmowano się głównie zapożyczeniami z języka litewskiego (Jan Otrębski, Wojciech Smoczyński, Krzysztof Tekielski, Zofia Sawaniewska-Mochowa, najszerzej Krystyna Rutkowska). Z przedwojennej pracy Haliny Turskiej (Turska 1982: 73–80) zachował się rozdział o leksykalnych pożyczkach białoruskich. Poza tym w rozproszeniu tylko krótkie wzmianki w różnych publikacjach. We wszystkich tych pracach przedstawiano leksykę z jednej lub kilku sąsiednich miejscowości, czy – jak w słowniku Janusza Riegera i współautorów – z jednego większego obszaru etnicznego.

Niezbędne było sporządzenie zbioru osobliwego słownictwa kresowego, gdyż to ono właśnie w sposób najbardziej jaskrawy decyduje o odmienności polszczyzny północnokresowej w stosunku do języka ogólnopolskiego jak też do innych regionalnych odmian polszczyzny. Zadania tego podjął się zespół współpracowników Instytutu Slawistyki PAN w składzie: Beata Biesiadowska-Magdziarz, Iryda Grek-Pabisowa, Mirosław Jankowiak, Małgorzata Ostrówka ówczesnej (już nieistniejącej) Pracowni Badań Polszczyzny Kresowej.

Należy podkreślić, że podjęcie i wykonanie tej pracy było możliwe tylko dzięki temu, że oprócz prac naszego zespołu, a także prac prof. Ireny Maryniakowej i Anny Zielińskiej istniały już publikacje kilkudziesięciu autorów z zewnątrz. Mogliśmy czerpać z nich dane do naszego Słownika (czyli jak nazwałam to wyżej: do zbioru osobliwego słownictwa kresowego). Wszystkich tych autorów uznaliśmy za pomocniczych współtwórców Słownika, wyraziliśmy im wdzięczność i uznanie w przedmowie do tej publikacji. Nasz zbiór osobliwego słownictwa nosi tytuł *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej* (SMPP). Słownik liczy prawie 67 arkuszy autorskich, zawiera około 13 000 haseł, ponad 1360 zwrotów frazeologicznych i stałych związków wyrazowych oraz kilkaset podhaseł. Pod koniec 2011 roku SMPP był w zasadzie ukończony i otrzymał dwie pozytywne recenzje rekomendujące do skierowania go możliwie szybko do druku. Na przeszkodzie stanął brak środków na jego wydanie. Już w 2012 r. zespół autorów wystąpił o grant. Mimo uzyskania wysokiej oceny i kwalifikującej liczby punktów finansowania dotychczas nie przyznano. Jednocześnie dyrekcja Instytutu Slawistyki skreśliła słownik z planów badawczych – prace zespołu autorskiego nad SMPP zostały przerwane. Nie przerwała prac nad tym dziełem prof. Iryda Grek-Pabisowa – autorka projektu i główna redaktorka słownika, która w swoim prywatnym czasie, a od roku 2013 już niezatrudniona w Instytucie Slawistyki PAN, wprowadzała do tekstu uwagi recenzentów, wykonywała korekty, uzupełnienia i inne udoskonalenia, np. doprecyzowanie opisów znaczeń, doboru kwalifikatorów itp. W tym też czasie dialektolog i badaczka polszczyzny kresowej na Łotwie prof. Józefa Parszuta z Uniwersytetu w Rydze przekazała zespołowi autorskiemu SMPP zapisane w 1967 roku materiały gwary polskiej mieszkańców wsi Dziegcierówka w powiecie Darwinek i upoważniła ich do wykorzystania naukowego. Unikatowe zapisy prof. Józefy Parszuty zostały przeze mnie opracowane leksykalnie. Powstało ponad 700 haseł, które włączyłam do SMPP. Być może w przyszłości ten ważny dokument kultury polskiej na dawnych Kresach Wschodnich i znakomity materiał do dalszych badań językowych i kulturoznawczych uda się opublikować.

Nasze badania mowy Polaków mieszkających na obszarach Białorusi, Litwy i Łotwy nie ograniczały się do dokumentowania „klasycznej” polszczyzny kresowej. Zajmowaliśmy się także gwarami polskich wsi założonych tu pod

koniec XIX i na przełomie XIX i XX wieku. Na Białorusi istnieją – obecnie już w fazie szczątkowej – wsie i osady wiejskiej ludności polskiej przybyłej tu w tym okresie z Polski etnicznej. Są to dwie wsie na Witebszczyźnie w powiecie lepelskim i kilka rozproszonych resztek wsi i osad na Polesiu. Ich mieszkańcy posługują się do dziś odmienną od polszczyzny północnokresowej gwarą wyniesioną z ojczyzny przez przodków – pierwszych osiedleńców. Mowę dzisiejszych mieszkańców tych wsi określiłam jako „mniej znane odmiany mówionej polszczyzny na Kresach Północno-Wschodnich”. Ogólny opis tych odmian przedstawiłam w artykule opublikowanym w 2013 r. (Grek-Pabisowa 2013: 299–310).

Geneza dzisiejszych polskich mieszkańców wspomnianych osad różni się zasadniczo od genezy polszczyzny północnokresowej. Charakter zmian, jaki obserwujemy w ich mowie w stosunku do gwar rodzimych, jest jaskrawym przykładem wrażliwości mowy na zewnętrzne zmiany warunków życia jej użytkowników i stanowi dobry materiał do badań socjolingwistycznych.

Polszczyzna osiedleńców/przybyszów z Polski bardzo zróżnicowana gwarowo oraz społecznie (ze względu na różny status społeczny nosicieli tej mowy – szlachta, kler, urzędnicy, mieszczenie, chłopci) w połączeniu z mową polską polonizujących się Białorusinów i Litwinów oraz pozostając wciąż w kontakcie z językami wschodniosłowiańskimi (białoruskim, tzw. mową prostą, rosyjskim urzędowym przez cały okres zaborów), a na części obszaru z litewskim, z biegiem czasu zintegrowała się i ujednoliciła. Cechuje ją zestaw cech wspólnych notowanych na całym obszarze². Jednakże, co pokazują poszczególne opracowania, mówiony język polski nie jest dziś, ani nie był w przeszłości całkowicie jednolity. O jego zróżnicowaniu decydowały takie czynniki, jak różne otoczenie etniczne oraz czas przybycia na Kresy ludności z etnicznej Polski. W literaturze przedmiotu wyróżnia się trzy fale osadnicze, czyli trzy okresy historyczne, kiedy notowano znaczny napływ Polaków. Bardzo dokładnie przedstawił to zagadnienie W. Werenicz (Werenicz 1990: 3–28; Werenicz 1973a: 128–159).

² Dotychczas brak kompleksowych opracowań porównawczych ukazujących zróżnicowanie polszczyzny północnokresowej na poszczególnych obszarach etnicznych. Podstawą do takiej analizy jest (a właściwie z powodu jego nieopublikowania mógłby być) nasz *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, w którym pod każdym hasłem zamieściliśmy blok informacji i wszystkie warianty fonetyczne, słowotwórcze i fleksyjne danego wyrazu z podaniem dokładnego adresu bibliograficznego. Rok wydania w adresie wskazuje chronologię zapisu danej formy, zaś nazwa miejscowości – obszar, na którym została ona zapisana. Częściowo, gdyż tylko w zakresie fonetyki, z obszaru Litwy i Białorusi Zachodniej zróżnicowanie to zostało pokazane w dwu publikacjach – w monografii I. Grek-Pabisowej (Grek-Pabisowa 2002) i w rozdziale książki poświęconej tekstom gwarowym (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 13–48).

PIERWSZA FALA OSADNICTWA

Pierwsza fala osadnictwa według tego badacza przypada na okres od XV do XVII w., od chwili włączenia Polesia we władanie Wielkiego Księstwa Litewskiego, a następnie w 1569 r. w skład Rzeczypospolitej. Moźnowładcy litewscy i królowie polscy nagradzali za służbę wojskową wielkimi połaciami poleskich lasów. Korzystało z tych danin nie tylko bojarstwo zachodnioruskie, ale też Polacy i Tatarzy litewscy w służbie wojskowej. Na otrzymanych ziemiach zakładali swe osady. Spośród nich właśnie po jakimś czasie wyrosła cała warstwa społeczna szlachty zaściankowej i zagrodowej, a założone wówczas pojedyncze osady rozrosły się we wsie szlacheckie – okolice.

DRUGA FALA POLSKIEGO OSADNICTWA

Druga fala osadnictwa miała miejsce od końca wieku XVII i trwała z różnym nasileniem do połowy wieku XIX. Rozwój przemysłu i coraz szersze wykorzystywanie bogactw naturalnych, między innymi rozwój przemysłu drzewnego, wymagało większej liczby rąk do pracy. W tym okresie na wschód kierowała się ludność z Mazowsza, gdzie odczuwany był głód ziemi, a mazowieckie lesiste tereny były już wyeksploatowane. Na początku migracja z Mazowsza była znaczna, zaś w wieku XVIII i XIX przesiedlały się już tylko małe grupki wykwalifikowanych robotników leśnych (Werenicz 1973a: 132). Na Polesiu fachowcy leśni z Mazowsza byli zatrudniani chętnie przez właścicieli ziemskich, przeważnie Polaków.

TRZECIA FALA OSADNICTWA

Początek kolejnej fali osadnictwa polskiego na Białorusi (także w innych regionach imperium rosyjskiego, m.in. na Syberii) wiąże się ze zniesieniem poddaństwa (w 1861 r. w zaborze rosyjskim, w 1864 r. w całej Rosji). Objęła ona głównie ludność chłopską. To brzemienne w skutki posunięcie polityczno-ekonomiczne spowodowało niedobór siły roboczej w majątkach ziemskich. Rozpoczęło się więc sprowadzanie jej z przeludnionych obszarów. Ponieważ właścicielami ziemskimi na Kresach Wschodnich byli w większości Polacy, chętnie sprowadzali chłopstwo polskie z przeludnionego Śląska, Podkarpacia, Mazowsza (Werenicz 1973a: 136).

Wymienione w tytule „mniej znane” odmiany polszczyzny funkcjonującej na Kresach, to mowa przesiedleńców z okresu końca drugiej i z trzeciej fali osadniczej.

W granicach współczesnej Białorusi założono w tym okresie cały szereg mniejszych i większych polskich osad w trzech miejscach: na Witebszczyźnie, na Mohylewszczyźnie i na Polesiu. Z ponad 20 wsi dotarły do nas lub sami zebraliśmy materiały językowe. Stały się one podstawą do wyróżnienia „mniej znanych” lub nawet nieznanych odmian polszczyzny funkcjonującej na dawnych Kresach Północno-Wschodnich.

OSADY POLSKIE NA MOHYLEWSZCZYŹNIE

Najmniej danych mamy z Mohylewszczyzny. Polski działacz komunistyczny okresu wczesnej władzy radzieckiej na Białorusi Wschodniej (lata 30. XX w.) Czesław Dombroski w 1927 r. zapisywał mowę polską w 16 wsiach powiatu osipowickiego. Badacz ten jako amator notował głównie folklor – pieśni, zamowy, bajki. Przewidywano wydanie tych materiałów drukiem. W związku z nową stalinowską polityką w stosunku do mniejszości narodowych, likwidacją Okręgów Narodowościowych, a w omawianym przypadku aresztowaniem i rozstrzelaniem większości polskich działaczy komunistycznych, w tym też Czesława Dombroskiego, zamiaru tego nie zrealizowano. W archiwach zachowała się zaledwie niewielka część zapisów. Na szczęście około 90 wyrazów (leksemów) ze swych notatek umieścił on w leksykalnej części wydanej w Mińsku w 1932 r. monografii (Dombrowski 1932). Podał, że osadnicy pochodzili z północnej Małopolski. Istotnie, w leksemach z Mohylewszczyzny odnajdujemy cechy językowe dialektu małopolskiego obok przeważających cech białoruskich³. Leksemy te, podobnie jak pozostałe zbiory leksykalne gwar późnego osadnictwa, zostały opracowane leksykograficznie według jednolitej metody identycznej ze sposobem opracowania SMPP. W czasie rekonesansu językowego na Mohylewszczyźnie, przeprowadzonego w latach 2010 i 2011 przez Małgorzatę Ostrówkę i Ewę Golachowską, badaczki nie znalazły już Polaków mówiących dawną gwara. Codziennym językiem tych, którzy zachowali świadomość polską, jest język białoruski i rosyjski. Polszczyzna nielicznych jest językiem wyuczonym na kursach lub w czasie studiów w Polsce (Ostrówka, Golachowska 2012:133).

³ Charakterystyka językowa zapisów terenowych z Mohylewszczyzny dokonanych przez Czesława Dombroskiego w 1927 roku oraz inne dane przedstawione zostały w monografii zbiorowego autorstwa (Grek-Pabisowa i in. 2008: 40–41, 121–124). Tam też aneks leksemów i wykaz wsi, s. 209–211.

WSIE POLSKIE NA WITEBSZCZYŹNIE

Kolejnym obszarem późnego osadnictwa polskiego na Białorusi Wschodniej jest powiat lepelski na Witebszczyźnie. W latach 1906–1914 powstała tam grupa chutorów, z których, w czasie późniejszym już za władzy radzieckiej, utworzono dwie wsie o nazwie Stajsk i Wesołowo. Wiadomość o istnieniu polskich wsi na tym terenie a także historię ich powstania podał znany białoruski badacz polszczyzny kresowej Wiaczesław Werenicz (Wiarenicz 1990a: 38). Niestety podjęcie przez niego zamierzonych badań przekreśliła przedwczesna śmierć. W obu wsiach badania językowe w roku 2005/2006 przeprowadziła dr Małgorzata Ostrówka przy współpracy dr. Mirosława Jankowiaka – oboje z Instytutu Slawistyki PAN. Wyniki tych badań autorstwa Małgorzaty Ostrówki zostały przedstawione w kilku publikacjach (Grek-Pabisowa i in. 2008: 42–56, 124–140, 215–236). Opisane przez M. Ostrówkę cechy gwarowe w mowie mieszkańców Stajska i Wesołowa, doskonale zachowane przez okres 100 lat, potwierdziły miejsce ich pochodzenia. Przybyli tu z Radomskiego ówczesnej guberni kieleckiej. Nagrane teksty częściowo opublikowane przeze mnie podane zostały analizie leksykalnej ukierunkowanej na wyodrębnienie słownictwa zasługującego na przedstawienie w formie leksykograficznej. Z tekstów o objętości 1,5 arkusza wytypowałam ponad 500 leksemów i opracowałam je w postaci słownika według zasad przyjętych dla SMPP.

WSIE POLSKIE NA POLESIU

Późne polskie osadnictwo trzeciej fali na Polesiu było dość liczne. Większość wiadomości z tego zakresu zawdzięczamy również W. Wereniczowi. Jak podaje ten badacz – w siedmiu zbadanych poleskich powiatach było około 20 osad mazurskich zwanych tu koloniami lub zaściankami. Osiedla te uległy prawie całkowitej asymilacji językowej z dialektem poleskim (Werenicz 1973a: 135; Werenicz 1990b: 136). O polskim pochodzeniu świadczą natomiast wyznanie katolickie i nazwy wsi. Dlatego też w literaturze językoznawczej dotyczącej języka polskiego nie ma ani jednego zapisu tekstu z tych miejscowości. Mazurów do pracy w przemyśle drzewnym werbowano w niewielkich grupach – po kilka rodzin. Rozmieszczani byli w rozproszenu, a poleskie bezdroża skutecznie uniemożliwiały ich wzajemne kontakty, co sprzyjało szybkiemu wtapianiu się w żywioł miejscowy. Musieli dość szybko opanować i stosować w praktyce gwarę poleską, by móc porozumiewać się z ludnością autochtoniczną. Jednocześnie wiadomo, że właściciele majątków bardzo dbali o podtrzymywanie wśród przybyszów tradycji polskich, a więc

też i języka. Skoro, jak pisze W. Werenicz, w niektórych dawnych polskich wsiach po okresie repatriacji pozostało zaledwie 25% mieszkańców, znaczy to, że większość musiała zachować nie tylko wiarę (język polski w kościele), ale i rodzimą gwarę polską.

Na początku XIX w., czyli pod koniec drugiej fali kolonizacyjnej, z południowego Mazowsza przesiedlona została duża grupa Mazurów. W powiecie łuninieckim powstały wówczas 3 wsie polskie: Zamosze, Białe Jezioro i Krasna Wola, liczące od 20 do 30 gospodarstw każda. Mieszkańcy Krasnej Woli wkrótce ulegli asymilacji, zaczęli uważać się za Białorusinów i utracili język. Ludność pozostałych dwu wsi zachowała poczucie przynależności wyznaniowej i rodzimą gwarę. Po II wojnie światowej wszyscy „Jeziorniaczy” (mieszkańcy wsi Białe Jezioro) wyjechali do Polski. Wyjechała też większość (75%) Zamoszan. Zostali osiedleni na Dolnym Śląsku w powiecie Góra Śląska woj. wrocławskiego (Werenicz 1990b: 24–27). Zamieszkali w sąsiadujących kilku wsiach. Większość w Piotrowiczkach i w Daszowie⁴.

W okresie międzywojennym mową polskiej ludności wiejskiej na Polesiu i jej związkami z gwarą Mazowsza interesowali się językoznawcy z kręgu współpracowników Witolda Doroszewskiego – Henryk Friedrich (Friedrich 1936) i Józef Tarnacki (Tarnacki 1939). W ich publikacjach zachowało się unikatowe polskie słownictwo gwarowe, którego nie notował już w pierwszej połowie lat 60. XX w. badający te gwary W. Werenicz. Był pierwszym po wojnie i dotychczas jedynym dialektologiem zainteresowanym polskimi gwarami w dorzeczu Prypeci. Własne zapisy gwary Polaków tej części mieszkańców wsi Zamosze i Krasna Wola powiatu łuninieckiego, którzy pozostali za Bugiem (na Białorusi Radzieckiej), wykorzystał w swej pracy doktorskiej, w której przedstawił zmiany w gwarze repatriantów osiedlonych na Dolnym Śląsku pod wpływem nowego, innego otoczenia językowego (Werenicz 1990). Do opracowania tego zebrał olbrzymi materiał leksykalny, według kwestionariusza do badań gwarowych pod red. Witolda Doroszewskiego (Doroszewski red. 1958), w Zamoszu na Białorusi i wśród Zamoszan na Śląsku. Trzeci zbiór leksykalny, który tu przedstawiam, mianowicie *Słownik gwar polskich na Polesiu białoruskim* (SGPIs) opracowałam wykorzystując publikacje wymienionych trzech autorów. Wszystkie ich publikacje zawierają tylko poszczególne leksemy ze znikomą liczbą krótkich przykładów użycia. Wśród publikacji W. Werenicza znalazły się też króciutkie teksty z Zamosza liczące 0,18 arkusza autorskiego (około 2200 znaków).

⁴ Zmianom, jakie zaszły w mowie przesiedleńców z Polesia Wacław Werenicz w 1975 r. poświęcił swą pracę doktorską (Werenicz 1975) oraz szereg artykułów w językoznawczym piśmiennictwie w Polsce, na Białorusi i Rosji.

Łącznie z prac Friedricha i Tarnackiego zakwalifikowałam do *Słownika gwar polskich na Polesiu białoruskim* 345 leksemów (haseł)⁵, z podstawowej monografii Wiaczesława Werenicza 1911 haseł, z innych jego prac, m.in. z krótkich tekstów (Werenicz 1986: 113–118) 107 haseł. W sumie SGPIs liczy 2018 haseł, ponad 150 zwrotów frazeologicznych i kilkanaście podhaseł.

Kolejną odmianą gwar polskich na Polesiu białoruskim jest gwara – jak ją sami użytkownicy nazywali – „ślazacka” mieszkańców dwu wsi o nazwie Glinka i Ślązaki Bryniewskie w powiecie Petryków województwa homelskiego. Wsie powstały w okresie późnej kolonizacji pod koniec XIX wieku. W zbiorze artykułów pt. *Polskije gowory w SSSR*, cz. II Mińsk 1973 W. Werenicz zamieścił dwa krótkie teksty o objętości 0,13 arkusza autorskiego, zapisane tam w 1971 r. i kilka informacji socjolingwistycznych (Werenicz 1973a: 208–212). Według niego, gwara ta stanowiła powszechny środek komunikowania się „Ślazaków” do lat 30. XX wieku. W tym czasie w rodzinie i w kręgu sąsiedzkim starsi mówili ze sobą po polsku, z wnukami już po białorusku. Zapisane precyzyjnie fonetycznie teksty wykazują ewidentne fonetyczne cechy gwar śląskich (jak labializowane samogłoski, zachowana nosówka, przy czym podwyższona nosówka tylna *vyškr¹aβu*, *po šluz¹acku*, skłonność do dyftongicznej wymowy np. *ga¹o^uty*, *zo^upaska*, *fenzo^ula*, *u* niezgłoskotwórcze, w zakresie spółgłosek zachowanie artykulacji jak w języku ogólnopolskim) oraz charakterystyczne śląskie słownictwo. W bardzo krótkim tekście znalazło się aż 40 osobliwych leksemów śląskich, jak np. *kadoyb* ‘mały garnuszek do odlewania wody z gotujących się potraw’, *kublik* ‘ceberek’, *szybonek* ‘szafka’, *wreć* ‘kipieć’, *zdzia^uać* (masło) ‘ubić masło’, *zo^ugu^uowek/ze^ugowek* ‘poduszka’ i in. Słownictwo śląskie opracowałam leksykograficznie w postaci aneksu do *Słownika przeniesionych gwar polskich na Polesiu białoruskim*. Oba omówione wyżej słowniki są gotowe do druku i mogą być wydane, gdy tylko zaistnieje taka możliwość finansowa.

Oddzielne leksykograficzne opracowanie słowników gwar późnego osadnictwa na terenach dawnych Kresów Północno-Wschodnich, czyli niewłączanie słownictwa tych gwar do Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej, podyktowane zostało nie tylko inną/różną genezą tych odmian mowy polskiej, ale też innymi osobliwościami językowymi, które te odmiany charakteryzują. Odmianę języka polskiego określaną jako *polszczyzna północnokresowa* charakteryzuje ustabilizowany zespół cech językowych ugruntowanych w ciągu wieków i obecnych na wszystkich terenach etnicznych dawnych Kresów

⁵ O zasadach wyodrębniania z przytaczanej przez obu autorów leksyki poleskiej słownictwa używanego przez ludność polską zamieściłam odpowiedni rozdział w materiałach do przyszłej publikacji Słownika.

Północno-Wschodnich⁶. Za cechy główne uznać należy takie, które potwierdzone zostały w badaniach jako powszechne lub mające znaczną frekwencję w polszczyźnie północnokresowej na wszystkich jej obszarach etnicznych. Łącznie jest to 20 cech z zakresu fonetyki, fleksji, słowotwórstwa, składni. Ilustruje to poniższa tabela. W kolumnie 1. podane zostały główne cechy polszczyzny północnokresowej, w kolumnie drugiej i trzeciej ich obecność powszechna, tylko słabo zaznaczona lub całkowity brak danej cechy w gwarach późnego osadnictwa.

TABLICA 1

Podstawowe cechy polszczyzny północnokresowej	Obecność cechy w gwarze Stajska i Wesołowa	Obecność cechy w gwarze polskiej na Polesiu
FONETYKA		
Akcent oksytoniczny, np. <i>podnieś</i> , <i>gęsiuk</i>	Tylko w wyrazach zapożyczonych: <i>akcent</i> , <i>uczeń</i> , <i>chuterny</i> , <i>gospital</i>	Tylko w wyrazach zapożyczonych: <i>kołchoz</i> , <i>charczy</i> , <i>nawaryć</i> , <i>siemiczki</i> , <i>służaszczy</i>
Akcent proparoksytoniczny, np. <i>biednieńki</i> , <i>Edzieńka</i>		
Akanie, np. <i>caberek</i> ‘ceberek’, <i>abrucić</i>	W wyrazach zapożyczonych: <i>abratno</i> , <i>balnica</i> , <i>saabszczać się</i> W wyrazach rodzimych bardzo rzadko: <i>darodny</i> ‘dorosły’, <i>apłatek</i> ‘opłatek’	Tylko w kilku wyrazach zapożyczonych: <i>ganczar</i> , <i>palahon</i> , <i>targowiec</i>
Mieszanie nosówek <i>ę</i> $\emptyset$ <i>a</i> , np. <i>księdz</i> , <i>dęb</i> , <i>krągiem</i> , <i>jerzombina</i>	brak	Zanotowano: <i>zęb</i> , <i>zręb</i> , <i>dęb</i> , <i>menż</i> , <i>proszę ksiondza</i>

⁶ Na poszczególnych obszarach cechy te mogą mieć różną frekwencję. Dodatkowo występują tam też zjawiska lokalne, różniące polszczyznę mówioną, np. polszczyznę „litewską” od „białoruskiej” (por. konstrukcje składniowe wzorowane na języku litewskim, czy wymowę dwuwargowego *w* w polszczyźnie białoruskiej).

Odmienna repartycja <i>o</i> pochylonego ($\acute{o} > o$ i $o > \acute{o}$), np. <i>stoł</i> , <i>prog</i> , <i>kościół</i> , <i>młodszy</i> , <i>ostróżny</i> , <i>podwieczórek</i>	brak	Zanotowano: <i>ogrod</i> , <i>stoł</i> , <i>protokoł</i> , <i>nożka</i> , <i>ziółki</i> , <i>kościół/kościół</i> , <i>pruh</i> , <i>wieczórek</i> , <i>najmłodszy</i> , <i>zarobótek</i>
Powszechna wymowa przedniojęzykowozębowego <i>ł</i>	Powszechna wymowa <i>ł > ɹ</i> : <i>kɹaść</i> , <i>tɹczek</i> , także w wyrazach zapoży- czonych: <i>kɹuchoz</i> , <i>maɹadzioż</i>	Powszechna wymowa <i>ł > ɹ</i> Wyjątkowo <i>ł > ɹ</i> w 3 os lp czasu przeszłego, np. <i>sporciɹ</i> ‘zepsuł’, <i>nie chciɹu</i>
Wymowa silnie zmiękczo- nego <i>l'</i> niezależnie od pozycji fonetycznej, np. <i>chliebny</i> , <i>liubić</i> , <i>kał'warija</i>	brak	Wymowa silnie zmiękczo- nego <i>l</i> niezależnie od pozycji fonetycznej: <i>lěpij</i> , <i>kłewiec</i> , <i>łipczyca</i> , <i>łado</i> , <i>łudowy</i> , <i>kulka</i>
Wymowa mniej zmiękczo- nych średniojęzykowych <i>s</i> , <i>z</i> , <i>c</i> , <i>ʒ</i> jako <i>s'</i> , <i>z'</i> , <i>c'</i> , <i>ʒ'</i> , np. <i>s'ana</i> ‘siano’, <i>c'enżkowaće</i> , <i>z'biera łi se i śpiewa łi</i> , <i>g'ześ' ci</i>	brak	Powszechna słaba palatal- ność szeregu średniojęzyko- wych <i>s'</i> , <i>z'</i> , <i>c'</i> , <i>ʒ'</i> , np. <i>s'ano</i> , <i>s'ćana</i> , <i>c'ele</i> , <i>z'emà</i> , <i>ʒ'encelina</i>
Brak przejścia <i>ir/yr > er</i> czyli zachowanie grup <i>ir/yr</i> , np. <i>zacirki</i> , <i>czyrwony</i> , <i>syrwatka</i>	brak	brak
FLEKSJA		
Zmiana rodzaju <i>n</i> na <i>ż</i> : <i>oka prawa</i> ‘prawe oko’, <i>jabłuszka czyrwonińka</i> ,	brak	brak

<i>mukradła</i> ż ‘mokradło’; Zmiana rodzaju ż na rodz. <i>m</i>: <i>łodyg m</i> ‘łodyga’, <i>paczek m</i> ‘paczka’; Zmiana rodz. <i>m</i> na ż: <i>półmiska</i> ż ‘półmisek’, <i>makucha</i> ż ‘makuch’		
Synkretyzm <i>Dlp</i> i <i>Blp</i> rzeczowników żeńskich osobowych, np. <i>pójda mamy powołać</i>, <i>on jej nabił</i>	brak	brak
Synkretyzm <i>Dlp</i> i <i>Mlp</i> rzeczowników żeńskich, np. <i>chcemy młoda krówka</i> <i>wyrościć</i>	brak	brak
Synkretyzm <i>Dlm</i> i <i>Blm</i> rzeczowników żywotnych (<i>m</i>, <i>ż</i>, <i>n</i>) np. <i>widział tych kobiet</i>, <i>psow łapali</i>	Jeden przykład: <i>A jak Zilune Świuntki, krów</i> <i>jak u nas pasun, to krów</i> <i>majomy</i> ‘maimy, przys- tają zielenią’ Wsł08Pab217	Obocznie funkcjonują konstrukcje z <i>Blm</i> i <i>Dlm</i>, np. <i>pasiemo krowy</i> <i>my krów</i> <i>trzymali</i>; <i>wun łapau wilki</i> <i>uchoci się na dzikuu</i>, <i>na</i> <i>wilkuu</i> Zms90Wer70
Sposób wyrażania stopnia najwyższego przymiotników z użyciem zaimka <i>sam</i>, np. <i>sam(y) duży</i>, <i>samy najpierwszy</i>	Dwa przykłady: <i>ja samy mniejszy był</i> Stj08Pab230 <i>A nas było sześcioro</i> <i>w domu, a ja sama starsza</i> Wsł08Pab222	Dwa przykłady: <i>samy najmniejszy</i> Zms90Wer62 <i>samy najstarszy</i> Zms90Wer62
Neutralizacja opozycji rodzaju męskoosob. i niemęskoosob. czyli niezgoda orzeczenia z podmiotem pod względem rodzaju, np. <i>córki wrócili do domu</i>	Nieliczne przykłady (zaledwie 7): <i>Jego ciotki</i> <i>chodzili</i> [do szkoły], <i>po</i> <i>cztery klasy pakunczali</i>, <i>i uoni już gramotne byli</i> Wsł08Pab222 <i>Jak dzieci jego</i> [ojca] <i>uważali</i> [szanowali] Wsł08Pab219	Liczne przykłady: <i>Dzwie koły złamali się</i>; <i>Krowy napiliś</i>; <i>Dzieci porozchodziliś do</i> <i>domu</i>
Zaimek osobowy w roli wykładnika osoby w czasie przeszłym w 1. os. <i>lp</i> i <i>lm</i>, np. <i>ja chodził</i>, <i>ja raz była</i> <i>w lesie</i>	Pojedyncze przykłady: <i>póki</i> <i>w Leplu ja była</i> Stj08Pab227	Liczne przykłady: <i>Ja przyjechał do Szczecina</i>; <i>ja przywitau się</i> Zms73Wer205; <i>Ja kupała</i> <i>się</i> Zms73Wer208

SŁOWOTWÓRSTWO		
Rozszerzony zakres formacji z sufiksem <i>-uk</i>	brak	Nieliczne (cztery) przykłady: <i>ciecieruk</i> , <i>maśluk</i> ‘ślimak’, <i>bliźniuki</i> ‘podwójne kłosa’, <i>Kaziuk</i>
Rozszerzony zakres formacji z sufiksem <i>-un</i>	brak	Liczne przykłady: <i>gadun</i> , <i>krzykun</i> , <i>skakun</i> zool., <i>świstun</i> , <i>świergun</i> zool., <i>kiłun</i> ‘knur’, <i>sykun</i> i in.
Liczne odmienne prefiksy czasownikowe	Brak w wyrazach rodzimych. Obecne w zapożyczeniach-kalkach z jęz. rosyjskiego, np. <i>nadziewać</i> (надевать), <i>nawiedzać</i> (навещать), <i>pochudzić</i> (похудеть), <i>rozrabiać ziemię</i> (разрабатывать), <i>podoić</i> ‘wydoić’ (подоить) i in.	Brak w wyrazach rodzimych. Jednostkowe w zapożyczeniach: <i>zachować</i> ‘przechować’ (захаваць), <i>zawleknąć</i> ‘nawlec’ (завалачы), <i>zlubić</i> ‘pokochać’ (злюбіцца) <i>nawaryć</i> tech. ‘zespawać, przyspawać’ (наварыць) i in.
SKŁADNIA		
Orzeczenie w <i>lp</i> przy podmiocie w <i>lm</i> , np. <i>córki u Wilni jest</i>	brak	brak
Imiesłów uprzedni w funkcji orzeczenia w czasie przeszłym, np. <i>goście z Polshczy przyjechawszy, on żona porzuciwszy</i>	brak	brak
Konstrukcja posesywna <i>u</i> + <i>D</i> , np. <i>u mnie jest syn</i>	Kilka przykładów: <i>nie było u niego nic</i> , <i>u mnie się</i> [mój syn] <i>powiesił syn</i> Wsł08Pab219, <i>No, u mnie syn się rodził.</i> <i>U każdego tam byli swoje zakony.</i> <i>Ni u kogo pieca nie ma takiego</i> Wsł08Pab220	brak

Różnice w łączliwości form przypadkowych, np. chorować <i>czym</i> , czekać <i>kogo</i>	Cztery przykłady: <i>drażnić się z kim</i> ‘przedrzeżniać <i>kogo</i> ’; <i>przekazywać kogo</i> ‘nakazywać <i>komu</i> ’; <i>umygać dla kogo</i> , <i>wyuczać co</i>	Dwa przykłady: <i>gadać na kogo</i> ‘mówić <i>do kogo</i> ’ <i>pytać się u kogo</i> ‘pytać <i>kogo</i> ’
--	--	--

Z analizy danych pokazanych w powyższej tabeli wynika, że adaptacja obu gwar późnego osadnictwa do gwar i języków nowego otoczenia była w momencie prowadzenia zapisów dopiero w fazie początkowej, stopień zbliżenia do polszczyzny północnokresowej niewielki. Nieuzasadnione więc byłoby przedstawienie w jednym zbiorze leksykalnym słownictwa gwar północnokresowych i gwar późnego osadnictwa. Wprowadzona dodatkowa informacja w postaci oddzielnej rubryki (oddzielnego paska) pod hasłem w obu słownikach (na Witebszczyźnie i na Polesiu) pokazuje identyczne, podobne lub całkowicie różne nazwy danego desygnatu w poszczególnych gwarach. Np.

KTÓRY / CHTÓRY* *zaim* ‘niektóry’ Chtóre poumierali, których na wojnie pobili Stj08Pab228

[Mlm xture Dlm kturyx Stj08Pab228]

ppk który/chtóry

SMURODYNIA ż ‘czerwone, czarne i białe porzeczeki’ Zms65Wer146

[Mlp smurodyńa Zms65Wer146]

ppk smorodiny/smorodiny *lm/smrodzina ż* i in.; *blrs* смарода *ż*; *ukr* смородина *ż*; *ros* смородина *ż*

BOLNICA*/ BALNICA* *ż* ‘szpital’ Łot ja du balnicy, skoro [karetka pogotowia] mnie wzina do balnicy, no już tam [trzeba] sie rozmawiać po rusku Wsł08Pab225

[Dlp balnicy Wsł08Pab22]

ppk bolnica/balnica *ż* // lazaret *m*, szpital *m*; *blrs* бальніца *ż*; *ros* больница *ż*

PODJAĆ *dk* ‘podnieść coś leżącego, tu: zebrać z ziemi’ [Len] wtedy podjuńć i sortować i dopiro uoddać Stj08Pab230

[bzk podjuńć Stj08Pab230]

ppk podjać *dk* // podnieść *dk* 2; *blrs* падняць *dk*; *ros* поднять *dk*

HALSZTUK *m* ‘krawat’ Zms90Wer119 → KRAWAT *m*

[Mlp halštuk Zms90Wer119]

ppk halsztuk/galsztuk/alsztuk *m* // krawat *m*, krawatka *ż*; *ros* галстук *m*

CHARAKTERYSTYKA SŁOWNICTWA POLSKICH GWAR PÓŹNEGO OSADNICTWA NA BIAŁORUSI

Podstawowym zadaniem omawianych słowników jest pokazanie aktualnego zasobu leksykalnego każdej z gwar. Spróbujmy więc ocenić, jak głębokie innowacje w zasobie leksykalnym przyniósł wpływ nowych warunków historycznych i społecznych oraz nowe otoczenie językowe.

Do obu miejsc na Polesie i na Witebszczyznę osadnicy przybyli z polskich etnicznych terenów znajdujących się wówczas pod zaborem rosyjskim. Ale rosyjski język władz w ojczyźnie nie miał znacznego wpływu na ich mowę, z wyjątkiem niezbędnego przyswojenia sobie kilku terminów administracyjnych, obowiązujących przy nowej administracji, np. w obu gwarach mamy tylko takie terminy jak *gubernia*, *gubernator*, *policejski*, *ukaz*, *uradnik*. Od chwili przybycia minął zbliżony okres. Zupełnie inne natomiast było otoczenie językowe. Na Witebszczyźnie było to środowisko białoruskie i oficjalny język państwowy rosyjski. Szkoła polska dla obu wsi (Stajska i Wesołowa) istniała zaledwie do 1936 roku. Na Polesiu osadnicy znaleźli się w środowisku mieszanym – w otoczeniu ukraińskich i białoruskich gwar poleskich. Pewne znaczenie miały też kontakty z dworami polskimi, dla których pracowali. (Na Witebszczyźnie kontaktów takich nie było). Przez cały okres, od osiedlenia się aż do repatriacji w 1945 roku, w kościele językiem liturgii był język polski. Od 1919 r. interesująca nas część Polesia należała do Polski. Polskie były urzędy i szkoły. Wpływ języka rosyjskiego na mowę tej części ludności, która nie wyjechała do Polski, zaczął się po II wojnie światowej. Silniejsze stało się oddziaływanie białoruszczyzny. Wprowadzone szkoły były białoruskie. W urzędach funkcjonował język rosyjski i białoruski. Mimo że język ukraiński nie był nigdy na tej części Polesia ani językiem państwowym ani językiem szkoły, to obecność na terenach ludności mówiącej gwarą ukraińską lub gwarą mieszaną (o cechach białoruskich i ukraińskich) nie pozostała bez wpływu na mowę polskich przesiedleńców. Dlatego też w materiałach polskich gwar z tego regionu oprócz zapożyczeń rosyjskich i wschodniosłowiańskich (jak na Witebszczyźnie), zaznacza się bardzo duży wpływ ukraiński – zarówno gwar, jak i potocznego języka ogólnego. Jak więc widzimy, na obie gwary od momentu osiedlenia się przybyszów z Polski oddziaływały różne wschodniosłowiańskie języki otoczenia – na Witebszczyźnie rosyjski i białoruski, na Polesiu początkowo białoruski i ukraiński, później – od 1945 roku – rosyjski. W wyniku takiej sytuacji mamy dość skomplikowany obraz wpływów obcych (czyli wpływów nowego otoczenia językowego na gwary polskich przesiedleńców). Bliskość genetyczna języków wschodniosłowiańskich utrudnia zakwalifikowanie wielu zapożyczeń do konkretnego języka. Taką sytuację mamy w przypadku polszczyzny północnokresowej, podobne

trudności napotykają lituańscy przy ocenie wpływów słowiańskich na język i gwary litewskie. Dla zapożyczeń, które mogą pochodzić z języka rosyjskiego, białoruskiego i ukraińskiego i żadna cecha wyrazu zapożyczonego nie wskazuje języka dawcy, przyjęło się określenie *zapożyczenia wschodniosłowiańskie / wpływ wchodniosłowiański*. Np. ros. бант, начальство, скучно; błrs. бант, начальства, скучна; ukr. бант, начальство, скучно. Przy określeniu pochodzenia pożyczki bierzemy pod uwagę stosunek wyrazu zapożyczonego do języka dawcy. Pożyczka rosyjska, to wyraz, którego nie ma w innym słowiańskim języku otoczenia gwary. Analogicznie kryterium odnosi się do pożyczek białoruskich czy ukraińskich. Jeśli natomiast cechy zapożyczenia wskazują, że językiem dawcą może być jednocześnie język rosyjski i białoruski, czy ukraiński (rzadziej wszystkie trzy języki), wówczas musimy uznać, że mamy pożyczkę wschodniosłowiańską.

Według moich szacunków przeprowadzonych według wyżej wskazanych kryteriów w zasobie osobliwej, odmiennej od rodzimej, leksyki zapożyczenia z języków otoczenia, kształtowały się następująco:

w słownictwie Stajska i Wesołowa
stanowią:
rusycyzmy 21%,
białorutenizmy 6%
wschodniosławizmy 15,5%;

w słownictwie gwar polskich na Polesiu
stanowią:
rusycyzmy 6,7%,
białorutenizmy 5,8%
wschodniosławizmy 14,3%
ukrainizmy 9,3%

Jest to dość znaczny udział słownictwa zapożyczonego po przesiedleniu się na tereny Białorusi. Jednocześnie należy zaznaczyć, że w obu gwarach, zarówno w gwarze polskich wsi na Polesiu jak na Witebszczyźnie, funkcjonują w mowie bez ograniczeń stylistycznych czy chronologicznych obok leksemów nowych zapożyczonych – leksemy rodzime. Np. na Witebszczyźnie: *chaziajstwo* – *gospodarstwo*, *dzieduszka* – *dziadek*, *kanawa* – *rów*, *chaj* – *niech*; *bant* – *kokarda*, *żlukto* – *baleja*, *czaj* – *herbata*, *lotczyk* – *lotnik* i in. W gwarach na Polesiu: *hadziuka* – *gadzina*, *śpiwać* – *kakarykać*, *odnak* – *jednak*, *kara-bel* – *okręt*, *plotkar* – *plotkarz* i in. Mimo podobnego procentowego udziału zapożyczeń rosyjskich i wschodniosłowiańskich w obu gwarach zauważalne są zasadnicze różnice w liczbie zapożyczeń litewskich, które mogły przeniknąć do nich jedynie za pośrednictwem białoruskim, mniej prawdopodobne jest pośrednictwo rosyjskie. W gwarze Stajska i Wesołowa zanotowano tylko jeden lituanizm *aciu* ‘dziękuję Bogu’, na Polesiu liczba lituanizmów sięga 10. Są to: *aciu*, *denko* ‘pokrywka’, *kul* ‘snop niezmierzwionej słomy do krycia dachów’, *klunia* ‘stodoła’, *lupy* ‘pogard. o wargach’, *mentaszka* ‘osełka do ostrzenia kosy’, *pakuły*, *szklut* ‘duży topór do ociosywania bali’, *żlukto* ‘balia’.

Zakresy tematyczne zapożyczeń rosyjskich i wschodniosłowiańskich pokrywają się. Obejmują nazwy desygnatów nowej rzeczywistości społecznej,

czyli życia pod rządami władzy radzieckiej i radzieckich porządków, osiągnąć związanych z postępowaniem cywilizacji itp. Ilustruje to poniższa tabela.

TABLICA 2

LEKSYKA		
Tematyczne zakresy zapożyczeń ⁷	Gwara na Witebszczyźnie	Gwary na Polesiu
Polityka	Przykłady: <i>gosudarstwo,</i> <i>komunist,</i> <i>prawicielstwo,</i> <i>prezydent,</i> <i>rukawadziciel,</i> <i>właść,</i> <i>wierchuszka</i> ‘warstwy rządzące’, <i>prodaciel</i> ‘zdrajca’, <i>porozstrzelać,</i> <i>rozkułaczyć</i>	Przykłady: <i>komunist,</i> <i>milicjant,</i> <i>naczalstwo,</i> <i>zaszczytnik</i> ‘obrońca, adwokat’, <i>parazit</i> ‘szkodnik’, <i>bidniak,</i> <i>sredniak,</i> <i>kułak</i>
Administracja, władze lokalne	Przykłady: <i>sielsawiet,</i> <i>prohrama</i> (<i>chutorna</i>), <i>sisciema,</i> <i>familja,</i> <i>razreszenie</i>	Przykłady: <i>sielsawiet,</i> <i>służaszczy,</i> <i>posiołok</i>
Rolnictwo – nowa organizacja – metody pracy	Przykłady: <i>brygada,</i> <i>kalektyw,</i> <i>sowchoz, sowchozny,</i> <i>posiołok,</i> <i>sotki</i> ‘działka przyzagrodowa’, Przykłady: <i>polewyje</i> ‘prace polowe’, <i>posiewnaja</i> ‘kampania siewna’, <i>wrucznuju</i> ‘o ręcznym zbiorze plonów’, <i>zagruchać</i> ‘obciążać pracą’	Przykłady: <i>bryhada,</i> <i>bryhadzir,</i> <i>pasiołok</i> Przykłady: brak

⁷ Różnice pomiędzy prezentowanymi gwarami pod względem braku oczywistych określeń z niektórych zakresów wynikają m.in. z chronologii rejestrowania słownictwa tych gwar. Gwary polskie na Polesiu zapisane były w latach 30. XX wieku, następnie w latach 60. na Białorusi i po przesiedleniu do Polski. Nie było wówczas na wsiach telewizji, także radia, telefonów. W okresie przedwojennym na Polesiu ziemię uprawiano wołami.

– nowe środki uprawy	Przykłady: <i>kombajn,</i> <i>traktor</i>	Przykłady: <i>kulciwator,</i> <i>markirator,</i> <i>traktor,</i> <i>traktoryst</i>
Postęp techniczny i cywilizacyjny	Przykłady: <i>maszyna</i> ‘samochód’, <i>awtobus,</i> <i>ciliwizor, ciliwizja,</i> <i>transport</i> ‘zmechanizowane środki transportu’	Przykłady: <i>awtobus,</i> <i>asfalt,</i> <i>hruzownik</i> ‘ciężarówka’, <i>lechkowuszka</i> ‘samochód osobowy’, <i>motocyklet,</i> <i>puć</i> ‘kolej żelazna’
Lecznictwo	Przykłady: <i>apendicit</i> ‘zapalenie wyrostka robaczkowego’, <i>dawlenije,</i> <i>balnica, gospital,</i> <i>skora</i> ‘karetka pogotowia’, <i>wracz, wraczicha</i>	Przykłady: <i>wracz, wraczowy</i> ‘lekarski’, <i>wicinar</i> ‘weterynarz’
Szkolnictwo	Przykłady: <i>wuczony</i> ‘człowiek, który pobierał nauki’, <i>obuczać,</i> <i>obrazowanie</i> ‘wykształcenie’, <i>inscitut</i> ‘szkoła wyższa’	Przykłady: <i>gramociej</i> ‘człowiek umiejący pisać i czytać’, <i>uczenik, szkolnik,</i> <i>adiestat</i> ‘świadcstwo’, <i>dietsad</i> ‘przedszkole’, <i>bukwar,</i> <i>czerniło,</i> <i>klas,</i> <i>skamiejka</i> ‘ławka szkolna’
Mass media, środki łączności	Przykłady: <i>gazieta,</i> <i>cielewizja, cielewizor,</i> <i>pocztaljon</i>	Przykłady: <i>radzijo,</i> <i>piśmo,</i> <i>wkrytka</i> ‘kartka pocztowa’
Wojsko i wojna	Przykłady: <i>armija,</i> <i>wietieran,</i> <i>wojenny m,</i> <i>wojenkom</i> ‘wojskowa komenda uzupełnień’, <i>bombić,</i> <i>plen</i> ‘niewola’, <i>pohibnąć</i> [zginąć na wojnie], <i>ranienije,</i> <i>porozstrzelać</i>	Przykłady: <i>armija,</i> <i>lotczyk,</i> <i>nowobraniec,</i> <i>sałdat,</i> <i>wojenny m,</i> <i>wojenkomat</i> ‘wojskowa komenda uzupełnień’, <i>rekrutka</i> ‘żona żołnierza’, <i>palahon</i> ‘poligon’, <i>palatka</i> ‘namiot’, <i>parcizan,</i> <i>pohibnąć</i> ‘zginąć’
Nazwy stopni pokrewieństwa	Przykłady: <i>baćka m,</i>	Przykłady: <i>baćko m,</i>

	<i>baćki lm</i> ‘rodzice’, <i>dziadźka</i> ‘wujek, stryjek’, <i>dzieduszka</i> ‘dziadek’, <i>niewiestka</i> ‘synowa’, <i>plemiannica</i> , <i>rodnia</i> ‘rodzina’, <i>rodny</i> ‘rodzony’, <i>dwojurodny</i> , <i>trojurodny</i> , <i>siemja</i>	<i>baćki lm</i> ‘rodzice’, <i>docza/doczka</i> , <i>dziadźka</i> , <i>niewistka</i> ‘synowa’, <i>rodnyj</i> ‘rodzony’, <i>dwójrodny</i>
Słownictwo funkcyjne ⁸	Przykłady: <i>daże</i> , <i>dyk</i> ‘przecież’, <i>musi(ć)</i> ‘chyba’, <i>no</i> ‘ale’, <i>wsio</i> ‘i już koniec’, <i>wot</i> i in.	Przykłady: <i>da</i> ‘tak’, <i>da i</i> ‘no i’, <i>daj/dawaj</i> , <i>jak ni jak, no</i> ‘ale’, <i>nu</i> ‘no, przecież’, <i>wsio</i> ‘i już’, <i>takī</i> ‘jednak’, <i>uno</i> ‘tylko’, <i>unio/woń</i> ‘tam’ i in.

W opisanych słownikach znajduje się znacznie bogatszy materiał ze wszystkich przedstawionych kategorii językowych. Ocena procentowego udziału nowego słownictwa zapożyczonego w stosunku do całego zasobu leksyki gwary na Polesiu nie jest możliwa z powodu braku tekstów ciągłych.

LITERATURA

- Dombroski Czesław (1932), *Ze słownictwa i gramatyki ludności polskiej na Białorusi Sowieckiej*. Białoruska Akademia Nauk. Sektor Polski. Mińsk [przedruk w:] Grek-Pabisowa I., *Materiały do historii języka polskiego na Białorusi Radzieckiej* „Acta Baltico-Slavica” t. 26, 2001–2002, s. 195–272.
- Doroszewski Witold (red.), (1958), *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego*, zeszyt I–IV, Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Dwilewicz Barbara (1997), *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Friedrich Henryk (1936), *Obserwacje nad mową wsi mazurskiej na Polesiu*. Referat zgłoszony na 1-szy Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy, poświęcony Ziemiom Wschodnim. Warszawa, s. 3–11.

⁸ Pod tym określeniem należy rozumieć leksemy niefleksyjne należące do takich części mowy, jak spójniki, przyimki, partykuły, wykrzykniki, współtworzące zrozumiałą strukturę linearną zdania lub nadające wypowiedzi zamierzone zabarwienie modalne.

- Grek-Pabisowa Iryda (2002), *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy IS PAN.
- Grek-Pabisowa Iryda (2013), *Mniej znana odmiana języka polskiego na Kresach północno-wschodnich (na Białorusi)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 37, s. 299–310.
- Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena (1999), *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy IS PAN.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Biesiadowska-Magdziarz Beata (2008), *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna mówiona*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy IS PAN.
- Nitsch Kazimierz (1929), *Język polski na Wileńszczyźnie*, „Przegląd Współczesny” XII, nr 33, s. 31.
- Ostrówka Małgorzata, Golachowska Ewa (2012), *Polshczyzna na Mohylewszczyźnie – przeszłość i stan obecny (Raport z badań terenowych)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 36, s. 113–138.
- Rieger Janusz (1996), *Słownictwo »wileńskie« ze zbioru Jaszczanina dziś*, [w:] Janusz Rieger (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1., Studia i materiały, Warszawa: Semper, s. 79–109.
- Rieger Janusz (1999), *Słownictwa »wileńskiego« ze zbioru Leonarda Jaszczanina ciąg dalszy*, [w:] Janusz Rieger (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 2., Studia i materiały, Warszawa: Semper, s. 57–76.
- Rieger Janusz, Masojć Irtena, Rutkowska Krystyna (2006), *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia (1991), *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. VI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 223–254.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia (1995), *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej za lata 1989–1993 (Z uzupełnieniami do roku 1988)*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 265–282.
- Smułkowa Elżbieta (2009), *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownik. Słownik dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 3–758.
- Tarnacki Józef (1939), *Studia porównawcze nad geografią wyrazów. Polesie – Mazowsze*, Warszawa.
- Turska Halina (1982), *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, przedruk w: „Studia nad polszczyzną kresową”, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 19–122.
- Werenicz Wiaczesław (1973a): Веренич В.Л. *К историко-социологической характеристике польских переселенческих говоров в Полесье*, [w:] *Польские говоры в СССР*, часть 2, (Исследования и материалы), ред. В.В. Мартынов, Минск, с. 128–159.
- Werenicz Wiaczesław (1973b): Веренич В.Л. *Образцы диалектных текстов*: а) Замосье (Zamosze) с. 202–207; б) Глинка (Glinka) с. 208–209; в) Слензакі Брыневскіе (Ślęzaki Bryniewskie) с. 210–212; г) Кушовніца (Kustownica) с. 212–214, [w:] *Польские говоры в СССР*, часть 2, (Исследования и материалы), ред. В.В. Мартынов, Минск, с. 208–214.
- Werenicz Wiaczesław (1986): Веренич В.Л. *Тексты из Наровлянского района Белорусской ССР*, „Studia nad polszczyzną kresową”, J. Rieger, W. Werenicz (red.), t. IV, s. 113–118: а) Грушовка, с. 114–117; б) Головчицы, с. 117–118.
- Werenicz Wiaczesław (1990a): Вярэніч В.Л., *Да сацыямоўнай характарыстыкі дзвюх польскіх вёсак у Лепельскім раёне Беларускай ССР*, [w:] *Беларуска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства. I. Матэрыялы Першай усеагульнай навуковай канферэнцыі (17–19 ліпеня 1990 г.)*, пад рэд. Л.М. Вардамацкага, Віцебск.

- Werenicz Waczesław (1990): Веренич В.Л., *Польско-белорусские языковые взаимодействия (На материале мазурского островного говора в Полесье)*. „Studia nad polszczyzną kresową”, J. Rieger, W. Werenicz (red.), t. V, s. 7–142.
- Zdaniukiewicz Alojzy Adam (1972), *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, s. 111–224.

ABOUT THE LEXICOGRAPHIC STUDY OF SOME LESS-KNOWN VARIATIONS OF THE SPOKEN POLISH LANGUAGE IN THE FORMER NORTH-EASTERN BORDERLAND

At the turn of 20th century (before World War I), a certain number of Polish peasants from Mazovia, northern Lesser Poland and Silesia were displaced and forcibly resettled to Eastern Belarus (Vitebsk and Mogilev regions). About 30 Polish villages and settlements came into existence. The speech of the displaced remained distinct from the Polish language of the local population (the so-called Polish language of the Eastern Borderland). The new Eastern-Slavonic surrounding affected mainly the lexis and syntax. The records of the speech of the displaced people carried out in the 1930s and 1970s showed that Polish phonetics, inflection and word formation were preserved in the dialect. Researchers at the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, chose nearly 3,000 lexemes for excerption from all the recorded language materials and included them in two separate dictionaries. The method was parallel to the one used in the *Dictionary of Spoken Polish of the North-Eastern Borderland*, which resulted in a fully coherent picture of spoken Polish in Belarus.

Martina Ireinová

dialektologické oddělení
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, Brno
ireinova@iach.cz

MATERIÁLOVÁ ZÁKLADNA A ZDROJE SLOVNÍKU NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA¹

Słowa kluczowe: dialektologia, dialekty czeskie, *Słownik gwar czeskich*, Archiwum języka ludowego.

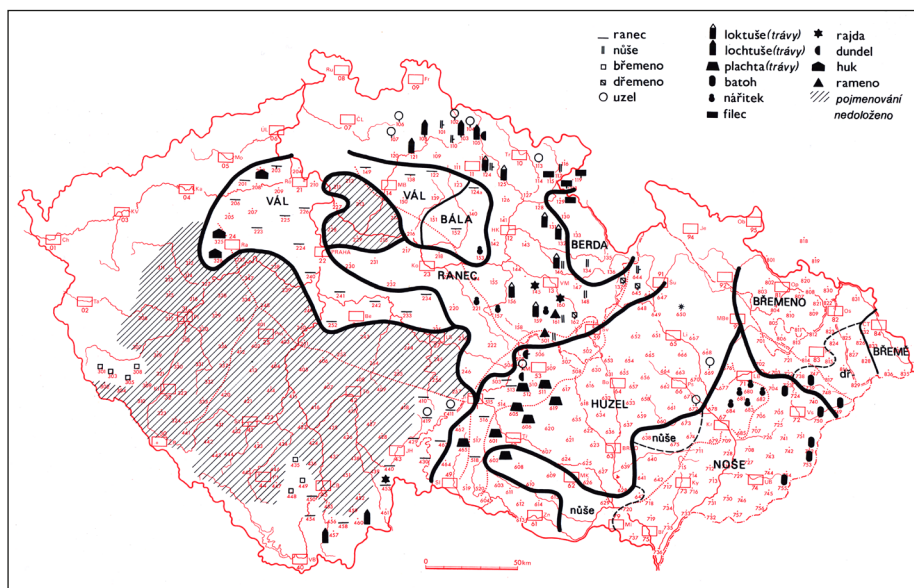
Keywords: dialectology, Czech dialects, *Dictionary of Czech Dialects*, Archive of Folk Speech.

Poté, co byla završena práce na *Českém jazykovém atlase* (1992–2011, ČJA), mohli dialektologové z brněnského pracoviště Ústavu pro jazyk český AV ČR (ÚJČ) přistoupit ke zpracovávání celočeského nářečního slovníku, který doposud v českém prostředí chybí a je očekáván jak laickou, tak i odbornou (a to i mezinárodní) veřejností.

Před započítím prací na slovníku probíhaly diskuse, jaký typ nářečního slovníku vytvořit. Úvahy ovlivňovalo několik faktorů, zejména ekonomické, odborné, praktické, personální a časové. Na tomto místě se podrobněji zmíníme o některých z nich.

Jako nejméně pracné, časově a finančně méně náročné se jevilo zpracovat slovní zásobu z ČJA, zejména z jeho prvních tří svazků, které jsou zaměřeny na nářeční lexikum. Slovník, který by na základě tohoto materiálu vznikl, by obsahoval zhruba devět tisíc slov. Jeho nespornou výhodou by bylo, že nářeční materiál byl sebrán z celého území na základě jednotného dotazníku školenými dialektology s použitím jednotné transkripce. Veškerý materiál je přesně lokalizován, máme tedy spolehlivý obraz o jeho územním rozšíření. Je zde však zahrnut pouze omezený okruh témat a jsou poměrně málo zastoupena slovesa. Hlavním nedostatkem je ale to, že slova byla vyzkoumána jen v tzv. sledovaném významu, tedy ne jako jednotky polysémní, nýbrž jako synonyma – slovo *batoh* (s hláskovou obměnou *baťoh*) je uvedeno ve významu ‘ranec trávy’ (ČJA 3, mapa 106), a to jako synonymum k lexémům *nůše*, *uzel*, *břemeno*, *loktuše* atd. (viz obrázek 1), nikoli však ve významech dalších (viz obrázek 2).

¹ Tento příspěvek vznikl na základě řešení grantového projektu č. P406/11/1786 Slovník nářečí českého jazyka.

Obrázek 1 – Mapa ČJA: ranec (trávy)

batoh m. (*batoh, bátoh, bat'oh, bat'uh*)

1 tlumok na záda: *wi tejď říkáte bat'och, mi dřijj znali jen ruksak nebo jen tašku na řemínki na záda, holt nowej sjet* Radčice JN; *jednou mne trefila kulka, dij sme šli přej Sávu, do bat'ohu* Radomyšl ST; *bat'och* Náchodsko, Vnorovy HO, Kostelany nad Moravou UH 2 zejmu. vm ranec, uzel; *mňel tak nacpané bat'och japkama, že ho sotřá unesl* Slavkovsko-Bučovicko; *každý deň sem moseya donězd' batoch trávi* Velká nad Veličkou HO; *doněsl plnej bat'och prídla* Kelč VS (Němetice); *bátouch* Břeclavsko; *batoch* Velké Karlovice VS (Malé Karlovice); *bat'och* Vanovice BK, Valašsko 3 expr. část těla, břicho: *bat'och* Vysoké nad Jizerou SM 4 expr. zavalitý chlapec: *řekňite dneska bat'och a každé hledá hnet' ruksak, a né klustího kluka jag za starěch časů* Rašovice VY; *bat'uh* Uherskohradištsko

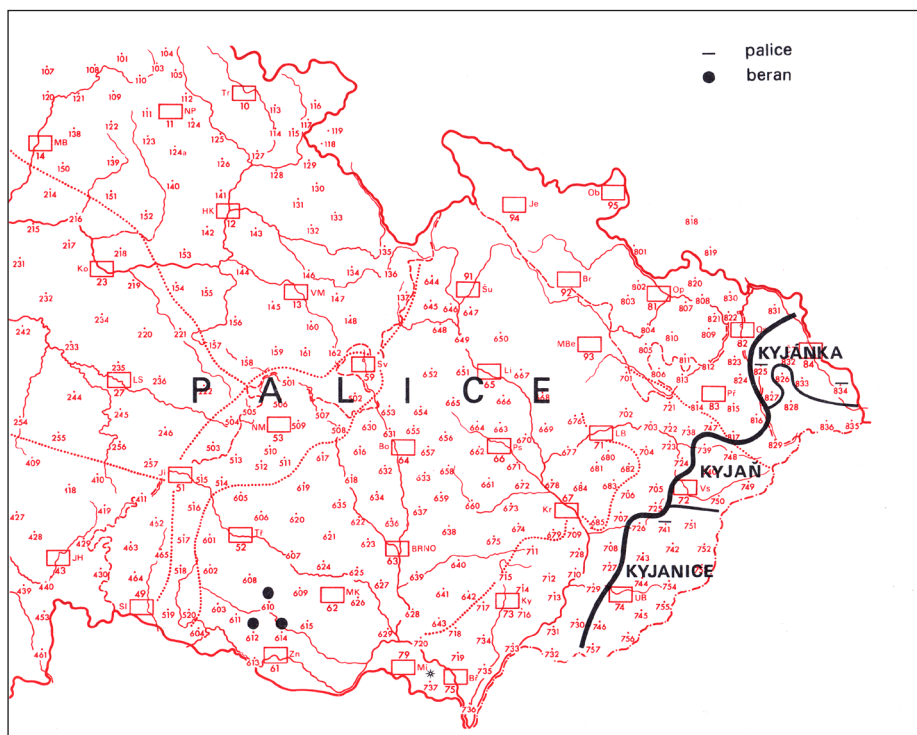
● *je jag bat'uh* Místřice UH – zavalitý

→ **batůžek** m. (*batůžek, bat'ůžek, batošek, bat'ošek*) 1 dem. k 1: *bil to mlad'ík, na zádeh batošek* Louňnice JN 2 dem. k 2: *mňel ste si vzít na tí erteple pořádné bat'och, a né bat'ošek, do kerího se nič nevleze* Slavkovsko-Bučovicko; *ropka mňela bat'ůžeg na zádoch* Valašsko; *batůžek* Velké Karlovice VS (Malé Karlovice)

PSJČ; SSJČ; ČJA 3, 106 (ranec (trávy))

Obrázek 2 – Heslo SNČJ: batoh

Atlas je založen na dominantním principu synonymity, kdežto slovník (a to nejen nářeční) na dominantním principu polysémie (např. slovo *beran* s hláskovými obměnami) má v nářečích 31 významů, např. 'samec ovce domácí', 'neústupný nebo hloupý člověk', 'kožich', 'škráloup', 'kus bláta nebo namrzlého sněhu na botách', 'silný mráz'; v ČJA se objevuje jen ve třech z nich: 'kopretina' (ČJA 2, mapa 112), 'dřevařská palice' (ČJA 2, mapa 82; viz obrázek 3) a 'přední konce sanic' (ČJA 3, mapa 151). ČJA je však při tvorbě slovníku bezesporu velkým pomocníkem při určení geografického rozšíření lexému v určitém významu.

Obrázek 3 – Mapa ČJA: dřevařská palice

Další možností, jak zpracovat celonárodní nářeční lexikum, bylo vytvořit nářeční slovník diferenční. Vycházelo by se ze slovníků zpracovávajících českou slovní zásobu; jde o devtisvazkový *Průruční slovník jazyka českého* (1935–1957; cca 250 000 hesel; PSJČ), čtyřsvazkový *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971; osmisvazkový reprint z roku 1989; takřka 193 000 hesel; SSJČ), jednosvazkový *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2005, 4. vydání; zhruba 48 000 hesel; SSC). Při výběru lexika pro nářeční slovník by se pozornost zaměřila zejména na slova hodnocená jako nespisovná, která jsou ve třech výše uvedených slovnících označena nějakým kvalifikátorem – jsou považována za slova nářeční, regionální, lidová, hovorová, moravská, oblastní, obecná atd. V nářečním slovníku by se samozřejmě zpracovala i slova, která tyto slovníky neuvádějí, ale máme je doložena v našich nářečních zdrojích.

Za vzor by nám v tomto případě mohly sloužit některé diferenční regionální slovníky vydané během zhruba posledních sta let, např. *Dialektický slovník moravský* (1906) Františka Bartoše nebo *Dialektický slovník chodský* (1907) Jana Františka Hrušky, *Slovník nářečí mistřického* (1946) Ignáta Maliny, *Východolašská nářečí II* (1949) Adolfa Kellnera, *Slovník nářečí slavkovsko-*

-*bučovického* (1959) Aloise Gregora, *Slovník středoopavského nářečí* (1963) Arnošta Lamprechta, *Slovník valašského nářečí* (2001) Silvestra Kazmíře. Materiál z těchto publikací je vyexcerpován a začleněn do Archivu lidového jazyka (viz níže).

Na nevýhody tohoto způsobu zpracování celonárodního nářečního slovníku upozorňuje M. Šípková ve svém příspěvku *Možné typy nářečního slovníku* (Šípková 2012: 329–330). Uvádí mj. to, že v celonárodním nářečním slovníku by pak chyběly některé významy slov, nebo dokonce celá slova z jádra slovní zásoby (např. *dát, dělat, hlava* – v SSJČ má slovo *hlava* 14 významů, ale u žádného z nich není uveden některý z výše jmenovaných kvalifikátorů), která však nemohou chybět, protože jsou často základem odvozenin (*dodělat, sdělat, zadělat, ...*), bývají součástí víceslovných pojmenování (*hadí hlava* ‘vážka, šídlo’ (ČJA 2, mapa 49); *dělat bandurskou* ‘křičet, rámusit’, ...) a ustálených obrátů, frází a rčení (*mít v hlavě bílo* ‘být zapomnětlivý’, *mít světlo v hlavě* ‘být opilý’). Jak se tedy při bližším studiu ukázalo, tento způsob tvoření slovníku je vhodný spíše pro zpracování slovní zásoby jednoho nářečního typu, tedy jednoho víceméně homogenního nářečního regionu, nikoli pro vytvoření slovníku celonárodního.

Celonárodní nářeční slovník nelze koncipovat ani jako tzv. úplný tezaurus, tj. slovník zahrnující veškerou slovní zásobu všech uživatelů jazyka v každé lokalitě. Úkol shromáždit takovýto jazykový materiál je nerealizovatelný ani při nejpečlivěji organizovaném a dlouhodobém výzkumu. Žádné fondy nemůžeme považovat za úplné, a pokud v nich některý nářeční výraz chybí, není to dokladem toho, že se v některém nářečí nebo jednotlivé lokalitě nevyskytuje.

Rozhodnutí, jakou podobu bude mít *Slovník nářečí českého jazyka*, jsme přijali po zvážení všech výše uvedených hledisek a po prostudování lexikografických postupů popsanych a užívaných v nejrůznějších lexikografických publikacích. Nakonec se nám vzorem pro zpracování našeho celonárodního nářečního slovníku (relativně úplného) stal *Slovník slovenských nářečí* (1994–), a to svou propracovaností, stavbou heslového odstavce, prezentací nářečního materiálu atd. Přihlížíme však také k tomu, jak jsou zpracována hesla ve *Slovníku gwar polskich* (1979–). Vzhledem k jazykové blízkosti nářečí na česko-slovenském a česko-polském pomezí jsou nám oba tyto slovníky mnohdy užitečnými pomocníky např. při ověřování a formulování významů nářečních lexémů.

Slovník nářečí českého jazyka (SNČJ) tedy vzniká jako slovník selektivní, slovník nekopírující slovníky spisovného jazyka. Charakter takového slovníku je rozhodujícím způsobem ovlivňován bohatostí jeho materiálové základny.

Základnu pro SNČJ tvoří tzv. Archiv lidového jazyka (ALJ), který byl založen dialektologickým oddělením Ústavu pro jazyk český ČSAV v Praze v roce 1952 s cílem, aby se bez záznamu nevytratila kdysi bohatá nářeční slovní

zásoba a aby písemné nářeční doklady byly koncentrovány v jednom pokud možno co nejúplnějším korpusu. Základ archivu tvoří excerpce z nářečních prací tištěných i rukopisných (nářeční monografie, slovníky, soukromé sběry, časopisecké příspěvky filologické či etnografické, drobné rukopisné záznamy získané příležitostně od 80. let 19. století po současnost) z různých oblastí Čech, Moravy a Slezska. Takto získaný materiál byl doplňován autentickými exemplifikacemi z nářečních promluv, které zaznamenali externí spolupracovníci – dopisovatelé (filologové, studenti a venkovští učitelé) v oblastech, odkud bylo materiálu málo nebo chyběl úplně. V některých případech je příslušný nářeční výraz kromě exemplifikací přiblížen i ilustrativním nákresem s popiskami a někdy zevrubnými poznámkami vysvětlujícími význam lexému.

V roce 1964 obsahoval ALJ necelých 400 000 kartotéčních lístků (300 000 lístků bylo získáno excerpací z monografií, slovníků atd., necelých 50 000 lístků z časopisu *Český lid* a z regionální literatury a 50 000 lístků z materiálu od dopisovatelů, srov. Zimová 1964: 311). ALJ stále byl a je průběžně doplňován o nový materiál z regionálních zdrojů, z rukopisných i tištěných slovníků a dále z diplomových a disertačních prací dialektologického zaměření. Materiál se tak rozrostl na zhruba 1,5 milionu excerpčních lístků, které byly digitalizovány.

ALJ vznikl v roce 1952, ale se soustavným výzkumem dialektů se na našem území započalo ihned po druhé světové válce. V první fázi bylo vypracováno 13 oblastních dotazníků² (nestejného rozsahu od 2 do 44 listů) zaměřených na základní jevy hláskoslovné a morfologické. Dotazníky byly rozeslány do všech obcí, kde byla škola, a vyplňovali je vesměs učitelé. Jeden dotazník připadl na plochu 15 km² a dialektologům se vrátilo zpět 95 % vyplněných dotazníků (jen v Čechách jich bylo takřka 19 500). Prostřednictvím dotazníků byl tedy shromážděn velmi obsáhlý materiál, což nakonec vedlo k tomu, že nemohl být v úplnosti zpracován.

Na základě nářečního materiálu shromážděného pomocí těchto oblastních dotazníků vznikly nejen dílčí stati publikované v odborných časopisech a sbornících, ale zejména nářeční monografie Slavomíra Utěšeného *Nářečí*

² Byly sestaveny podle návrhů O. Hujera, B. Havránka, V. Šmilauera, V. Vážného, A. Kellnera, J. Běliče, A. Gregora, F. Kopečného a F. Svěráka: *Dotazník pro česká nářečí jihozápadní* (1947), *Dotazník pro česká nářečí severovýchodní* (1947), *Dotazník pro česká nářečí jihovýchodní* (1950), *Dotazník pro nářečí středočeská se zřetelem k obecné češtině* (1952), (doplňující *Zvláštní dotazník pro nářečí západočeská*, *Zvláštní dotazník pro okrajové oblasti západočeské*, *Zvláštní dotazník pro nářečí jihočeská*, *Zvláštní dotazník pro okrajové jihočeské nářečí doudlebské*, *Zvláštní dotazník pro okrajová území severovýchodních nářečí českých*, *Speciální dotazník pro severovýchodní česká nářečí*), *Dotazník pro nářečí hanácká* (1952), *Dotazník pro nářečí moravskoslovenská* (1953), *Dotazník pro česká nářečí lašská* (1953).

přechodového pásu česko-moravského (1960), monografie Jaroslava Voráče *Česká nářečí jihozápadní* (I, 1955; II, 1976) a také kompendium Jaromíra Běliče *Nástin české dialektologie* (1972). Díky těmto oblastním dotazníkům se podařilo získat ucelenou představu o stavu dialektů na celém území českého národního jazyka na přelomu 40. a 50. let 20. století.

Materiál z oblastních dotazníků se stal východiskem pro přípravu dvou sešitů *Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka* (část I, 26 stran, 1954; část II, 20 stran, 1958) ve druhé, lexikální fázi nářečního výzkumu označovaného též jako *Korespondenční lexikální anketa* (KLA). Vyplněné dotazníky jsou archivovány v dialektologickém oddělení ÚJČ v Brně, probíhá jejich excerpcce, důkladná odborná revize a materiál je průběžně ukládán do ALJ. Nevytváří se však klasické excerpční listky, nýbrž excerpta (zhruba 12 tisíc dokladů) jsou v elektronické podobě zařazována do kompletní pracovní databáze, která je součástí počítačového programu vytvořeného pro zpracování SNČJ. KLA je tedy dalším ze zdrojů pro SNČJ.

Při tvorbě hesel pro SNČJ čerpáme též z materiálu ČJA³. Atlas byl připravován již od poloviny 60. let 20. století týmem dialektologů, z nichž se mnozí později stali též autory jednotlivých map a komentářů. Veškeré přípravné práce však vycházely ze zkušeností načerpaných během výše uvedených výzkumů.

ČJA představuje v šesti svazcích první úplný obraz územního rozrůznění našeho národního jazyka. Kompletní mapový soubor tvoří celkem 1 558 map a 1 578 komentářů. První tři díly jsou věnovány nářeční slovní zásobě, čtvrtý díl morfologii, pátý díl pojednává o hláskoslovných a syntaktických jevech, o adverbích, dále obsahuje část zpracovávající výsledky výzkumu zaměřeného na městskou mluvu; poslední oddíl sestává ze souboru map izoglosových svazků, přinášejících nový celistvý pohled na dialekty.

Závěrečný, šestý svazek *Dodatky* zpřístupňuje ČJA jako celek. Jsou zde uvedeny charakteristiky zkoumaných lokalit a dotazníky, na jejichž základě byl uskutečněn nářeční výzkum, dále rozsáhlá bibliografie české dialektologie od r. 1968 (soupis odborné literatury vydané před tímto rokem je obsažen v monografii J. Běliče *Nástin české dialektologie*, 1972). Významnou součástí svazku *Dodatky* je kompletní abecední rejstřík nářečních dokladů ze všech pěti svazků (tj. bezmála 25 tisíc slov a slovních forem) a také přepis 70 nářečních promluv ve zjednodušené, fonetické transkripci (zvuková podoba promluv je přiložena na 2 CD).

³ Práce na ČJA však definitivně nekončí, připravuje se jeho elektronická podoba (prvních pět dílů je zpřístupněno na adrese <http://cja.ujc.cas.cz/cja.html> [cit. 08.09.2016]) a do budoucna se plánuje propojení *Českého jazykového atlasu*, *Slovníku nářečí českého jazyka* a *Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, o tom viz zde H. Konečná, *Několik poznámek k tvorbě hesel Slovníku nářečí českého jazyka*.

Právě rejstřík a přepisy promluv jsou autorským kolektivem SNČJ využívány nejčastěji. Rejstřík slouží k dohledávání nářečních lexémů a jejich hláskových podob, na mapách ČJA je pak možné je snadno lokalizovat. Přepisy tematicky pestrých a obsahově zajímavých promluv (vzpomínky na dřívější život na vsi a na nejrůznější lidové zvyky, humorné příběhy, vyprávění o tradičních řemeslech, o nejrůznějších radostných i neradostných událostech atd.) poskytují do SNČJ větné exemplifikace dokládající užití příslušného nářečního lexému. Do kompletní pracovní databáze se v elektronické podobě doplňuje i dosud nepublikovaný materiál z dotazníků vyplněných pro ČJA.

Součástí této databáze je též nářeční lexikum shromážděné J. Bachmannovou v Podkrkonoší, B. Krpatovou na Železnobrodsku, S. Kazmířem na Valašsku, J. Hubáčkem na Uherskohradištsku, H. Goláňovou na Vsetínsku, A. Starou na Jablunkovsku, S. Konečnou na Blanensku aj. (zhruba 84 tisíc záznamů).

Významným zdrojem pro SNČJ jsou též regionální nářeční slovníky nebo publikace popisující příslušné nářečí a obsahující slovníkovou část, které vyšly tiskem po roce 2000 a které nebyly vyexcerpovány a zahrnuty do kompletní pracovní databáze. Nářeční lexikum z oblasti českých nářečí v užším smyslu dohledáváme v knize L. Bachmanna *Nářečí na Vysokomýtsku* (2001), Z. Holuba *Doudlebské nářečí a slovník* (2004) a J. Jindřicha *Chodský slovník* (2007), dialektismy z oblasti moravských nářečí v publikaci J. Vojtové *Slovník středomoravského nářečí horského typu* (2008), J. Kolaříka *Nářeční slovník Luhačovického Zálesí* (2010), F. Horečky a M. Horečky *Tak mluvíme pod Radhoštěm* (2011), výrazy ze slezských nářečí v práci B. Kresty *Slovník štramberského nářečí* (2008), Z. Sochové *Lašská slovní zásoba* (2001) a M. Zemanové, R. Pastorka a J. Veselské *Tradiční mluva podhůří Beskyd. Údolí řeky Morávky a Mohelnice* (2010).

Exemplifikace dokumentující užití popisovaného nářečního lexému vyhledáváme v obsáhlém samostatném elektronickém souboru nářečních textů a souvislých vyprávění, která zaznamenali nejen mnozí již výše jmenovaní autoři, ale též lidové vypravěči, neškolení zájemci o nářečí.

Nezanedbatelným předpokladem pro zpracování SNČJ bylo získání finanční podpory Grantové agentury České republiky; v letech 2011–2015 naše oddělení řešilo grantový projekt č. P406/11/1786 Slovník nářečí českého jazyka. V únoru 2016 byl na internetových stránkách ÚJČ zpřístupněn výsledek tohoto projektu, a to takřka 7500 slovníkových hesel začínajících písmeny A–C, viz <http://sncj.ujc.cas.cz/> [cit. 10.04.2016].

LITERATURA

- Bachmannová Jarmila (2012): *Jazykovězeměpisný výzkum nářečí metodou korespondenčních anket*, [w:] Světlá Čmejrková, Jana Hoffmannová, Jana Klímová (red.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním: stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*, Praha: Karolinum, s. 291–296.
- Balhar Jan, Jančák Pavel (red.), (1992, 1997), *Český jazykový atlas 1, 2*, Praha: Academia.
- Balhar Jan (red.), (1999, 2002, 2005), *Český jazykový atlas 3, 4, 5*, Praha: Academia.
- Balhar Jan (red.), (2011), *Český jazykový atlas. Dodatky*, Praha: Academia.
- Filipec Josef, Daneš František, Machač Jaroslav, Mejstřík Vladimír (red.), (2005), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha: Academia.
- Havránek Bohuslav (red.), (1960–1971), *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Jančák Pavel (1959), *Závěrečná dotazníková akce při výzkumu českých nářečí*, „Naše řeč“, R. 42, s. 105–107.
- Karaś Mieczysław (red.), (1979, 1981, 1982), *Słownik gwar polskich*, t. I, zeszyt 1–3, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Příruční slovník jazyka českého*, (1935–1957), Praha: Státní nakladatelství / SPN.
- Reichan Jerzy (red.), (1983–1998) *Słownik gwar polskich*. t. II–V, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ripka Ivor (red.), (1994, 2006), *Slovník slovenských nářečí I, II*, Bratislava: Veda.
- Šipková Milena (2012), *Možné typy nářečního slovníku*, [w:] Světlá Čmejrková, Jana Hoffmannová, Jana Klímová (red.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním: stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*, Praha: Karolinum, s. 327–332.
- Utěšený Slavomír (1957), *K dotazníkovému výzkumu slovní zásoby českých nářečí*, „Naše řeč“, R. 40, s. 222–227.
- Zimová Božena (1964), *K teorii a praxi lexikálního archivu českého lidového jazyka*. „Prace Filologiczne“, t. 18, s. 308–314.

MATERIAL BASIS AND SOURCES OF THE DICTIONARY OF CZECH DIALECTS

Since 2011, Czech dialectologists have been working on *Slovník nářečí českého jazyka* [Dictionary of Czech Dialects]. The first part of the paper deals with various approaches to the processing of a dialect dictionary. The second part presents the material basis of *Český jazykový atlas* [Czech Linguistic Atlas], above all the so-called Archive of Folk Speech (established in 1952 and at present containing approx. 1.5 million records), the material contained in the *Czech Linguistic Atlas* (1992–2011), as well as material from regional dictionaries, theses, dissertations, and from field research.

Magdalena Janiga

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
meczak@interia.pl

EKSPRESYWNE NAZWY OSÓB W SŁOWNIKU GWAR POLSKICH JANA KARŁOWICZA

Słowa kluczowe: nazwy ekspresywne, derywacja semantyczna, derywacja sufiksalna.
Keywords: expressive names, semantic derivation, suffixal derivation.

Przedmiotem artykułu jest wybrana kategoria nazw ze *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza – ekspresywne nazwy osób. Bazę materiałową stanowią rzeczowniki umieszczone w Słowniku. Na potrzeby artykułu analiza ograniczona została do wybranej grupy leksemów, w znacznej części pochodzących z dzieł Oskara Kolberga. Taki wybór materiału został podyktowany chęcią wyodrębnienia niewielkiej części jednostek ekspresywnych umieszczonych w dziele J. Karłowicza.

Celem artykułu jest przedstawienie ekspresywnych nazw osób. Należy przyjrzeć się podstawie powstawania tych tworów językowych przez wzgląd na aspekt psychologiczny, a także zwrócić uwagę na sposób tworzenia ekspresywizmów osobowych. Wskazuje się, że w zebranych materiale podstawowym środkiem służącym powstaniu ekspresywnych nazw osób jest derywacja sufiksalna. Temat ekspresywnych nazwy osób to jeden z aspektów wyczerpujących problematykę warsztatu leksykograficznego J. Karłowicza. Materiał omawiany będzie z punktu widzenia formalnego i semantycznego.

Jan Karłowicz jako wielki entuzjasta kultury ludowej bardzo cenił i za ważne uznawał związane z nią wyrazy ekspresywne. W *Poradniku dla zbierających rzeczy ludowe* postulował zbieranie i opracowywanie tzw. rzeczy ludowych, w tym słownictwa określającego właściwości fizyczne i psychiczne człowieka. Kazimierz Nitsch w recenzji *Słownika gwar polskich* z 1911 r. postawił Karłowiczowi zarzut umieszczenia w słowniku gwarowym wyrazów nacechowanych ekspresywnie, odnoszących się do człowieka oraz związanych z nimi przezwisk (Nitsch 1958: 201). Krytykował także autora Słownika za brak przedstawienia źródeł. Autor miał zamiar zająć się dokładnym opracowaniem tego problemu po ukończeniu dzieła, jednak śmierć przeszkodziła mu w realizacji tych zamiarów. J. Karłowicz dążył do tego, aby jego dzieło służyło szerszym kręgom odbiorców, starał się więc umieszczać

w artykule hasłowym jak najwięcej informacji i kontekstów pokazujących użycie wyrazu.

Ekspresywność to kategoria otwarta, przejściowa. Badacze języka zwracają często uwagę na okazjonalność, efemeryczność słownictwa ekspresywnego. Można tu przywołać artykuł Artura Rejtera. Autor wskazał na problem niestabilności tego obszaru leksyki, ale tylko na poziomie poszczególnych jednostek leksykalnych. Jednocześnie mówi o wyraźnej tendencji do stabilizacji słownictwa o wysokim ładunku emocjonalnym na poziomie modeli nominacyjnych¹.

Słownictwo ekspresywne to ciekawy fragment zasobu słownikowego języka, dostarczający inspiracji wielu badaczom². Interesująca wydaje się obserwacja leksyki gwarowej, która odgrywa ogromną rolę jako źródło wiedzy o mechanizmie powstawania słownictwa ekspresywnego. Gwary bowiem charakteryzują się bogactwem środków językowych służących do wyrażania emocji, a także pewną spontanicznością w tworzeniu nowych ekspresywnych znaków językowych. Zagadnieniem ekspresji językowej zajmował się Stanisław Grabias. Oddzielił on proces – ekspresję od właściwości – ekspresywności. Ponadto podał definicję znaku ekspresywnego jako tego znaku semiotycznego, dzięki któremu nadawca może wyrazić swój stosunek do zjawisk lub też wyrażają się w nim, niezależnie od intencji nadawcy, jego cechy osobowości. Badacz podaje także najpełniejszą typologię ekspresywizmów leksykalnych (Grabias 1981: 22–40).

Władysław Lubaś zauważył, że niekiedy ekspresję utożsamia się z emocjami, choć zakresy znaczeniowe obu pojęć nie są jednakowe. Podkreślił też, że wykaz emocji sporządzony przez psychologów jest znacznie uboższy od listy emocji „językoznawczych”. Naukowiec wnioskuje, że polem zainteresowań językoznawczych powinno być w większym stopniu nazewnictwo ekspresji emocji. Dociekaniem istoty samych uczuć winni zająć się psychologowie. Badacz dokonał weryfikacji typów ekspresji językowej ujętej w dwie grupy – ekspresję (i waloryzację) pozytywną oraz ekspresję (i waloryzację) negatywną lub raczej negatywną (Lubaś 2003: 181–203).

Anna Kowalska podkreśla, że ekspresja językowa jest procesem żywym i spontanicznym, związanym z czasem, dlatego nie powinno się rezygnować z opisu metodą diachroniczną. Leksyka gwarowa jest źródłem materiału do badań zarówno procesów językowych współczesnych, jak i tych, które zachodziły

¹ Szerzej na temat czynników stanowiących o stabilności słownictwa ekspresywnego oraz procesie nominacji zob. Rejter 2008: 89–97.

² Problem ekspresji językowej był wielokrotnie przedmiotem badań językoznawczych. Literatura dotycząca zagadnienia leksyki ekspresywnej jest bogata. Problematyką tą zajmowali się m.in. Stanisław Grabias (1981), Ewa Masłowska (1988), Artur Rejter (2006). Gwarowej leksyce ekspresywnej szczególnie poświęcone są prace Anny Kowalskiej (2001).

w przeszłości. Szczególnie bogaty materiał, według autorki, dają nazwy człowieka charakteryzującego się pewnymi cechami fizycznymi i psychicznymi, odbiegającymi od ogólnie przyjętych norm i standardów (Kowalska 2001: 291–308). Wyekscerpowany do analizy materiał obejmuje ekspresywne nazwy osób, a także związane z nimi przezwiska.

Niejednoznaczność w definiowaniu nazw ekspresywnych wymusza ustalenie zakresu pojęciowego dla tego terminu w odniesieniu do rozbudowanej klasy słownictwa określającego właściwości psychiczne i fizyczne człowieka. W literaturze przedmiotu spotyka się wielorakość wymiennie stosowanych propozycji terminologicznych dla analizowanej grupy słownictwa. Obok siebie pojawiają się takie terminy, jak ekspresywizmy, pejoratywy, ekspresiwa osobowe, przezwiska. Słowo przezwisko funkcjonuje też jako termin w onomastyce. Aleksandra Cieślikowa wprowadziła rozróżniające pojęcia – przezwisko antroponimiczne i przezwisko apelatywne, wyjaśniając różnicę między tymi terminami (Cieślikowa 1998: 119–120). W badanym materiale pojawia się niewiele wyrazów (28), które J. Karłowicz definiuje jako przezwiska. Są to przezwiska apelatywne, służące nie identyfikacji, ale ekspresji, np. *kołtun*, *ubój*, *lajdek*. Wyekscerpowany zbiór to materiał historyczny, dlatego też trudno w sposób definitywny stwierdzić, czy dane określenie użyte było tylko jednoznaczowo, czy funkcjonuje jako przezwisko, a może jest to nazwisko.

W niniejszym artykule umownie przyjmuje się termin ekspresywne nazwy osób, który wydaje się być sformułowaniem mniej wieloznacznym. Są to jednostki o wysokim ładunku emocjonalnym, zwykle negatywnym, leksemy określające ludzi ze względu na zachowanie, wygląd, cechy charakteru. W artykule ekwiwalentnie używa się określenia ekspresywne nazwy osób nacechowane emocjonalnie – pozytywnie lub negatywnie.

Ekspresywność uzyskana może być co najmniej na dwa sposoby: drogą derywacji semantycznej oraz przez wykorzystanie formantów słowotwórczych. Derywacja semantyczna jest chyba jednym z najpopularniejszych, najczęściej stosowanych procesów nominacji. Polega ona na przenoszeniu nazw lub znaczeń z jednych wyrazów na inne. Jej celem jest poszerzenie zakresu użycia istniejących nazw. Nadawane są im znaczenia pochodne na zasadzie podobieństwa sensów (zmiany metaforyczne) lub styczności sensów (przeobrażenia metonimiczne) (Masłowska 1988: 14). Analizie strukturalno-semantycznej z uwzględnieniem semantyki składnikowej poświęcone są opracowania Ewy Masłowskiej (Masłowska 1988).

Derywacja słowotwórcza jest drugim, równie częstym sposobem tworzenia nazw, zwłaszcza nazw nosicieli cech. Podstawowym środkiem słowotwórczym jest derywacja sufiksalna. Znacznie rzadziej spotyka się prefiksację, derywację dezintegralną oraz kompozycję. Cechą charakterystyczną nazw ekspresywnych powstałych drogą derywacji słowotwórczej jest najczęściej ujemne nacechowanie

emocjonalne wyrazu podstawowego, które jest wynikiem emocjonalnego stosunku nadawcy do desygnatu. Derywaty słowotwórcze powstają przy pomocy formantów prostych i złożonych (Kowalska 2001: 297). Znaczącą pozycję w polskiej literaturze zajmuje opracowanie Bogusława Krei, w której pojawia się omówienie najczęstszych formantów występujących w funkcji ekspresywnej we współczesnym języku polskim (Kreja 1969).

W poddanym obserwacji materiale językowym zauważa się, że podstawowym środkiem służącym powstaniu nazw ekspresywnych jest derywacja sufiksalna. Poddano tu analizie rzeczownikowe formacje ekspresywne.

Wyekscerpowane wyrazy utworzone zostały za pomocą zarówno formantów neutralnych emocjonalnie, które w języku polskim ogólnym i w gwarze mają status wielofunkcyjnych (*-acz*, *-ak*, *-arz*, *-ec/-'ec*, *-ek*), jak i tych występujących częściej w funkcji tworzenia formacji nacechowanych negatywnie (*-ach*, *-ala*, *-ała*, *-ało*, *-och*, *-uga*). Tylko w kilku przypadkach formacje ekspresywne nacechowane ujemnie powstały za pomocą formantów nacechowanych dodatnio tj. *-nik* oraz *(-icz)ek*³. Wymienione formanty tworzą rzeczowniki ekspresywne od różnych podstaw słowotwórczych.

Poniżej przedstawione zostaną przykłady formacji rzeczownikowych z podziałem na grupy: A. Formacje z sufiksami neutralnymi emocjonalnie, B. Formacje z sufiksami nacechowanymi ujemnie, C. Formacje z sufiksami nacechowanymi dodatnio, D. Formacje bezsufiksalne oraz E. Nazwy złożone. W ich ramach podane zostaną wyabstrahowane ze Słownika cytaty oraz ich dokumentacja gwarowa.

FORMACJE Z SUFIKSAMI NEUTRALNYMI EMOCJONALNIE

Sufiks *-acz*: *gadacz* 'wymowny': *Taki z wás gadac, ha nie ȳmieleńcie się ȳubronić* [Rozpr. VIII 123], 'gadula' [Ram. 43]; *goniacz* 'lubieżnik, dziewczarz' [Święt. 695], a także w znaczeniu 'który wiele biega, goni' [Zb. I 41]; *paplacz* 1. 'człowiek, który coś poplami', 2. 'gadula' [Rozpr. X 294]. Formacje z sufiksem *-acz* utworzone są od podstaw nie zawsze nacechowanych ujemnie, np. *głowacz* 'mędrala' [Parcz.]; *cichacz* 'człowiek skryty' [Osip.].

Sufiks *-ak*: *mamrak* 'ten, co mamra' [Rozpr. XXVI 383], *mimrak* 'co mówi niewyraźnie' [Spr. IV 26]; *niemak* 'człowiek niemy' [Zb. I 46], także w znaczeniu 'niemowa' [Udz.]; *szturmak* 'dziewka lub kobieta niezdarna' [Osip.], 'niezdara' [Pleszcz. 44], a także w znaczeniu 'burza, nawałnica' [Krasn. 309]. Formacje z sufiksem *-ak* nazywają zwykle osoby charakteryzujące się pewnymi stałymi, przypisanymi cechami.

³ Formacje rzeczownikowe sklasyfikowane zostały na podstawie ustaleń Anny Kowalskiej.

Sufiks *-arz*: *kieptarz* ‘żartowniś’ [Lub. II 211]; *paskudziarz* ‘złodziej drobnych rzeczy’ [Krak. I 118]. Nieliczne przykłady formacji utworzonych za pomocą formantu *-arz* nie odznaczają się szczególnie silną pejoratywnością, mają raczej charakter żartobliwy.

Sufiks *-ec* w formacji *przebieglec* mimo ujemnie nacechowanej podstawy słowotwórczej przymiotnika *przebiegły* nie jest szczególnie pejoratywny: *przebieglec* ‘przebiegły, figlarz’: *A przebieglec nas družbecka, przebieglec*. Drugi przykład pochodzi z pieśni: *kulawiec* ‘człowiek kulawy, kulas, kudłus’: *Choćby był swiec, czy krawiec, Czyby jaki kulawiec* [Rog. n 501], *Idźże ty ode mnie, Ty, kulawce brzydko!* [Kiel II 128, n 428b, zwr. 4].

Sufiks *-ek*: *ladajek* ‘pogardliwe przezwisko, dawane niechętnemu do pracy i niedbałemu parobkowi’ [Maz. V 32]. Kolberg podaje też inne przezwiska nadawane niechętnym do pracy i niedbałym parobkom – *ultaj*, *niezdara*, *zadarejko*, *piecuch*, *włóczykij*. Kolejne przykłady formacji z sufiksem *-ek*: *lepek* ‘przezwisko nadawane samouczkom mularzom, garncarzom, itp. rzemieślnikom’ [Parcz.]; *mydlek* ‘zręczny urwisz’ [Pozn. I 50], ‘filut, człowiek przebiegły’ [PF V 798], ‘człowiek wykrętny, przebiegły’ [Spr. IV 365]; *obrzynek* ‘Żyd, przezwisko mieszczanina’ [Święt. 706], w innym znaczeniu, w liczbie mnogiej *obrzynki* ‘część butów, która zostaje po odcięciu cholew’ [Rozpr. XII, 97]; *znajtek* ‘podrzutek, dziecko podrzucone’ [Kuj. II 297]. Formacje z tej grupy są wynikiem połączenia ujemnie lub neutralnie nacechowanej podstawy z formantem wielofunkcyjnym emocjonalnie neutralnym. Wszystkie z wymienionych formantów bardzo rzadko występują w języku ogólnym w funkcji ekspresywnej.

Szczególnie silnie nacechowane są formacje z sufiksami złożonymi tj. *-aniec*, *-ica*. Oto kilka egzemplifikacji.

Sufiks *-aniec*: *wyklapaniec* ‘wyraz obelżywy: cicho ty wykłapańce!’ [Sand. 110].

Sufiks *-ica*: *bestyjnica* ‘kobieta niegodziwa, gwałtowna, złośliwa’ [Kam. 6], *Wy bestyjnice, wy paskudnice!* [Pozn. VII 112]; *jężornica* ‘niewiasta wygadana, ‘pyskata’, ‘z wyparzonym pyskiem’ [PF IV 824]; *oszukiwanica* ‘która oszukuje’ [Zb. I 73; Pozn. III 178]; *szlamazarnica* ‘kobieta niechłujna’ [Kolb. rękop.], *ślemazarnica* ‘kobieta rozlazła’ [Bibl. Warsz. LXXX 630]; *wielguśnica* ‘pogardl. dziewczka drągał, wysoka’ [Sand. 109], *Ty wielguśnica!* [Sand. 116]; *wyćwiarnica* ‘lubiąca robić wyrzuty, dawać przytyki’ [Kolb. rękop.]; *wymyślnica* ‘wielga ś nią wymyślnica’ [Sand. 110]. Liczną grupę stanowią formacje utworzone za pomocą formantu *-ica*. Nazwy te należą do zbioru ekspresywnych określeń kobiet.

FORMACJE Z SUFIKSAMI NACECHOWANYMI UJEMNIE

Sufiks *-ach*: *banach* ‘niezgrabny młodzieniec’ [Kuj. II 268]; *dadrach* ‘ładaco, obszarpaniec, złodziej’ [Krak. IV 305], *Za ciebie nie pójdę, Radomski dadrachu!* [Zb. IV 245, n 205, zwr. 3]; *nadrach* ‘obdarty jak nadrach’ [Zb. I 20], ‘obdartus’ [PF IV 219].

Sufiks *-och*: *ledwoch* ‘niedołączny, ledwo lizie’ [Łęcz. 12], ‘niedojda, leniuch, ledwo się poruszający’ [PF V 779].

Sufiks *-uch*: *łapciuch* 1. ‘oberwaniec, gałgan, nędznie ubrany człowiek’, 2. ‘złodziej’ [PF V 784], *Drzwi przede mną zamykają*, (wołając) *To idzie łapciuch!* [Pozn. V 76, zwr. 6]; *nieśmieluch* ‘nieśmiały’ [Sand. 263]; *odartuch* ‘obdartus, obszarpaniec’ [Krak. IV 102]; *omeltuch* ‘kusy, lichy ubrany, obdartus’ [Krak. IV 315]; *wiaduch* ‘wiadomy, umiętny człowiek’ [Krak. IV 325]; *znajduch* ‘niewiadomy z ojca, ani z matki’ [Kam.175], ‘najduch, przybłąda’ [Udz.]. Sufiks *-uch* pojawia się najczęściej w omawianym zbiorze ekspresywnych nazw osób. Prócz przykładów *wiaduch* i *nieśmieluch*, wszystkie formacje z tej grupy pochodzą od negatywnie nacechowanej podstawy.

W badanym materiale znaczną grupę stanowią formy z sufiksem *-a* oraz z sufiksami zakończonymi na samogłoskę nazywające mężczyzn – nosicieli cech. Te żeńskie formy dodatkowo wzmacniają negatywne nacechowanie nazwy. Przykładem może być nazwa *nieroba* : *nierób* ‘leniuch, próżniak, gnój, włóczęga’ [Kolb.], ‘któremu robić się nie chce’ [Zb. I 72], *Taki nieroba z niego* [PF V 805].

Na uwagę zasługują również formacje z sufiksami złożonymi z podstawowym elementem *-d* i *-g* *-ęda*, *-ęga*, *-uga*. Są to formanty produktywne w gwarach w funkcji tworzenia formacji o charakterze pejoratywnym, jednak w zgromadzonym materiale ilustrowane tylko czterema przykładami: *łatęda* ‘łobuz, łajdak’ [Zb. I 20]; *łazęga* ‘włóczęga, próżniak’ [Zb. I 20], *Tyle jeszcze... żebraków, łazęgów, kaleków... do Poznania przybywa* [Pozn. I 271]; *pleciuga* ‘bajarz, plotkarz’ [Święt.709]; *pleciuga* ‘ten, co plecie, mówi od rzeczy, baje’ [Rozpr. XXVI 388], *Pleć pleciugo, byle długo* [Pol 13]; *smoruga* ‘zabrukana, zasmolona kobieta’ [Krak. IV 321], także w znaczeniu ‘nazwa krowy’ [Krak. I 177].

Formanty z podstawowym elementem *-l/-ł* należą do grupy sufiksów produktywnych w gwarach, występujące często w funkcji ekspresywnej. Znacznie częściej od formacji o zabarwieniu hypokorystycznym, tworzą nazwy ekspresywne o zabarwieniu negatywnym.

Sufiks *-al*: *ginal* ‘chłop wysoki’ [Zb. I 34]; *ocal* ‘człowiek o brzydkich, wołowych oczach’: ‘Daliście mnie, matko, za tego ocala! Da ni ja z nim do karcmy, ni ja do kościoła’ [Kiel. II 60, n 185]; *okal* ‘mający za duże oczy’: *Ty Łęczycki okálu!* [Kal. I 172, n 180]. Charakterystyczne dla tej grupy formacji jest to, że powstały one od podstaw emocjonalnie neutralnych, dopiero

w połączeniu z sufiksem nacechowanym ujemnie, tworzą formację o zabarwieniu ironicznym i drwiącym.

Sufiks *-ala* reprezentowany jest przez jeden przykład – *mądrala* ‘iron. mądry, wścibski, chcący uchodzić za mądrego’ [Kuj. II 273]. Często formacje z sufiksem *-ala* mają swoje odpowiedniki w formacjach z sufiksem *-al* [Kowalska 2001: 322–324]. W badanym zbiorze pojawia się odpowiednik *mądral* – *mądrala* [Kuj. II 273].

Sufiks *-ała*: *babrała* ‘ten, co babrze’ [Krak. IV 316]; *gadała* ‘gadula’ [Ram.43], „Gadajcie, gadula, gadała, która którego sobie obrała” [Kuj. I 224, n 8]; *rupała* ‘na dziewczkę leniwą wygaduje czasami: ty obtargacz, rupało, rupalka’ [Krak. I 119]. Ekspresywne formacje z sufiksem *-ała* zwykle odnoszą się do osób z pewnymi stałymi cechami lub które wykonują czynności w sposób specyficzny i tym zwracają na siebie uwagę, zwykle niekorzystnie.

Sufiks *-ula* jest często produktywny w tworzeniu formacji o zabarwieniu dodatnim. W badanym zbiorze pojawia się w nazwie żeńskiej *serdula* ‘nazwa pieszczotliwa: Serdulo moja’ [Pozn. IV 204].

Sufiks *-uła*: *gramuła/grymuła* ‘niezbrabiasz’ [Krak. IV 307], ‘człowiek niezdatny do niczego, ani do chodu, ani do roboty’ [Udz.]; *nahuła* ‘niemrawy, nieruchawy’ [Maz. V 283], ‘niedołęga, bałwanisko’ [Pleszcz. 38]; *niezgula* ‘niezgrabiasz, gamoń’ [Krak. IV 314], ‘niedorajda, niedołęga, niezdarka’ [PF V 807]. Wszystkie z wymienionych przykładów z formantem *-ula* mieszczą się w tym samym polu semantycznym – określenia człowieka niezgrabnego.

W zgromadzonym materiale pojawiają się formacje utworzone od innych formantów nacechowanych ujemnie, które zwykle łączą się z ujemnie nacechowaną podstawą. Są to m.in. sufiksy z podstawowym elementem *-s* (*-as*, *-us*, *-is*, *-ysko*), *-n* (*-un*) oraz *-j* (*-aj*).

Sufiks *-as*: *grubas* ‘gruby, otyły człowiek’ [Święt. 696]; *golas* 1. ‘golec, nagi człowiek’, 2. ‘chudopachołek’ [Ram. 44].

Sufiks *-us*: *gnijus* ‘leniuch, człowiek lubiący wylegiwać się w łóżku’ [Ram. 42].

Sufiks *-is*: *nagis* ‘biedak i nagi’ [Maz. V 33]; *derbis* 1. ‘łajdak, niegodziwiec’, 2. ‘przezvisko’ [Rozpr. X 275].

Sufiks *-ysko*: *pijaczysko*: „A dałaś mnie, dała za to pijaczysko, co od niego bucha jéno gorzałcysko” [Kiel. II 67].

Sufiks *-un*: *jedun* ‘żarłok’ [PF IV 823]; *gierun* ‘zbytnik, zbytnica’ [Spr. V 108].

Sufiks *-aj*: *mazgaj* ‘dziecko byle o co płaczące’ [Udz.] Synonimiczne znaczenie posiada formacja *mazgoń* ‘mazgaj, człowiek ślamazarny, nieporadny’ [Święt. 703].

FORMACJE Z DODATNIO NACECHOWANYMI FORMANTAMI

Ekspresywne nazwy osób utworzone za pomocą sufiksu *-nik* oraz złożonego formantu (*-icz*)*ek* to formacje będące wynikiem połączenia ujemnie nacechowanej podstawy słowotwórczej z formantem o zabarwieniu pozytywnym. Takie połączenie nadaje nazwie odcień ironiczny. Oto egzemplifikacje: *despetnik* ‘człowiek dokuczliwy, złośliwy’ [Krak. IV 305], ‘figlarz, swawolnik’ [Święt.]; *jedwabnik* ‘człowiek leniwy’ [Spr. V 109]; *pazurnik* ‘drapieżny człowiek’ [Kuj. II 274], ‘Chłopi nazywają przekupniów miejskich: cabany, łyki, pazurniki, kołdony i krztanie’ [Krak. V 316]; *rabuśnik* ‘łupieżca, zbójca’ [Krak. IV 319]; *zdradnik*: *Zdradniku, nie bądź mi katem* [Lub. I 305]; *zdradniczek* 1. ‘zdrajca’: *Jasieńku zdradnicku, na zdradzie ty stois*, 2. ‘zdradliwy’: *a ten koniczek bardzo zdradniczek* [PF IV 270].

FORMACJE BEZSUFIKSALNE

W wyekscerpowanym ze Słownika materiale pojawiają się nieliczne formacje bezsufiksalne. Oto kilka egzemplifikacji: *kręt* ‘krętać, matacz, oszukiwać’ [Krak. IV 310; Dygasiński *Beldonek*]; *desperat* ‘zrozpaczony’ [Sand. 269]; ‘człowiek zdesperowany, zmartwiony’ [Krak. IV 305]. Pod tym hasłem kryją się także inne znaczenia, objaśnienia – ‘czyniący na przekór’ [Ropzr. VIII 227], *bezberák* ‘człowiek niegodziwy, namiętny, zuchwały, zawadjak’ [Rozpr. XVII 26]. Kolejne przykłady formacji bezsufiksalnych: *drwał* ‘ten, co drwić, szydzić lubi, często w znaczeniu próżniak’ [Rozpr. VIII 172]; *dziad* ‘człowiek biedny, niedołężny, słaby’, o kobiecie ‘dziadula’ [Spr. V 353]; *larwa* ‘kobieta rozlazła i nieschludna’ [Osip., Pleszcz. 105, Zb. II 257, Maz. V 32].

NAZWY ZŁOŻONE

W analizowanym zbiorze nie brak wyrazów złożonych. Są to pogardliwe określenia nadawane wykonawcom zawodów: kucharzom, szewcom, kowalom, a także włóczęgom i kłamcom: *smędzidym* ‘zły kucharz’ [Krak. IV 321]; *smolidrawta* ‘pogardliwie szewc’ [PF V 885]; *smolipsyk* ‘kował pogardliwie’ [Rad. II 112], w innym znaczeniu ‘pogardl. górnik’ [PF V, 885]; *powsinoga* ‘włóczęga’ [Spr. V 119], *U Mazurów i Krakowiaków mówi się... tłucze się powsi-noga jak stępor* [Chelm. I 82]; *paliwoda* ‘kłamca, łgarz’ [Krak. IV 315], a także ‘raptus, człowiek porywczy i bez zastanowienia’ [Osip.], ‘włóczęga, awanturnik, marnotrawca’ [Święt.].

Przechodząc do opisu semantyki analizowanej grupy nazw, należy poruszyć problematykę tzw. wartości i niewartości. Mowa tutaj o zaletach i wadach, które najczęściej stają się podstawą dla tworzenia ekspresywnych nazw osób. Na temat charakterystyki semantyczno-kulturowej słownictwa wyekscerpowanego ze Słownika J. Karłowicza wypowiedziała się Elżbieta Koniusz (Koniusz 2001: 142–144). Zauważyła, że w obrębie klasy słownictwa określającego cechy fizyczne i psychiczne człowieka uwagę zwraca przewaga nazw cech ujemnych, zawierający silny ładunek emocjonalny.

Wyraz ekspresywny powstaje po to, aby wyeksponować konkretną cechę wyglądu lub charakteru, która „odbiega” od normy, do której nadawca wyraża swój zwykle szyderczy, ironiczny lub żartobliwy stosunek. W tym miejscu odwołuję się do tekstu Józefy Kobylińskiej (Kobylińska 2003: 215–225).

W grupie ekspresywnych nazw osób z negatywną oceną spotykają się takie cechy, jak:

- dokuczliwość i nieżyczliwość: *sekutnik*, *wyśmiewca*, *zakucnik*;
- oszustwo i złodziejstwo: *kręt*, *mantak*, *paskudziarz*, *podbieracz*;
- próżniactwo, lenistwo: *darmozjad*, *latawiec*, *nieroba*, *piecuch*;
- „ociężałość umysłu”: *nahuła*, *niemrawa*, *okara*;
- niegrabność: *gielejza*, *pokraka*;
- przebiegłość: *mydłek*, *penetrant*, *przebieglec*;
- skłonność do gadulstwa: *gadała*, *paplać*, *pleciuga*;
- niegrzeczne zachowanie: *oczajdusza*, *urwipoleć*, *wisus*;
- włóczęgostwo: *goniwiatr*, *thuczykąt*, *walkoń*, *włoka*;
- złe zachowanie, tytułowane jako „chamskie”: *latęda*, *weresiuk*;
- niechlujstwo, niestaranność w ubiorze: *glajda*, *larwa*, *nadrach*, *obierwanieć*, *odartuch*, *omełtuch*, *smotrucha*, *szarganka*, *szlamazarnik*;
- marnotrawstwo: *poterak*;
- niemoralność, niestabilność uczuciowa: *bestyjnica*, *fiugas*, *flondra*, *goniacz*, *murwa*, *wiaruśnik*;
- łakomstwo, otyłość: *mucak/mucko*, *oćwiara*;
- niestaranność w pracy: *ciapa*, *obtargacz*, *pokraka*, *rupała*;
- kłótniowość: *sekutnica*, *tarodajka*;
- wysokie mniemanie o sobie i zarozumiałość: *marmuzela*, *umizgantka*;
- ogólnie nieakceptowany wygląd, szeroko rozumiana brzydota: *maczuga*, *pałuba*;
- pochodzenie z nieprawego łoża: *podciepek*, *znajduch*, *znajtek*.
- wady fizyczne: *fąfak*, *gęgała*, *okal*.

Przegląd wybranych ze *Słownika gwar polskich* ekspresywnych nazw osób nasuwa kilka wniosków. Wszystkie analizowane wyrazy odznaczają się wyraźnym zabarwieniem emocjonalnym, zwykle negatywnym. Podstawowym środkiem służącym powstawaniu określeń ekspresywnych jest derywacja sufiksalna.

Nazwy ekspresywne mogą powstawać za pomocą zarówno formantów neutralnych semantycznie, jak i tych, które zwykle występują w funkcji tworzenia wyrazów ekspresywnych. Wymienione w analizie sufiksy mogą derywować formacje od różnych podstaw słotwórczych – jest to cecha charakterystyczna derywacji ekspresywnej. Przegląd materiału słownikowego pod kątem zawartości wyrazów ekspresywnych prowadzi do wniosku, że analizowane leksemy pochodzą z rozmaitych źródeł – z pieśni (zalatnych, dziadowskich, żartobliwych, pasterskich), słowniczków (w tym prowincjonalizmów), z opisów obrzędów (wesele, sobótka), zwyczajów, zabobonów, zagadek i gier, a także opowieści ludowych i tańców. J. Karłowicz, kiedy podaje definicję np. ze słowniczka Kolberga, podaje ją za autorem w niezmienionej postaci. Warto zwrócić uwagę na fakt, że wiele spośród wymienionych w opisie nazw ekspresywnych nadal funkcjonuje w gwarach, np. *fafaty*, *kulawiec*, *niemota*, *szturmak*, *śpik*, *tluczykąt*, *wyśmiewca*.

LITERATURA

- Grabias Stanisław (1981), *O ekspresywności języka. Ekspresja a słotwórstwo*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Kobylińska Józefa (2003), *Żeńskie nazwy pejoratywne w gwarze gorczańskiej*, [w:] *Słowa jak mosty nad wiekami*, Urszula Sokółska, Piotr Wróblewski (red.), Białystok, Wydawnictwo: Uniwersytet w Białymstoku.
- Koniusz Elżbieta (2001), *Polszczyzna z historycznej Litwy w Słowniku gwar polskich Jana Karłowicza*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Kowska Anna (2001), *Studia nad dialektem mazowieckim*, Warszawa: Wydawnictwo WSP TWP.
- Kreja Bogusław (1969), *Słotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Formacje na -ik, -k, -isko, -ina*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Lubaś Władysław (2003), *Polskie gadanie: podstawowe cechy i funkcje potocznej odmiany polszczyzny*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Masłowska Ewa (1988), *Derywacja semantyczna rzeczowników ekspresywnych*, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Rejter Artur (2006), *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rejter Artur (2008), *Stabilność modeli nominacyjnych leksyki ekspresywnej w historii języka polskiego*, „LingVaria”, t. III 1 (5).

WYKAZ SKRÓTÓW

- Bibl. Warsz. – Biblioteka Warszawska.
- Chełm. – Oskar Kolberg, *Chełmskie. Obraz etnograficzny. Skreślił Oskar Kolberg*, t. I–II, Kraków 1890–1891.

- Kal. – Oskar Kolberg, *Lud: jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Ser. 23, *Kaliskie*, Kraków 1890.
- Kam. – *Chłop polski i jego gawędy. W dosłownem orzeczu ludu naszego nad Sanem*, Warszawa 1862.
- Kiel. – Oskar Kolberg, *Lud: jego zwyczaje...*, Ser. 18, 19, *Kieleckie*, Kraków 1885–1886.
- Krak. – Oskar Kolberg, *Lud: jego zwyczaje...*, Ser. 5–8, *Krakowskie*, Kraków 1871–1875.
- Krasn. – Antoni Krasnowolski, *Język ludowy polski w ziemi chełmińskiej. Album uczącej się młodzieży polskiej, poświęcone J.I. Kraszewskiemu*, Lwów 1879.
- Kuj. – Oskar Kolberg, *Lud: jego zwyczaje...*, Ser. 3, 4, *Kujawskie*, Warszawa 1867.
- Lub. – Oskar Kolberg, *Lud: jego zwyczaje...*, Ser. 16, 17, *Lubelskie*, Kraków 1883–1884.
- Łęcz. – Oskar Kolberg, *Lud: jego zwyczaje...*, Ser. 22, *Łęczyckie*, Kraków 1889.
- Maz. – Oskar Kolberg, *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. I–V, Kraków 1885–1890.
- Osip. – Aleksander Osipowicz, *Słowniczek gwary Augustowskiej* (rękopis).
- Parcz. – Maria Parczewska, *Słowniczek gwary kaliskiej* (rękopis).
- Pleszcz. – Adolf Pleszczyński, *Bojarzy międzyrzeccy (diecezja Lubelska, dekanat Radzyński)*, Biblioteka „Wisły” XI, Warszawa 1893.
- Pol – Wincenty Pol, *Pieśń o ziemi naszej*, Poznań 1891.
- Pozn. – Oskar Kolberg, *Lud: jego zwyczaje...*, Ser. 9–13, *Poznańskie*, Kraków 1875–1882.
- PF IV 173–279 – Rafał Lubicz (Łopaciński), *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego (słownik wyrazów ludowych, przeważnie z Lubelskiego, mniej z innych okolic Królestwa Polskiego)*, „Prace Filologiczne”, Warszawa 1893.
- PF IV 795–904 – Zygmunt Gloger, *Słownik z gwary ludowej w Tykocińskim*, „Prace Filologiczne”, Warszawa 1893.
- PF V 681–976 – Hieronim Łopaciński, *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego (z Lubelskiego i innych okolic Królestwa Polskiego, zrzadka z Galicji, Szląska, Prus i Poznańskiego)*, „Prace Filologiczne”, Warszawa.
- Rad. – Oskar Kolberg, *Lud: jego zwyczaje...*, Ser. 20, 21, *Radomskie*, Kraków 1887–1888.
- Ram. – Stefan Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków 1893.
- Rog. – Juliusz Roger, *Pieśni ludu polskiego w Górnym Szląsku*, Wrocław 1863.
- Rozpr. VII 1–102 – Lucjan Malinowski, *O niektórych wyrazach ludowych polskich. Zapiski porównawcze*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Polskiej Akademii Umiejętności”, Kraków 1887.
- Rozpr. VIII 70–179 – Szymon Matusiak, *Gwara lasowska w okolicy Tarnobrzega. Studium dialektologiczne*, „Rozprawy i sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, Kraków 1880.
- Rozpr. X 225–309 – Władysław Kosiński, *Przyczynki do gwary zakopiańskiej*, „Rozprawy i sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, Kraków 1884.
- Rozpr. XII 1–110 – Jan Bystron, *O mowie polskiej w dorzeczu Stonawki i Łucyny w Księstwie Cieszyńskim*, „Rozprawy i sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, Kraków 1887.
- Rozpr. XXVI 332–405 – Stanisław Dobrzycki, *O mowie ludowej we wsi Krzęcinie (pow. podgórski)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny”. Kraków 1898.
- Sand. – Oskar Kolberg, *Lud: jego zwyczaje...*, Ser. 1, „Sandomierskie”, Warszawa 1865.
- Spr. VI 1–34 – Władysław Kosiński, *Niektóre właściwości mowy pisarzowickiej (pow. bialski)*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie”, Kraków 1891.
- Spr. VI 362–374 – Władysław Matlakowski, *Zbiór wyrazów ludowych dawnej ziemi czerskiej*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, Kraków.
- Spr. V 127–148 – Władysław Matlakowski, *Słownik wyrazów ludowych, zebranych w Czerskiem na Kujawach*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, Kraków.

Święt. – Jan Świętek, *Lud Nadrabski (od Gdowa po Bochnię)*, Kraków 1893.

Udz. – Stanisław Udziela, *Słowniczek gwary Ropczyc* (rękopis).

Zb. I 3–36 – Oskar Kolberg, *Rzecz o mowie ludu wielkopolskiego*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, Kraków 1871.

Zb. I 37–56 – Władysław Kosiński, *Słowniczek prowincjonalizmów z okolic Krakowa, Bochni i Wadowic*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, Kraków 1877.

Zb. I 80–96 – Zygmunt Gloger, *Nazwy weselne... w przestrzeni byłej Rzeczypospolitej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, Kraków 1877.

Zb. IV, 185–261 – Józef Grajert, *Zapiski etnograficzne z okolic Wielunia i Radomska*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, Kraków 1882.

EXPRESSIVE NAMES FOR PERSONS IN THE *DICTIONARY OF POLISH DIALECTS* BY JAN KARŁOWICZ

The paper is devoted to Jan Karłowicz's *Słownik gwar polskich* [*Dictionary of Polish Dialects*] and the names for persons it list which I regard as expressive names. The material analysed comes from the collected works of Oskar Kolberg, which were one of the sources of the described dictionary. The proper names are discussed from a formal-semantic perspective. I present ways in which the expressive words originated. I also deal with the problem of expressiveness versus multi-functionality of formants. The analysis shows the existence of formants which are connected only with expressively marked words.

Irena Jaros

Katedra Dialektologii Polskiej i Logopedii
Wydział Filologiczny Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź
irjar@wp.pl

PRZYDATNOŚĆ SŁOWNICTWA
LUDOWEGO Z TERENU BYŁYCH
WOJEWÓDZTW KIELECKIEGO
I ŁÓDZKIEGO KAROLA DEJNY
DO BADAŃ DYNAMIKI ZMIAN
W GWARACH

Słowa kluczowe: dialektologia, gwara, słownictwo ludowe, dynamika zmian.

Keywords: dialectology, dialect, folk vocabulary, dynamics of changes.

Zarówno gwara, jak i dialekt rozumiany jako ugrupowanie gwar, występujące na danym obszarze kraju, charakteryzujące się zespołem innowacji gwarowych/dialektalnych, ukształtowanych w toku rozwoju języka, w różnych epokach historycznych, które stoją w opozycji do cech innodialektalnych i cech języka ogólnego pojmowane są jako odmiany języka ogólnonarodowego czy etnicznego. Ich wykształcenie miało związek z procesami osadniczymi przedhistorycznych plemion, warunkami fizjograficznymi, politycznymi i kulturowymi. Takie rozumienie podstawowych dla dialektologii pojęć – gwara i dialekt (zob. Dejna 1998) pozwala traktować je jako współistniejące z polszczyzną ogólną systemy językowe, które podlegają tym samym prawom rozwoju. Wyodrębnienie na terenie polskiego obszaru etniczno-językowego podstawowych zespołów gwarowych zostało dokonane przede wszystkim w oparciu o dane fonologiczno-gramatyczne (zob. np. MAGP, AGP, Dejna 1973, 1994). Zróżnicowanie leksykalne, równie ważne w badaniach regionalnych odmian polszczyzny, traktowane jest jako kryterium pomocnicze w wyodrębnianiu gwar, bowiem zasięg słownictwa, znajdującego się pod większym wpływem czynników kulturowych, nie zawsze pokrywa się z zasięgiem cech gramatycznych. Źródłem dokonanych ustaleń były materiały historyczne oraz gwarowe, gromadzone w okresie międzywojennym i powojennym od informatorów urodzonych w XIX wieku. *Mały atlas gwar polskich* oraz atlasy regionalne (zob. np. AJPP, AJK, AJŚ, AGKiel, AGM, AJKLW) rejestrują stan dobrze zachowanych gwar o wyraźnych cechach stojących w opozycji do innych gwar i dialektów, nieskażonych w ogóle lub w niewielkim

stopniu polszczyzną ogólną. Podejmując się badania współczesnego stanu zachowania polskich gwar ludowych musimy się liczyć z dość skomplikowaną sytuacją socjolingwistyczną. W wyniku przemian o charakterze ekstralingwistycznym, głównie zmian społecznych zachodzących w polskiej wsi, związanych z powszechnym dostępem do oświaty, wpływem mediów, stan aktualny gwar w dużym stopniu odbiega od tego, rejestrowanego jeszcze w połowie XX wieku. Praktycznie można mówić o trzech różnych kodach językowych, funkcjonujących aktualnie w mowie mieszkańców polskiej wsi – gwarze, kodzie mieszanym oraz potocznej polszczyźnie ogólnej, których funkcjonowanie uwarunkowane jest przede wszystkim pokoleniowo. Proces zmian zachodzących w gwarach, od dawna zauważany, prowokuje badania, podczas których stosuje się różne metody badawcze. W oparciu o dane aktualne, należące do jednej płaszczyzny chronologicznej, bada się zależności zmian językowych od czynników społecznych, takich jak płeć, wiek, wykształcenie, pochodzenie społeczne i zawód, czynników sytuacyjnych (oficjalność-nieoficjalność), które wpływają na dystrybucję wariantów językowych, oraz na różnice pokoleniowe (zob. np. Kucała 1960, Homa 1982, 1983, Cyran 1982, Paryl 1982, Kamińska 1984, Gala 1987, 1997, Dunaj 1986, Kurek 1990, 1995, Sierociuk 1991, Cygan 1993, Kleszcz 2001, Golonka 2002). Pozwalają one uchwycić najnowsze tendencje zmian językowych w gwarach, które odnoszą się głównie do jednego ich kierunku – integracji gwar z polszczyzną ogólną. Inna metoda postępowania badawczego, zmierzająca do uchwycenia dynamiki zmian systemów gwarowych polega na porównaniu stanu aktualnego gwary ze stanem starszym, danymi zgromadzonymi wcześniej. Takie postępowanie badawcze, ujmujące zmiany w gwarach na osi czasu, na płaszczyźnie diachronicznej, pozwala zauważyć także inne (obok procesów integracyjnych) kierunki zmian, następujące w rezultacie ewolucji gwary oraz interferencji z sąsiednimi zespółami gwarowymi.

Podstawą do współczesnej obserwacji dynamiki zmian w gwarach, uchwycenia ich kierunków muszą być materiały gwarowe osadzone w dość odległej cezurze czasowej. Te warunki spełniają dane, pochodzące od informatorów urodzonych w drugiej połowie XIX, które odnaleźć można w zbiorze słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego, autorstwa Karola Dejny, publikowanego w „Rozprawach Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” w latach 1974–1986 (SL). Składa się na niego materiał leksykalny, gromadzony w latach 1954–1970, co pozwala aktualnie zaliczyć go do źródeł historycznych. Jego powstanie wiąże się m.in. z pracami prowadzonymi przez K. Dejnę nad *Atlasem gwarowym województwa kieleckiego* (AGKiel). Do zbioru słownictwa weszły bowiem materiały skartografowane w *Atlasie* oraz materiały niewykorzystane przy jego opracowywaniu, a także dane późniejsze, gromadzone przez współpracowników

i seminarzystów profesora, pochodzące z terenu dawnego województwa kieleckiego i łódzkiego. Wydawany przez prawie dwadzieścia lat zbiór słownictwa, liczący ponad 1600 stron oraz ok. 28,5 tysiąca haseł, nie jest słownikiem typowym dla polskiej leksykografii gwarowej. Nie ma on charakteru dyferencyjnego, zamieszcza on bowiem słownictwo ludowe (Dejna 1968), czyli takie, które funkcjonowało w mowie mieszkańców wsi, bez rozstrzygania o jego gwarowej, czy ogólnopolskiej proveniencji. Według autora

opracowanie regionalnych zbiorów słownictwa ludowego, do których może wejść każdy zapisany wyraz mowy chłopów, jest najpewniejszą drogą do ustalenia możliwie pełnego zespołu haseł słownictwa gwarowego, którego uzupełnianie i powiększanie pozwoli nam stworzyć możliwie pełny obraz słownikowych i słowotwórczych różnicowań polskiego terytorium językowego (SL 1974: 193).

Autor *Słownictwa...* zdawał sobie sprawę z niedostatków tego zbioru. We wstępie do pierwszej części zbioru podkreślał, że „publikowane materiały nie stanowią pełnego inwentarza wyrazów występujących w mowie ludności wiejskiej, która mieszka na terenie województw kieleckiego i łódzkiego”, zebrane były

bowiem nie w ramach systematycznych badań słownikowych, lecz podczas badania systemu fonologicznego i gramatycznego wybranych punktów gwarowych, leżących na wspomnianych obszarach. Do programu tych badań weszły też zagadnienia różnicowań słowotwórczych i leksykalnych (SL 1974: 193).

Ponieważ w założeniu miał on służyć

zarówno pracom mającym na celu ustalenie zespołu wyrazów gwarowych, ich odpowiedników w innych gwarach oraz ich szczegółowych zasięgów, jak też omówieniu innych właściwości gwarowych, np. fonetycznych i zwłaszcza słowotwórczych (SL 1974: 195),

zarówno zasady wyodrębniania haseł, jak i sama budowa artykułu hasłowego są częściowo inne od przyjętych w leksykografii. Ponieważ za hasło uznano „każdą synchronicznie wyodrębniającą się od innych układem fonemów, strukturą morfologiczną, znaczeniem czy funkcją syntaktyczną jednostkę słownikową” (SL 1974: 195), liczba odrębnych haseł powiększyła się o takie pozycje, które zazwyczaj w słownikach traktuje się jako podhasło lub element artykułu hasłowego, np. wyrazy z jednostkową wymową, np. *trzaska* obok *drzazga*, *krzasło* obok *krzesło*, *mitka* obok *nitka*, wyrazy przekręcone lub zmienione pod wpływem etymologii ludowej, np. *nizinier*, *rozerwistka*; deminutywa bez własnych znaczeń, np. *koźlątko*, *psiątko*; formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników i przysłówków, np. *najbardziej*, *krócy*, odrębne typy fleksyjne, np. *karuzel*, *mysza*, *brwia*, *topol*; zestawienia typu *kozia broda*, *tędy owędy*; wyrażenia przymiolkowe, np. *na oklep*, *na bosaka* itp. (SL 1974: 195). Odrębnymi hasłami są wyrazy z widoczną w ich strukturze gwarowej cechą

fonologiczną lub morfologiczną, np. *tchórz* i *échórz*, *brzeza* i *brzoza*, *cielak* i *cieleń*, *łyskawica* i *błyskawica*. Hasła ułożone alfabetycznie zostały zapisane grafia ogólnopolską z pominięciem regularnych i powszechnie znanych zmian fonetycznych, takich jak mazurzenie, odnosowienie, rozłożenie samogłosek nosowych, rozłożenie spółgłosek wargowych, labializacja samogłosek, rozwój samogłosek pochyłonych itd. Po tytule hasłowym zamieszczona została definicja lub definicje znaczeń oraz odmianki fonetyczne zapisanych przykładów z podaniem ich dokładnej lokalizacji w postaci numeru punktu-wsi, z którego pochodzą, a także niekiedy konteksty ich użycia. Dane, które zostały zamieszczone na mapach *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* zostały opatrzone skrótem AGKiel i odsyłaczem do odpowiedniej mapy, np.: „**śwy-rek, -rku** ‘świerk, Picea’: zob. AGKiel, m. 753, por. jak po *świerk*” (SL).

Mimo że zamieszczone w artykułach hasłowych przykłady, zapisane fonetycznie, ilustrujące poszczególne hasła, można traktować jako informacje drugorzędne wobec głównego celu, jaki stawia się przed każdym zbiorem leksykograficznym, tzn. prezentacją jednostek wyrazowych i ich znaczeń, to właśnie one mogą być szczególnie przydatne do badań dynamiki zmian w gwarach. Są świadectwem stanu poszczególnych gwar z połowy XX wieku i mogą, przy uwzględnieniu materiałów nowszych, stać się punktem wyjścia¹ do badań nad kierunkami zmian zachodzącymi w ostatnim półwieczu.

Przydatność danych, znajdujących się w *Słownictwie...*, do opisu zmian zachodzących w gwarach przedstawiona zostanie na przykładzie systemu fonetycznego gwary wsi Dęba, położonej w powiecie opoczyńskim na obszarze północnej Małopolski. Materiał gwarowy, znajdujący się w omawianym zbiorze słownictwa, został zarejestrowany w Dębie w 1957 roku podczas eksploracji do AGKiel (pkt. 15) oraz w połowie lat sześćdziesiątych od informatorów urodzonych w drugiej połowie XIX wieku. System gwarowy tej wsi był badany jeszcze dwukrotnie – w 1990 roku w ramach prowadzonej eksploracji do tzw. wielkiego *Atlasu gwar polskich* (pkt. 720) oraz w latach 2009–2011². Badania te, podobnie jak wcześniejsze, prowadzone były głównie w oparciu o kwestionariusz do badań gwarowych, uzupełnione o nagrania swobodnych wypowiedzi informatorów, urodzonych w trzech pierwszych dekadach XX wieku.

Analiza porównawcza materiału historycznego, wydobytego ze zbioru słownictwa i współczesnego, przynosi konstatacje na temat stanu zachowania i zmian poszczególnych elementów systemu gwary wywołanych ewolucją

¹ Nieocenioną pomocą dla dialektologa, chcącego wykorzystać materiał znajdujący się w *Słownictwie...* stanowi, wydany w 2010 roku *Indeks alfabetyczny i indeks a tergo do „Słownictwa ludowego”*... Karola Dejny (zob. Gala, Frank-Rakowska, Gala-Milczarek).

² Materiał pochodzi z pracy magisterskiej Joanny M. Tomasik, napisanej w Katedrze Dialektologii Polskiej UŁ w roku 2011, pod kierunkiem prof. Sławomira Gali.

systemu oraz integracją z polszczyzną literacką. Ograniczę się do prezentacji kilku przykładowo wybranych przejawów zmian w zakresie fonetyki, ilustrujących omawiane zagadnienie.

Rezultatem ewolucji jest niewątpliwie proces przechodzenia *ǫ* pochylonego w *o*. Na podstawie informacji zamieszczonych w *Słownictwie...*, można stwierdzić, że w połowie XX wieku dominującym, dość konsekwentnie występującym kontynuantem było *ǫ* pochylone, występujące w każdej pozycji, bez względu na pochodzenie *a* długiego, np. *prosescyǫǫ, potráǫ, bíǫǫ, nǫpašteǫ, zǫǫun*. Obok nich funkcjonowały formy z podwyższoną do *o* artykulacją tej samogłoski, co potwierdzają zapisy przykładów znajdujące się przy poszczególnych hasłach, np. *ptok, ćelno, kazańo* (gen.), *bíǫok, żir-zok, krafcovo*. Tempo procesu przechodzenia *ǫ* pochylonego w *o* było różne w poszczególnych pozycjach i kategoriach gramatycznych. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku sporadycznie zanotowano występowanie *ǫ* pochylonego jedynie w rzeczownikach rodzaju żeńskiego o tematach zakończonych na spółgłoskę miękką, np. *prosesyǫǫ, kuǫńǫ* (zob. Jaros 2001: 22). W pozostałych pozycjach rejestrowano *o*, np. w rdzeniu wyrazu *kfośt, ptok, kocur* ‘kaczor’, w gen. sg. rzeczowników nijakich, np. *kazańo*, w nom. przymiotników: *drevńano, glińasto, tatarcano*, w przyrostkach *-owa, -ina, -ak, -arz*, np. *bratovo, krafcovo, synovo, ǫorgańišćino, źerzok, pańdrok, ślimok, cmyntoš, gospodoś*, w przedrostku *na-*: *nodoǫek*, w formach 3. sg. praes. czasowników dawnej koniugacji *jo // je*, np. *coǫgo śe, fruvo, kuko, loto, zno, zǫǫǫ śe*, w formach bezokolicznika *boć śe, stoć*. Równolegle pojawiały się realizacje, będące wynikiem integracji gwary z językiem ogólnopolskim. W poszczególnych przykładach, np. *buża, ćereśńa, śćęśća, żyća, komar, muraś, smentaś, naparstek, naśelńik, zaloty, zamrus, zaryncyny* pojawiało się ogólnopolskie *a* (zob. Jaros 2001: 22–29). Badania prowadzone na początku XXI wieku nie potwierdziły występowania *ǫ* pochylonego. Jego miejsce zajęło *o*, które stało się głównym kontynuantem dawnego *ǫ* długiego, obok coraz powszechniejszego ogólnopolskiego *a*.

Gwara wsi Dęba leży na terenie, gdzie wcześniej (zob. Nitsch 1957: 104, AGKiel, m. 103, 104, 111, 118–120) notowano dwie tendencje rozwojowe *ě* pochylonego (< *ē*) – jego zwężenie do *y* po twardej oraz *’i* po miękkiej spółgłosce oraz rozszerzenie do *e*, co nie wiązało się wyłącznie z procesem wypierania gwar przez język ogólnopolski. Potwierdzają to zapisy przykładów pochodzących ze zbioru słownictwa: formy *bžek, mleko, desc*, obok wymowy z *ě* pochylonym *bžek, ǫlěb, sěr, pěś, pogžep*, oraz w postaci jego podwyższonych kontynuantów *y, ’i*, np. *požycki, bída, bídok*. Materiały pochodzące z przełomu wieków XX i XXI potwierdzają rozwój *ě* pochylonego w kierunku kontynuantów: *y* po twardych oraz *’i* po miękkich spółgłoskach, por. *bžyk, pogžyp, syr, tys, śpivać, ’is*.

W połowie XX wieku notowano w gwarze Dęby względne utrzymywanie się wymowy *ł* przedniojęzykowo-zębowego, np. w przykładach: *zultko*, *kłotka*, *kłos*, *kłosek*, *shup/suup*, *telek* itp. Proces cofania się wymowy *ł* na rzecz *u* niezgłoskotwórczego pogłębiał się tak szybko, że w mowie informatorów urodzonych na początku XX wieku nie zarejestrowano już dawnej wymowy (zob. Jaros 2001: 72–73). Dowodem na upowszechnienie się *u* niezgłoskotwórczego w miejscu dawnego *ł* są, zapisane podczas późniejszych badań, przykłady wymowy wyrazów: *opata*, *upieś*, *ubin*, *mocka* ‘młocka’, *puğim* ‘plugiem’ poświadczających utożsamianie *u* < *ł* z labialną protezą samogłosek.

Gwara wsi Dęba, położonej na terenie północnej Małopolski, posiadała charakterystyczne dla tego obszaru cechy językowe, takie jak mazurzenie, beznosówkową wymowę, metatezę grup *śr*, *źr* na *rś*, *rź*, *kt* na *tk*, podwojenie głosek *ss* w wyrazie *bosso*, przejście wygłosowego *-ch* w *-k*, częściowo stwardniała wymowę *ł* miękkiego przed *i* oraz rozszerzenie artykulacji *il*, *yl* do *'el*, *el* w formach czasowników i rzeczowników. Przykłady potwierdzające te właściwości odnajdujemy w omawianym zbiorze słownictwa, np. *cupryna*, *na rekaχ*; *rśedni*, *rśoda*, *rsubokrent*, *pśerżătko*, *rźudyo*, ‘urzyć’, *zarżij*; *tkury to vos uoćec*, *tkol/χto*, *nitk/nitχ*; *tyk staryk*; *kobela*, *zela* ‘żyła’, *pela*, *bel*, *beli*, *beł* ‘bił’, *robeli* itp.

Badania późniejsze potwierdzają zmiany, związane z wpływem polszczyzny ogólnej. Zanikają stare formy, zastępowane przez ich odpowiedniki ogólnopolskie. Proces ten w odniesieniu do poszczególnych elementów językowych następuje w różnym tempie, dając różne rezultaty.

Dane pochodzące z przełomu XX i XXI wieku potwierdzają nasilający się proces wyzbywania się mazurzenia przez użytkowników gwary (zob. Jaros 2001: 74–77), co stanowi rezultat procesów integracyjnych. Względnie konsekwentne mazurzenie, rejestrowane w starszym materiale, odnosi się aktualnie przede wszystkim do grup spółgłoskowych *šč*, np. *puscać*, *scypaŭy*, *jesce*, *scepun* oraz spółgłoski *č*, np. *cekoladove*, *cy*, *cyste*, *casy*, *cepek*, *pacta*, *starceuo*, *rocek*, co wiąże się ze szczególną pozycją tej głoski w systemie gwary, niemającej tak, jak w przypadku zmazurzonej głoski *s* (< *š*) wsparcia w postaci takiego *š*, *ž*, które pochodziło z *ř* miękkiego. W wyniku kontaktu z polszczyzną ogólną zwiększa się zakres zastępowania zmazurzonych *s*, *z*, *c*, przez ich ogólnopolskie odpowiedniki *š*, *ž*, *č*, np. w wyrazach: *čtery*, *škoua*, *šeću*, *žećy*, *božego*, *boženka*, *koležanki*.

Podobne zjawisko postępującego procesu niwelowania cech gwarowych na rzecz ich odpowiedników ogólnopolskich widoczne jest w odniesieniu do takich cech, jak rozszerzenie artykulacyjne głosek *i*, *y* przed spółgłoskami spółotwartymi oraz występowania częściowo stwardniałego *l* przed *i*. Kiedyś powszechne formy rzeczowników: *telek*, *śela*, *motêl* ‘motyl’ współcześnie zostały zastąpione przez ich odpowiedniki ogólnopolskie. Dość konsekwentnie

występują natomiast formy czasowników w czasie przeszłym z rozszerzoną samogłoską, np. *beł, licey, postrasey, suseyo śe, vyskocey, zgżesey, paťseli, beł, take luże beli z niy dobre* oraz dobrze zachowuje się wymowa częściowo stwardniałego *l* przed *i*, np. *jedlina, lixe, kruli, loli*.

Inne charakterystyczne cechy północnomalopolskiej gwary wsi Dęba przetrwały do dziś w mowie najstarszego pokolenia w postaci szczątkowej. Recesywny charakter beznosówkowej wymowy, metatezy grup spółgłoskowych oraz ślady przejścia *-ch* w *-k*, zostały zauważone podczas badań do AGP (zob. Jaros 2001: 55–58, m. 28, 30). Współcześnie zjawiska te notuje się sporadycznie w pojedynczych formach wyrazowych, np. *kśoc, koźelum, ogłodaay, śfeta, sporżou, nitk* lub w ogóle, jak w przypadku przejścia wygłosowego *-ch* w *-k*.

Mimo pewnych ograniczeń, dotyczących np. konieczności korzystania z *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* w celu wydobycia egzemplifikacji poszczególnych zjawisk językowych, niepełnego inwentarza słownictwa wynikającego z innych celów badań terenowych, podczas których zgromadzono leksykę wydaje się, że zbiór słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego może być przydatny w pracach nad dynamiką zmian w gwarach. Stanowi bowiem historyczne, dokumentalne źródło stanu polskich gwar.

SKRÓTY KONWENCJONALNE:

gen. – dopełniacz
nom. – mianownik
m. – mapa
pkt – punkt
praes. – czas teraźniejszy
sg. – liczba pojedyncza

LITERATURA

- AGP – Dejna Karol (1998), *Atlas gwar polskich*, t. 1., *Małopolska*, Warszawa: Komitet Językoznawstwa PAN, „UN-O”; (2002), *Atlas gwar polskich*, t. 4, *Wielkopolska, Kaszuby*, Warszawa: Komitet Językoznawstwa PAN, „UN-O”; Dejna Karol, Gala Sławomir, Zdanuikiewicz Alojzy Adam, Czyżewski Feliks (2000), *Atlas gwar polskich*, t. 2, *Mazowsze*, Warszawa: Komitet Językoznawstwa PAN, „UN-O”; Dejna Karol, Gala Sławomir (2001), *Atlas gwar polskich*, t. 3, *Śląsk*, Warszawa: Komitet Językoznawstwa PAN, „UN-O”.
- AGKiel – Dejna Karol (1962–1968), *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, t. 1–6, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- AGM – Horodyska-Gadkowska Halina, Kowalska Anna, Strzyżewska-Zaremba Anna (red.), *Atlas gwar mazowieckich*, t. 1–10, Wrocław: Komitet Językoznawstwa PAN, Ossolineum.

- AJK – Stieber Zdzisław, Popowska-Taborska Hanna (red.), (1964–1978) *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. 1–15, Wrocław: Ossolineum.
- AJKLW – Zenon Sobierajski, Józef Burszta (red.), (1979–1996) *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. 1–9, Wrocław–Poznań: Wydawnictwo UAM.
- AJPP – Małecki Mieczysław, Nitsch Kazimierz (1934), *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków: PAU.
- AJŚ – Zaręba Alfred (1969–1980), *Atlas językowy Śląska*, t. 1–8, Warszawa: PWN.
- Cygan Stanisław (1993), *Różnice w mowie pokoleń na Kielecczyźnie*, [w:] Barbara Bartnicka-Dąbkowska (red.), *Polszczyzna Mazowska i Podlasia*. I. *Różnice w mowie pokoleń*, Łomża–Warszawa: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe, s. 93–104.
- Cyran Władysław (1982), *Integracja gwar z językiem literackim*, [w:] *Język i językoznawstwo polskie w sześćdziesięciolecie niepodległości (1918–1978)*, Janusz Rieger, Mieczysław Szymczak (red.), Wrocław: PAN, Ossolineum, s. 65–68.
- Dejna Karol (1973), *Dialekty polskie*, Wrocław: Ossolineum.
- Dejna Karol (1994), *Atlas polskich innowacji dialekalnych*, wyd. 2, Warszawa–Łódź: PWN.
- Dejna Karol (1998), *Gwara i jej stosunek do innych odmian języka ogólnonarodowego*, [w:] Sławomir Gala (red.), *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 13–22.
- Dunaj Bogusław (1986), *Dialektologia a socjolingwistyka*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica”, t. 16, Łódź: Wydawnictwo UŁ, s. 15–23.
- Gala Sławomir (1987), *Procesy integracyjne w gwarze młodszych mieszkańców Krzyżanowa piotrkowskiego*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica”, t. 16, Łódź: Wydawnictwo UŁ, s. 25–34.
- Gala Sławomir (1997), *Zmiany w gwarach Polski centralnej w XX wieku*, [w:] *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*, Elżbieta Umińska-Tytoń (red.), Łódź: Wydawnictwo UŁ, s. 33–59.
- Gala Sławomir, Frank-Rakowska Grażyna, Gala-Milczarek Beata (2010), *Indeks alfabetyczny i indeks a tergo do „Słownictwa ludowego... Karola Dejny”*, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Golonka Agata (2002), *Różnice w mowie pokoleń (na przykładzie mowy mieszkańców podparczewskiej wsi)*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dejnemu*, Sławomir Gala (red.), Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 163–172.
- Homa Edward (1982), *Tendencje integracyjne w języku mówionym mieszkańców wsi Pomorza Środkowego*, „Zeszyty Naukowe WSP w Szczecinie. Prace Wydziału Humanistycznego”, t. XI, s. 169–183.
- Homa Edward (1983), *W sprawie badań integracji językowej na ziemiach zachodnich i północnych*, „Język Polski”, R. LXIII, s. 370–372.
- Jaros Irena (2001), *Gwary opoczyńskie na tle językowego pogranicza Małopolski i Mazowsza*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica”, t. 40, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Kamińska Maria (1984), *Badania socjolingwistyczne w Okręgu Bełchatowskim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XXX, s. 59–66.
- Kleszcz Krzysztof (2001), *Unifikacja języka mieszkańców wsi okolic Brzegu na Śląsku Opolskim: studium socjolingwistyczne*, Opole: Wydawnictwo UO.
- Kućała Marian (1960), *O słownictwie ludzi wyzbawiających się gwary*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. XIX, s. 141–156.
- Kurek Halina (1990), *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, Kraków: Wydawnictwo UJ.

- Kurek Halina (1995), *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego*, Kraków: Universitas.
- MAGP – (1957–1970) Kazimierz Nitsch, Mieczysław Karaś (red.) *Mały atlas gwar polskich*, t. 1–13, Warszawa: Ossolineum.
- Nitsch Kazimierz (1958), *Dialekty języka polskiego*, [w:] *Wybór pism polonistycznych*, t. IV: *Pisma dialektologiczne*, Wrocław–Kraków: Ossolineum.
- Paryl Władysław (1982), *O metodzie badań integracji językowej*, „Zeszyty Naukowe WSP Szczecin”, Prace Wydziału Humanistycznego, t. 11, s. 289–308.
- Sierociuk Jerzy (1991), *Z problematyki socjolingwistycznego badania gwar*, „Socjolingwistyka”, t. XI, s. 129–141.
- SL – Dejna Karol, 1974–1985, *Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, (A–B), t. XX, s. 189–277; (C–D), t. XXI, s. 135–290; tegoż, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, (E–J), t. XXII, s. 135–268; (K), t. XXIII, s. 147–290; (L–M), t. XXIV, s. 149–274; (N–Ó), t. XXV, s. 123–276; (Pa–Por), t. XXVI, s. 117–257; (Pos–R), t. XXVII, s. 129–281; (Sa–Sy), t. XXVIII, s. 119–261; (Sz–U) t. XXIX, s. 83–233; (W), t. XXX, s. 91–213; (Z–Ż), t. XXXI, s. 143–265.

THE USEFULNESS OF *FOLK VOCABULARY FROM THE FORMER PROVINCES OF KIELCE AND ŁÓDŹ* BY KAROL DEJNA FOR RESEARCH ON THE DYNAMICS OF DIALECT CHANGE

Based on the example of changes in the dialect system in the village of Dęba (Opoczno County), the author presents the possibility of using the data featured in Karol Dejna's collection of folk vocabulary from the area of former Kielce and Łódź Provinces in research on the dynamics of dialect change. The collection contains lexical material (about 28,500 entries) gathered between 1954 and 1970 and obtained from informants born at the end of the 19th century and the beginning of 20th century, and as such it may be currently recognized as a historical source. Karol Dejna's work proves particularly useful owing mostly to the fact that its entries contain all the phonetic variants of the examples quoted along with the exact locations where they were recorded.

Hana Konečná

dialektologické oddělení
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, Brno
konecna@iach.cz

NĚKOLIK POZNÁMEK K TVORBĚ HESEL *SLOVNÍKU NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA*¹

Słowa kluczowe: dialekty, *Czeski atlas językowy*, słownik gwarowy, inwentarz hasłowy, baza danych.

Keywords: dialects, *Czech Linguistic Atlas*, dialect dictionary, inventory of headwords, electronic dictionary.

Slovník nářečí českého jazyka (SNČJ) zpracovávají dialektologové z brněnského pracoviště Ústavu pro jazyk český AV ČR (ÚJČ). Veškeré práce na SNČJ probíhají především v elektronické formě, využívá se přitom program vytvořený informatiky speciálně pro potřeby SNČJ (navazuje se na zkušenosti ze zpracovávání *Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*). Díky tomu vzniká podklad nejen pro tradiční tištěný slovník, ale především podklad pro jeho elektronickou variantu, pro slovník přístupný na CD nebo na internetu. Slovník je plánován jako interaktivní, který na rozdíl od klasické tištěné podoby umožní práci s daty uloženými v databázi (např. jejich vyhledávání podle různých kritérií) a propojení s dalšími projekty vznikajícími v ÚJČ, tj. se *Slovníkem pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (SPJMS; na internetu je pro veřejnost zpřístupněno zhruba 3 tisíce hesel), se *Slovníkem pomístních jmen v Čechách* (SPJČ; <http://mam2.ujc.cas.cz/onomast-pj/prehled.php>) a s elektronickou podobou *Českého jazykového atlasu* (ČJA; na internetové adrese <http://cja.ujc.cas.cz/cja.html> je v současné době zpřístupněno pět dílů).

Projekt SNČJ byl zahájen v roce 2011 s podporou Grantové agentury České republiky. Plánovaným výstupem bylo 7 tisíc hesel začínajících písmeny A–D. V prvním roce projektu byl vytvořen heslář A–D, který však obsahoval takřka 16 tisíc hesel. Vytvořit takovéto množství hesel by bylo v daném časovém úseku a při současném personálním obsazení nereálné, proto došlo k úpravě a závěrečným výstupem první, pětileté fáze bude 7 tisíc hesel A–C.

¹ Tento příspěvek vznikl na základě řešení grantového projektu č. P406/11/1786 Slovník nářečí českého jazyka.

Heslář vychází z materiálové databáze (o ní viz zde M. Ireinová *Materiálová základna a zdroje Slovníku nářečí českého jazyka*), která se průběžně doplňuje, a proto se musí upravovat i slovníkový heslář (viz obrázek 1).

Heslář	Literatura	Nezahrzeno	Opravy	ČJA - opravy	Významy	Etymologie	Zásady	Terminologická literatura	Porady	
Přidat	Uložit	Bez háček	Filtr br*	Hledat v	ČJA - rejstřík	Maska	*	Čo f f LayágoU		
Heslo	Význam	Zdroje	Varianty	Odvozeniny	Poznámka	Připomínky	...	Akce		
br	cit. 1 br., 2. stůj. 3...	Bara, ČJ...	tež brr, tež bi Uherkohradi...		ČJA 3.448 (...)	tež br II n. ko...	Či	✖		
brabák	brook	Bara			han. (Litovel)		Ši	✖		
brabantý	brabantový	Bara, Kz	brabantský, brabantka brána				Ši	✖		
brabancový	provensálský, brab...	Bara, PS...	brabancovej, brabancovi, b...	svě.			Ši	✖		
brabantka	žlutá krmná řep...	provensálský, brabancový			Vnovecy HO		Či	✖		
brabantový	brabantový	Bara	brabantovej olej		+ brabantový		Ši	✖		
brabatka	bot máta rolní polní	Bara, JJ	brabatka, drabatka		jž.		Ši	✖		
brabčáček	dem k brabčák	Bara			viz vrabčák		Ši	✖		
brabčák	vrabčák	Bara		brabčáček	+ viz vrabčák		Či	✖		
brabčátko	(nedonošené) dítě	Bara		dem k brabče...	+ viz vrabčátko		Ši	✖		
brabče	jídlo z bramborů a ...	Bara	brapčata				Či	✖		
brabčí	vrabčí	Bara, Kz	brabčej		+ viz vrabčí; ...		Ši	✖		
brabčice	vrabčí samice	Bara			není vrabčice		Ši	✖		
brabčik	1. kousek masa v s...	Bara	brabčik, brabčik		viz vrabčik - ...		Ši	✖		
brabčinec	1. vrabčí mas, 2. vi...	Bara			+ viz vrabčinec		Ši	✖		
brabčinka	plná třesů	Bara, Ho	brabčinka, brapčinka		+ viz vrabčinka		Ši	✖		

Zpracovávání hesláře probíhalo od počátku tak, aby se mohl stát východiskem pro vytvoření elektronického formuláře určeného k editaci heslové stati. V první polovině roku 2012 byl tento formulář sestaven a jeho funkčnost se ověřovala na koncipování jednoduchých substantivních hesel (viz obrázek 2),

Přidat heslové slovo...	po závěr. recen	Autori	ir	▲-[]#-o-é-ø f f LayágoU	Uložit	Náhled	<<	3/8	>>
H. slovo	brabčatka	Varianty	brabčatka, bruchatka, brychatka	Red	f.	Státníh	subst.	VL jm.	Vid
Význam 1 a	+ + + Kvalifikátory Střední								
Kvalifikátory	zejm. čes	přís a vypuklým břím							Obrázek
+ -	brabčatka má zubi do voblouku	Vysoké nad Jizerou/Semily/Liberecký							- -
+ -	z brabčatků muojó řezad dva chlapi	Račice-Přátovice/Vyškov/Jihomoravský							- -
+ -	z brabčatků řezali dva chlapi strom v lese	Rousínov/Vyškov/Jihomoravský							- -
+ -	brabčatka	Chýnov/Tábor/Jihočeský							- -
+ -		Humpolec/Pelhřimov/Vysočina							- -
+ -		Sněžné Žďár nad Sázavou/Vysočina							- -
+ -	bruchatka	Vyberte obec...							- -
+ -	brychatka	Přítok Zlín/Zlínský							- -
PSJC: SSJC		brabčatka							
Nastavit literaturu									
Nastavit									
Přidat aug./...		Odstranit aug./...							
Frazologie									
2		ámka autorská							

postupně se tento formulář propracovával pro koncipování hesel se složitější strukturou heslové stati.

Vzhledem k tomu, že nezpracováváme slovník z jedné homogenní nářeční oblasti, ale vytváříme slovník celonárodní, v němž budou zahrnuty lexémy ze všech nářečních oblastí a úseků (tj. budou se zde vyskytovat hláskové a morfologické varianty lexémů), museli jsme vyřešit, jak bude vypadat heslové záhlaví – jak budeme lemmatizovat zachycené výrazy.

V první fázi jsme vycházeli ze zkušeností z prací na ČJA, kde jsme používali metodu podtrhávání hlásek, které podléhají pravidelným hláskovým obměnám. Tuto metodu autoři ČJA vyvinuli z důvodu vytvoření přehledných map nezatížených přemírou variant značek, na nichž se nemusely registrovat pravidelné regionální hláskové obměny (PRO). Zeměpisné rozšíření PRO je pomocí izoglos zobrazeno na šesti mapách uváděných v úvodu každého svazku. Tyto mapy a seznam pravidelných jevů vokalických a konsonantických slouží čtenářům k rekonstrukci fonetických realizací zaznamenaných nářečních výrazů v jednotlivých lokalitách. Hlásky podléhající pravidelným regionálním obměnám jsou vyznačeny podtržením (protetické a hiátové hlásky uzavřením do závorek) v 1. oddíle komentářů k jednotlivým mapám ČJA; 1. oddíl přináší soupis zachycených podob, tj. nářečních ekvivalentů zjištěných při výzkumu sledovaného pojmenování (např. zápisy *sýček*, *štěstí*, (v)okurka zastupují varianty: *sejček*, *séček*, *síček*, *sýček*, *syček*; *šřestí*, *ščetí*; *okurka*, *vokurka*).

V SNČJ jsme zprvu uvažovali o tom, že budeme podtrhávat hlásky podléhající pravidelným obměnám přímo v heslovém slově, abychom čtenáře upozornili na to, že se v jednotlivých nářečích podtržená hláska může realizovat různým způsobem. Toto řešení se pro slovník ukázalo jako nevyhovující. Veškeré zachycené podoby s pravidelnými i nepravidelnými hláskovými změnami uvádíme v závorce za heslovým slovem, např. *bojácný* adj. (*bojácní*, *bojácněj*, *bojácné*, *bujácné*, *bojácný*, *bojacny*). Propojení a návaznost SNČJ s ČJA zůstává, a to jednak v odkazu na pravidelné regionální obměny uváděném na konci heslového odstavce (v interaktivní podobě slovníku by se podtržená hláska měla propojit s příslušnou mapou PRO), jednak v odkazu na mapy, kde je nářeční výraz zpracován kartograficky (např. u hesla *bojácný* najdeme tyto odkazy: ČJA 1, 76 (bázlivý), PRO: *bojácný*, viz obrázek 3).

bojácný adj. (*bojácní*, *bojácněj*, *bojácné*, *bujácné*, *bojácný*, *bojacny*)

zejm. svč. sz. a sev. mor. záp. slez. podléhající strachu, bázlivý: *von se bál*, *abi si ňekerej kluk nezlámá nohu*, *von bil takovej bojácněj* Tismice KO; *já něsu bojácné*, *ale v noci bich na krchof nešěl* Slavkovsko-Bučovicko; *nechce g dobetko*, *je bojácná* Otaslavice PV; *chlapedz je bojácněj*, *nechce jít do škoły* Kelečsko; *bojácněj* Javorník UO, Kostelany nad Moravou UH; *bojácní lidí* Pačov PE; *bujácné* Blanensko; *bojácné hřibja* Blatnička HO; *bojacny* Frenštátsko, Palkovice FM

PSJČ, SSJČ; ČJA 1, 76 (bázlivý)

PRO: *bojácný*

Slovotvorné varianty zpracováváme jako samostatná hesla (např. hesla *bilulinký, bilunečský, bilunenký, bílušenký*, viz obrázek 4–6).

bilunečský adj. (*bilunečsky*)

expr. bílý: *bilunečsky* Palkovice FM

PRO: *bilunečský*

4

bilunenký adj. (*bilunenčí, bilunenké*)

expr. bílý: *bilunenké plénečky má, nové Luhačovicko; bilunenčí* Uherskohradištsko

● *mám prádlo bilunenčí jako křída* Slavkovsko-Bučovicko – krásně bílé

PRO: *bilunenký*

5

bílušenký adj. (*bílušenčí*)

expr. bílý: *máš p'eknú bílušenčí košulu* Lhota u Vsetína VS

6

Za každým heslovým slovem následuje slovnědruhov a gramatická charakteristika; používáme soubor zkratk užívaných běžně v jazykovědné literatuře.

V některých výkladových slovnících se z důvodu úspory místa používá tzv. hnízdování, to znamená, že jisté typy odvozených slov se uvádějí v jedné heslové stati (např. ve *Slovníku spisovné češtiny* je u hesla *střecha* přihnízdováno *střechový, střební, stříška*). Princip hnízdování jsme využili i při koncipování SNČJ, ale v omezené míře. Hnízdujeme zejména pravidelné slovo-
tvorné typy: k substantivům deminutiva, augmentativa a přechýlené ženské podoby, a k adjektivům adverbia (např. k substantivu *babník* deminutivum *babníček*; k *blbon* deminutivum *blbonek* a augmentativum *blbonisko*; k maskulinu *baňkař* přechýlené femininum *baňkařka*; k adjektivu *blizunký* adverbium *blizunko*; viz obrázek 7–10).

babník m. (*babňík, bamňík*)

1 druh kuchyňské nádoby **a** své kastrol: *babňík a bunclák, cos koupila jarmarku, sou takoví boroví hrnce* Náchodsko; *babňík se dával zdrátovat* Lípa nad Orlicí RK; *bamňík* Červený Kostelec NA, Rychnovsko **b** pekáč: *upekla sem na babňig buchet* Skuhrov nad Bělou RK; *Marjá Padno, cák polknu celej babňík nad'ivajni?* Náchodsko **c** hrnek: *bamňík* Kladsko **2** květináč: *bamňík* Kladsko → **babníček** m. (*babňíček, bamňíček*) **1** dem. k 1 c: *bamňíček* Kladsko **2** své dem. k 2: *neska dostanete bamňíček na kitki zadarmo* Náchodsko; *bamňíček* Kladsko; *babňíček* Rychnovsko
PSJČ

PRO: *babňík, bamňík, babňíček, bamňíček*

7

blbon m. (*blbon*)

1 expr. puchýř, mozol: *mám na prstě jakísi blbon* Blatnička HO **2** expr. prudký kopec: *na Mijavu sa jede do takového blbona, že sa musí zakládat* Blatnička HO; *ostrí blbon* Blatnice pod Svatým Antonínkem HO

→ dem. **blbonek** v. t.

→ **blbonisko** n. (*blboňisko*) **1** augm. k 1: *s práce bývajú aj blboňiska* Blatnička HO **2** augm. k 2: *blboňisko* Blatnička HO

8

baňkař m. (*baňkař, baňkář*)

9

1 vm sklář. dělník vyfukující baňky: *a ten jeden baňkař im d'elał malé baňky* Vsetín VS; *baňkař* Valašsko **2** zejm. čes lidový léčitel léčící zprav. příkládáním baněk: *dřiy se na tile baňkaře a zaříkávače tuze vjeřilo* Držkov JN; *baňkař sázel pijavice* Jasenná NA; *baňkař mę sázel baňkę a pošcel krif* Náklo OL; *baňkař* Jičínsko; *baňkař* Mělník ME, Mrákov DO, Místřice UH
→ **baňkařka** f. (*baňkářka*) přechýl. k 2: *baňkařka bila jako doktorka* Vysoké nad Jizerou SM; *baňkařka* Rožďalovice NB

blizunký adj. (*blizunkí, blizunký*)

10

expr. jsoucí v nevelké vzdálenosti, nedaleký: *blizunkí* Blatnička HO; *blizunký* Luhačovice
→ **blizunko** adv. (*blizunko*); *blizunko* Blatnička HO
PSJČ
PRO: blizunký

Odvozeniny, u nichž nenastala změna věcného významu jejich slovo-
tvorného základu, jen u nich došlo k přechodu z jedné gramatické kategorie
do druhé, se lexikograficky zpracovávají na jednom místě (viz obrázek 11).

břandat nedok. (*břandat, břandať*)

11

1 chodit v nehluboké vodě nebo v něčem vlhkém, brouzdat: *břandať* Podkrkonoší **2** nevhodně
rozlévat, bryndat: *břandál jag d'ěcko* Ježov HO
→ **břandání** n. (*břandání*) subst. verb. k 2: *břandání* Ježov HO
PRO: břandať

Důležitou složku struktury hesla v SNČJ tvoří lokalizace oblastí užívání
příslušného významu (určení oblastí jeho výskytu) nebo lokalizace konkré-
tního dokladu (exemplifikace). V SNČJ se na určování oblastí výskytu jed-
notlivých významů používají dva způsoby, a to: a) oblast výskytu významu
lexikální jednotky se určuje souhrnně (všeobecně) před výkladem významu
zkratkou nářeční oblasti nebo více oblastí, ve kterých je tento význam roz-
šířený a doložený (např. jzč, střm, již. vm, zejm. čes); tento způsob užíváme
zpravidla při existenci více než tří dokladů; b) uvádí se přesná lokalizace:
název obce se značkou okresu (např. Kunžak JH) nebo zeměpisné označení
širší oblasti (např. Jindřichohradecko). Ojediněle se v SNČJ vyskytuje loka-
lizace Morava, Slezsko, a to nejčastěji v těch případech, kdy u materiálu
excerpovaného zejména z dialektologických prací F. Bartoše není uvedena
přesná lokalizace.

Vedle zeměpisných kvalifikátorů užíváme i stylistický kvalifikátor „expr.“
pro vyjádření expresivity v širokém smyslu (např. u hesla *bručka* expr.
‘nevzhledný klobouk’). Výrazy doložené z vyjadřování dětí nebo z hovorů
s dětmi označujeme zkratkou „dět.“ a slova z určitých pracovních oborů
uvádíme s příslušnou zkratkou (např. u hesla *bacat* dět. ‘trestat naplácáním,
plácát’; *bidelnice* tkalc. ‘součást tkalcovského stavu’).

Pojmenování z rostlinné a živočišné říše jsou opatřena zkratkami „bot.”
a „zool.”, ve významu je pak uveden český termín a v závorce termín latinský

(např. *balzamína* bot. ‘netýkavka balzamína (*Impatiens balsamina*)’, *brumbajzl* zool. ‘chroust (*Melolontha*)’).

Významy nářečních lexémů koncipujeme podle údajů z naší materiálové databáze, které však v případě nejasností ověřujeme v dostupné literatuře nebo v dalších zdrojích. Základním typem výkladu je výklad spisovným ekvivalentem (např. *bartychle* ‘kapesník’). Pokud však má tento ekvivalent v některém ze slovníků spisovné češtiny (*Průruční slovník jazyka českého* – PSJČ, *Slovník spisovného jazyka českého* – SSJČ, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* – SSČ) uvedeno více významů, používáme navíc i věcnévýznamový (opisný) výklad nářečního lexému, tak aby byl význam formulován co nejednoznačněji (např. *brykslat* ‘trpět vadou, při níž se jedno oko nebo obě oči odchylují od oční osy, šilhat’). Stejně postupujeme i v případě, že se jedná o výraz doložený jen v nářečích, pro který spisovný ekvivalent vůbec neexistuje (např. *baltimorka* ‘nákupní taška s hranatým dnem’; *barchanec* ‘baňatý hliněný hrnec’).

U nářečních lexémů označujících zpravidla různé druhy pokrmu, rostliny, zvířete uvádíme tzv. zastřešující význam, který dále členíme na dílčí významy, (viz obrázek 12).

bílek m. (*bílek, bílek, bílek*), **bílko** n. (*bílko, bílko, bílko*)

12

1 čes. mor hustá tekutina, kterou je obklopen ve vejci žloutek; *vona potom ti vánočki nakrājela, ud'ala polevu z bílku a cukru a vobalila to* Radčice JN; *podaj bílko, natřu vdolečky, aby sa blyščaly* Pozlovice ZL; *slep talíř bílkem* Kelečsko; *bílek* Jindřichohradecko, Blanensko; *bílek* Lipová PV (Hrochov); *bílko* Blatnička HO, Drslavice UH; *bílko, žlútko a škařipka* Luhačovičko; *bílko* Valašsko; *bílko* Kostelany nad Moravou UH || jen **bílek** m. **2** druh byliny **a** bot. řeřišnice (*Cardamine*); *bílek* Chodsko **b** bot. sasanka (*Anemone*); *bílek* Hustopeče BV **3** mor odrůda jablek; *bílek* bez lok. **4** věznice; *do bílka někoho zavřít* Hlučov PV
PSJČ; SSJČ
PRO: *bílek, bílko, bílko*

Za výkladem významu uvádíme exemplifikace dokládající užití výrazu v nářečích. Členíme je do několika skupin: a) exemplifikace větné, b) nevětné, c) za čtverečkem (■) víceslovná lexikalizovaná spojení, d) za trojúhelníkem (▲) pak říkadla, popěvky, rozpočítadla, posměšky atd. Exemplifikace v heslovém odstavci řadíme v rámci jednotlivých skupin podle jejich zeměpisného rozšíření. Vycházíme přitom z rozdělení území českého národního jazyka na jednotlivé nářeční oblasti, a to ve shodě s ČJA. Nejprve uvádíme doklady z nářeční oblasti severovýchodočeské, poté z oblasti středočeské, jihozápadočeské, českomoravské, středomoravské, východomoravské a slezské (v rámci těchto oblastí postupujeme při uvádění jednotlivých exemplifikací od západu k východu, pouze u východomoravských nářečí od jihu k severu).

Na konci heslového odstavce (za plným kolečkem ●) zpracováváme frazeologii, doklady uvádíme v tomto pořadí: přirovnání, pořekadla, pranostiky. Význam daného frazému vysvětlujeme za pomlčkou; (viz obrázek 13).

bizuch m. (*bizuch*)

13

druh pokrmu **a** zelná polévka se slaninou: *postřebaj s nami trochu bizucha* Frýdlant nad Ostravicí FM **b** slez placka z nekynutého těsta: *pojedli kuseg bizucha, a bylo* Frýdlant nad Ostravicí FM (Lubno)

Pokud je slovo doloženo pouze v rámci frazeologie, píšeme jen daný frazém a nedotváříme základní význam, (viz obrázek 14).

blb m. (*blb*)

14

1 čes, mor expr. hlupák, pitomec: *co to mušelo jenom bejd za blba* Žebrák BE; *to seš teda blp nakvadrát* Čebín BO; *drž hubu, blbe, bestag ničemu nerozumíš* Kelečsko; *ti blbe sprostí* Blatnička HO; *blp* Nymburk NB, Vanovice BK; **■** *ultrafijalovej blp* Kladno KL – velmi hloupý člověk **2** expr. šilenec: *no, diš je blp, tak se s ním nedá už řídzt d'elat* Kladno KL
 ● *stříhnout si blba* Plzeň PM – krátce si pospat
 PSJČ; SSJČ

Na konci heslového odstavce odkazujeme nejen na PRO a ČJA (viz výše), ale též na slovníky spisovné češtiny (PSJČ, SSJČ) a na slovníky pomístních jmen (SPJČ, SPJMS). Tyto slovníky zmiňujeme tehdy, pokud má slovo v SNČJ alespoň jeden shodný význam a pokud se shoduje lemma (u odkazů na slovníky pomístních jmen tolerujeme mírnou hláskovou odlišnost heslových slov), (viz obrázek 15).

brulatina f. (*brulatina*)

15

jen ve fraz.

● *Anče mňelo vikulení vočí jako brulatina* Železnobrodsko – nápadně velké

bahýško n. (*bahejško*)

16

1 expr. dem. k bahno **1**: *bahejško* Doudlebsko **2** plt. bahnité, podmáčené místo: *bahejška* Doudlebsko SPJČ (BAHEJŠKA); SPJMS (BAHÝŠKA // BAHÝŠKO)
 PRO: bahýško

Koncepce nářečního slovníku, kterou jsme zde představili, je průběžně korigována a upravována podle toho, na jaké nové problémy narážíme při zpracovávání jednotlivých hesel, a podle připomínek recenzentů.

Celonárodní nářeční slovník zcela jistě přinese ucelený pohled na lexikum našich dialektů, které v souvislosti se změnami způsobu života nenávratně mizí, jak se o tom můžeme přesvědčit např. při výzkumech mezi mládeží; pro ni jsou mnohá slova tradičního teritoriálního dialektu již neznámá. SNČJ proto patří k nejpotřebnějším akcím na poli záchrany našeho kulturního dědictví.

LITERATURA

Balhar Jan, Jančák Pavel (red.), (1992, 1997), *Český jazykový atlas 1, 2*, Praha: Academia.
 Balhar Jan (red.), (1999, 2002, 2005), *Český jazykový atlas 3, 4, 5*, Praha: Academia.

- Balhar Jan (red.), (2011), *Český jazykový atlas. Dodatky*, Praha: Academia.
- Filipec Josef, Daneš František, Mejstřík Vladimír (red.), (1994), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha: Academia.
- Havránek Bohuslav (red.), (1960–1971), *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Matúšová Jana (red.), (2005, 2006, 2007, 2008, 2009), *Slovník pomístních jmen v Čechách I, II, III, IV, V*, Praha: Academia.
- Příruční slovník jazyka českého*, (1935–1957), Praha: Státní nakladatelství / SPN.
- Ripka Ivor (red.), (1994, 2006), *Slovník slovenských nářečí I, II*, Bratislava: Veda.

SOME REMARKS ON CREATION OF THE ENTRIES IN THE *DICTIONARY OF CZECH DIALECTS*

Since 2011, Czech dialectologists have been working on *Slovník nářečí českého jazyka* [*Dictionary of Czech Dialects*]. The outcome of the first, five-year phase of the work will be approx. 7,000 entries, starting with letters from A to C. The paper presents how the dictionary's entries are created in an electronic form and points out some problems that the Czech dialectologists had to solve. The dictionary is being created using dedicated computer software, owing to which the material prepared can serve as a basis not only for a traditional printed dictionary but also – and above all – for its electronic variant, a dictionary accessible as a standalone computer programme or over the Internet. The dictionary has been designed to be interactive and is planned to be interconnected with other projects developed at the Department of Dialectology of the Czech Academy of Sciences in Brno, e.g. *Český jazykový atlas* [*Czech Linguistic Atlas*].

Вераніка Мікалаеўна Курцова

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск
vkurcova@gmail.com

*ЗВОДНЫ СЛОЎНІК
БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРАК
ЯК ІНАВАЦЫЙНЫ ПРАЕКТ
НАЦЫЯНАЛЬнай ДЫЯЛЕКТнай
ЛЕКСІКАГРАФІІ*

Słowa kluczowe: leksykografia dialektalna, słownik zbiorczy, źródła, zasady ułożenia, rejestr, artykuł hasłowy.

Keywords: dialect lexicography, consolidated dictionary, sources, compiling principles, wordlist, dictionary entry.

Апісанне лексічных сродкаў моўнай сістэмы шляхам стварэння прац абагульняльнага характару – зводных лексіконаў – з’яўляецца адной з актуальных задач у галіне дыялектнай славянскай лексікаграфіі. У беларускай нацыянальнай дыялекталогіі спроба абагульніць абазначальныя сродкі гаворак рабілася двойчы. Першая з іх выпадае на час станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы. У пачатку 20-х гадоў мінулага стагоддзя акадэмікам С.М. Некрашэвічам была прапанавана і канцэптуальна абгрунтавана ідэя стварэння слоўніка жывой беларускай мовы, адлюстраваная ў публікацыі *Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы*. Слоўнік жывой беларускай мовы задумваўся як адзіны абагульняльны словазбор, у які меркавалі аб’яднаць лексічныя сродкі, ужытыя ў тагачасных творах беларускага пісьменства і ў гаворках беларускай мовы, межы пашырэння якіх вызначаліся картай Я.Ф. Карскага.

Ажыццявіць сістэматызацыю лексічных дыялектных матэрыялаў планавалася ў два этапы. На першым этапе ствараліся краёвыя, ці ў сучаснай навуковай тэрміналогіі рэгіянальныя, слоўнікі асобных беларускіх гаворак, на другім – матэрыялы краёвых слоўнікаў аб’ядноўваліся ў адзіны сістэматызаваны словазбор. З улікам характару лексічнага матэрыялу, які павінен быў скласці змест працы, слоўнікі задумваліся як своеасаблівыя дыферэнцыяльныя выданні. Спецыфіка такога адрознівальнага тыпу слоўніка выяўлялася ў тым, што для фарміравання яго рээстра адбіраліся выключна мясцовыя лексічныя адзінкі, пашыраныя ў межах даследуемай

ажыццяўляць адбор слоў для складання краёвых слоўнікаў, не былі распрацаваны і рэкамендаваны як адпаведныя метадычныя парады ўкладальнікам рэгіянальных словазбораў.

Ідэя С.М. Некрашэвіча аб стварэнні слоўніка жывой беларускай мовы рэалізавалася часткова. З задуманых 16 краёвых слоўнікаў у розны час выйшлі тры – *Краёвы слоўнік Чэрвенішчыны* (Шатэрнік 1929), *Краёвы слоўнік Віцебшчыны* (Каспяровіч 1927) і *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны* (Бялькевіч 1970).

Задума сістэматызаваць характэрныя для гаворак беларускай мовы абазначальныя лексічныя сродкі актуалізавалася ў 40-я гады 20-га ст. З ідэяй укладання зводнага слоўніка пад назвай *зводны поўны слоўнік беларускай мовы* выступіў акадэмік М.В. Бірыла. У артыкуле *Да пытання аб тыпе і прынцыпах укладання беларускіх абласных слоўнікаў* аўтар выклаў асноўныя палажэнні, звязаныя з укладаннем нацыянальнага лексікона. Прапанаваная М.В. Бірылам канцэпцыя ўкладання дыялектнага зводнага слоўніка не была прамой пераемніцай папярэдняга праекта. У новым абгрунтаванні неабходнасці стварэння зводнага слоўніка перайманне папярэдніх ідэй увасаблялася часткова. Так, абодва праекты яднаў спосаб іх укладання: ад рэгіянальных слоўнікаў мясцовай лексікі да абагульненага сістэматызаванага зводнага лексікона. Таксама, як і ў папярэднім канцэпцыі С. Некрашэвіча, прапаноўвалася адбіраць пэўныя словы для ўключэння іх у слоўнік. У адпаведнасці з тагачаснымі тэарэтычнымі ведамі і вопытам укладання дыялектных слоўнікаў словы адрознівальнага тэрытарыяльнага тыпу мелі статус абласных. Да іх адносіліся толькі *тыя словы, што адсутнічаюць у літаратурнай мове* (Бірыла 1958: 125 (спасылка)). У адносінах да базавых, вузлавых для лексікаграфічнай практыкі праблем, як храналагічныя межы ахопу матэрыялу, крыніцы, аб'ём і межы слоўніка, структура слоўніка і слоўнікавага артыкула і іншых тэарэтычных пытанняў практычнага слоўніцтва, наоў задуманы слоўнік істотна адрозніваўся ад свайго папярэдніка. М. В. Бірыла прапаноўваў канцэпцыю абласнога дыялектнага слоўніка як *тлумачальна-сінанімічнага*. Паводле інтэрпрэтацыі аўтара тлумачальна-сінанімічны тып слоўніка – гэта такі тып слоўніка, у якім *будзе давацца тлумачэнне значэнняў слоў і будучь прыводзіцца сінонімы з іншых гаворак, якія знаходзяцца на тэрыторыі, вызначанай для данага слоўніка* (Бірыла 1958: 138). Такім чынам, для адлюстравання значэння абазначальнага сродку прапаноўваўся своеасаблівы двухузроўневы спосаб апісання яго семантыкі. На першай ступені лексікаграфічнай характарыстыкі да загалавачнага слова прыводзіцца сінанімічныя дыялектныя адпаведнікі, зафіксаваныя пры збіранні матэрыялаў у межах прасторы даследавання. Ніводная лексічная адзінка сфарміраванага сінанімічнага рада ні ў зоне

семантыкі, ні ў адносінах да катэгарыяльных характарыстык слова як часціны мовы, ні з боку функцыянальна-стылёвых асаблівасцей, а таксама ілюстрацыйнай базы ніякімі адзнакамі слоўнікавага артыкула не забяспечвалася, рэкамендавалася толькі адзначаць тэрыторыю пашырэння загаловачнага слова. Другі падыход у раскрыцці семантыкі слова з’яўляўся тыповым для дыялектных слоўнікаў. Для тлумачэння значэння меркавалі выкарыстоўваць выпрацаваныя ў лексікаграфічнай практыцы спосабы і прыёмы раскрыцця сэнсу абазначальнага сродку, у тым ліку: прыводзіць літаратурны эквівалент з тоеснай дыялектнаму слову семантыкай, пры адсутнасці нарматыўнага адпаведніка ў дыялектнага слова думалі карыстацца дэфінітыўна-апісальным спосабам тлумачэння значэння.

Як сведчаць спецыяльна падрыхтаваны для гэтых мэт апытальнік, слоўнік задумваўся як арыгінальны лінгвістычны даведнік: планавалася адлюстраваць лексічную спалучальнасць, уключаць у рэестр назвы тапанімічных (мікратапанімічных) аб’ектаў і інш. Аднак склалася так, што на працягу мінулага стагоддзя ніводзін слоўнік, укладзены цалкам у адпаведнасці з задумай распрацоўшчыка канцэпцыі, не быў падрыхтаваны. У пачатку 21 ст. асобныя ідэі М.В. Бірылы, у прыватнасці, падача сінанімічных адзінак да загаловачнага слова, знайшлі сваё адлюстраванне ў выданні *Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны* (Злобін 2012; Дзядова 2014).

Сёння перад беларускай дыялектнай лексікаграфіяй стаіць задача абагульніць і сістэматызаваць наяўныя лексічныя дыялектныя матэрыялы, якія існуюць у розных інфармацыйных крыніцах, – лексікаграфічных, лінгвагеаграфічных, фальклорна-этнаграфічных, тэкстаграфічных, рукапісных і інш., – і стварыць на іх аснове зводны слоўнік беларускіх народных гаворак (ЗСБНГ) у папярэвым і электронным варыянтах.

Нягледзячы на наяўнасць у нацыянальным мовазнаўстве дзвюх распрацаваных канцэпцый, ніводную з іх прыняць як зыходную тэарэтыка-метадалагічную базу для ўкладання зводнага слоўніка беларускіх народных гаворак у сучасных умовах нельга. Так, храналагічныя межы – усё 19 ст. пачатак 20 ст., абраныя С.М. Некрашэвічам для стварэння слоўніка жывой беларускай мовы, – з’яўляюцца непрымальнымі на той прычыне, што рэальных навуковых даследаванняў гаворак нават ва ўлонні этнаграфіі да сярэдзіны 19 ст., фактычна не было. У першай палове 19 ст. найперш мелі месца спробы напісання беларускамоўных твораў на новай беларускай літаратурнай мове. Часавы прамежак – з моманту функцыянавання новай беларускай літаратурнай мовы да сярэдзіны 20 ст., – прапанаваны ў канцэпцыі М.В. Бірылы, не можа задаволіць ні з пазіцый яго працягласці, ні па той акалічнасці, што з-пад навуковага апісання выпадуць слоўнікі ці матэрыялы для іх, прысвечаныя вывучэнню лексікі гаворак да пачатку станаўлення сучаснай нарматыўнай беларускай літаратурнай мовы. У сувязі

з чым зводны слоўнік не можа стаць грунтоўным каталогам лексічных сродкаў, зарэгістраваных у самых розных інфармацыйных крыніцах, не можа выступаць люстэркам культурна-гістарычнага развіцця мовы беларускага народа.

Думаецца: на дадзеным этапе пры абагульненні дыялектных матэрыялаў у зводны слоўнік нельга ігнараваць характар моўнай сітуацыі ў Беларусі, якая мела месца ў краіне, пачынаючы фактычна з другой паловы 19 ст., працягвалася ўсё 20 ст. і мае зараз.

Па сутнасці ў вызначаны перыяд, гэта значыць з другой паловы 19 ст., фактычна ўсё 20 ст., а таксама сёння з невялікімі часавымі інтэрваламі ў гэтым храналагічным прамежку мовай дзяржаўных дачыненняў у дзяржапараце, арміі, справаводстве і судах, усёй сістэме праваахоўных органаў, у абсалютнай большасці дзяржаўных СМІ, у тым ліку электронных, у бытавым абслугоўванні, а таксама ў навучанні ў дзіцячых садках, школах, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах з'яўляецца руская. Асабліва актывізавалася яе ўжыванне пасля ўвядзення ў Беларусі дзяржаўнага двухмоўя (1995). Пра тое, наколькі драматычна выглядае моўная сітуацыя ў краіне, сведчыць наступныя красамоўныя факты. У 2014 г. напярэдадні Міжнароднага дня роднай мовы (люты месяц) Нацыянальны статыстычны камітэт Рэспублікі Беларусь апублікаваў дадзеныя аб колькасці беларусаў, якія навучаюцца на роднай мове. Паведамлялася наступнае: у дашкольных установах такіх усяго 45 тысяч дзяцей; у школах вывучаюць прадметы па-беларуску каля 142 тысяч школьнікаў, у сярэдніх навучальных установах – каля тысячы чалавек, у ВНУ – 600 чалавек. Згодна з падлікамі па-беларуску навучаецца 9,7% ад агульнай колькасці навучэнцаў – грамадзян Беларусі. Гэта мае месца пры тым, што паводле апошняга перапісу каля 84% насельніцтва з'яўляюцца па нацыянальнасці беларусамі. З агульнай колькасці жыхароў Рэспублікі беларускую мову роднай назвалі 5 млн. 58 тыс. 402 чалавекі, або 53, 2% (у Беларусі зараз пражывае каля 9, 5 млн. чалавек).

Такі ўзровень запатрабаванасці мовы тытульнай нацыі Беларусі ў агульнай сістэме дзяржаўнага гаспадарання дазваляе больш яскрава вызначыць таксама і месца дыялектнай мовы сярод іншых сродкаў моўнага забеспячэння сельскага насельніцтва. У адпаведнасці з гэтым больш відавочнымі становяцца і тыя інтэнсіўныя дэструктыўныя працэсы, што адбываюцца ў гаворках.

Заўважым таксама ў дадатак да вышэйадлюстраванага. Як сведчаць дыялекталагічныя экспедыцыі, што ладзяцца аддзелам дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа – філіялам Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, – натуральнае функцыянаванне беларускіх гаворак мае тэндэнцыю

да поўнага знішчэння ў сувязі з выміраннем вялікай колькасці невялікіх вёсак і іх састарэлага насельніцтва. Ва ўрбанізаваных населеных пунктах – так званых сучасных аграгарадках – падстаў для захавання гаворак як сродку камунікацыі вельмі мала. Апошнія абумоўлена не толькі адсутнасцю сфарміраванай павагі да мясцовых гаворак беларускай мовы як адметнай моўнай сістэмы, як культурна-гістарычнай каштоўнасці, але і асаблівасцямі сучаснай адукацыі і асветы.

Другой спецыфічнай рысай функцыянавання гаворак беларускай мовы з’яўляецца іх актыўнае ўзаемадзеянне з суседнімі славянскімі гаворкамі памежных кантактных моў – польскай і рускай. Практычным адлюстраваннем гістарычна працяглых сувязей беларускай і польскай моў з’яўляецца вылучэнне ў гаворках беларускай мовы такіх асаблівых моўных утварэнняў як занальныя згрупаванні. На заходнім беразе пашырэння беларускіх гаворак падобнымі тэрытарыяльна-моўнымі згрупаваннямі выступаюць заходняя і паўночна-заходняя зоны. Менавіта ў гэтым рэгіёне актыўна ўжываюцца лексічныя сродкі, накіраваныя *гальял’ёд, гальял’ёдзіца, тамт’эйшы, рок, асабоўка, л’ёды* і інш. Адапаведны характар тлумачэння маюць і пашыраныя ў карыстанні насельніцтва ўсходняй часткі Беларусі словы, тыпу *інцяр’эсны, бяз’умны, вабраж’ала, вабраж’энне, жэрдзь, д’айжы, луччыць, хуж’эйшы, устрав’аць* ‘умешвацца’ і інш., якія рэпрэзентуюць групу гаворак усходняй зоны.

З улікам сказанага праблема адбору лексічных сродкаў беларускіх гаворак для фарміравання рэестра зводнага слоўніка набывае надзвычайную актуальнасць. Пры яе вырашэнні адно можна сказаць дакладна: пераняць ідэю С.М. Некрашэвіча, – гэта значыць не лічыць дыялектным беларускім усё тое, што з’яўляецца вынікам гістарычных дачыненняў суседніх беларускага, польскага і рускага народаў і пакінула свой след у лексічным ладзе беларускай дыялектнай мовы, – нельга. Шлях на пурыстычную ўстаноўку з’явіцца шляхам на непраўдзівае адлюстраванне гісторыі развіцця лексічнай сістэмы дыялектаў беларускай мовы ў моўнай сітуацыі ў Беларусі, дзе на працягу паўтара стагоддзяў развіццё мясцовых гаворак адбывалася не пры панаванні новай беларускай літаратурнай мовы як спачатку яе фарміравання, станаўлення, так і цягам усяго 20 ст., а пад дамінантным статусам і сацыяльным прэстыжам рускай. Гісторыя і ўмовы функцыянавання беларускіх гаворак у дадзены перыяд абумоўліваюць і выбар адпаведных часавых межаў, прыдатных для апрацоўкі моўных крыніц па стварэнні лексічнай базы ЗСБНГ.

Такім чынам, з улікам рэальнага функцыянальнага статусу беларускай мовы ў сістэме сродкаў моўнага забеспячэння насельніцтва Беларусі і ў адпаведнасці з перспектыўнай дынамікай развіцця гаворак беларускай мовы, для адлюстравання яе лексічных набыткаў як выніку развіцця

моватворчага працэсу мэтазгодна спыніцца на храналагічным прамежку з другой паловы 19 ст. да пачатку 21 ст. Таму ўсе матэрыялы вывучэння мясцовых гаворак, якія адлюстраваліся ў разнастайных інфармацыйных крыніцах як у форме паўнаwartасных лексікаграфічных выданняў, так і ў выглядзе розных па ступені навуковай апрацоўкі словазбораў і аматарскіх фіксацый, павінны стаць лексічнымі крыніцамі для ўкладання зводнага слоўніка беларускіх народных гаворак. Пры падобным падыходзе з'явіцца магчымасць захаваць для нашчадкаў беларускую мову як помнік яе працяглага цывілізацыйнага развіцця. Такі шлях на фарміраванне рэестра слоўніка з'яўляецца тым больш неабходным, калі прыгадаць, што беларуская мова занесена ЮНЕСКА ў лік моў, якім пагражае выміранне.

Важнай адметнасцю задуманага слоўніка з'яўляюцца і асаблівасці пабудовы ў ім слоўнікавага артыкула. Слоўнікавы артыкул будзе адрознівацца ад аналагічных, адлюстраваных для прыкладу ў *Зводным слоўніку рускіх народных гаворак* ці ў *Слоўніку польскіх гаворак*, што ўкладаецца даследчыкамі Кракаўскага аддзялення ПАН. У структуру слоўнікавага артыкула мяркуецца ўвесці дадатковую лексічную адзінку – лему ці ў іншым слоўным абазначэнні – вакабулу. Неабходнасць увядзення лемы тлумачыцца як унутрымоўнымі праблемамі ўніфікацыі дыялектнага матэрыялу, так і сучаснымі інфармацыйнымі магчымасцямі і запытамі грамадства.

Унутрымоўны аспект праблемы абумоўлены фіксацыяй лексічных дыялектных матэрыялаў у самых розных графічных сістэмах адлюстравання. Сярод іх сустракаюцца наступныя.

1. У данацыянальны перыяд словазборы адлюстроўваліся ў старым (дакастрычніцкім) варыянце рускай мовы (Насовіч 1983, Добровольскі 1914). Такія ж графічныя сродкі выкарыстаны пры ўкладанні лексічных падбораў, падрыхтаваных П.М. Шпілеўскім, С.П. Мікуцкім і інш., пры аформленні шматлікіх фальклорна-этнаграфічных выданняў, якія былі сабраны і падрыхтаваны да друку многімі беларускімі даследчыкамі – М.Я. Нікіфароўскім, Е.Р. Раманавым, А.К. Сержпутоўскім, П.В. Шэйнам і інш.

2. У сродках украінскай мовы падаюцца лексічныя набыткі заходнепалескіх беларускіх гаворак, адлюстраваныя ў *Слоўніку заходнепалескіх гаворак*, падрыхтаваным Р. Аркушыным (Аркушин 2000), у *Лексічным атласе Правабярэжнага Палесся* М. В. Ніканчука (Никончук 1994) і інш.

3. У сродках беларускай лацінкі быў выдадзены *Краёвы слоўнік Лагойшчыны*, створаны А. Варлыгам (Варлыга 1970).

4. Сродкамі польскай мовы афармляюцца лексічныя матэрыялы ў *Слоўніку Браслаўшчыны* (Smółkowa 2009), у *Атласе ўсходнеславянскіх гаворак Беластоцчыны* (AGWB), этнаграфічныя працы М. Федароўскага (Federowski 1969) і інш. публікацыі.

5. Сродкамі сучаснай рускай літаратурнай мовы ўкладзены *Слоўнік народных гаворак Заходняй Бранічыны* (Расторгуев 1973) і інш. выданні, у якія традыцыйна ўключаюцца лексічныя матэрыялы з тэрыторыі пашырэння этнагенетычных асаблівасцей беларускіх гаворак, але пры гэтым даследчыкамі рускай мовы заўважаецца, што сучасная памежная прастора рускіх гаворак, прылеглая да ўсходняй і паўночна-ўсходняй дзяржаўнай беларускай мяжы, вылучаецца комплексам моўных рысаў, уласцівых гаворкам беларускай мовы (Захарова, Орлова 1970: 96–100 і інш.; Пшеничнова 2006: 146–162; Пшеничнова 2008: 41–42, 138–147, 150–151; Букринская і інш. 2008: 118 і інш.).

6. Адметнымі спецыяльнымі графічнымі сродкамі, выпрацаванымі для патрэб рэалізацыі міжнароднага праекта, падаюцца лексічныя матэрыялы ў лінгвагеаграфічным даследаванні *Агульнаславянскі лінгвістычны атлас* (Крывіцкі 2000 і інш.).

7. Беларускія дыялектныя слоўнікі, створаныя ў розны час на працягу 20-га ст. маюць разнастайнае аблічча. Загалоўчанае слова ў іх перадаецца графічнымі сродкамі беларускай літаратурнай мовы, набліжанымі да арфаграфічнага запісу (Юрчанка 1966; Шаталава 1975 і інш.) або ў адпаведным маўленню фанетычным абліччы (Бялькевіч 1970; Крывіцкі 1982–1987 і інш.) ці іх камбінацыяй (Мацкевіч 1979–1986 і інш.). Маюць таксама месца і выпадкі выкарыстання ў якасці метамоў, якая ўжываецца для раскрыцця значэння слова або толькі для запісу рэестравага слова, сродкаў рускай літаратурнай мовы (Талстой 1968 і інш.).

Другі бок увядзення дадатковай адзінкі ў структуру слоўнікавага артыкула абумоўлены задумай і неабходнасцю стварэння электроннай версіі зводнага слоўніка. Як вядома, магчымасці электронных пошукавых сістэм пакуль што дазваляюць атрымаць неабходную лінгвістычную інфармацыю толькі шляхам уводу слова ў яго стандартным нарматыўным абліччы. Рэестр дыялектных слоўнікаў адрозніваецца ад слоўнікаў літаратурнай мовы фанематычнымі, акцэнталагічнымі, граматычнымі і іншымі асаблівасцямі. Адпаведна пошук дыялектнай формы слова, не адаптаванай да графічных сродкаў літаратурнай мовы, становіцца праблемным для чытача.

Задуманая версія слоўніка будзе мець лексічную базу – арыгіналы слоўнікаў і, магчыма, іншых выданняў у адным з найбольш прынятых і пашыраных фарматах – PDF, JPC ці інш. Выкарыстанне іх таксама з’яўляецца дадатковым стымулам і практычнай патрэбай для пошуку і ўвядзення новай адзінкі ў будову слоўнікавага артыкула. З улікам сказанага папярэдне мяркуецца, што слоўнікавы артыкул у зводным слоўніку ў яго максімальна поўным аб’ёме будзе мець наступны схематычны выгляд:

Лема (вакабула).

Загалоначнае слова – лексічны эквівалент, тоесны арыгіналу (арыгіналам) крыніцы.

Граматычна-стылёвыя паметы.

Тлумачэнне значэння.

Ілюстрацыі.

Геаграфічныя паметы (пазначэнне раёна ці рэгіёна фіксацыі).

Пашпартызацыя крыніц ілюстрацыйнага матэрыялу.

Састаўныя тэрміны, састаўныя назвы мікратапанімічных аб'ектаў, ідыяматычныя адзінкі, парэміі, у складзе якіх ёсць лексічная дамінанта, фармальна тоесная леме (вакабуле).

Пашпартызацыя тэрытарыяльнай лакалізацыі і крыніц фіксацыі сінтаксічна і камунікатыўна адрозных лексічных адзінак.

Такім чынам, неабходнасць адлюстравання рэальных графічных сродкаў, скарыстаных пры ўкладанні слоўніка-крыніцы, а не іх адаптацыйнае перастварэнне ў прыняты для абагульняльнага лексікона варыянт пісьма, а таксама магчымасць і запатрабаванасць сучаснага грамадства мець свабодны дыстанцыйны доступ да наяўных навуковых акадэмічных прац падштурхоўвае да распрацоўкі такога ўзору слоўнікавага артыкула, які б задавальняў запыты не толькі навуковай філалагічнай эліты, але і любога зацікаўленага ў такім даследаванні чытача. Думаецца, запраектаваная форма структуры слоўнікавага артыкула, дагэтуль не ўжывальная ў беларускай дыялектнай лексікаграфіі, зможа выканаць падобную ролю.

Стварэнне абагульняльнага зводнага лексікона як фундаментальнага навуковага філалагічнага слоўніка, зрэшты, як і любой грунтоўнай лексікаграфічнай працы наогул, звычайна суправаджаецца вырашэннем шэрагу актуальных праблем у розных зонах слоўнікавага артыкула. Гэта практычна мае месца заўсёды, нягледзячы на тое, што складальнікі слоўніка заўсёды імкнуцца рэалізаваць у сваёй працы дасягненні тэарэтычнай лінгвістыкі і апрабаваныя ідэі, увасобленыя ў лексікаграфічных выданнях. Разам з тым па шматлікіх прычынах існуючую граматычную, стылістычную і іншую інфармацыю пра слова і яго формы паслядоўна ўвасобіць у акадэмічным слоўніку не ўдаецца. Традыцыйна ў аўтарскага калектыву ўзнікае мноства пытанняў па вызначэнні статусу слова як рээстравай адзінкі, па асаблівасцях адлюстравання словаўжывання лексіка-фразеалагічнага матэрыялу, таксама маюць месца праблемы лексіка-граматычнай характарыстыкі асобных груп слоў і інш. Напрыклад, абазначальныя сродкі, у структуры якіх вылучаюцца памяншальна-ласкальныя ці павелічальныя суфіксы або іншыя канататыўныя кампаненты, якія ўвасабляюць эмацыянальную ацэнку, мадальныя адносіны моўцаў да слова, заўсёды ўключаюцца ў лексічную сістэму слоўніка як яго

неад’емныя адзінкі. Гэта цалкам матывавана, паколькі дэнататыўны, сігніфікатыўны кампаненты і мадальнасць непарыўна звязаны паміж сабой. Аднак рээстравы статус абазначальных лексічных сродкаў канататыўнага тыпу вырашаецца па-рознаму. Традыцыйна гэта тлумачыцца тым, што экспрэсіўная афарбоўка, як лічыцца ў дэрываталогіі, толькі пэўным чынам відазмяняе значэнне слова і яго адценні, адпаведна падобныя лексічныя адзінкі адрозніваюцца ад утваральных канататыўна, гэтым самым адлюстроўваюцца перадусім сістэмныя адносіны слоў, у якія ўступаюць нейтральныя. Напрыклад, у самым буйным з беларускіх дыялектных словазбораў, якім з’яўляецца *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, словы з экспрэсіўна-ацэначнымі суфіксамі падаюцца як рээстравыя самастойныя адзінкі, але яны часцей пазбаўлены асобных лінгвістычных характарыстык, тыповых для слоўнікавага артыкула. Традыцыйна іх суправаджае ідэнтыфікуючы фармалізаваны запіс абагульняльнага тыпу *памянш., памянш.-ласк. і інш. да (ці ад)*:

БАБ’УЛЬКА жс. *памянш.-ласк. да баба 1, 3. Тут бабулька старэнька жыве.* Альхоўка Навагр.

ПЛЁСКЛЕНЬКІ прым. *памянш. да плёскі. Авадзень ёсць, плёскленькі такі, смагла кусаіць.* Ракаўскія Швянч.

У адрозненне ад Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча ў Тураўскім слоўніку, які таксама належыць да ліку найважнейшых нацыянальных лексікаграфічных набыткаў, словы са структурнымі канататыўнымі кампанентамі ўвасабляюцца інакш:

ГОД м. Год. Бог с тобой, жыві сто годоў! Хачэнь. Вон годом старэйшы за мене буў. М. Малешава. Вон на багата год молодеж’эй. Алышаны. Екіе годы, такі і розум (прыказка). Сямурадцы. Ото цепер у нас у городзі, шо і одзін год так не було! Бярэжцы. *Памянш. годок. Малы судок, да хлеба на годок* (прыказка пра вялікія судовыя выдаткі ў мінулым). Цераблічы.

СЛОБОДНЫ прым. Свабодны. Слободные, хлопцы, гуляйце. Пагост. *Памянш. Слободненькі. Слобонненькіе тухлі ў мене.* В. Малешава.

Прыклады, узятыя з гэтых дзвюх, найбольш аўтарытэтных у беларускім мовазнаўстве дыялектных лексікаграфічных крыніц, сведчаць, што аўтарскія калектывы выданняў па-рознаму асэнсоўваюць рээстравы статус экспрэсіўна-ацэначных слоў. Калі разглядаць экспрэсіўныя сродкі словаўтварэння толькі як фарманты, якія служаць для экспрэсівізацыі маўлення, толькі як сродкі для выражэння адносін да названага словам дэнатата, толькі як сродкі, што мадыфікуюць значэнне ўтваральнага слова, відаць, такая падача дадзеных лексічных адзінак у слоўніку можа разглядацца як прымальная. Аднак статус гэтых і любых іншых, такіх жа слоў можна ацэньваць і з іншага пункту погляду.

Як вядома, слова – гэта матэрыяльнае ўвасабленне пэўнага аб’екта рэчаіснасці. Працэсамі найменавання займаецца анамасіялогія.

Аб'ектывацыя, г. зн. замацаванне за аб'ектам намінацыі адпаведнай лексічнай адзінкі, угрунтавана на вылучэнні пэўнай, абсалютна канкрэтнай, характэрнай для дадзенага аб'екта матывацыйнай прыкметы. Матывацыйная прыкмета, увасобленая ў гукавы ці, у наступным, у знакавы (літарны) комплекс функцыянуе як слова, у аснове якога адлюстроўваюцца структурна-семантычныя асаблівасці аб'екта абазначэння. Адпаведна: усё тое, што асацыятыўна існуе ў нашай свядомасці як асобная з'ява, прадмет, працэс і г.д., які асацыятыўна ўсведамляецца намі як намінацыйны аб'ект і выступае як аформленае ў гукавых ці літарных сродках, фактычна мае права быць асобнай слоўнікавай адзінкай. Калі з падобнага падыходу, які мы назавём *анамасіялагічным*, ацэньваць абазначальныя сродкі, якія традыцыйна характарызуюцца як словы, што маюць памерна-ацэначныя значэнні, то стане вытлумачальнай і зразумелай пазіцыя складальнікаў *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (Атраховіч 1977–1984). Рэч у тым, што ў дадзеным выданні многія дэмінітыўныя і аўгментатыўныя словы не маюць абагульняльных памет тыпу *памянш.*, *памянш.-ласк.*, *ласк.*, *павеліч.* і інш. Так, тут зафіксавана:

ДРАБНЬЮТКІ, -ая, -ае. Вельмі дробны.

ДРАБ'ОК, -бка, м. Крупінка якога-н. цвёрдага рэчыва.

ВЯТР'УГА, -і, М -рузе, м. *Разм.* Моцны, халодны вецер.

ВЕЛІЧ'ЭЗНЫ, -ая, -ае. Надзвычай вялікі; велізарны.

Іншыя слоўнікавыя артыкулы на рээстравыя лексемы з суфіксами суб'ектыўнай ацэнкі маюць своеасаблівую будову. Іх спецыфіку складае наяўнасць адсылачнай паметы і адначасовае адлюстраванне значэння лексічнага сродку:

Д'ОМІК, -а, м. *Памянш.-ласк.* да дом; невялікі дом. // Невялікая пабудова для птушак, звяроў, пчол і пад.

Слоўнікавых артыкулаў, пабудаваных на ўзор лексемы тыпу *домік*, у дадзенай крыніцы досыць многа. Фактычна праз прыняты спосаб адлюстравання іх рээстравага статусу нібы дэманструецца недыферэнцыяваны падыход да вызначэння словаўтваральнага і намінацыйнага статусу такіх абазначальных сродкаў. Але тут відавочна і тэарэтычная складанасць, якая ўзнікае пры каталагізацыі падобных лексічных адзінак: словам не толькі абазначаецца сэнс, праз слова адначасова ўвасабляюцца адносіны да сказанага. Бясспрэчна, у фундаментальным акадэмічным слоўніку цяжка паслядоўна вытрымаць асаблівасці адлюстравання дэмінітыўных і аўгментатыўных слоў. Разам з тым, як падаецца, пры апоры на аномасіялагічны падыход да лексікаграфічнага статусу падобных абазначальных сродкаў гэта праблема можа вырашыцца больш паспяхова. У любым выпадку арыентацыя менавіта на пазіцыі аномасіялогіі, калі слова разумеецца

як абазначальны сродак адпаведнага аб'екта рэчаіснасці, дазволіць пазбегнуць супярэчнасцей і непаслядоўнасці пры характарыстыцы лексем з канататыўнымі кампанентамі.

Думаецца, грунтуючыся на анамасіялагічным падыходзе можна таксама больш дакладна адлюстравать у слоўніковым артыкуле і цяжкія пытанні часцінамоўнага статусу асобных лексіка-граматычных разрадаў слоў. Справа ў тым, што граматычны пастулат любога сучаснага слоўніка – указваць часцінамоўную прыналежнасць усіх загаловачных слоў. Абысціся без такога ўказання сёння нельга не толькі нарматыўнаму тлумачальнаму слоўніку, але і дыялектнаму. Сучасны дыялектны слоўнік прызначаецца не толькі для навуковых мэт. Зараз ім карыстаецца шырокае кола чытачоў, якія маюць агульнае ўяўленне пра прыналежнасць слова да пэўнай часціны мовы. Ва ўмовах тэхнічных (анлайн-аўскіх) магчымасцей роля дыялектных слоўнікаў як даведачна-інфармацыйнай крыніцы істотна пашыраецца, адпаведна ўзрастаюць патрабаванні да дыялектнага слоўніка як лінгвістычнага даведніка. Аднак і ў гэтай частцы слоўнікавага артыкула маюць месца пэўныя праблемы. Напрыклад, у беларускіх дыялектных слоўніках практыка апісання слоў тыпу *глядзь, бразь, ляп, шлён* і да т. п. не вызначаецца адзінствам. Укладальнікі слоўнікаў пры граматычнай характарыстыцы падобных абазначальных сродкаў ужываюць запісы *выклічнікава-дзеяслоўная форма, аддзеяслоўны выклічнік, у значэнні выклічніка, выкл. у знач. вык.* (выклічнік у значэнні выказніка), *гукаперайманне, выклічнік* і інш. Праўда, у нарматыўных і дыялектных слоўніках часцей выкарыстоўваецца памета *выкл. у знач. вык.* (выклічнік у значэнні выказніка), тым самым найперш падкрэсліваецца асаблівасць слова пры ўстанаўленні яго адпаведнасці класіфікацыйнаму граматычнаму рангу. Выяўленая неаднастайнасць пры ўказанні на лексіка-граматычны разрад слоў тыпу *глядзь, бразь, ляп, шлён* з'яўляецца невыпадковай. Пры ўкладанні слоўніка лексікаграфы звычайна арыентуюцца на навуковую канцэпцыю, прапанаваную ў апісальных акадэмічных граматыхах і апрабаваную ў сістэме навучання. Аднак у розных тэарэтычных філалагічных і энцыклапедычных выданнях самі лінгвісты не маюць адзінага погляду на часцінамоўную прыналежнасць слоў такога тыпу (параўнай, напрыклад, Бірыла, Шуба 1985: 208–209 і Шуба 1994: 167). Якраз гэта і знаходзіць сваё адлюстраванне ў лексікаграфічных выданнях. З-за адсутнасці аднастайнасці ў беларускім тэарэтычным мовазнаўстве да ўстанаўлення граматычнага разраду слоў тыпу *глядзь, бразь, ляп, шлён*, а таксама з-за неабходнасці мець выразна акрэсленую пазіцыю ў дадзеным пытанні, мы вырашылі прааналізаваць практыку апісання дадзеных слоў у тлумачальных і іншых слоўніках беларускай мовы, вывучыць наяўную навуковую літаратуру па абазначаным пытанні. Гэта

вымагалася распрацоўкай тэарэтыка-метадалагічных асноў для стварэння зводнага слоўніка беларускіх народных гаворак.

Аналіз разнастайных тэрміналагічных сродкаў, якія выкарыстоўваліся для граматычнай характарыстыкі дадзенай лексіка-граматычнай разнавіднасці слоў, не дазволіў поўнаасцю прыняць ніводзін з прапанаваных варыянтаў іх абазначэння у якасці зыходнага. Пры ацэнцы граматычнага статусу слоў тыпу *глядзь, бразь, ляп, шлёп*, абапіраючыся на анамасіялагічны падыход, было ўстаноўлена, што словы такога тыпу – гэта лексічныя адзінкі, якія па сваіх класіфікацыйных асаблівасцях адносяцца да дзеяслова, але ў лексіка-граматычным разрадзе дзеясловаў яны складаюць асаблівую групу. Згодна з чым і ў лексікаграфічных працах такія адметныя дзеясловы павінны падавацца як асобныя рэестравыя словы (Курцова 2014: 129), а ў зоне граматычных памет для адлюстравання іх часцінамоўнай прыналежнасці варта выкарыстоўваць запіс *дзеяслоўна-выклічнікавае слова*.

Станоўчая спроба выкарыстанага анамасіялагічнага падыходу пры вырашэнні вышэйадзначаных складаных навуковых пытанняў можа быць прынята за аснову і пры рэалізацыі іншых, не менш цяжкіх праблем, якія дастаткова часта ўзнікаюць пры лексікаграфічнай апрацоўцы моўнага матэрыялу. Думаецца, пашырэнне кола традыцыйных падыходаў пры адлюстраванні слова ў слоўнікавым артыкуле, дазволіць максімальна поўна раскрыць яго моўную спецыфіку. Акрамя таго і іншыя актуальныя пытанні, якія вымагаюць спецыяльнага навуковага асвятлення, можна будзе рэалізаваць больш паспяхова. Гэтым самым будзе закладзены грунтоўны навуковы падмурак, каб стварыць акадэмічную лексікаграфічную працу *Зводны слоўнік беларускіх народных гаворак*, надаўшы яму статус сапраўды адметнага ў беларускай нацыянальнай лінгвістыцы слоўніка.

LITERATURA

- Аркушын Грыгорій Львовіч (2000), *Словник західнополіських говірок*, т. 1–2, Луцьк: Волинський ун-т.
- Атраховіч Кандрат Кандратавіч (рэд.), (1977–1984), *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–5, Мінск: Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі.
- Бірыла Мікалай Васільевіч, Шуба Павел Паўлавіч (рэд.), (1985), *Беларуская граматыка*, ч. 1. *Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск*, Мінск: Навука і тэхніка, с. 208–209.
- Бірыла Мікалай Васільевіч (1958), *Да пытання аб тыпе і прынцыпах укладання беларускіх абласных слоўнікаў*, „Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР”, вып. 5, с. 116–144.
- Букринская Ирина Анатольевна, Кармакова Ольга Евгеньевна, Тер-Аванесова Александра Валерьевна (2008), *Говоры белорусско-русского пограничья* [w:] Людмила Эдуардовна Калнынь (ред.), *Исследования по славянской диалектологии*. № 13. *Славянские*

- диалекты в ситуации языкового контакта (в прошлом и настоящем)*, Москва: Институт славяноведения, с. 118–179.
- Бялькевіч Іван Кандратавіч (1970), *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*, Мінск: Навука і тэхніка.
- Варлыга Адам (1970), *Краёвы слоўнік Лагойшчыны*, Нью-Йорк.
- Дзядова Алена Сяргеёўна (рэд.), (2014), *Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны*: ч. 2, Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава.
- Добровольский Владимир Николаевич (1914), *Смоленский областной словарь*, Смоленск.
- Захарова Капитолина Фёдоровна, Орлова Варвара Георгиевна (1970), *Диалектное членение русского языка*, Москва: Просвещение.
- Злобін Лідзія Іванаўна (рэд.), (2012), *Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны*: ч. 1, Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава.
- Каспяровіч Мікалай Іванавіч (1927), *Віцебскі краёвы слоўнік*, Віцебск.
- Крывіцкі Аляксандр Антонавіч (рэд.), (1982–1987), *Тураўскі слоўнік*, т. 1–5, Мінск: Навука і тэхніка.
- Крывіцкі Аляксандр Антонавіч (рэд.), (2000), *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная*. Вып. 3. *Растительный мир*, Минск: УП „Минская печатная фабрика” Гознака.
- Курцова Вераніка Мікалаеўна (2014), *Лексіка-граматычны статус слоў тыпу бразь, глядзь і іх месца ў слоўніку, [w:] Словаўтварэнне і іншыя ўзроўні беларускай літаратурнай мовы: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі* (Мінск, 24–25 лістапада 2014 г.), В.М. Нікалаева (рэд.), Мінск: Права і эканоміка, с. 120–130.
- Мацкевіч Юзэфа Фларыянаўна (рэд.), (1979–1986), *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча*, т. 1–5, Мінск: Навука і тэхніка.
- Насовіч Іван Іванавіч (1983), *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск: БелСЭ (факсім. выд. *Словаря белорусского наречия* (1870)).
- Никончук Николай Васильевич (1994), *Лексичний атлас Правобережного Полісся*, Київ, Житомир.
- Некрашэвіч Сцяпан Міхайлавіч (2004), *Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы [w:] Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча: да 120-годдзя з дня нараджэння*, Мінск: Беларуская навука, с. 50–79.
- Пшеничникова Надежда Николаевна (2006), *Некоторые итоги структурно-типологической классификации русских говоров в соотношении с археологическими и историческими данными: западнорусские говоры [w:] Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 2003–2005*, Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН.
- Пшеничникова Надежда Николаевна (2008), *Лингвистическая география (по материалам русских говоров)*, Москва: Издательский центр „Азбуковник”.
- Расторгуев Павел Андреевич (1973), *Словарь народных говоров Западной Брянщины*, Минск: Навука і тэхніка, 1973.
- Толстой Никита Ильич (ред.), (1968), *Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва: Наука.
- Шатэрнік Мікалай Васілевіч (1929), *Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны*, Мінск: Выд-ва АН БССР.
- Шаталава Любоў Фёдарэўна (1975), *Беларускае дыялектнае слова*, Мінск: Навука і тэхніка.
- Шуба Павел Паўлавіч (1994), *Гукапераймання, [w] Беларуская мова: энцыклапедыя*, Мінск: Беларуская энцыклапедыя, с. 167.
- Юрчанка Георгій Фёдаравіч (1966), *Дыялектны слоўнік (з гаворак Мсціслаўшчыны)*, Мінск: Навука і тэхніка.

- AGWB – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (1995–2009), Irena Maryniakowa (red.), t. V–X, Leksyka 1–6, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Federowski Michał (1969), *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, t. 7, Warszawa: PWN.
- Smułkowa Elżbieta (red.), (2009), *Brasławszczyzna: Pamięć i współczesność*, t. II. *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

CONSOLIDATED DICTIONARY OF BELARUSIAN DIALECTS AS INNOVATIVE PROJECT OF BELARUSIAN DIALECT LEXICOGRAPHY

The creation of *Zvodny sloŭnik belaruskikh narodnykh havorak* [*Consolidated Dictionary of Belarusian Dialects*] – as a work summarizing the development of the lexical structure of Belarusian dialects from the second half of the 19th to the beginning of the 21st century – has been one of the most important projects in Belarusian linguistics. The magnitude and content of such kind of work require the solution of many peculiar problems. The *Consolidated Dictionary of Belarusian Dialects* is conceived as a fundamental research that will be presented in two variants – printed and digital. The idea to create a dictionary in two forms allows us to consider this type of work as innovative for Belarusian linguistics. However, the innovation of the conceived project lies not only in its modern way of presenting information. The idea of creating a digital version of the dictionary provides for an atypical structure of the lexical entry and requires solutions to many other problems caused by the specifics of the research. At the same time, regardless of the type of a dictionary, its scientific value is determined by the theoretical and methodological positions on which it is based as well as on how it makes use of theoretical achievements in linguistics and lexicography. One of the dictionary's innovative features will be an onomasiological approach that will be used to solve some contentious issues which are traditionally seen as difficult when describing lexical, grammatical and functional status of individual groups of words in a lexicographical edition.

Tomasz Kwoka

Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
tomasz.kwoka@uj.edu.pl

SERBSKIE I CZARNOGÓRSKIE SŁOWNIKI GWAROWE PO ROKU 2000

Słowa kluczowe: dialektologia, leksykografia gwarowa, słowniki, język serbski, język czarnogórski.

Keywords: dialectology, subdialect lexicography, dictionaries, Serbian language, Montenegrin language.

Choć początki serbskiej leksykografii dialektalnej można wyznaczyć na XIX wiek i wydania *Serbskiego słownika* Vuka Karadžicia, to profesjonalne badania gwarowe w Serbii pojawiają się w pierwszych latach XX wieku w formie monografii *Dialekty południowej i wschodniej Serbii* Aleksandra Belicia, wydanej w pierwszym numerze czasopisma „Srpski dijalektološki zbornik” (dalej: SDZb). Pierwszy zaś serbski słownik gwarowy pojawił się na początku lat 30. XX w. – był to *Słownik dialektu kosowsko-metochijskiego* Glišy Elezovicia opublikowany w czwartym i szóstym numerze SDZb (Елезовић 1932–1934). Od tego czasu w Serbii i Czarnogórze ukazało się w sumie kilkadziesiąt tego typu słowników – część z nich w ramach zasłużonego dla leksykografii gwarowej SDZb, a część jako samodzielne wydawnictwa. Poza nimi mniejsze słowniczki znajdowały się w czasopismach lingwistycznych, a także jako dodatki do powieści, opowiadań i tomików poezji.

Po rozpadzie serbsko-chorwackiej wspólnoty językowej i wyodrębnieniu się kolejnych języków w latach 90. XX wieku, serbsko-chorwacką dialektologię zastąpiła dialektologia serbska (obejmująca gwary na terenie Serbii i Czarnogóry), a w ostatnich latach także dialektologia czarnogórska. Te dwie nowe dialektologie obejmują wyłącznie dialekty sztokawskie (nowosztokawskie i starsztockawskie, ekawskie i ijekawskie), których użytkownicy deklarują narodowość serbską lub czarnogórską i/lub swój język określają jako serbski lub czarnogórski¹.

¹ O ile wszyscy Serbowie swój język określają mianem serbski (wyjątkowo serbsko-chorwacki), o tyle w Czarnogórze świadomość przynależności narodowej nie jest równoznaczna z określeniem języka. Świadectwem tego są wyniki spisu powszechnego z 2011 r., kiedy osoby określające swój język jako czarnogórski stanowiły 36,97% mieszkańców Czarnogóry, a jako serbski – 42,88% ludności. Według tych samych badań, 44,98% osób deklarowało narodowość czarnogórską, a 28,73% serbską.

Już w nowej rzeczywistości socjolingwistycznej lat 90. wydano kilkanaście słowników gwarowych, niemal po połowie opisujących leksykę gwar w Serbii i Czarnogórze.

Po roku 2000 widać wyraźne ożywienie leksykograficzne, a leksyka gwarowa gromadzona jest i wydawana na bieżąco, zarówno w formie wydawnictw periodycznych (SDZb), jako części monografii poświęconych danemu regionowi lub miastu, w czasopismach językoznawczych oraz w formie odrębnych publikacji książkowych². Większa ich część to wydawnictwa przygotowane profesjonalnie przez dialektologów, zgodnie z metodologią stosowaną w SDZb (a więc wyraz hasłowy z akcentem, pełny opis gramatyczny, składniowy i stylistyczny, definicja oraz przykłady użycia w gwarach, najczęściej także akcentowane). W słownikach podawane są także dane onomastyczne. Mniejszość jest dziełem amatorów – zapaleńców, patriotów lokalnych, których głównym celem jest uchronienie gwary od zapomnienia. Choć te ostatnie mają szereg niedostatków (niedokładne zapisy gwarowe, niepełne lub brak informacji o akcentuacji i/lub intonacji, niedostatecznie lub nieprecyzyjnie przedstawiona definicja) to ciągle pozostają cennym źródłem badań leksykalnych. Czasem są podstawą do opracowania słownika profesjonalnego. Poważnym problemem większości słowników jest ich dyferencjalny charakter, który uniemożliwia szersze badania porównawcze. Poniżej przedstawione zostaną najważniejsze i najobszerniejsze serbskie i czarnogórskie słowniki wydane po roku 2000. Dzięki nim, z jednej strony, można wyznaczyć obszar najlepiej pokryty opisem leksykograficznym, a z drugiej tereny ciągle czekające na dokładniejsze opracowanie leksykograficzne.

SŁOWNIKI GWAROWE Z SERBII

Po roku 2000 opublikowano ponad 20 słowników gwar serbskich w Serbii (połowa to gwary torlackie) i po dwa słowniki serbskich gwar w Bośni i Hercegowinie lub Chorwacji. Leksykę gwarową opracowywano także w ramach prac nad wielotomowym słownikiem *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (tzw. Słownik SANU) i słownikiem *Etimološki rečnik srpskog jezika* (wydawany w Instytucie Języka Serbskiego SANU), a także w kilkunastu

² Jednym z powodów tworzenia i wydawania (także własnym sumptem) nowych słowników i zbierania słownictwa są wydarzenia lat 90., wojny na Bałkanach i masowe wypędzenia ludności. Dotknęło to w wielkim stopniu także Serbów z Bośni i Hercegowiny oraz Chorwacji – stąd też kilka słowników gwar właśnie tych regionów (Kordun, Lika, Posavina), których autorzy – najczęściej amatorzy i patrioci lokalni, jako jeden z powodów przytaczają chęć zachowania ich gwary rodzimej, fragmentu tradycji stron rodzinnych.

czasopismach naukowych (np. „Južnoslovenski filolog”, „Prilozi proučavanju jezika” i „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku”).

Od początków badań dialektologicznych, najlepiej opracowanym terenem jest obszar dialektów Serbii południowo-wschodniej – timocko-prizreńska grupa dialektów silnie zbalkanizowanych, torlackich. Już pod koniec XX wieku ukazały się między innymi słowniki Leskovaca, Pirotu, Crnoj Reki, Timoku oraz południowej Serbii (Митровић 1984, Митровић 1992, Живковић 1987, Марковић 1986, Марковић 1993, Златановић 1998, Динић 1988, Динић 1990, Динић 1992).

Pierwszym spośród nowych słowników, będących niejako łącznikiem ze starszym okresem, jest najnowsze wydanie słownika *Timočki dijalekatski rečnik*³ autorstwa Jakšy Dinicia (Динић 2008). Wydany przez Instytut Języka Serbskiego SANU w serii *Monografije*, słownik typu dyferencjalnego jest kontynuacją i zwieńczeniem prac podjętych już pod koniec lat 80. XX wieku. Podstawą słownika są publikowane w latach 1988–1992 słowniki gwary timockiej (Динић 1988, Динић 1990, Динић 1992). Obecne, liczące 922 stron, wydanie zawiera dwa razy więcej haseł, czyli około 25 tys. leksemów. Jest to wzorcowy słownik, przygotowany zgodnie z metodologią stosowaną w SDZb – hasła i materiał ilustracyjny z gwar lub literatury ustnej są akcentowane, istnieje pełny opis gramatyczny, składniowy i leksykalny.

W przeciwieństwie do niżej wymienionych słowników gwar miast lub wsi, Momčilo Zlatanović jest autorem dwóch słowników z Serbii południowej, które opisują większy obszar. W 2008 r. ponownie wydał *Rečnik govora južne Srbije* (Златановић 2008), który na 489 stronach prezentuje około 10 tys. akcentowanych haseł, z pełnym opisem gramatycznym i semantycznym oraz materiałem ilustracyjnym. Nowe, uzupełnione wydanie słownika, pojawiło się 3 lata później jako *Rečnik govora juga Srbije* (Златановић 2011). To 559 stron i ponad 10 tys. haseł zanotowanych z okolic Vranja, Pčinji, Poljanicy, Preševskiej Moravicy, Grdeličkiej klisury, Vlasiny i Crnej Travy, a także ze źródeł pisanych⁴. Słownik został także wprowadzony do Internetu pod adresem: www.vranje.co.rs. M. Zlatanović zajmował się także analizą turcyzmów w gwarach Serbii Południowej, a rezultaty swoich badań opublikował w artykułach naukowych na początku lat 80.

Kolejne słowniki prezentują przede wszystkim gwary mniejszych obszarów – miast lub wsi. Słownictwo gwary Pirotu należącej do grupy timocko-lużnickiej, zostało już raz opracowane w 1987 r. (Живковић 1987), a ponownie się

³ Gwary timockie obejmują obszar między granicą serbsko-bułgarską (na wschodzie), rzekami Timok i Nišava oraz górami Svrljiške planine (na południu), rzeką Grliška reka (na północy) oraz szczytem Tresibaba pod Zaječarem (na zachodzie).

⁴ Książka *Putopis Hadži-Ante Kalimanca* z drugiej połowy XIX w. jest przykładem gwary Vranja – *vranjskiej čaršiji*, która w pierwszej połowie XIX w. była bilingwalna – serbsko-turecka.

nim zajął Tomislav Panajotović, autor *Leksikonu Pirota*, który wydał *Rečnik pirotskog govora* (Панайотовић 2010). Na 144 stronach prezentuje opracowane fachowo około 2 tys. leksemów. W 2014 r. ukazał się długo wyczekiwany dwutomowy słownik Dragoljuba Zlatkovicia, etnografa i byłego pracownika lokalnego Muzeum Ponišavlja (Златковић 2014). *Rečnik pirotskog govora* obejmuje gwary z terenu gminy Pirot i stanowi jeden z najobszerniejszych słowników tego typu w Serbii.

Leksykę gwar należących do dialektu timocko-prizreńskiego regularnie prezentuje czasopismo SDZb. W 2004 r. wydało ono słownik Vlastimira Jovanovicia *Rečnik sela Kamenica kod Niša* (Јовановић 2004), a w 2007 r. dodatek do niego (Јовановић 2007). Obydwa słowniki zawierają łącznie ponad 15 tys. wyrazów. W międzyczasie opublikowano słownik Radmili Žugić – *Rečnik jablaničkog kraja* (Жугић 2005) z wyborem tekstów gwarowych z terenu na zachód od miast Leskovac i Lebane, wzdłuż rzeki Jablanica. Słownik zawiera 9 tys. haseł (w tym dość bogaty materiał onomastyczny). W końcu, w 2010 r. pojawił się wielki słownik miasta Crna Trava i okolicy, którego gwara należy do torlackiej grupy svrljiško-zaplanjskiej. *Crnotravski rečnik* zawiera ponad 20 tys. haseł na ponad 1000 stronach (Стојановић 2010).

Poza pracami *stricte* naukowymi, pojawiło się także kilka słowników amatorskich, czasem w formie poradników językowych lub podręczników do nauki gwary. Do takich właśnie należy książka Nikoli Stankovicia *Govorite li prekopčelački? Rečnik govora meštana iz okoline Caričinog Grada*, zawierająca około 3 tys. haseł ekscerpowanych ze słownika Leskovaca i Jablanicy (Станковић 2012). Charakter minileksykonu gwary miejskiej ma książka Vranjski bez muku u 25 lekcije. *Vranjsko-srpski rečnik* Radmila Milovanovicia, wydany dwukrotnie w Vranju (Миловановић 2005 i 2006). Poza tytułowymi lekcjami gwary miejskiej, książka zawiera 30-stronicowy słowniczek gwary Vranja. O specyficznym statusie gwary miejskiej Vranja⁵ świadczy kolejny słowniczek – *Vranjski rečovnik. Rečnik varoši Vranje. Vranjsko-srpski (kadimlijski)* (Ђорђевић 2013), który prezentuje żargon miejski Vranja z przełomu XIX i XX w. (około 600 wyrazów). Co ciekawe, autorami tych ostatnich pozycji są emerytowani wojskowi.

Region pojawia się w sieci w postaci kilku niewielkich słowniczków gwarowych, np. *Nišlijski rečnik, Narodni govor i reči iz Vlasotinačkog kraja* oraz *Šopski rečnik*⁶.

⁵ Gwara miejska Vranja obecna jest także w literaturze serbskiej, np. w powieściach Borisava Stankovicia.

⁶ Adresy słowników: <http://www.bastabalkana.com/2012/06/nislijski-recnik-reci-i-objasnjenja-govora-i-dijalekta-iz-nisa-i-juzne-srbije/>, <http://www.vokabular.org/forum/index.php?topic=1544.10;wap2>, http://muzejcaribrod.blogspot.com/p/blog-page_30.html (dostęp: 10.11.2014).

Opisem sąsiadującej z dialektami torlackimi gwarą Metochii zajął się słownik Milety Bukumiricia, *Rečnik govora severne Metohije* (Букумирић 2012), wydany przez Instytut Języka Serbskiego SANU. To jeden z niewielu serbskich gwarowych słowników niedyferencjalnych, profesjonalnych, który na 704 stronach prezentuje ponad 10 tys. haseł z gwary należącej do starszostokawskiego dialektu kosowsko-resawskiego. Uzupełnieniem danych gwarowych z Metochii jest, wydany także w serii Monografije, ponad 400-stronicowy, słownik turcyzmów w południowej części tego regionu, w gwarze Prizrenu – *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru. Na materijalu iz rukopisne zbirke reči Dimitrija Čemerikića*⁷ (Петровић 2012). Jego autorką jest Snežana Petrović, pracująca w zespole opracowującym *Słownik etymologiczny języka serbskiego*. Słownik oparty jest na rękopiśmiennym zbiorze Dimitrija Čemerikicia zawierającym dane gwary Prizrenu z pierwszej połowy XX w. i obejmuje 1667 haseł. Jest to wydawnictwo wyjątkowe w Serbii – to w zasadzie słownik etymologiczny zapożyczeń w serbskiej gwarze miejskiej Prizrenu, z bogatym, nie tylko słowiańskim, materiałem porównawczym.

Do końca XX w. dość mizernie prezentowała się leksykografia gwarowa dotycząca Wojwodiny. Poza monografiami opisującymi określone pola semantyczne (np. *Terminologija kuće i pokućstva u Vojvodini*, *Vojvođanska kolarška terminologija*, *Pastirska terminologija Srema*, *Pčelarska terminologija na području Vojvodine*) oraz opracowań gwar w czasopismach (np. „Prilozi proučavanju jezika” i „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku”), brak było porządných, fachowych słowników⁸. Dopiero w roku 2000 Wojwodina doczekała się wielkiego, fundamentalnego wręcz dzieła, będącego rezultatem wieloletnich badań nad serbskimi gwarami tego okręgu. W ciągu 10 lat, w 10 tomach ukazywał się *Rečnik srpskih govora Vojvodine*, największe leksykograficzne przedsięwzięcie gwarowe w Serbii, przygotowywane pod redakcją zasłużonego dialektologa, Dragoljuba Petrovicia (Петровић 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009 i 2010)⁹. To ze wszech miar dzieło wielkie, wzorowo zredagowane i przygotowane według najlepszych wzorów leksykograficznych, przejrzyste i bogate w informacje. Zawiera ono precyzyjne zapisy fonetyczne wyrazów hasłowych i ich wariantów, akcentuację, informację

⁷ To przeredagowana praca doktorska Snežany Petrović pt. *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru*, obronionej 28 września 2006 r. w Belgradzie.

⁸ Wyjątkiem był słownik Marka Peicia *Rečnik govora Bačkih Bunjevaca* wydany w 1990 r. w Macierzy Serbskiej. Był to także pierwszy słownik w nowo powstałej serii słowników dialektologicznych tej instytucji naukowo-kulturalnej. Materiał leksykalny dla tego słownika wyodrębniono z materiału gromadzonego na potrzeby *Rečnika srpskih govora Vojvodine*.

⁹ W pracach nad słownikiem, poza redaktorem Dragoljubem Petrovićem, uczestniczyli: Svetlana Varenika (Svetlana Malin-Đuragić), Dejan Miloradov, Katarina Sunajko, Ivana Čelić (Ivana Crnjak), Sanja Radojčić, Biljana Babić i Kaća Sunajko.

gramatyczną i składniową, szczegółowo opracowaną semantykę, frazeologię, podanie źródeł. Nie jest to słownik typu dyferencjalnego, lecz obejmuje całość leksyki zanotowaną od informatorów-autochtonów reprezentujących wszystkie gwary serbskie z Wojwodiny należące do dialektu szumadyjsko-wojwodińskiego oraz, w dużo mniejszym stopniu, smederevsko-vršackiego. Prace nad zbieraniem materiału rozpoczęto na przełomie lat 70. i 80. XX wieku. W 1980 r. stworzono Zakład Dialektalnego Słownika Wojwodiny, gromadzący kartotekę gwar wojwodińskich, a w roku 2000 rozpoczęto wydawanie tego monumentalnego dzieła liczącego ponad 2000 stron i ponad 40 tys. haseł.

Pozostałe opracowania słownictwa wojwodińskiego są przykładem amatorskich opracowań leksyki. Do takich należą słowniki: Gordany Jovanov, *Rečnik Srba u Banatu* (Јованов 2005) obejmujący około 1300 haseł serbskiego Banatu oraz Radojki Vrtipraški-Kuvizić, *Govor Mokrincana; Mokrinski rečnik* (Врטיפашки-Кувизић 2013), który poza opisem gwary i zwyczajów banatskiej wsi, prezentuje ponad 3 tys. wyrazów. Popularnym słowniczkim wojwodińskim i minileksykonem kultury Wojwodiny jest książeczka Sonji Bajandićevej Jovanović, *Teraj kera, lutka moja bela: vojvođanski rečnik za panonce-početnike*, która w 2011 r. wyszła w trzecim, poszerzonym do 141 stron, wydaniu (Баяндићева Јовановић 2011)¹⁰. Większość z ponad 3000 haseł dotyczy tradycyjnych pojęć związanych z kulturą i historią Wojwodiny i Nowego Sadu. Jako ciekawostkę można wymienić stworzony przez 16-latkę, Nikolę Josimovicia, słowniczek gwary Dolnego Sremu – *Moje čekmeže: rečnik mesnog govora* (Јосимовић 2010), który zawiera ok. 400 wyrazów.

Z Wojwodiny pochodzi także słownik gwary wojwodińskich Chorwatów, *Zaboravljeni rječnik: govor golubinačkog kraja* (Žarković 2009), napisany przez Iliję Žarkovicia, pisarza z wsi Golubinci w Sremie (w osadzie mieszkało niegdyś 40% Chorwatów – Szokców). Słownik zawiera około 2 tys. haseł i prezentuje leksykę ginącej już w tym rejonie gwary należącej do dialektu starosztokawskiego, ikawskiego slawońskiego (gwary szokackie).

Nadzwyczaj mało opracowań leksykograficznych mają gwary Serbii centralnej i zachodniej, należące do dialektu szumadyjsko-wojwodińskiego. W 2014 roku nakładem belgradzkiego wydawnictwa *Službeni glasnik* ukazał się słownik prezentujący gwary z okolic Užice – *Rečnik užičkog govora* Ratomira Cvijeticia (Цвијетић 2014). Ostatnimi z opracowań leksyki centralnej Serbii są *Rečnik govora trsteničkog kraja* Dragiшы Trošicia (Трошић 2014). Słownik zawiera 11 tys. haseł z gwar zachodniej Serbii (Užice, Zlatibor, Požega, Kosjerić, Priboj, Prijepolje, Nova Varoš, Bajina Bašta, Ivanjica, Arilje). Leksykę okolic miasta Arilje prezentuje amatorski słownik pod tytułem

¹⁰ Pierwsze wydanie słownika pochodzi z 2003 r. (Баяндићева Јовановић 2003), a drugie – z 2007 r. (Баяндићева Јовановић 2007).

Viđelo našeg jezika (rečnik manje poznatih reči, poslovice i izreke iz ariljskog kraja), który wydał oczarowany przedstawianym regionem Petar Vučićević (Вучићевић 2011). Leksykę gwarę regionu Mačva, na 387 stronach i w ponad 5 tys. haseł, przedstawiła Anđelka Lazić w słowniku *Grada za Rečnik govora Mačve* (Lazić 2008). Wydany w LVIII numerze SDZb słownik Kaczerów *Iz leksike Kačera* (Петровић, Капустина; 2011) zawiera około 7 tys. haseł należących do gwar centralnej Szumadii.

W Serbii wydano także kilka słowników gwar Serbów mieszkających poza granicami Serbii. Tego typu słowniki gwar serbskich spoza Serbii najczęściej wydawane były nakładem towarzystw ziomkowskich, których członkowie, w wyniku działań wojennych i przymusowych przesiedleń, czystek etnicznych, znaleźli się na terenie Republiki Serbii. Słowniki opisują serbskie gwary w Bośni lub Chorwacji, w regionach, które obecnie mają zupełnie inną strukturę etniczną. Pierwszym z nich jest amatorski słownik gwarę Kordunu w centralnej Chorwacji, *Rječnik srpskog govora Korduna*, (Бућан 2011). Jego autor, Boško Bućan, na 383 stronach prezentuje gwarę Serbów osiedlanych już od XVII w. na dawnym Pograniczu Wojskowym, co w znacznym stopniu wpłynęło na pochodzenie słownictwa. Słownik zawiera ponad 5 tys. leksemów, wśród których wyróżnia się duża liczba germanizmów (zapożyczona w czasie istnienia Pogranicza) oraz, nieco mniejsza, grupa turcyzmów, przeniesiona jeszcze z regionów południowych. Drugi słowniczek, także amatorski, *Rječnik ličkog govora* (Стојаковић, Мандарић 2013), opisuje gwarę z gminy Gospić w Lice (Chorwacja) i zawiera około 5 tys. wyrazów.

Słownik Ilii Pavlovicia *Rječnik govora Srba Posavine i Semberije* (Павловић 2008), opisuje gwarę z obszaru północno-wschodniej Bośni (okolice miejscowości Brčko), z obszaru nowosztokawskiego ijekawskiego dialektu wschodnio-hercegowińskiego. Słownik zawiera ponad 5 tys. wyrazów. Ostatnim, i jedynym profesjonalnie przygotowanym, jest słownik Steva Dalmacji pod tytułem *Rječnik govora Potkozarja* (Далмација 2004), przedstawiający materiał gwarę regionu Potkozarje, w północno-zachodniej części Republiki Serbskiej, koło Banja Luki (gwarą ijekawska należąca do dialektów zachodnio-bośniackich). Słownik zawiera 8500 haseł na ponad 300 stronach.

Wyjątkowym jest wydany w Bośni słownik opisujący dialekt języka bośniackiego z Sandżaku – regionu na pograniczu Serbii i Czarnogóry. *Sandžački rječnik* Džavida Begovicia i Šefki Begović-Ličiny (Begović, Begović-Ličina 2012) zawiera ponad 10 tys. leksemów. To nowość w leksykografii bośniackiej, bo po raz pierwszy przedstawia sandżacki dialekt języka bośniackiego z terenu Serbii.

SŁOWNIKI GWAROWE Z CZARNOGÓRY

Leksykografia gwarowa w Czarnogórze zawsze stała na wysokim poziomie, czego świadectwem jest pokaźna liczba monografii plemion i gwar wydawanych przez cały XX wiek. Ta niewielka republika przez wiele lat była jednym z najlepiej opisanych dialektalnie regionów w Jugosławii. Z końca XX wieku pochodzi kilka słowników, spośród których najciekawsze to 2-tomowy *Uskočki rječnik* (Станић: 1990–1991) oraz *Iz leksike Vasojevića, Rječnik govora Prošćenja (kod Mojkovca)* i *Rječnik Zagarača* (Стијовић: 1990, Вујичић: 1995, Ђупић, Ђупић: 1997). Zarówno dawniej, jak i po roku 2000 słowniki niemal po równo opisywały gwary dialektu starosztokawskiego (zetsko-sjenicki) i nowosztokawskiego (wschodnio-hercegowiński). Najnowsze ożywienie działalności leksykograficznej (kilkanaście dużych słowników gwar w państwie zaledwie 620-tysięcznym) związane jest z emancypacją i promocją najnowszego eksserbsko-chorwackiego języka czarnogórskiego, któremu w ostatnich latach przewodzi Instytut Języka i Literatury Czarnogórskiej z Podgoricy, wydawca kilku nowych słowników gwarowych. Materiał w nich zgromadzony ma się zapewne stać podstawą przyszłego słownika czarnogórskiego języka literackiego.

Najobszerniejsze, najbardziej profesjonalne i z najdłuższą tradycją jest jednak wydawnictwo Czarnogórskiej Akademii Nauk i Sztuk, a gromadzony przez nią materiał leksykalny i wydawane słowniki gwarowe miały być (są) podstawą przyszłego wielkiego *Słownika gwar czarnogórskich* lub *Słownika serbskich gwar Czarnogóry*. Ostatnio jednak media czarnogórskie informowały, że projekt ten zmienił swą nazwę na *Słownik języka czarnogórskiego*¹¹. CANU wydała 3 słowniki typu dyferencjalnego, pod redakcją znanego językoznawcy Branislava Ostojicia. W 2010 r. ukazał się słownik Jeleny Bašanović-Čečović, *Rječnik govora Zete* (Башановић-Чечовић 2010), opisujący gwary z terenu między dolnym biegiem rzeki Morača a Jeziołem Skadarskim. Profesjonalnie przygotowany słownik obejmujący 413 stron zawiera ponad 5 tys. wyrazów z gwar południowo-wschodniej Czarnogóry, należące do dialektów staroczarnogórskich, dwuakcentowych. Drugim ze słowników jest *Rječnik govora okoline Mojkovca* Danijeli Ristić (Ристић 2010), prezentujący leksykę obszaru na prawym brzegu rzeki Tara (wschodnia Czarnogóra),

¹¹ Jak podają media (<http://www.vijesti.me/tv/canu-objavila-prvi-dio-rjecnika-crnogorskog-narodnog-i-književnog-jezika-882902>, dostęp: 25.04.2016), na początku 2016 roku ukazał się pierwszy tom *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika* (Рјечник 2016). Na 500 stronach przedstawiono 12 tys. haseł (w tym 3500 dialektyzmów) na litery A, Б, В. Leksyka eskcerpowana była z dzieł XIX- i XX-wiecznych pisarzy czarnogórskich, słowników dialektalnych, leksykonów, kodeksów prawnych i innych dzieł poświęconych językowi i kulturze Czarnogóry. Słownik, wydawany równolegle w alfabecie łacińskim i cyrylickim, ma składać się z ośmiu tomów i obejmować około 90 tys. haseł.

niegdyś znanego centrum górniczego. Słownik zawiera około 3,5 tys. haseł gwary z dialektu wschodniohercegowińskiego. Słownictwo tego samego dialektu prezentuje trzeci słownik wydany przez CANU i imponujący rozmiarami – *Rječnik nikšićkog kraja*, którego autorem jest Ljubomir Đoković (Ђоковић 2010). Słownik zawiera leksykę gwary Nikšicia (dialekt wschodnio-hercegowiński) oraz wyekscerpowaną z dzieł pisarza Božidara Đokovicia. Na prawie 700 stronach dzieło przedstawia aż 20 tys. wyrazów i 300 frazeologizmów. To zwielokrotniona i profesjonalna kontynuacja starszego, wydanego w 2005 r., słownika *Govorni dragulji Nikšićkog kraja* (Ђоковић 2005)¹². Kolejnym prezentującym leksykę dialektu wschodniohercegowińskiego ze wsi Bezuje jest wydany w LI numerze SDZb słownik Svetozara Gagovicia, *Iz leksike Pive (selo Bezuje)* (Гаговић 2004). Zawiera on około 7 tys. wyrazów.

Od kilku lat na polu popularyzacji języka czarnogórskiego aktywnie działa Instytut Języka i Literatury Czarnogórskiej w Podgoricy, kierowany przez językoznawcę montenegrystę Adnana Ćirgicia, od września 2014 r. także dziekana Wydziału Języka i Literatury Czarnogórskiej w Cetinje. Sam Ćirgić wydał dwa własne słowniki gwarowe, obydwa z obszaru dialektu staroczarnogórskiego. Pierwszym z nich jest licząca ponad 2 tys. wyrazów praca o gwarze mużulmanów z Podgoricy – *Rječnik govora podgoričkih muslimana* (Ćirgić 2007). Słownik obejmuje słownictwo gwary staropodgorickich mużulmanów, w których języku widoczne są silne wpływy gwary prawosławnych sąsiadów oraz języka albańskiego. Drugim jego słownikiem jest *Rječnik njeгуškoga govora* (Ćirgić 2009), przedstawiający gwarę słynnego plemienia Njeгуšów między Boką Kotorską a Katunską Nahiją¹³, którego gwara należy do grupy podlovćenskich gwar staroczarnogórskich, przejściowych, ze sporą liczbą romanizmów. Słownik zawiera ponad 4 tys. wyrazów.

W serii *Biblioteka Lexicographia* Instytutu Języka i Literatury Czarnogórskiej ukazały się słowniki gwar dialektów staroczarnogórskich, między innymi kolejny słownik plemienia Njeгуšów, *Njeгуški rječnik* (Otašević 2012). Jego autor, Dušan Otašević, w 1999 r. wydał monografię *Njeгуši kroz vreme*, w której znalazł się mały słowniczek tej gwary (Оташевић: 1999). Słownik z 2012 r. zawiera około 3500 wyrazów. W tym samym roku ukazał się słownik Branka Jokicia pod tytułem *Rječnik veličkoga govora* (Jokić 2012). To niewielki słownik gwary wsi Velika na wschodzie Czarnogóry, należącej do dialektu staroczarnogórskiego, zawierający ponad 2 tys. wyrazów.

¹² Niewielki, tym razem amatorski, słownik zawiera głównie leksykę wyekscerpowaną z prozy wspomnianego już Božidara Đokovicia, piszącego w lokalnej gwarze wsi Jasenovo Polje, koło Nikšicia. Słownik zawiera około 10 tys. haseł, a także dodatkowy materiał onomastyczny.

¹³ Njeгуši to plemię znajdujące się między Cetinjem, Budwą i Kotorem, u stóp góry Lovćen. Stąd pochodzili słynni władcy – władcy Czarnogóry w XVIII i XIX w.

Kontynuacją wieloletnich badań nad gwarą miasta Rožaje jest już trzecie, poszerzone, wydanie słownika Ibrahima Hadžicia *Rječnik rožajškoga govora. Građa za rječnik narodnoga govora s jezičkim karakteristikama stanovništva* (Hadžić 2013). Najnowsze wydanie, liczące 568 stron, zawiera ponad 6 tys. haseł bez określenia akcentów (to świadomy zabieg autora) z gwary należącej do dialektu zetsko-sjenickiego, ze sporą liczbą ekawizmów i turcyzmów. Do słownika dołączono płytę CD z zapisem rozmów z autochtonami z lat 70. XX wieku¹⁴. Dzięki temu słownikowi miasto Rožaje na granicy z Serbią jest jednym z nielicznych miast w Czarnogórze, które posiada słownik swojej gwary.

W 2013 roku pojawił się słownik autorstwa Ibrahima Rekovicia – *Rječnik plavsko-gusinjskog govora* (Reković 2013), który na 405 stronach zawiera około 5 tys. wyrazów z obszaru Plavu i Gusinja w południowo-wschodniej Czarnogórze¹⁵. Najnowszym wydawnictwem Instytutu jest słownik „osmanizmów” w gwarze z okolic Baru nad Adriatykiem: *Rječnik osmanske leksike barskoga kraja* (Šlaković 2013). Sead Šlaković prezentuje około 3 tys. osmanizmów, czyli głównie turcyzmów, ale też albanizmów i romanizmów, zapożyczonych w okresie panowania Turków Osmańskich.

Kolejne dwa słowniki gwar zaliczanych do dialektu staroczarnogórskiego wydano w Belgradzie. Liczący 2,5 tys. haseł słownik jest dodatkiem do monografii o wsi Spič na wybrzeżu czarnogórskim, między Barem a Petrovacem, który napisali wspólnie Momčilo Popović i Dragoljub Petrović, *O govoru Spiča* w numerze LVI SZDb (Поповић, Петровић 2009). Nakładem belgradzkiego wydawnictwa Prosveta ukazał się *Rječnik vasojevičkog govora* Vuka Boričicia Tivranskiego (Боричић Тиврански 2002). To drugi, po *Iz leksike Vasojevića* (Стијовић: 1990), słownik gwary plemienia Vasojevićów ze wschodniej Czarnogóry. Tym razem jest to wydanie obszerniejsze, zawierające około 12 tys. wyrazów. Słownik jest dość dobrze opracowany, ale autor ma spore problemy z trafnym oznaczeniem miejsca akcentu.

O zapożyczeniach w języku czarnogórskim pisał Branko Šoć, kontynuując starsze badania nad romanizmami w gwarach wybrzeża czarnogórskiego¹⁶. Książka Šoćia doczekała się dwóch wydań, nieznacznie się różniących między sobą. Pierwsza książka dotyczy części kontynentalnej Czarnogóry: *Romanizmi i grecizmi u crnogorskom jeziku. Kontinentalni dio Crne Gore* (Шоћ 2002), a druga już całości języka czarnogórskiego: *Romanizmi i grecizmi u crnogorskom*

¹⁴ Pierwsze wydanie słownika pojawiło się w dwóch częściach w czasopiśmie *Rožajski zbornik* nr 9 i 10 pod tytułem *Rečnik lokalizama i arhaizama narodnog govora rožajškog kraja*, (Hadžić 2000, 2001), a drugie, poszerzone i liczące około 4 tys. wyrazów, w wydaniu lokalnego Centrum kultury (Hadžić 2003).

¹⁵ Według mediów, autor – malarz i pisarz z Plava, już przygotowuje nowe, uzupełnione o ponad 1000 haseł, wydanie słownika.

¹⁶ Porównaj na przykład: Lipovac-Radulović 1997, Lipovac-Radulović 1998 i Musić 1972.

jeziku (Шоћ 2008). To drugie wydanie jest rozszerzone, o ponad 100 stron obszerniejsze i liczące 343 stron. Zawiera około 2 tys. haseł z określeniem źródła i podaniem oryginalnego wyrazu języka dawcy. W 2004 roku ukazało się także trzecie, poszerzone, wydanie słownika Vesny Lipovac-Radulović (Lipovac-Radulović 2004). Czarnogórskie gwary także znajdują się w Internecie, np. *Bokeljski rečnik*¹⁷. W 2015 roku ukazał się słownik turczyzmów w gwarze Pivy (Јојић 2015).

W końcu warto wymienić także wydany w 2002 r. w LXIX numerze SDZb słownik gwary Dubrownika, określanego w publikacji jako dialekt sztokawski, bez określeń etnicznych: *Rječnik dubrovačkog govora* (Божанић, Тривунац 2002). Podstawę słownika stanowi rękopis dubrowniczana Mihaјlo Bojanicia, pracownika sądu okręgowego w Dubrowniku. Do druku przygotowała go jego siostra Rastislava Trivunac z Niszu, wykładowca na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Prisztinie, wedle wskazówek Pavle Ivicia i przy współpracy z profesorami Slobodanem Remeticiem i Dragoljubem Petroviciem. Największą część spośród około 9 tys. leksemów pochodzi z Dubrownika i jego dzielnic.

Analizowane słowniki w przeważającej mierze prezentują wysoki poziom naukowy, także te przygotowane przez autochtonów-amatorów charakteryzują się przygotowaniem językoznawczym ich autorów lub widocznym wkładem redaktorów bądź recenzentów. Najsłabiej pod względem warsztatu leksykograficznego wypadają oczywiście te wydane własnym sumptem i poza głównymi ośrodkami naukowymi, bez pomocy fachowych dialektologów.

Zgodnie z tendencją panującą w serbskiej i czarnogórskiej leksykografii gwarowej (Boryś 2000: 153), w większości są to słowniki dyferencjalne w stosunku do słownika Vuka, w których pomija się wyrazy zapisane w jego słowniku, a odnotowuje wyłącznie te, które różnią się znaczeniem, akcentem, formą słowotwórczą *etc.* Zmniejsza to objętość słowników, ale jednocześnie utrudnia badania porównawcze zasięgów poszczególnych leksemów.

W ciągu ostatnich 15 lat zauważalna jest dynamika w tworzeniu i wydawaniu słowników gwarowych w Serbii (26 słowników) i Czarnogórze (15 słowników). Zgromadzono wielki leksykalny materiał gwarowy, z którego większość przedstawiona jest z zastosowaniem ujednoliconej metodologii stosowanej w fachowych wydawnictwach dialektologicznych (wzorem są wydawnictwa SDZb). W znaczny sposób ułatwia to badania dialektów i gwar, porównywanie wyników badań.

Pod względem pokrycia badaniami terytorium państw, można stwierdzić, że w Czarnogórze brak większych obszarów dotychczas (od połowy XX w.) nieobjętych badaniami i opracowaniami leksykografii gwarowej obydwu dialektów. Nieco gorzej wypada Serbia, która poza świetnie opracowanymi

¹⁷ Link do słownika: <http://www.njivice.co.rs/index.php/bokeljski-recnik> (dostęp: 10.11.2014).

gwarami południowo-wschodniej Serbii (torlackimi lub bałkańskosztokawskimi) oraz od niedawna Wojwodiną, ciągle pozostają słabiej opracowane gwary kosowsko-resawskie (trudne do analizy ze względu na obecną ciężką sytuację ludności serbskiej pozostałej w Kosowie lub, częściej, przesiedlonej) oraz centralne, w Szumadii. Z nadzieją należy więc patrzeć na działalność lokalnych fascynatów, a przede wszystkim instytucji naukowych, takich jak Serbska lub Czarnogórska Akademia Nauk oraz instytuty naukowe.

LITERATURA

LITERATURA PRZEDMIOTOWA

- Boryś Wiesław (2000), *Nowsze chorwackie i serbskie słowniki gwarowe*, [w:] Hanna Popowska-Taborska (red.), *Słowiańskie słowniki gwarowe*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 147–156.
- Ђупић Драго (1996), *Дијалекти*, [w:] Милорад Радовановић (уред.), *Српски језик*, Ополе: Университет Опольски, s. 159–170.
- Ивић Павле (2009), *Српски дијалекти и њихова класификација*, Слободан Реметић (прир.), Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Жуђић Радмила (2011), *Дијалекатски речници југоисточне Србије и њихова применљивост у српској лексикографији*, pozyskano z <http://novaaltera.blogspot.com/2011/04/dijalekat-ski-recnici-jugoistocne-srbije.html> [dostęp: 15.09.2014].

LITERATURA PODMIOTOWA

- Begović Džavid, Begović-Ličina Šefka (2012), *Sandžački rječnik*, Sarajevo (bez wydawcy).
- Ćirgić Adnan (2007), *Rječnik govora podgoričkih muslimana*, Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje.
- Ćirgić Adnan (2009), *Rječnik njeguškoga govora*, Cetinje–Podgorica: Matica crnogorska.
- Hadžić Ibrahim (2000–2001), *Rečnik lokalizama i arhaizama narodnog govora rožajskog kraja*, „Rožajski zbornik” 2000, t. 9; s. 83–123, „Rožajski zbornik” 2001, 10; s. 7–68.
- Hadžić Ibrahim (2003), *Rožajski rječnik. Građa za diferencijalni rječnik narodnog govora rožajskog kraja*, Rožaje: Centar za kulturu.
- Hadžić Ibrahim (2013), *Rječnik rožajskoga govora. Građa za rječnik narodnoga govora s jezičkim karakteristikama stanovništva*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Jokić Branko (2012), *Rječnik veličkoga govora*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Lipovac-Radulović Vesna (1997), *Romanizmi u Crnoj Gori. Budva i Paštrovići*, Novi Sad: MBM-plas (II wydanie).
- Lipovac-Radulović Vesna (1998), *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Novi Sad: MBM-plas (II wydanie).
- Lipovac-Radulović Vesna (2004), *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Novi Sad: MBM-plas (III wydanie poszerzone).
- Musić Srđan (1972), *Romanizmi u severozapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd: Filološki fakultet.
- Otašević Dušan (2012), *Njeguški rječnik*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.

- Reković Ibrahim (2013), *Rječnik plavsko-gusinjskog govora*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Станић Милија (1990–1991), *Ускочки рјечник*, т. I, Београд 1990; Београд 1991, т. II: Научна књига.
- Šlaković Sead (2013), *Rječnik osmanske leksike barskoga kraja*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Žarković Ilija (2009), *Zaboravljeni rječnik: govor golubinačkog kraja*, Subotica: Zavod za kulturu vojvodanskih Hrvata, 2009, s. 119.
- Бајандићева Јовановић Соња (2003), *Терај кера, лутко моја бела. Војвођански речник за панонце-почетнике*, Нови Сад: Дневник.
- Бајандићева Јовановић Соња (2007), *Терај кера, лутко моја бела. Војвођански речник за панонце-почетнике*, Нови Сад: Дневник (II poszerzone wydanie).
- Бајандићева Јовановић Соња (2011), *Терај кера, лутко моја бела. Војвођански речник за панонце-почетнике*, Нови Сад: Дневник (III poszerzone wydanie).
- Башановић-Чечовић, Јелена (2010), *Рјечник говора Зете*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Бојанић Михајло, Тривунац Растислава (2002), *Рјечник дубровачког говора*, „Српски дијалектолошки зборник” XLIX, Београд.
- Боричић Тиврански Вук (2002), *Речник васојевићког говора*, Београд: Просвета.
- Букумирић Милета (2012), *Речник говора северне Метохије*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Бућан Бошко (2011), *Рјечник српског говора Кордуна*, Београд: Завичајни клуб Кордунаша.
- Вртипрашки-Кувизић Радојка (2013), *Говор Мокринчана. Мокрински речник*, Нови Сад: СКОР.
- Вујичић Милош (1995), *Рјечник говора Проиђења (код Мојковца)*, Подгорица: Црногорска академија наука и уметности.
- Вучићевић Петар (2012), *Виђело нашег језика. Речник мање познатих речи, пословице и изреке из аришског краја*, Пожега: Свитак.
- Гаговић Светозар (2004), *Из лексики Пиве (село Безује)*, „Српски дијалектолошки зборник” LI, Београд, с. 1–312.
- Далмација Стево (2004), *Рјечник говора Поткозарја*, Бања Лука: Глас српски.
- Динић Јакша (1988), *Речник тимочког говора*, „Српски дијалектолошки зборник” XXXIV, Београд, с. 7–337.
- Динић Јакша (1990), *Додатак речнику тимочког говора*, „Српски дијалектолошки зборник” XXXVI, Београд, с. 381–423.
- Динић Јакша (1992), *Речник тимочког говора (други додатак)*, „Српски дијалектолошки зборник” XXXVIII, Београд, с. 379–586.
- Динић Јакша (2008), *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ђоковић Љубомир (2005), *Говорни драгуљи Никшићког краја. Рјечник мање познатих ријечи и други прилози*, Београд: Интерпрес.
- Ђоковић Љубомир (2010), *Рјечник никшићког краја*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Ђорђевић Срба (2013), *Врањски речовник. Речник вароши Врање. Врањско-српски (кадимлијски)*, Врање (bez wydawcy).
- Елезовић Глиша (1932–1934), *Речник косовско-метохијског дијалекта*, „Српски дијалектолошки зборник” IV (А–Њ), Београд; „Српски дијалектолошки зборник” VI (О–Ш), Београд.

- Живковић Новица (1987), *Речник пиротског говора*, Пирот: Музеј Понишавља.
- Жугић Радмила (2005), *Речник јабланичког краја*, „Српски дијалектолошки зборник” II, Београд.
- Златановић Момчило (1998), *Речник говора јужне Србије (провицијализми, дијалектизми, варваризми и др.)*, Врање: Учитељски факултет.
- Златановић Момчило (2008), *Речник говора јужне Србије*, Врање: Врањске књиге.
- Златановић Момчило (2011), *Речник говора југа Србије (провицијализми, дијалектизми, варваризми и др.)*, Врање: Аурора.
- Златковић Драгољуб (2014), *Речник пиротског говора*, т. 1, А–Њ, Београд; т. 2, О–Ш, Београд: Службени гласник.
- Јованов Гордана (2005), *Речник Срба у Банату. Изреке, клетве, псовке и остале умотворине света банатског*, Панчево: Историјски архив, Књижара Прота Васа.
- Јовановић Властимир (2004), *Речник села Каменица код Ниша*, „Српски дијалектолошки зборник” LI, Београд, с. 313–688.
- Јовановић Властимир (2007), *Додатак Речнику села Каменица код Ниша*, „Српски дијалектолошки зборник” LIV, Београд, с. 403–529.
- Јојић Радомир (2015), *Турцизми у пивском говору*, Београд: Свет књиге, Плужине: Центар за културу.
- Јосимовић Никола (2010), *Моје чекмеже. Речник месног говора*, Јаково: Ј. Јосимовић.
- Лазић Анђелка (2008), *Грађа за Речник говора Мачве*, Шабац: А. Лазић.
- Марковић Миодраг (1986), *Речник народног говора у Црној Реци*, „Српски дијалектолошки зборник” XXXII, Београд, с. 243–500.
- Марковић Миодраг (1993), *Речник народног говора у Црној Реци*, „Српски дијалектолошки зборник” XXXIX, Београд 1993, с. 149–398.
- Миловановић, Радмило (2005), *Врањски без муку у 25 лекције. Врањско-српски речник*, Врање: Врањске књиге.
- Миловановић, Радмило (2006), *Врањски без муку у 25 лекције. Врањско-српски речник*, Врање: Врањске књиге.
- Митровић Бранислав (1984), *Речник лесковачког говора*, Лесковац: Народни музеј у Лесковцу.
- Митровић Бранислав (1992), *Речник лесковачког говора*, Београд: Lenex.
- Оташевић Душан (1999), *Речник Његуша [w:] Његуши кроз вријеме (XIV–XX)*, Подгорица: Музеји и галерије Подгорице.
- Павловић Илија (2008), *Рјечник говора Срба Посавине и Семберије*, Београд: Беокућа.
- Панајотовић Томислав Г. (2010), *Речник пиротског говора*, Пирот: Pi-press.
- Петровић Драгољуб (ред.), (2001), *Речник српских говора Војводине*, свеска 1, А–Б, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.
- Петровић Драгољуб (ред.), (2002), *Речник српских говора Војводине*, свеска 2, В–Д, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.
- Петровић Драгољуб (ред.), (2003), *Речник српских говора Војводине*, свеска 3, Ђ–Ј, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.
- Петровић Драгољуб (ред.), (2004), *Речник српских говора Војводине*, свеска 4, К–Љ, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.
- Петровић Драгољуб (ред.), (2005), *Речник српских говора Војводине*, свеска 5, М–Њ, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.
- Петровић Драгољуб (ред.), (2006), *Речник српских говора Војводине*, свеска 6, О–Пољупчић, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.
- Петровић Драгољуб (ред.), (2007), *Речник српских говора Војводине*, свеска 7, Поључићи–Рзати, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.

- Петровић Драгољуб (ред.), (2008), *Речник српских говора Војводине*, свеска 8, Рибa–С, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.
- Петровић Драгољуб (ред.), (2009), *Речник српских говора Војводине*, свеска 9, Т–Ф, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.
- Петровић Драгољуб (ред.), (2010), *Речник српских говора Војводине*, свеска 10, Х–Ш, Нови Сад: Матица српска, Тиски цвет.
- Петровић Драгољуб, Капустина Јелена (2011), *Из лексике Качера*, „Српски дијалектолошки зборник” LVIII, Београд, с. 1–336.
- Петровић Снежана (2012), *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерикућа*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Поповић Момчило, Петровић Драгољуб (2009), *О говору Спича: Из лексике*, „Српски дијалектолошки зборник” LVI, Београд, с. 91–165.
- Ристић Данијела (2010), *Рјечник говора околине Мојковца*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Рјечник црногорског народног и књижевног језика* (2016), књ. 1: А–В, ред. Јелена Башановић-Чечовић, Рајка Глушица, Данијела Радојевић, Сања Шубарић, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Станковић, Никола (2012), *Говорите ли прекопчелачки? Речник говора мештана из околине Царичиног Града*, Београд : Културно-просветна заједница Србије.
- СТИЈОВИЋ РАДА (1990), *Из лексике Васојевића*, „Српски дијалектолошки зборник” XXXVI, Београд.
- СТОЈАКОВИЋ АНКА, МАНДАРИЋ ЈОВАН (2013), *Рјечник личног говора*, Београд: А. Стојаковић: Ј. Мандарић.
- СТОЈАНОВИЋ РАДОСАВ (2010), *Црнотравски речник*, „Српски дијалектолошки зборник” LVII, Београд.
- ТОМИЋ МИЛЕ (1989), *Речник радимског говора*, „Српски дијалектолошки зборник” XXXV, Београд.
- ТРОШИЋ ДРАГИША (2014), *Речник говора трстеничког краја (архаизми, локализми, варваризми и др.)*, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија”.
- ЋУПИЋ ДРАГО, ЋУПИЋ ЖАРКО (1997), *Речник говора Загарача*, „Српски дијалектолошки зборник” XLIV, Београд.
- ЏВИЈЕТИЋ РАТОМИР (2014), *Речник ужичког говора*, ред. Милорад Симић, Београд: Службени гласник, Ужице: Учитељски факултет.
- ШОЋ БРАНКО Ј. (2002), *Романизми и грецизми у црногорском језику. Континентални дио Црне Горе*, Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе.
- ШОЋ БРАНКО Ј. (2008), *Романизми и грецизми у црногорском језику*, Цетиње-Подгорица: Црногорски културни круг, Црногорски културни форум, Парламент младих Црне Горе (II poszerzone wydanie).

SERBIAN AND MONTENEGRIN DIALECT DICTIONARIES AFTER 2000

After 2000, there has been a dynamic development in the field of Serbian and Montenegrin subdialect dictionaries, which has resulted in the publication of 40 new titles. A very large amount of relevant lexical material has been assembled, the majority of which has been presented with the use of a unified methodology applied by specialized dialectological publishers. These factors have resulted in an increase in the lexical material useful in the comparative studies into dialects and subdialects. The greatest lexicographic achievement has undoubtedly

been the 10-volume *Rečnik srpskih govora Vojvodine* [*Dictionary of Serbian Dialects in Vojvodina*], edited by Professor Dragoljub Petrović.

As far as the territorial distribution of research is concerned, the largest portion of studies covers the area of Montenegro. In Serbia, besides thoroughly researched subdialects of the south-eastern part of the country and, recently, Vojvodina, there are still relatively poorly explored subdialects of Kosovo-Resava and Šumadija. This situation is likely to improve owing the activity of research institutions: Serbian Academy of Sciences and Arts, Montenegrin Academy of Sciences and Arts, research institutes, as well as journals, especially *Srpski dijalektološki zbornik* [*Serbian Dialectology Collection*].

Irena Maryniakowa

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
maryniakowa@wp.pl

OPRACOWANIE LEKSYKI GWAROWEJ PODLASIA W INSTYTUCIE SLAWISTYKI PAN

Słowa kluczowe: Podlasie, badania dialektologiczne, leksyka gwarowa.

Keywords: Podlasie, dialectological research, dialect vocabulary.

Struktura etniczna wschodnich ziem Polski jest dość skomplikowana. Od wieków ma tu swoje siedziby ludność zachodnio- i wschodniosłowiańska, bałtycka, tatarska. Współczesny obraz zamieszkującej tu ludności kształtowało zarówno wielokierunkowe dawne osadnictwo, jak również przesiedlenia wynikające ze zmiennej przynależności państwowej, podziały administracyjne, działania wojenne, wyniszczające choroby. Jest to dziś pogranicze wielojęzyczne – miejsce styku gwar słowiańskich (polskich, białoruskich, ukraińskich) z litewskimi. W Augustowskim i Suwalskim znajduje się enklawa Rosjan-staroobrzędowców posługujących się gwarą rosyjską. Tereny w okresie późniejszym nazywane Podlasiem w XI wieku znajdowały się w składzie Rusi Kijowskiej, potem w księstwie wołyńskim. W XIII–XV wieku były obszarem spornym pomiędzy Mazowszem a Litwą. Województwo podlaskie zostało wyodrębnione z województwa trockiego w 1513 roku. W jego skład weszły ziemie: bielska, drohicka, mielnicka, brzeska, kamieniecka i kobryńska. Po Unii Lubelskiej w 1569 roku województwo podlaskie z Drohiczyńem weszło w skład Korony, a województwo brzeskie z Kobryniem pozostało w Wielkim Księstwie Litewskim. Po rozbiorach od 1807 roku obwód białostocki przeszedł do zaboru rosyjskiego, pozostałą część włączono do Księstwa Warszawskiego, a w 1815 roku do Królestwa Polskiego.

Po II wojnie światowej na północnym wschodzie w granicach kraju znalazł się jedynie skrawek dawnego obszaru Polski – Podlasie, kraina będąca historycznym pograniczem osadnictwa zachodniosłowiańskiego (mazowieckiego), wschodniosłowiańskiego (ruskiego) i bałtyckiego, a w dalszych dziejach, miejscem osiedlenia się Rosjan staroobrzędowców – uciekinierów przed religijnymi prześladowaniami w ojczyźnie – Rosji oraz Tatarów (zamieszkających w Kruszyńnianach i Bohonikach od XVII wieku).

Od roku 1999 województwo podlaskie obejmuje północno-wschodni obszar Polski. Poza terenem historycznie przypisywanym Podlasiu włączono

do niego Suwalsko-Sejneńskie i Augustowskie na północy oraz ziemię łomżyńską na zachodzie. Jego południową granicą jest Bug, nie obejmuje zatem południowych obszarów dawnego Podlasia.

W 1953 roku grupa naukowców wykształconych w Drugiej Rzeczypospolitej postanowiła zbadać mowę zamieszkującej te ziemie ludności w całym jej ówczesnym zróżnicowaniu. Wtedy to w warszawskim Instytucie Polsko-Radzieckim powstały Pracownie Języka Rosyjskiego, Języka Białoruskiego i Języka Ukraińskiego, które w 1957 roku włączono do Zakładu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk kierowanego przez prof. Zdzisława Stieberta. Pracownią Języka Rosyjskiego kierował prof. Anatol Mirowicz, Pracownią Języka Białoruskiego – prof. Antonina Obrębska-Jabłońska, Pracownią Języka Ukraińskiego – prof. Przemysław Zwoliński. Temat ten w sposób naturalny wpisał się w tok badań gwarowych różnych obszarów pogranicznych systematycznie prowadzonych w Zakładzie Słowianoznawstwa PAN.

Z obecnej perspektywy wyraźnie widać, jak wielkie znaczenie miało podjęcie w latach 50. ubiegłego wieku trudu utrwalenia stanu istniejących wówczas gwar i jak dalekowzroczni byli nasi profesorowie. Obraz języka, w wyniku postępujących zmian cywilizacyjnych po II wojnie światowej i przełomu XX i XXI wieku, uległ dużej przemianie i materiał wówczas zapisany ma obecnie wartość uniwersalną. Dla obszaru tak zróżnicowanego etnicznie i gwarowo jak Podlasie materiał zebrany w połowie ubiegłego wieku może być długo podstawowym źródłem wiedzy o przeszłości ludzi tu mieszkających i skomplikowanej historii tych ziem.

GWARY WSCHODNIOŚLOWIAŃSKIE

Rejestrowanie mowy ludności autochtonicznej posługującej się gwarą wschodniosłowiańską na Białostocczyźnie zainicjowała w Instytucie Polsko-Radzieckim w 1955 roku prof. Antonina Obrębska-Jabłońska. Jako naukowy przewodnik badań służyła publikacja Władysława Kuraszkiewicza (Kuraszkiewicz 1939: 104–120).

W latach 1958–1963 trwały intensywne prace terenowe, prowadzone w celu opracowania *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, skupiające się na bardzo zróżnicowanej geograficznie leksyce wschodniosłowiańskiej. Weryfikacji zapisów dokonano w latach 1971–1974. Materiał językowy zapisywała duża grupa osób w 114 wsiach na terenie województwa białostockiego, według kwestionariusza zawierającego około 1700 pytań zgrupowanych w 24 działach tematycznych. Powstała kartoteka zawierająca niepowtarzalny materiał, który odzwierciedla dawny stan gwar. Z upływem czasu zmieniały się bowiem warunki życia ludzi i warunki funkcjonowania języka, szczególnie w sytuacji, gdy stawał się on środkiem porozumiewania

już tylko w gronie rodzinnym lub sąsiedzkim. Kartoteka sporządzona w latach 70. ubiegłego wieku, przechowywana i zdigitalizowana w Instytucie Slawistyki PAN, zawiera dziś unikatowy materiał historyczny.

Rozpoczęty przez prof. Obrębską-Jabłońską *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, w którym metodą geografii lingwistycznej są przedstawione najważniejsze cechy gwar wschodniosłowiańskich – białoruskich, mieszanych i na południu ukraińskich – północno-wschodniego Podlasia, dawnego województwa białostockiego, obejmuje szereg tomów:

a) Tomy I–III poświęcone są faktom z zakresu fonetyki, akcentuacji, fleksji i wybranym zagadnieniom dotyczącym poszczególnych wyrazów. Ukazują one ukształtowany w ciągu wieków system dialektu wschodniosłowiańskiego na Białostoczczyźnie z pełnym zestawem cech różnicujących go wewnętrznie, będących głównie wynikiem dawnych procesów osadniczych (AGWB tom I 1980, tom II 1989, tom III 1993).

b) Tom IV. *Słowotwórstwo*, wydany jako ostatni, wypełnia lukę pomiędzy pierwszymi trzema tomami i, rozpoczętymi od tomu V, tomami leksykalnymi. Zawiera on 80 map poświęconych głównie budowie rzeczowników, budowie przymiotników 7 map i zaimków 6 map (AGWB tom IV 2012).

c) Tomy od V–X skupiają mapy leksykalne. Zachowują one tytuł i numerację ciągłą, z uzupełnieniem – *Leksyka 1* do *Leksyka 6* (AGWB, tom V. *Leksyka 1* 1993, tom VI. *Leksyka 2* 1996, tom VII. *Leksyka 3* 1999, tom VIII. *Leksyka 4* 2002, tom IX. *Leksyka 5* 2007, tom X. *Leksyka 6* 2009). Map leksykalnych jest 600. Część leksykalna opracowywana jest w sposób systemowy według działów tematycznych, wyodrębnionych w kwestionariuszu. Na mapach uwzględnione są te desygnaty, których nazwy różnicują badany teren. Wszystkie mapy leksykalne mają komentarz, sytuujący leksemy występujące na mapie wśród nazw używanych w sąsiednich dialektach. Podawane są nawiązania do słownictwa występującego w gwarach białoruskich, ukraińskich i polskich, a także – rzadziej – litewskich. Dane te pochodzą z różnych źródeł – atlasów językowych, słowników, opracowań monograficznych. W efekcie powstała praca, która ukazuje sposób kształtowania się słownictwa w gwarach na wielonarodowym pograniczu Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego. Można mieć nadzieję, że pozwoli ona lepiej poznać procesy integracyjne różnych systemów językowych.

Obok pracy nad *Atlasem* materiał zgromadzony w Kartotece gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny był wykorzystywany przy opracowywaniu wielu zagadnień. Jako przykład można wymienić powstałą na bazie Kartoteki pracę Kazimierza Pastusiaka (2007) o nazwach roślin na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim.

Rozłam w Cerkwi Prawosławnej w połowie XVII wieku, który spowodował obecność na Podlasiu i Mazurach Rosjan-staroobrzędowców, legł u podstaw

zainteresowań naukowych pracującego od 1953 roku w Instytucie Polsko-Radzieckim profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Wiktora Jakubowskiego (1961, 1972). On to zachęcił profesora Anatola Mirowicza do podjęcia badań nad gwarą rosyjską, którą posługiwali się staroobrzędowcy w Polsce. Rozpoczęte wówczas prace terenowe były intensywnie kontynuowane w Zakładzie Słowianoznawstwa PAN i trwały do końca lat 80. XX wieku. Rejestrowaniem gwary staroobrzędowców w Polsce przez wiele lat zajmowały się tu dwie osoby – Iryda Grek-Pabisowa i Irena Maryniakowa, opracowując na bieżąco, w trakcie badań terenowych, różne tematy. Powstało w ten sposób kilka monografii i kilkadziesiąt artykułów dość wyczerpująco opisujących wyspą gwarę rosyjską w otoczeniu języka polskiego, w kontakcie z językiem białoruskim i litewskim.

Podstawową metodą zbierania materiału były zapisy magnetofonowe rozmów, opowiadań lub odpowiedzi na pytania. Kwestionariusz prof. Witolda Doroszewskiego do zbierania gwar polskich był wykorzystywany głównie celem nawiązania rozmowy. Wyjątkiem był przygotowany i wypełniony przez Irydę Grek-Pabisową kwestionariusz obejmujący słownictwo religijne.

Taka metoda zapisu, tzn. rejestrowanie wypowiedzi ciągłych i rozmów pomiędzy nosicielami gwary, dała materiał zawierający wszystkie części mowy, materiał bogaty również w formy gramatyczne. Stąd prace wymienionych autorek zwykle były kilkuwątkowe. Na bazie zebranych materiałów w 26 wsiach na Podlasiu i na Mazurach został opracowany obszerny słownik, który zawiera różnego typu leksykę (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1980). W *Słowniku gwary starowierców mieszkających w Polsce*, tak jak i w innych pracach wymienionych autorek, występuje sygnowanie materiału w sposób uogólniony, wprowadzony do nazwy ośrodka: Suwalsko-Sejneńskie, Augustowskie, Mazury.

Słownik należy do typu tzw. pełnych słowników gwarowych (niedyferencyjnych), czyli zawiera słownictwo gwarowe oraz nie wyklucza zanotowanego w trakcie eksploracji słownictwa języka rosyjskiego typu ogólnego, czyli słownictwa zgodnego z zapisem w słownikach języka literackiego. Słownictwo wspólne dla gwary i języka literackiego zamieszczone jest w formie indeksu. Obie części są powiązane odsyłaczami. Hasła, formy zależne i ilustracje w słowniku mają brzmienie gwarowe zapisane w transkrypcji fonetycznej. Odpowiedniki i objaśnienia podane są w języku polskim. Ukazane są jedynie te formy gramatyczne, które były zafiksowane w materiałach.

Leksyce rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Podlasiu i Mazurach poświęcone są także inne prace wykonane w Instytucie Sławistyki, np. Iryda Grek-Pabisowa (1983, 1985, 2010), Irena Maryniakowa (1982, 1992, 2014). Z biegiem czasu do badań języka staroobrzędowców z ukierunkowaniem na ich polszczyznę i zagadnienia bilingwizmu dołączyła Anna Zielińska (1992, 1994, 1997).

GWARY POLSKIE

W Instytucie Słowianoznawstwa, później Instytucie Sławistyki, nie prowadzono w sposób systematyczny badań gwar polskich na Podlasiu (były tematem Instytutu Języka Polskiego PAN, którym kierował profesor W. Doroszewski). Niemniej w polu zainteresowań pracowników Zakładu Słowianoznawstwa znajdowała się problematyka polszczyzny gwarowej i historycznej wkraczająca na ziemię podlaskie. Powstawały opracowania gwar polskich zawężone do kilku mikroregionów. Muzeum Rolnictwa im. księdza Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu pobudziło zainteresowanie pracami patrona tego Muzeum Krzysztofa Kluka. Osiemnastowieczny autor dzieł przyrodniczych i rolniczych urodził się w Ciechanowcu na Podlasiu, tu napisał wszystkie swoje prace. Ponieważ w owym czasie polska terminologia rolnicza nie była jeszcze ustabilizowana, nierzadko korzystał z określeń używanych w najbliższym otoczeniu. Zachowanie w gwarze mieszkańców Ciechanowca i okolicy nawiązań do polszczyzny Kluka było impulsem do zapisywania mowy tego regionu i powstania kilku opracowań o leksyce sięgającej polszczyzny XVIII wieku (Maryniakowa 1996, 2009, 2011). Poza tym słownictwo Ciechanowca i okolic drugiej połowy XX i pierwszego dziesięciolecia XXI wieku opracowano w formie słownika, który uzupełniają fotografie ulic i mieszkańców Ciechanowca (Maryniakowa 2011).

Wiele zagadnień o dawnej ziemi drohickiej, szczególnie z zakresu polskiego słownictwa gwarowego, porusza opracowanie monograficzne typu socjolingwistycznego autorstwa Ewy Gołachowskiej (2006).

Innym regionem Podlasia, któremu poświęcono uwagę w Instytucie Sławistyki PAN jest Knyszyn i okolice. Dorota Rembiszewska zebrała materiał na obszarze ziemi knyszyńskiej i, włączając wcześniejsze materiały Czesława Kudzinowskiego z tegoż terenu, wydała prace poświęcone słownictwu i charakterystyce systemu gramatycznego miejscowej gwary (Rembiszewska 2007a, 2007b). Poza tym warto wymienić pracę tejże autorki o słownictwie polskim z okolic Wysokiego Mazowieckiego (Rembiszewska 2008).

W latach 1987–1994 w Instytucie Sławistyki prowadzone były przez Irydę Grek-Pabisową, Irenę Maryniakową i Annę Zielińską badania polszczyzny kresowej w jej odmianie gwarowej. Wyszły dwa tomy tekstów (Maryniakowa, Grek-Pabisowa, Zielińska 1996) i (Grek-Pabisowa, Maryniakowa, 1999). Pozwoliły one zauważyć związki polszczyzny północnokresowej z gwarami zapisywanymi na Podlasiu (Maryniakowa 1999, 2007).

GWARY LITEWSKIE

Gwarami litewskimi z okolic Puńska, czyli z terenów przylegających do Podlasia, w Instytucie Slawistyki zajmują się Danuta i Roman Roszkowie. Oto kilka opracowań: Danuta Roszko (2009, 2011, 2013, 2015), Danuta Roszko i Roman Roszko (2011, 2012).

PODSUMOWANIE

Najnowsza praca z terenu Podlasia wydana w Instytucie Slawistyki autorstwa Ireny Maryniakowej, Doroty K. Rembiszewskiej i Janusza Siatkowskiego (2014) jest w pewnym stopniu podsumowaniem dotychczasowej działalności na tym obszarze. Obejmuje wszystkie systemy gwarowe funkcjonujące na Podlasiu. Składa się z czterech części: 1. część – wprowadza w historię północno-wschodnich ziem Polski, daje opis terenu, osadnictwa, ukazuje zmiany ludnościowe, jakie się dokonywały w ciągu wieków, szczególnie w zakresie sytuacji językowej i kontaktów językowych oraz opis podstawy materiałowej z charakterystyką wykorzystanych źródeł; 2. część jest słownikiem wszystkich systemów gwarowych współistniejących na Podlasiu – gwary polskie, białorusko-ukraińskie, gwara rosyjska staroobrzędowców i wybrane słownictwo puńskiej gwary litewskiej; 3. część zawiera 25 tablic (80 rysunków), które ilustrują przedmioty kultury materialnej, występujące w zapisach gwarowych, będące jeszcze do niedawna w codziennym użyciu, zaś dziś najczęściej spotykane jako eksponaty muzealne; 4. część – to indeksy wszystkich systemów gwarowych, uwzględnionych w opisie. Podstawę materiałową Słownika stanowią lokalne opracowania słownictwa gwarowego, zarówno publikowane, jak niedrukowane oraz zbiory leksyki w postaci kartotek.

Okres zbierania wykorzystanego w słowniku materiału jest rozległy – od końca XIX wieku do czasów współczesnych. Punktem wyjścia ułożonych alfabetycznie artykułów hasłowych jest wyraz podany w polskim języku literackim bądź definicja określająca desygnat, cechę, czynność, czy też zjawisko nazywane wyrazami gwarowymi. Następnie podane są wyrazy gwarowe w czterech zespółach: I. gwary polskie, II. gwary białoruskie i ukraińskie, III. rosyjska gwara staroobrzędowców, IV. litewska gwara puńska. Po każdym wyrazie gwarowym podane jest źródło, z którego wyraz został pobrany.

Współistnienie gwar należących do kilku systemów językowych skupionych na dość niewielkim terytorium stwarza warunki do wielorakich obserwacji. Ukazanie słownictwa, używanego dawniej i współcześnie przez mieszkańców regionu, należących do różnych etnosów, kultur, konfesji w ujęciu

globalnym stanowi podstawę do dalszych badań. Rozszerza bazę materiałową, która może służyć w interdyscyplinarnych badaniach wielowiekowego współistnienia i wzajemnego przenikania się kultur na pograniczach, do lepszego zrozumienia problemów współżycia i rozwoju.

Zaprezentowany przegląd prac pokazuje, jak bogaty i różnorodny materiał był przez lata gromadzony w Instytucie Slawistyki PAN, jak istotne i ważne opracowania powstały na podstawie zebranych materiałów. Żywię nadzieję, że ukazany dorobek zachęci nowe pokolenia językoznawców do dalszych obserwacji mowy ludności północno-wschodniego skrawka Polski o tak bogatej i ciekawej przeszłości.

LITERATURA

- AGWB – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, pod red. Stanisława Glinki, Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej, Janusza Siatkowskiego, Wrocław 1980: Ossolineum, t. II–III, pod red. Stanisława Glinki, Wrocław 1989–1993: Ossolineum, t. IV–X, pod red. Ireny Maryniakowej, Warszawa 1995–2012: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Golachowska Ewa (2006), *Język i kultura mieszkańców wsi włościańskich i szlacheckich dawnej ziemi drohickej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa: SOW.
- Grek-Pabisowa Iryda (1983), *Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzędowców w Polsce. Rozwój i stan dzisiejszy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.
- Grek-Pabisowa Iryda (1985), *Zróżnicowanie leksykalne gwary w trzech skupiskach Rosjan-staroobrzędowców w Polsce (Pod wpływem czynników pozajęzykowych)*, [w:] Jadwiga Majowa (red.), *Językowe zróżnicowanie terytorialne wobec czynników pozajęzykowych*, Wrocław: Ossolineum, s. 63–83.
- Grek-Pabisowa Iryda (2010), *Terminologia religijna w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce i w Bułgarii. Zapisy z lat 1969–1973*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 34, s. 263–288.
- Grek-Pabisowa Iryda, Irena Maryniakowa (1980), *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.
- Grek-Pabisowa Iryda, Irena Maryniakowa (1999), *Współczesne gwary polskie na dawnych kresach północno-wschodnich*, Warszawa: SOW.
- Jakubowski Wiktor (1961), *Z kolonii staroobrzędowców rosyjskich na Mazurach*, „Slavia Orientalis”, R. X, z. 1, s. 82–103.
- Jakubowski Wiktor (1972), *Żywoł protopopa Awwakuma przez niego samego nakreślony i wybór innych pism*, Warszawa–Wrocław: Ossolineum.
- Kuraszkiewicz Władysław (1939), *Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem a Narwią* Sprawozdania, Odbitka ze Sprawozdań Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, XXXI. II. 1938 Wydział I. Warszawa.
- Maryniakowa Irena (1992), Марыняк И, *Экспрессия и экспресивные средства речи старообрядцев в Польше*, [w:] *Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки*, Н.Н. Покровский, Р. Моррис (red.), Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, s. 218–223.
- Maryniakowa Irena (1996), *Słowniczek przedmiotów z drewna. (Przyczynek do polszczyzny VIII wieku)*, [w:] *Symbolae slavisticae. Dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej*, Ewa Rzetelska-Feleszko (red.), Warszawa: SOW, s. 209–218.

- Maryniakowa Irena (1999), *Zwizyki polszczyzny północnokresowej z Podlasiem i Mazowszem*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 24, Warszawa, s. 163–178.
- Maryniakowa Irena (2007), *Słownictwo północno-kresowe z pierwszej połowy XIX wieku (na podstawie poradnika gospodarstwa domowego z 1837 roku)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 31, Warszawa, s. 149–160.
- Maryniakowa Irena (2009), *O dziełach Krzysztofa Kluka w świetle badań gwarowych na Podlasiu*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 33, Warszawa, s. 191–198.
- Maryniakowa Irena (2011), Ирина Марыньякова, *Болезни и их лечение у деревенских жителей северо-восточной Польши (На языковом материале старообрядческих поселений)*, [w:] „Мир старообрядчества”. Вып. 8, Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья. В жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в., Л.С. Леонова (red.), Moskwa, s. 311–319.
- Maryniakowa Irena (2011), *Słownik dawnej mowy mieszkańców Ciechanowca i okolicznych wsi na Podlasiu*, Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Maryniakowa Irena (2012), *Tempo przemian językowych wśród ludności Ciechanowca na Podlasiu*, „Linguistica Copernicana”, t. 2 (8), Maciej Grochowski (red.), Toruń, s. 77–86.
- Maryniakowa Irena (2015), *Сельскохозяйственные термины в лексическом составе русского говора сувальско-августовских старообрядцев, Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в науке, музейной и библиотечной работе. (Мир старообрядчества. Вып. 9.)*, Л.С. Леонова (red.), Москва: Археодоксия, s. 162–167.
- Maryniakowa Irena, Iryda Grek-Pabisowa, Anna Zielińska (1996), *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych kresów północno-wschodnich*, Warszawa: SOW.
- Maryniakowa Irena, Dorota K. Rembiszewska, Janusz Siatkowski (2014), *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa: SOW.
- Pastusiak Kazimiera (2007), *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Warszawa: SOW.
- Rembiszewska Dorota K. (2007a), *Dynamika rozwoju gwary Knyszyzna i okolic na Podlasiu w XX wieku*, Warszawa: SOW.
- Rembiszewska Dorota K. (2007b), *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Rembiszewska Dorota K. (2008), *Obrzędowa leksyka weselna w powiecie wysokomazowieckim, w: Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, Anna Engelking, Ewa Golachowska, Anna Zielińska (red.), Warszawa: SOW, s. 111–133.
- Roszkó Danuta (2009), *Zapożyczenia leksykalne w litewskiej gwarze puńskiej*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 33, Warszawa: SOW, s. 163–178.
- Roszkó Danuta (2011), *Leksykalne wykładniki hipotetyczności w litewskiej gwarze puńskiej z odniesieniami do języków polskiego i litewskiego*, Acta Baltico-Slavica, t. 35, Warszawa: SOW, 159–170.
- Roszkó Danuta (2013), *Eksperymentalny korpus litewskiej gwary puńskiej w Polsce (narzędzie do badań nad gwarami polskimi i litewskimi na Suwalszczyźnie)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 48, Warszawa, s. 43–60.
- Roszkó Danuta (2015), *Zagadnienia kwantyfikacyjne i modalne w litewskiej gwarze puńskiej (na tle literackich języków polskiego i litewskiego)*, Warszawa: SOW.
- Roszkó Danuta, Roszkó Roman (2011), *Najcenniejsze słowa litewskiej mniejszości narodowej w Polsce w oparciu o Eksperymentalny korpus litewskiej gwary puńskiej w Polsce*, „Zeszyty Łużyckie”, t. 45, Warszawa, s. 310–321.

- Roszko Danuta, Roszko Roman (2012), *Значения гипотетичности в литовском и польском языках и в литовском говоре окрестностей Пунска в Польше*, „Baltistica”, t. 47 (1), s. 73–88.
- Zielińska Anna (1992), *Rosyjskie elementy leksykalne i fleksyjno-składniowe w polszczyźnie staroobrzędowców we wsiach Wodzilki i Gabowe Grądy*, „Język a kultura”, t. 7, s. 111–116.
- Zielińska Anna (1994), *Билингвизм старообрядцев Сувальской области*, [w:] *Skupiska staroobrzędowców w Europie, Azji i Ameryce, ich miejsce i tradycje we współczesnym świecie*, Iryda Grek-Pabisowa, Irena Maryniakowa, Richard Morris (red.), Warszawa: SOW, s. 333–337.
- Zielińska Anna (1997), *Elementy gwary rosyjskiej w polszczyźnie staroobrzędowców*, „Rozprawy Sławistyczne”, t. 12, *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, Feliks Czyżewski, Michał Łesiów (red.), 159–167.

RESEARCH ON DIALECT LEXIS OF THE PODLASIE REGION AT THE INSTITUTE OF SLAVIC STUDIES OF POLISH ACADEMY OF SCIENCES

In the first part of the paper, the history of the north-eastern Polish territories – Podlasie, is briefly presented. Next discussed is the scope of dialectal research conducted by the staff of the Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences, in the Podlasie region in the long period – from the fifties of the last century to the present. Also discussed in are publications resulting from the description of the vocabulary material from the different dialects, that are used by the region's inhabitants: Polish, Belarusian, mixed Belarusian-Polish and Lithuanian.

Сергей Алексеевич Мызников

Институт лингвистических исследований РАН, Санкт-Петербург
myznikovs@rambler.ru.

РУССКАЯ ДИАЛЕКТНАЯ СВОДНАЯ И РЕГИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ (XIX–XXI ВВ.)

Słowa kluczowe: leksykografia dialektalna, słownik ogólny, słownik regionalny, słownik tematyczny.

Keywords: dialectal lexicography, consolidated dictionary, regional dictionary, thematic dictionary.

В первой половине XIX в. закладываются научные основы истории русского языка, успешно разрабатывается проблема взаимодействия русского литературного и старославянского языков. С этим связано создание А.Х. Востоковым первого научного *Церковнославянского словаря* (1858–1861), труда, сохраняющего свое значение и в наши дни. Тогда же ставится проблема связи истории русского литературного языка с диалектологией, начинается интенсивное собирание диалектных материалов. Создание сводного областного словаря становится одной из насущных задач русской академической лексикографии.

Итогом коллективной работы членов Второго Отделения (Востокова, Коркунова, Бередникова, Буткова, Давыдова) явился *Опыт областного великорусского словаря* (1858 г.), в котором было собрано и объяснено 18 011 слов. Редактором словаря был акад. А.Х. Востоков. В 1858 г. Академия наук издала *Дополнение к Опыту областного великорусского словаря*, в котором собрано и объяснено 22 895 слов. *Опыт* и *Дополнение* были первыми серьезными трудами в области диалектной лексикологии и лексикографии. Они сыграли важнейшую роль в дальнейшем собирании диалектных материалов, открыли целый ряд научных проблем, связанных с изучением истории русского языка.

После издания Вторым отделением Академии наук в 1847 г. *Словаря церковно-славянского и русского языка* собранный в первой половине XIX столетия диалектный материал был обобщен в *Опыте областного великорусского словаря* Академии наук и *Дополнении* к нему, которые до сих пор являются первыми завершенными сводными словарями русских народных говоров. Создание такого рода труда было подготовлено

многолетними работами по литературному языку, всей лексикографической практикой Академии наук и всем ходом общественной и литературной жизни России первой половины XIX в. Начиная составление *Опыта*, Второе Отделение Академии наук¹ рассматривало его лишь как дополнение к *Словарю церковно-славянского и русского языка* 1847 г. Инициатором и организатором сбора диалектной лексики в Отделении явился М. Е. Лобанов, он был также автором первой программы собирания областных слов, в которой были сформулированы требования к материалам общего характера. После смерти М.Е. Лобанова в 1846 г., с мая 1847 г. до выпуска в 1858 г. *Дополнений к Опыту*, вся работа над словарем протекала под руководством А.Х. Востокова, хотя диалектология не входила в круг его научных интересов и представляла для него лишь косвенный интерес. Несмотря на это, многими своими достоинствами, особенно в грамматической части, *Опыт* обязан А.Х. Востокову (см. Балахонова 1961: 102). Определяясь с источниками будущего словаря, А.Х. Востоков решил использовать списки лексики, присланные в Академию (к началу 1847 г. была представлена лексика 21 губернии), материалы, напечатанные в *Трудах Общества любителей российской словесности*. Следует отметить, что русский язык рассматривался в то время как совокупность великорусского, малорусского и белорусского наречий, материалы по которым и предполагалось включить в словарь: в первом томе – „отделений” – „слова, употребляемые в Северной и Средней России и Сибири”, во втором – „язык малорусский и белорусский”, причем лексика таких губерний, как Калужская, Муромская, Тамбовская, Курская и Рязанская, включалась во второй отдел. Поскольку словарь должен был содержать лексику трех главных русских наречий, он был первоначально назван *Опыт словаря областных наречий*. Однако в дальнейшем решено было отказаться от этой мысли (см. Балахонова 1961: 102–103). В 1844 г. А.Х. Востоковым был написан первоначальный план построения словаря. Исходя из него, *Опыт* должен был отличаться от публикаций областной лексики Обществом любителей российской словесности лишь следующим: 1) все слова располагаются в общем алфавитном своде; 2) одно и то же слово, употребляемое в разных губерниях, помещается „однажды, с указанием, где и в каких значениях употребляется”; 3) „простонародные” слова, уже напечатанные в *Словаре церковнославянского и русского языка* 1847 г., не повторяются в *Опыте*, если не имеют ни в каком из говоров особого значения или оттенка его; 4) все слова сопровождаются грамматическими пометами по образцу

¹ В конце 1841 г. Российская Академия наук была преобразована во Второе отделение Академии наук – Отделение русского языка и словесности.

Словаря церковнославянского и русского языка 1847 г. Начиная работу над *Опыт*ом, А.Х. Востоков предполагал ограничиться соблюдением только этих четырех правил, перепечатав все материалы в том виде, в каком они были присланы, исправляя лишь „явные ошибки и несообразности в значении и правописании” (Балахонова 1961: 103).

Были получены материалы по многим губерниям, в том числе по таким, как Архангельская, Олонецкая, Вологодская, Пермская, Вятская, Новгородская, Псковская, Смоленская, Тверская, Московская, Ярославская, Владимирская, Калужская, Рязанская, Тамбовская, Пензенская, Костромская, Нижегородская, Тульская, Орловская, Курская, Воронежская, Казанская, Симбирская, Саратовская, Астраханская, Оренбургская, Тобольская, Томская, Иркутская; из Земли Войска Донского, а также с территорий Американских колоний, которые в то время еще находились под юрисдикцией Российской империи.

В словарь были включены собственно диалектизмы, авторы в предисловии поясняют, что эти „слова родились вследствие понятий, образовавшихся от предметов окружающей человека природы и от особенных занятий народа”; фонетические и словообразовательные диалектизмы, которые трактуются как „слова, уклонившиеся от нормального употребления языка, нередко искаженные до крайности”. Словник *Опыта* и *Дополнения* отражает не только территориальную специфику лексики русского происхождения, но и показывает всю полноту русско-иноязычного взаимодействия, отразившуюся на словарном составе говоров. Основную часть *Дополнения* составили 13 269 слов Псковской и Тверской губерний, присланные учителем Карповым. Его определения вошли в словарь без каких-либо изменений. Сравнение с рукописными источниками, показывает, что отдельные, разного характера этимологические указания, встречающиеся от случая к случаю в определениях слов, также принадлежат собирателям (см. Балахонова 1979: 158). В *Опыте* большое распространение получили типовые определения для производных слов. Согласно Правилам Словаря 1847 г. и Программе И.И. Срезневского², производные слова, сохраняющие тесную смысловую и грамматическую связь с исходными основами и не имеющие дополнительных значений, должны определяться при помощи отсылочных толкований. Это касалось определений уменьшительных, увеличительных, ласкательных, уничижительных и т. п. существительных и прилагательных, относительных,

² Рукопись И.И. Срезневского *Мнение о правилах, которых должно держаться при создании Областного словаря* впервые опубликовано в статье: Балахонова Л.И., *Из истории диалектной лексикографии*, [в:] *Диалектная лексика* 1969, Ленинград 1971, 239–242.

притяжательных прилагательных, глаголов совершенного и многократного вида, отглагольных существительных и некоторых других разрядов слов, при которых давалась отсылка к истолкованному исходному слову с указанием их грамматического отношения.

В настоящее время идет в Словарном отделе ИЛИ РАН продолжается работа над сводным *Словарем русских народных говоров* (в 2014 г. вышел в свет 46-й том – Тычак – Ужоля (СПб)).

Вторая половина XX в. характеризуется значительным оживлением работы по собиранию и изучению диалектной лексики, по созданию словарей, отражающих лексику русских народных говоров. Создается целый ряд региональных словарей, а с начала 60-х гг. начинается подготовка и издание сводного *Словаря русских народных говоров* (ред. Ф.П. Филин, Ф.П. Сороколетов), который включает в себя диалектные слова, зафиксированные в XIX–XX вв. на всей территории распространения русского языка. В Словаре будет собрано и объяснено около 300 000 слов, распространенных только в народных говорах и не известных в литературном языке. Это в 4–5 раз превышает количество диалектных слов в словаре В.И. Даля. *Словарь русских народных говоров* может считаться лучшим памятником русской крестьянской культуры. В конце 50-х годов все отчетливее проявляется необходимость создания такого труда, который обобщил бы в себе все накопленные за многие десятилетия „собирательской” деятельности материалы по диалектной лексике и фразеологии. Русскими диалектологами и любителями народного слова были собраны богатейшие материалы по диалектной лексике и фразеологии. Эти материалы были частично опубликованы, но в основной своей части остались в рукописном виде. Разбросанные по многочисленным источникам, они по существу не были доступны для исследователей. Так возникает идея создания *Словаря русских народных говоров* – второго (после *Опыта областного великорусского словаря*) сводного словаря русской диалектной лексики. Создание таких словарей сопряжено с обсуждением ряда сложных теоретических проблем. Первой из них является сама возможность объединения в одном лексикографическом издании материалов, характеризующих разные говоры, входящих в разные языковые (=диалектные) системы.

Замысел Словаря и начало работы над ним сопровождались полемикой, связанной с обсуждением основных направлений развития русской диалектной лексикографии. Нерешенность многих вопросов теоретической лексикографии, слабая изученность вопроса о взаимоотношениях между общенародным языком и диалектами осложняла и обостряла полемику. Споры сводились в основном к трем вопросам: 1) какая лексика должна войти в областной словарь, т.е. должен ли областной словарь включать

в свой состав всю лексику, которой владеют носители местных говоров, в том числе и лексику литературного языка, или он должен быть строго дифференциальным — включать лексику только диалектную, слова чисто местного распространения; 2) какие цели должен преследовать областной словарь — историко-диалектологические, т.е. быть пособием для изучения современного состояния и истории местных диалектов, или историко-лексикологические, т.е. быть пособием для изучения истории диалектных слов, с географической и, по возможности, хронологической их характеристикой; 3) как относиться к словарным материалам по местным русским говорам, накопленным в XIX – начале XX в. (можно их использовать при составлении областных словарей или следует отказаться от них).

Принципы описания слов в СРНГ изложены в *Проекте Словаря русских народных говоров* Ф.П. Филина (1961 г.). Позже по мере освоения диалектного материала, разработки технологии его исследования и описания в словаре Инструкция для составителей была углублена и расширена. *Словарь русских народных говоров* является словарем дифференциального типа. В его состав включаются только диалектные слова и значения. В нем находят место также диалектная фразеология, разнообразная терминологическая лексика, архаизмы и даже элементы арго, если они входят в диалектную лексическую систему, имеют в своем распространении локальные ограничения и не известны в литературном языке. Дифференциальный принцип распространяется и на структуру слова. Материалы, которые легли в основу областной словарной картотеки СРНГ, можно разделить на четыре основные группы: 1) Материалы, которым придана та или иная словарная (лексикографическая) форма (словари и словарики, толкования слов в текстах статьи, толкования слов в примечаниях и т.п.); 2) Записи живой диалектной речи, лексикографически не обработанные (часто не содержащие толкований значений слов); 3) Статьи, монографии и т.п., в которых диалектная лексика содержится в тексте, никак не выделяясь особо (иногда с толкованиями, иногда без толкований); 4) Фольклорные источники.

Одним из наиболее сложных вопросов, которые приходится решать в Словаре, является вопрос об отборе слов. Как сказано выше, в Словарь включаются исключительно диалектная лексика и фразеология, т.е. Словарь придерживается строго дифференциальных принципов отбора материала. Однако это положение само по себе не раскрывает содержание терминов „диалектное слово”, „диалектное значение”. Проведение принципа дифференциального отбора материала оказывается довольно сложным делом, так как не всегда имеются достаточные основания для „разведения” фактов общенародных и территориально ограниченных,

диалектных. В СРНГ будет представлено и разработано свыше 300 тысяч диалектных слов, употребляющихся только в говорах и не известных литературному языку, что значительно превышает количество слов, зафиксированных самым большим словарем современного русского литературного языка. Это слова, обозначающие: а) характерные и специфические для конкретной местности названия предметов, действий и явлений, которые не имеют обозначения в общенародном языке; б) архаичные (в том числе реликтовые) слова и выражения, сохранившиеся преимущественно в фольклоре и в речи старшего поколения носителей диалектов. Эти слова отражают своеобразие природных условий той или иной местности, особенности жизни, быта и хозяйственной деятельности носителей диалекта. *Словарь русских народных говоров* сыграл чрезвычайно важную роль в развитии отечественной диалектной лексикологии. Обобщив разбросанные по многочисленным источникам сведения по диалектной лексике, собранной русскими диалектологами более чем за 200-летний период (с начала XIX в. до наших дней), Словарь уже стал одним из крупнейших компендиумов диалектной лексики русского языка. Несмотря на то, что СРНГ является словарем дифференциального типа и по замыслу его авторов „системные связи и противопоставления не будут в нем представлены в полном объеме” (Сороколетов 1978: 13), он хотя и не полностью, но все-таки выявил границы распространения диалектных слов, наглядно показав существование диалектных различий русских говоров на уровне лексики и словообразования. Кроме того, материалы Словаря реально доказали, что так называемая „общенародная лексика” по сути своей не является общенародной, так как часто используется лишь в некоторых областях России (Вендина 2004: 3).

С 1905 года Ф.И. Покровски и Е.Н. Яценко начали готовить к изданию Второе дополнение к *Опыту областного великорусского словаря*, которое, однако не было осуществлено³.

Первые словари, основанные на лексических данных русских народных говоров, имели сводный характер и представляли всю территорию распространения русского (великорусского) языка в народном бытовании. После выхода в свет *Словаря живого великорусского языка* В.И. Даля (*Даль*), который включил в словник всю совокупность лексических данных как общенародного, так и регионального характера, обнаружилось, что, несмотря на его тезаурусный характер, многих диалектных слов в нем не оказалось. Был напечатан ряд дополнений к словарю В.И. Даля.

На фоне сбора дополнительных сведений А.О. Подвысоцкий (Подвысоцкий) начал работу над сбором диалектных данных в Архангельской

³ Работа над изданием рукописи начата в ИЛИ РАН.

губернии и составлением словаря, который вышел в 1885⁴ году через два года после смерти автора. В этом же году Г.И. Куликовский начал собирать слова и выражения Олонецкой губернии. Несколько позже, в 1898 году вышел в свет Словарь олонецкого наречия.

Словарь П.А. Дилакторского, описывающий территорию соседней Вологодской губернии, уже более объемён, он насчитывает около 20 тыс. слов. Автор сам в течение нескольких лет записывал в Вологодской губернии лексику местных диалектов, и использовал практически все печатные и рукописные источники по вологодским говорам. Список источников Словаря насчитывает примерно 60 единиц; среди них рукописи А.А. Шахматова и П.А. Обнорского.

Вне всякого сомнения, триада этих региональных словарей имеет высокое научное значение и в настоящее время. Хотя в связи с выходом в свет *Словаря русских говоров Карелии и сопредельных областей* в распоряжении исследователей появился лексикографический труд, значительно превосходящий по объёму эти три авторских словаря, но уже построенный на диалектных материалах конца XX века.

Весьма интересно сопоставить, как описываются те или иные диалектные реалии, часто сходные по своей хозяйственной, функциональной и т. п. характеристике в олонецких, архангельских и вологодских говорах. Так, например, такая весьма распространенная на Севере реалья как ‘гриб чага’ в трактовке этих трех авторов выглядит следующим образом.

Словарь Куликовского: **па'ккула** „кап, нарост на стволе дерева” (Куликовский 1898: 77).

Словарь Дилакторского: **паку^лла** „сухая березовая губка” Дилакторский 1902: 345).

Словарь Подвысоцкого: **пакку^лла** „губчатый нарост на березе; по его медленному, с обильным дымом горению, лесовщики жгут его на кострах для охранения от комаров. Из золы паккулы делают щелок, которым самоедки после родов, а также помогающие им при родах самоучки – повивальные бабки, обмывают себе тело, – без чего не могут выходить из отводимого собственно для родов чума, так как считаются нечистыми, оскверненными” (Подвысоцкий 1885: 116).

Из приводимых примеров видно, насколько более ценна информация, приводимая в Словаре Подвысоцкого, в которой автор пытается показать жизнь слова в реальной действительности. Нередко тождественные жизненные реалии проявляются в сходных словарных текстах:

⁴ На титуле стоит 1885 год, на обороте титула – 1884 с текстом: Напечатано по определению Русского языка и словесности Императорской Академии Наук. Санктпетербург (sic). Ноябрь 1884.

Словарь Куликовского: **па|дара, паде|ра, падёра, па|дора** „вихрь, буря, вьюга, а также вообще непогода” (Куликовский, 77).

Словарь Дилакторского: **падера**¹ „вьюга, пурга, когда летом сильным ветром от земли поднимается и песок, и щепа” (Дилакторский 1902: 343).

Словарь Подвысоцкого: лексема **па|дера** для лексикографической разработки включена в гнездо **пур** ‘туман’: „па|дера – бурная с дождем или снегом погода, метель; **пур|га-па|дера** – сильная снежная метель” (Подвысоцкий 1885: 143).

Авторы данных словарей не стреножены лексикографическими условностями, они сами определяют количество сопроводительного текста этнографического характера, структуру словарной статьи, гнездовой или алфавитный порядок подачи материала, этимологические заметки. Так, например, А.О. Подвысоцкий отмечает по его мнению слова финского, карельского, коми-зырянского, ненецкого, саамского происхождения. Объем иллюстрационных текстов данных словарей (за исключением Словаря Дилакторского) не очень велик, однако авторам удалось зафиксировать и оформить лексикографически своеобразие народного слова в данных диалектах.

Примыкает к ним по времени создания труд, который с 1892 года начал издаваться в *Памятной книжке Вятской губернии – Материалы для объяснительного областного словаря вятского говора* Н.М. Васнецова. В 1907 году Губернский статистический комитет в Вятке издал этот словарь отдельной книгой (Васнецов 1907).

Еще одна рукопись *Словаря живого поморского языка в его бытовом и этнографическом применении* И.М. Дурова пополняла этот ряд диалектных севернорусских словарей. И.М. Дуров начал сбор материала несколько позже, в 1912 г., и работал над словарем в течение 20 лет. Рукопись словаря стала делом всей его жизни. Она поступила в Институт языка, литературы и истории КарНЦ РАН (тогдашний Карельский научно-исследовательский институт) в 1934 г., и в течение многих десятилетий восемь записанных от руки томов хранились в архиве Карельского научного центра. Словарь должен был, по мысли автора, заполнить ту нишу, которая образовалась в лексикографическом описании севернорусских говоров после выхода в свет словарей Г.И. Куликовского и А.О. Подвысоцкого. Словарь последнего явно служил определенным образцом, что прослеживается в построении словарных статей, в толковании значения. Обращение к опыту Подвысоцкого понятно и логично: в словаре И. М. Дурова представлены говоры Поморского берега Белого моря, которые территориально примыкают с запада к ареалу архангельских говоров. Автор словаря – коренной житель Поморья, знаток говоров и культуры Поморья. В словарных статьях с тщательностью и знанием дела прописаны особенности рыболовного промысла, традиционного быта,

семейной и праздничной обрядности, а также проявившиеся к 1930-м гг. черты нового быта в поморской деревне. Статьи снабжены примерами из фольклора, фразеологизмами, пословицами и поговорками. Со страниц словаря предстают язык и жизнь поморов рубежа XIX–XX столетий, когда в Поморье еще сохранялись местные говоры и традиции поморской культуры. Словарь включает более 12 тысяч слов. При этом в нем наряду с сугубо диалектными присутствуют и нормативные лексемы, которые, однако, снабжены примерами, демонстрирующими их функционирование в диалектном контексте. Кроме того, будучи носителем говора, И.М. Дуров не всегда проводил четкую границу между диалектным и нормативным словом, так что диалектная лексика нередко используется автором при раскрытии значения слова литературного русского языка. В ходе редактирования толкования значения замена диалектного слова общелитературным или добавление к диалектной лексеме литературного синонима проводилось только в том случае, если это требовалось для ясности толкования. В словаре есть также некоторое количество слов, бытовавших к началу XX века только в языке фольклора. Они снабжены необходимыми пояснениями и примерами из фольклорных текстов. К рукописи словаря приложен написанный И. М. Дуровым краткий *Очерк живого поморского языка*, основные моменты которого были воспроизведены во вступительной статье.

На наш взгляд, такой тип диалектного словаря одного автора с вниманием к бытованию слова в реальной жизни, несмотря на минимальные возможные неточности в его тексте, во всех четырех случаях представляются собой цельные труды, основанные на достоверных материалах, с серьезной лексикографической обработкой, и весьма долго будут интересны для исследователя русского народного слова. Вне всякого сомнения, эти четыре региональных словаря имеют высокое научное значение и в настоящее время. Хотя в связи с выходом в свет *Словаря русских говоров Карелии и сопредельных областей* (СРГК) в распоряжении исследователей появился лексикографический труд, значительно превосходящий по объему эти четыре авторских словаря, но уже построенный на диалектных материалах второй половины XX-го века.

Новый этап в развитии русской диалектной лексикографии наметился с конца 50-х годов XX века, когда была поставлена задача создания „частных областных словарей отдельных диалектных зон (территорий) русского языка” (Мельниченко 1957: 4). Выход в свет в 1961 г. *Краткого ярославского областного словаря* положил основу современной диалектной региональной лексикографии. Современная диалектная лексикография как традиционный жанр переживает пору своего расцвета. Практически в каждом регионе европейской части России имеется законченный или

находящийся в стадии разработки словарь местных говоров. В настоящее время почти все диалектные группировки, в той или иной мере, имеют репрезентацию своей лексической системы в каких-либо лексикографических трудах. В первую очередь широко представлены дифференциальные алфавитные словари как основной тип данных работ.

СЕВЕРНОРУССКИЕ ГОВОРЫ

Мурманская область – *Живая речь Кольских поморов* (автор И. Меркурьев).

Архангельская область – *Архангельский областной словарь* (т. 1–13. А–Жибу-чей. М. 1980–2010, редактор О.Г. Гецова).

Вологодская область – *Словарь вологодских говоров* (т. 1–10. А–Я. Вологда, редактор Паникаровская Т.Г., Зорина Л.Ю.).

Костромская область – *Краткий костромской областной словарь* (отв. ред. Н.С. Ганцовская).

Ярославская область – *Ярославский областной словарь* (ред. Г.Г. Мельниченко).

Пермский край – *Словарь пермских памятников XVI – н. XVII в.* (сост. Е.Н. Полякова), вып. 1–6, Пермь 1993–2001.

Кировская область – *Областной словарь вятских говоров* (т. 1–7, А–П, Киров, 1996–2012).

Новгородская область – *Новгородский областной словарь* (т. 1–12, отв. ред. В.П. Строгова), Новгород 1992–1995.

Свердловская область – *Словарь русских говоров Среднего Урала* (т. 1–7, А–Я, г л. ред. А.К. Матвеев. Свердловск, 1964–1988). В 1996 г. вышел том дополнений: Екатеринбург, 1996.

Кроме того, вышел в свет общерегиональный *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей* (т. 1–6, А–Я, 1994–2004. Гл. ред. А.С. Герд). В Екатеринбурге идет работа над *Словарем говоров Русского Севера* (т. 1–5, Екатеринбург 2001–2011). В ряде университетов идет подготовка словарей говоров своего региона, в Череповце развернута работа над *Словарем говоров Белозерья*, в Нижнем Новгороде – над *Словарем говоров Нижегородской области*.

СРЕДНЕРУССКИЕ ГОВОРЫ

Тверская область – *Опыт словаря говоров Калининской области* (Т.В. Кириллова, Н.С. Бондарчук, В.П. Куликова, А.А. Белова), Калинин 1972.

Псковская область – *Псковский областной словарь с историческими данными*, вып. 1–16.

Сюда же примыкает словарь, описывающий лексику в районе озера Селигер на территории Новгородской и Тверской областей – *Селигер: Материалы по русской диалектологии. Словарь* (2003–2010, вып. 1–4, А–П, ред. А.С. Герд).

ЮЖНОРУССКИЕ ГОВОРЫ

До недавнего времени территория южнорусских говоров в лексикографических трудах была представлена небольшим числом словарей⁵. Однако в настоящее время ситуация изменилась, началось издание *Словаря орловских говоров* (ред. Т.В. Бахваловой, вып. 1–12). Закончен выпуск в свет *Словаря донских говоров Волгоградской области* (т. 1–6), и уже вышло 2-е издание словаря. Был напечатан, составленный ещё в 1969 году *Словарь говора казаков-некрасовцев* О.К. Сердюковой. Началась работа над *Словарем воронежских говоров* (вып. 1, ред. Г.Ф. Ковалев). Под руководством О.Г. Борисовой осуществляется проект словаря говоров Кубани. Проблема создания такого рода труда, где будет отражена лексика русских говоров позднего заселения, весьма актуальна, и представляется весьма отрадным тот факт, что сложная в языковом отношении территория Краснодарского края обследована в диалектологическом отношении для воплощения в лексикографическом труде. Серьезны и основательны языковые источники Словаря кубанских говоров с опорой на картотеку *Говоры Кубани*, которая составлена на кафедре современного русского языка Кубанского государственного университета (Борисова 2005).

Начата работа над словарем тульских говоров (МСТГ), к настоящему времени вышло четыре выпуска, в которых представлены материалы экспедиций с 2008 по 2011 г.

РУССКИЕ ДИАЛЕКТЫ В ИНОЯЗЫЧНОМ ОКРУЖЕНИИ

Наряду с большой работой по изучению диалектов на территории распространения русского языка ведется также обследование русских говоров, находящихся на иноязычных территориях. Итогом 35-летнего интенсивного труда по изучению русских говоров Белоруссии явился выход в свет в конце 1989 г. *Словаря русских говоров Белоруссии*

⁵ Завершены были только ССРНГ (Иванова 1969, Расторгуев 1973).

А.Ф. Манаенковой. Словарь составлен на базе лексического материала, собранного автором в русских старообрядческих говорах Ветковского и Добрушского районов Гомельской области Белоруссии.

Словарь русских говоров Одесщины представляет собой диалектный словарь русских говоров, существующих в Одесской области Украины в 36 старинных селах, основанных еще в конце XVIII — начале XIX в., либо отделившихся от этих сел. 200-летнее островное существование русских говоров в иноязычном окружении обусловило: а) консервацию многих старых лексем, б) особое развитие, своеобразие новизны в диалектной лексике, в) усвоение ряда лексем из соседних говоров украинского, румынского, болгарского, гагаузского языков.

В настоящее время, когда нарастают процессы интеграции, взаимовлияния языков и культур, описание особенностей словарного состава русского населения автономных республик Российской Федерации имеет большое значение для контрастивной лингвистики. Опубликован *Словарь русских говоров Башкирии* (СРГБ), *Словарь русских старожильческих говоров на территории Якутии* (Дружинина), *Словарь русских говоров Волжско-Свияжского Междуречья* (Моисеенко 2002). Богатейшие материалы представлены в *Словаре русских говоров Низовой Печоры*, отражающем диалектную лексику на территории Усть-Цилемского района Республики Коми и Ненецкого национального округа Архангельской области (СРГНП). Впервые описана лексика в Коми-Пермяцком округе (*Словарь русских говоров Коми-Пермяцкого округа*). Завершён грандиозный труд описания русских говоров Мордовии (*Словарь русских говоров на территории Республики Мордовия*).

ГОВОРЫ СИБИРИ И ДАЛЬНЕГО ВОСТОКА

Весьма богато представлена диалектная лексикография в Сибири, где, например, только на территории Красноярского края имеются три словаря⁶.

Следует отметить, что в настоящее время после окончания работы над алфавитными дифференциальными словарями, наметилась тенденция к созданию разнообразных словарей других типов. Типология диалектных словарей уже имела немало удачных попыток ее репрезентации (Блинова 1981; Сороколетов, Кузнецова).

По охвату территории диалектные словари подразделяются на:

- общетерриториальные – охватывающие все говоры русского языка, в том числе и вне основной территории проживания;

⁶ Это должно быть предметом отдельного исследования.

- общерегиональные: *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей* (охватывает территории Карелии, Мурманской, Вологодской, Архангельской, Ленинградской, Новгородской областей), *Словарь говоров русского Севера*;
- региональные – описывающие лексику отдельных областей;
- словари, описывающие говор одного населенного пункта (СГДА);
- словари одной семьи (Королева 2000);
- словари одного диалектоносителя (ПСДЯЛ; ДСЛ; СБН).

В современных лексикографических трудах по включению в словарь лексических данных преобладает дифференциальный отбор словника.

По способу подачи данных, расположения и структуры словарных статей современные словари весьма разнообразны, среди них выделяются:

- алфавитные;
- гнездовые;
- тематические;
- идеографические;
- обратные.

Кроме того, диалектные лексикографические источники в настоящее время активно используются как материал для различного рода штудий.

На наш взгляд, анализ сущностных параметров словаря⁷ (заголовочное слово, смысл, толкование), а не интерпретационных (омонимия, иерархия значений, вариантность и т.д.) возможен только в сопоставлении друг с другом при опоре на источники: полевые, историко-архивные. Однако совершенно очевидно, что диалектные словари, материалы которых были собраны в полевых условиях, а затем обработаны лексикографически одними и теми же специалистами имеют гораздо меньше случаев искажения как сущностных, так и интерпретационных параметров словаря. Хотя, конечно, данные словарей, основанные на недавних полевых материалах, и словари, создаваемые на базе архивных источников, предлагают различные степени сложности их описания. Кроме того, только комплексный анализ гнезда с его вариантами: фонетическими, деривационными, этимологическими (восходящими к одному этимону, но имеющими различную форму) – может весьма условно предложить основательность анализа и критического осмысления (если в этом будет необходимость) диалектных лексикографических источников. Однако

⁷ Следует отметить, что намеченная нами трактовка параметров словаря не может быть постоянной в силу того, что в ряде случаев, в зависимости от организации материала, возможен переход интерпретационных параметров в сущностные. Так, например, показ вариантов слова в СРГК сделан таким образом, что установка географической локализации слова не представляется возможной, что переводит этот параметр в разряд сущностных.

следует подчеркнуть, что задача толковой лексикографии состоит в репрезентации и в ведении в научный оборот собранных словарных материалов, а не в их этимологическом прочтении. Причем следует отметить, что лексическая эмпирическая база таких данных – словарные картотеки – чаще всего гораздо шире их публикуемой части в словарях.

ЛИТЕРАТУРА

- Блинова О.И. (1981), *Типы диалектных словарей* [в:] *Русские говоры Сибири*, Томск, с. 7–11.
- Борисова О.Г. (2005), *Кубанские говоры: материалы к словарю*, Краснодар.
- БОС – *Брянский областной словарь*, отв. ред. Н.И. Курганская, Брянск 2007.
- Васнецов Н. М. (1907), *Материалы для объяснительного областного словаря вятского говора*, Вятка 1907.
- Вендина Т.И. (2004), *Лексический атлас русских народных говоров (пробный выпуск): предварительные итоги*, „Вопросы языкознания”, № 2, с. 3–19.
- Второе доп. – Ф. И. Покровский, Е. Н. Яценко (1905–1921), *Второе дополнение к Опыту областного великорусского словаря*, рукопись СРНГ.
- Даль1 – Даль В.И. (1863–1866), *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1–4, Москва (1-е изд.).
- Даль2 – Даль В.И. (1880 – 1882), *Толковый словарь живого великорусского языка*, Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора, т. 1–4, Москва–Санкт-Петербург (2-е изд.).
- Даль3 – Даль В.И. (1903–1909), *Толковый словарь живого великорусского языка*, под ред. проф. И.А. Бодуэна-де-Куртене, т. 1–4, Санкт-Петербург (3-е изд.).
- Диалекторский П. А. (1902), *Словарь областного вологодского наречия в его бытовом и этнографическом применении*, Вологда, рукопись СРНГ [Словарь был издан в 2006 г. в издательстве Наука, Санкт-Петербург].
- Добровольский В.Н. (1914), *Смоленский областной словарь*, Смоленск.
- Доп. Опыт – *Дополнение к Опыту областного великорусского словаря*, Санкт-Петербург 1858.
- Дружинина М.Ф. (1997–2002), *Словарь русских старожилческих говоров на территории Якутии*, т. 1–2, Якутск.
- ДСЛ – В.П. Тимофеев, О.В. Тимофеева, *Диалектный словарь личности*, изд. 2-е, дополненное.
- Дуров И. М. (1929), *Опыт терминологического словаря рыболовного промысла Поморья*, Соловки.
- Дуров И.М. (2011), *Словарь живого поморского языка в его бытовом и этнографическом применении*, Петрозаводск.
- Зотов Г.В. (2010), *Словарь региональной лексики Крайнего Северо-Востока России*, Магадан.
- Иванова А.Ф. (1969), *Словарь говоров Подмосковья*, Москва.
- ККОС – *Краткий костромской областной словарь*, отв. ред. Н.С. Ганцовская, Кострома 2006.
- ИИ – *Инверсионный индекс к Словарю русских народных говоров*, Санкт-Петербург 2000.
- Клыков А.А. (1968), *Краткий словарь рыбацких промысловых слов*, Москва.

- Королева Е.Е. (2000), *Диалектный словарь одной семьи (Пыталовский район Псковской области)*, ч. 1, 2, Даугавпилс 2000.
- КСРГН – Картотека Словаря русских народных говоров.
- Куликовский Г.И. (1898), *Словарь областного олонекского наречия в его бытовом и этнографическом применении*, Санкт-Петербург.
- КЯОС – *Краткий ярославский областной словарь*, Москва 1961.
- Мянаенкова А.Ф. (1989), *Словарь русских говоров Белоруссии*, Минск.
- Маштаков П.Л. (1931), *Материалы для областного водного словаря*, Ленинград 1931.
- Мельниченко Г.Г. (1957), *О принципах составления областных словарей* [в:] *Ученые записки Ярославского гос. Пед. института им. К.Д. Ушинского*, вып. XXVI, Ярославль.
- Меркурьев И. (1979), *Живая речь кольских поморов*, Мурманск.
- Меркурьев И. (1997), *Живая речь кольских поморов*, 2-е изд., переработанное, Мурманск.
- Миртов А.В. (1929), *Донской словарь: Материалы к изучению лексики донских казаков*, Ростов-на-Дону.
- Моисеенко М.Ф. (2002), *Словарь русских говоров Волжско-Свияжского Междуречья*, Казань 2002.
- МС – *Мотивационный диалектный словарь. Говоры Среднего Приобья*, ред. О.И. Блинова, т. 1–2, Томск 2009.
- МСРСПП – *Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики*, под ред. М.Ф. Семеновой, Рига 1963.
- МСТГ – Д.А. Романов, Н.А. Красовская, *Материалы к словарю тульских говоров (по материалам диалектологических экспедиций 2008–2011 гг.)*, вып. 1–4, Тула 2008–2012.
- Мурзаев Э.М. (1984), *Словарь народных географических терминов*, Москва.
- Наумов И. Ф. (1874), *Дополнения и заметки к Толковому словарю Даля*, „Сборник Отделения русского языка и словесности”, т. 11, № 6, с. 1–46.
- НОС – *Новгородский областной словарь*, т. 1–12, Новгород 1992–1995.
- Носарь Н. (1914), *Слова живой народной речи. Прибавления и дополнения к словарю Даля*, „Вестник литературы” №№ 1–3.
- Опыт – *Опыт областного великорусского словаря*, изданный Вторым отделением Академии наук, Санкт-Петербург 1852.
- ОСВГ – *Областной словарь вятских говоров*, т. 1–7 (А–П), под ред. З.В. Сметаниной, Киров 1996–2012.
- ОСГКО – Т. В. Кириллова, Н. С. Бондарчук, В. П. Куликова, А.А. Белова, *Опыт словаря говоров Калининской области*, Калинин 1972.
- Подвысоцкий А.И. (1885), *Словарь архангельского областного наречия в его бытовом и этнографическом применении*, Санкт-Петербург.
- ПОС – *Псковский областной словарь с историческими данными*, вып. 1–166 Ленинград, Санкт-Петербург 1967–2005.
- ПСДЯЛ – *Полный словарь диалектной языковой личности*, авт.-сост. О.И. Гордеева, Л.Г. Гынгазова, Е.В. Иванцова и др., под ред. Е.В. Иванцовой, т. 1 (А–З), Томск 2006.
- Расторгуев П.А. (1973), *Словарь народных говоров Западной Бряничины*, Минск 1973.
- РГЮП – И.А. Подюков, С.М. Поздеева, С.В. Хоробрых, А.В. Черных, *Словарь русских говоров Южного Прикамья*, вып. 1 (Абалтус–Кычига), Пермь 2010.
- СБН – Г.С. Смирнов, *Словарь бабы Нюры*, под ред. З.В. Сметаниной, Киров 2011.
- СБЯ – *Словарь брянских говоров*, т. 1–4, Ленинград 1976–1984.
- СВГ – *Словарь вологодских говоров*, т. 1–10 (А–Я), ред. Т.Г. Паникаровская, Л.Ю. Зорина, Вологда 1983–2006.

- СВРНГ – *Словарь воронежских говоров*, вып. 1 (А–В), ред. Г.Ф. Ковалев, Воронеж 2004.
- СГДА – *Словарь говора деревни Акчим Красновишерского района Пермской области (Акчимский словарь)*, т. 1–6 (А–Я), ред. Ф.Л. Скитова, Пермь 1984–2011.
- СГРС – *Словарь говоров Русского Севера*, ред. А.К. Матвеев, т. 1–3 (А–Ж), Екатеринбург 2001–2005.
- СДГВО – *Словарь донских говоров Волгоградской области*, т. 1–6 (А–Я), ред. Р.И. Кудряшова Волгоград 2006–2009.
- СДГВО – *Словарь донских говоров Волгоградской области*, изд 2-е, перераб. и доп., ред. Р.И. Кудряшова, Волгоград 2011.
- Селигер – Селигер: *Материалы по русской диалектологии: Словарь*, вып. 1–2 (А–И), ред. А.С. Герд, Санкт-Петербург 2003–2004.
- Сердюкова О.К. (2005), *Словарь говора казаков-некрасовцев*, Ростов-на-Дону 2005.
- СОГ – *Словарь орловских говоров*, ред. Т.В. Бахваловой, вып. 1–4: Ярославль 1989–1991; вып. 1–15: Орел 1992–2008.
- Сороколетов Ф.П., Кузнецова О.Д. (1987), *Очерки по русской диалектной лексикографии*, Ленинград.
- СРГАЛТ – *Словарь русских говоров Алтая*, т. 1–4, Барнаул 1993–1998.
- СРГБ – *Словарь русских говоров Башкирии*, под ред. З.П. Здобновой, Уфа 2008.
- СРГК – *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей*, гл. ред. А.С. Герд., т. 1–6, Санкт-Петербург 1994–2005.
- СРГКПО – *Словарь русских говоров Коми-Пермяцкого округа*, ред. И.А. Подюков, Пермь 2006.
- СРГНО – *Словарь русских говоров Новосибирской области*, Новосибирск 1979.
- СРГНП – *Словарь русских говоров Низовой Печоры*, под ред. Л.А. Ивашко, т. 1–2, Санкт-Петербург 2003.
- СРГО – *Словарь русских говоров Одесщины*, т. 1–2, Одесса 2000–2001.
- СРГП – *Словарь русских говоров Приамурья*, ред. Ф. П. Филин, Москва 1983.
- СРГРМ – *Словарь русских говоров на территории Республики Мордовия (Мордовской АССР)*, ред. Р.В. Сименкова, т. 1–9, Саранск 1978–2006.
- СРГС – *Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби*, т. 1–3, Томск 1964–1967.
- СРГСПК – *Словарь русских говоров севера Пермского края*, ред. И.И. Русинова, вып. 1 (А–В), Пермь 2011.
- СРГСУ 1996 – *Словарь русских говоров Среднего Урала. Дополнения*, под ред. А.К. Матвеева, Екатеринбург 1996.
- СРГСУ – *Словарь русских говоров Среднего Урала*, т. 1–6, ред. А.К. Матвеев, Свердловск 1964–1987.
- СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, т. 1–40, Москва, Ленинград, Санкт-Петербург 1965–2006.
- СРНДР – *Словарь русской народно-диалектной речи в Сибири XVII–первой половины XVIII в.*, сост. Л. Г. Панин, Новосибирск 1991.
- ССГ – *Словарь смоленских говоров*, под ред. А.И. Ивановой, т. 1–11. Смоленск, 1974–2005.
- ССО – *Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби. Дополнение*, ч. 1–2, Томск 1975.
- ССПР – *Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби*, т. 1–3, Томск 1964–1967.
- ССРКК – *Словарь русских говоров северных районов Красноярского края*, ред. Г.Г. Белоусова, Красноярск 1990.

- ССРНГ – *Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области)*, ред. И.А. Осовецкий, Москва 1969.
- СЦРКК – *Словарь русских говоров центральных районов Красноярского края*, ред. О.В. Фельде, т. 1–2 (А–М), Красноярск 2003–2005.
- СЮРКК – *Словарь русских говоров южных районов Красноярского края*, ред. В.Н. Рогова, Красноярск 1988.
- Тимофеев В.П., Тимофеева О.В. (1971), *Диалектный словарь личности*, Шадринск, изд. 2-е, дополненное Шадринск 2010.
- Элиасов Л.Е. (1980), *Словарь русских говоров Забайкалья*, Москва.
- Эрдман Ф.И. (1857), *Дополнение к Опыту областного великорусского словаря по Новгородской губернии*, „Уч. зап. Казанск. ун-та”, кн. 2, с. 106–167.

CONSOLIDATED AND REGIONAL DIALECT LEXICOGRAPHY IN RUSSIA (19TH-21ST CENTURY)

The beginnings of Russian dialect lexicography date back to mid-19th century, when in 1858 a group of linguists headed by A. Vostokov published a regional Great Russian dictionary along with a supplement volume, which consisted dialect vocabulary collected systematically from 21 governorates (*gubernii*s) of the Russian state. The core of this material came from the regions of Pskov and Tver. Another dictionary which featured rich regional material is V. Dal's dictionary of 1863-1866 (3rd ed. 1903-1909). Other regional dictionaries of different types followed. The article discusses in detail the different ways in which dialect vocabulary was treated in dictionaries for the regions of: Arkhangelsk, Olonets, Vologda and Pomorye. A new stage in the development of Russian dialect lexicography came in the 1950s, when a decision was made to create extensive dialect dictionaries encompassing each of the regions. Currently, these works have either been completed or are being carried out. The article lists them according to regions: northern dialects, central dialects, southern dialects, Russian dialects in foreign-language environment (Belarus, Ukraine, autonomous republics of the Russian Federation), Siberian dialects and Far-Eastern dialects. Approaching completion is *Slovar' russkikh narodnykh govorov* [*Dictionary of Russian Folk Dialects*], a differential dictionary whose planned size is 300,000 entries. Its editors-in-chief were F. Filin and F. Sorokoletov, presently it is edited by S. Myznikov. The article is complemented by an extensive bibliography of more than 80 items.

Joanna Okoniowa

Instytut Humanistyczny
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnowie
pwsz@pwszta.edu.pl

MATERIAŁY RĘKOPIŚMIENNE ZYGMUNTA GLOGERA. PRZYSZYNE DO XIX-WIECZNYCH BADAŃ NAD JĘZYKIEM I KULTURĄ PODLASIA

Słowa kluczowe: Zygmunt Gloger, Podlasie, słowniki, gwara, rękopis.

Keywords: Zygmunt Gloger, Podlasie, dictionaries, dialect, manuscript.

Podlasie to bez wątpienia region szczególnie pociągający badawczo, tak z uwagi na wczesne osadnictwo mazowieckie, jak też na wpływy sąsiednich kultur i języków, a stąd i na jego własną specyfikę językową i kulturową. Trudno się dziwić, zwłaszcza przy dzisiejszej sytuacji geopolitycznej, że związało się z tym regionem wiele inicjatyw i projektów naukowych, usytuowanych w Instytucie Slawistyki PAN w Warszawie, w Uniwersytecie w Białymstoku, Uniwersytecie Warszawskim, Łomżyńskim Towarzystwie Naukowym im. Wągów, a wreszcie w kilku innych jeszcze instytucjach regionalnych. Należy tu odnotować projekty dotyczące języka Podlasia, autorstwa Barbary Falińskiej (1965) i Anny Kowalskiej z lat od 1965 i 2001, obchody Roku Glogerowskiego i związane z tym wydawnictwa czy obecne projekty realizowane pod kierunkiem Ireny Maryniakowej. Chodzi o przygotowywany Słownik gwarowy Mazowsza północno-wschodniego, Podlasia i Suwalszczyzny¹, jak również o planowaną naukową edycję pism rozproszonych Zygmunta Glogera, „Glogerianum”, pod redakcją Jarosława Ławskiego, z finałem wydawniczym przewidzianym na lata 2015–2017².

Szczególne miejsce w wymienionych przedsięwzięciach odgrywa, jak widać, postać Zygmunta Glogera, którego ogromny i wielostronny dorobek poddawany był analizom na kilku sesjach, w opracowaniach zbiorowych, w rozprawach i monografiach. Ze względu na rozległą, a po części i rozproszoną

¹ Słownik ten się ukazał – Irena Maryniakowa, Dorota K. Rembiszewska, Janusz Siatkowski, *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny, Mazowsza północno-wschodniego*, Warszawa 2014 [red.].

² Został opublikowany pierwszy tom: Zygmunt Gloger, *Pisma rozproszone. Tom I 1863–1876*, Białystok 2014.

tematykę pism Glogera, podejmowano osobno badania nad jego działalnością jako etnografa i folklorysty, jako archeologa, jako krajoznawcy i geografa, a wreszcie jako historyka, nie mówiąc o aktywności jako publicysty. W stosunkowo nieodległym czasie opracowano m.in. temat „Gloger jako językoznawca”, obejmując nim analizę uwag językowych zawartych w głównych dziełach Glogera, do których, poza Słownikiem Tykocińskim, zalicza się *Obchody weselne* (1869), *Rok polski* (1900), *Encyklopedię staropolską* (1900–1905), *Dolinami rzek* (1903) oraz *Geografię historyczną ziem dawnej Polski* (1900). Z rozsianych obficie uwag na temat języka rysuje się postać entuzjasty czy też „szlachetnego pasjonata” w szczególny sposób zajętego mową. W języku odnajduje on bowiem historię, obyczaj, kulturę materialną i duchową, wreszcie tak dziś popularny językowy obraz świata. Wyjątkową uwagę kieruje ku mowie swoich stron rodzinnych, w której dostrzega wiele archaizmów, przypowieści, przynoszących doświadczenie ludu sąsiadującego z Litwinami i Białorusinami. Świadomość tego sąsiedztwa i związane z nim obserwacje językowe prowadzą go do ciekawych i inspirujących refleksji na temat dialektów pogranicznych i mieszanych – stają się one materiałem do badania warsztatu uczonego. Zainteresowanie pochodzeniem wyrazów prowadzi go także do studiów porównawczych. Podobnie jak Jan Karłowicz, również Zygmunt Gloger wielką wagę przywiązuje do nazw własnych, których zbiory stanowią ważne źródło dla historii, historii socjologii i kultury w ogóle. Planuje nawet stworzenie słownika nazw własnych, co uzasadnia następująco w roku 1910:

[...] do badań naukowych nad związkiem mowy narodu, z jego ziemią, życiem i przeszłością, niezbędnym jest jeszcze alfabetyczny inwentarz wszystkich z obszaru ziemi rodzinnej i przeszłości narodu nazw miejscowości [...] nazw pól, łąk [...] powinny być zebrane w jeden wielki, wspaniały słownik [...] (za: Kuryłowicz 2005: 79).

SŁOWNIK GWARY LUDOWEJ

Główne dzieło Glogera poświęcone w całości dialektologii to wspomniany *Słownik gwary ludowej w okr[egu] Tykocińskim*, wydany w „Pracach Filologicznych” IV, z roku 1893. Poddano go też szczegółowej i wielostronnej analizie. Autorką wyczerpujących studiów na temat fonetyki, fleksji i słowotwórstwa oraz słownictwa w tym słowniku i w innych tekstach jego autorstwa jest białostocka badaczka – Beata Kuryłowicz. W 2007 roku opublikowała ona analizę metody leksykograficznej Glogera. W osobnym tekście zajęła się wykorzystaniem słowniczka tykocińskiego przez Jana Karłowicza w jego *Słowniku gwar polskich*, skupiając się szczególnie na „sposobach przywoływania haseł i cytowania definicji Glogera przez Karłowicza, a także na charakterystyce artykułów hasłowych pochodzących ze słowniczka tykocińskiego”

(Kuryłowicz 2013: 192). Jeszcze szerszy zakres badań wyznaczył sobie Bogusław Nowowiejski, inicjator edycji poświęconej dziewiętnastowiecznym słownikom gwarowym z Polski północno-wschodniej, wykorzystanym w *Słowniku gwar polskich*. Stanowią one nie tylko dokument słownictwa tego terenu z przełomu XIX i XX w., ale także przyczynek do warsztatu Karłowicza. W planach tego uczonego jest też wydanie *Abecadłowego spisu wyrazów ludowego języka w okolicach Łomży, Wizny i przyległych* Jakuba Wagi oraz reedycja wspomnianego słownika Glogera (Nowowiejski 2009: Przedmowa).

Słownikami z całego obszaru północno-wschodniej Polski zajęła się Dorota Rembiszewska, która porównała wydany poprzednio (2007) *Słownik dialektu knyszyńskiego* Czesława Kudzinowskiego z innymi słownikami tego regionu, do których zaliczyła także słownik Glogera. Wzięła pod uwagę następujące aspekty tekstów: chronologię, objętość, zasięg terytorialny, zakres, makro- i mikrostrukturę oraz stan słownictwa przedstawionego w słownikach wobec stanu dzisiejszego (Rembiszewska 2010: 346).

MATERIAŁY RĘKOPIŚMIENNE GLOGERA – WPROWADZENIE

Do podejmowanych tak dynamicznie inicjatyw i przedsięwzięć dorzucić trzeba jeszcze jedną pozycję, bliżej nieznaną dotąd i nie poddawaną badaniom. Chodzi o rękopiśmienne uzupełnienia słownika tykocińskiego, umieszczone przez Glogera w nadbitce z „Prac Filologicznych”.

W bibliotece Zakładu Dialektologii Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie wspomniany *Słownik gwary ludowej w Tykocińskim* został mianowicie oprawiony osobno, jako część „Prac Filologicznych” IV, z paginacją od strony 795 do 904, posiada też pieczęć: *Polska Akademia Nauk // Zakład Językoznawstwa // Pracownia Atlasu i Słownika Gwar Polskich // Kraków, ul. Mikołajska 9* oraz numer inwentarzowy 398. Egzemplarz ten figuruje w księdze inwentarzowej jako nadbitka, otrzymana w darze, z datą 15.03.1956, a pochodzi, jak można przypuszczać, z biblioteki samego autora.

Losy księgozbioru Glogera są częściowo znane. Otrzymała go w spadku, na mocy testamentu zmarłego, Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy. Sporządzony w roku 1911 spis liczył 5809 pozycji. Książki te zostały włączone do reszty zbiorów bibliotecznych i podzieliły ich wojenne losy (Komorowska 1985: 430–431).

Pochodzenie wspomnianego egzemplarza jest istotne, ponieważ do niego to właśnie wklejono kartki rękopiśmienne, zawierające uzupełnienia do *Słownika*, specjalnie do niego przeznaczone i pasujące do poszczególnych stron druku, z odstępami dla zachowania układu alfabetycznego. Charakterystyczne jest także dostosowanie układu rękopisu do tekstu drukowanego, łącznie

z wyznaczeniem kursywy w wyrazach hasłowych. W drukowanym tekście znajdują się także pojedyncze wpisy, dokonane tym samym charakterem pisma. Analiza metody leksykograficznej drukowanego słownika wskazuje na podobny sposób „hasłowania”, a więc na istnienie hasel jednowyrazowych i złożonych, w których pojawiają się synonimy, na hasła szeregowy, obejmujące warianty fonetyczne i morfologiczne, na przedrostkowe formacje czasownikowe, figurujące jako podhasła. Związki frazeologiczne, podobnie jak w druku, tworzą hasła wielowyrazowe. Definicje mają głównie charakter przekładowy – są to więc synonimy, definicja realnoznaczeniowa używana jest dla desygnatów o charakterze lokalnym, o stylu takim, jak w słowniku drukowanym. Identyczna w sumie metoda leksykograficzna stanowi zatem argument za autorstwem Glogera.

Warto dodać, że w wykazie źródeł do *Słownika gwar polskich* PAN z r. 1977 rękopis ten figuruje jako dzieło autora anonimowego (SGP Źródła 1987: 144).

W roku 2010 opublikowałam pierwszą informację o omawianym tu egzemplarzu słownika Glogera z jego odręcznymi notatkami wklejonymi do druku. Notatki te porównałam wówczas z listem Glogera do Kazimierza Władysława Wójcickiego, znajdującym się w zbiorach rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej. Charakter pisma i sposób zapisu pozwoliły na przypuszczenie, że wspomniana nadbitka służyła Glogerowi za podstawę do uzupełnień i poprawek – bez wątpienia, do planowanego drugiego, rozszerzonego i poprawionego wydania. Poza pismem, zidentyfikowanym jako Glogerowe, sporadycznie trafiają się zresztą wśród owych dodatków także zapisy dokonane innym charakterem pisma; dokumentują one poniekąd tym dobitniej autorską pracę samego Glogera (Okoniowa 2010: 200).

Dopowiedzmy również, że omawiany rękopis znajduje się obecnie w zbiorach Zakładu Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie i jest jego własnością. Niestety, cały ów egzemplarz nadbitkowy z „Prac Filologicznych”, z zawartym w nim rękopisem Glogera, jest w bardzo złym stanie, a wklejone stroniczki, z powodu i czasu, i niestaranego wklejenia, często są nieczytelne. W tej sytuacji narodziła się obecna decyzja o odcyfrowaniu i przepisaniu rękopisu. Poniżej przedstawiam częściowe wyniki podjętej z takim zamysłem pracy.

PREZENTACJA ZAWARTOŚCI

Poza nowymi hasłami, o których potem, znajdują się w rękopisie uzupełnienia, definicje fachowe, konteksty powiązane z konkretnym użyciem, uwagi fonetyczne, etymologie, paralele staropolskie, użycia z ukonkretnieniem fleksji, poprawki, wskazówki.

UZUPEŁNIENIA – przykładowo: do hasła *capka*, do istniejącej już definicji:

[*capka* – górna część futryny, tj. uszaka u drzwi, która ocapia dwa pionowe boki, nazwa ciesielska. Jest *capka* w alembiku miedzianym]

dopisano:

od której idą dwie równoległe około łokieć długie rury miedziane na dół pochylone przez *trąbnik* czyli chłodnice przechodzące, przez które ścieka skroplona wódka.

A dalej:

[*chałaj* – roztrzepaniec, krzykacz, krzykliwy.] W poszukiwaniu źródłosłowu wyrazów *chałaj* i *chałaić*, a właściwie *halaj*, *halaić*, pamiętać należy, iż znany był dotąd w całej Polsce złowrogi okrzyk *Hała!* lub *halla!* Bisurmanów rzucających się do łupieży miast i wiosek. Było to ogłuszające hasło wojenne, wyraz zepsuty z arabskiego *Allach Bóg*. *Halajem* nazywano także dawniej w Polsce rodzaj podlejszego gatunku materii jedwabnej, może dlatego, że była prawdopodobnie używana na codzienne suknie przez Turków lub Tatarów. W okolicy Tykocina mówią *halaj*, a w okolicy Ciechanowca częściej *halój*.

s.v. [*ciarki* – ciernie krzew kolczasty:] „używany niegdyś do praktyk czarownic”.

SKREŚLENIA: s.v. [*gula* – gąłka, guz, kula] została skreślona „kula”.

ODPOWIEDNIKI ŁACIŃSKIE: s.v. [*grzybija*] dodano: „*lilja wodna* zwana w bot. pol. *grzybień* a u Lin. *Nymphaea*”.

INNE FORMY: s.v. [*hurma*] dodano: „niektórzy mówią: *hurba roboty*”.

PARALELE STAROPOLSKIE Z WYPISAMI ZE ŹRÓDEŁ:

s.v. *jama* [*jama* – dół w ziemi] dodano:

W dokumencie z r. 1278 czytamy „anni genere venerandi per stampice, slopi, jami” etc. Lud wklęsłość wykopaną nazywa tylko *jamą* lub *wądołem* wyrazu zaś *dół* używa zwykle w przeciwstawieniu do *góry* np. idź na dół, u dołu i w górze.

DERYWATY: s.v. *ćwikle* – kliny u koszuli, dopisano: *ćwikielki*.

DODATKOWE ZNACZENIA: dodano niekiedy znaczenie, np. s.v.

darmojed – darmożjad, dopisano:

próżniak, pasożyt.; *parać się* z kim – znaczy zadawać, zajmować, zajmować się, wdawać, poufalić, czyli trzymać z kim parę, należeć do jego pary, towarzystwa.

Ł. Górnicki używa tego słowa w temże znaczeniu, którego nie zrozumiał wydawca Zbioru pisarzy pols. z r. 1828, tłumacząc (na str. 32 t. I), że parają znaczy: odznaczają. W innym miejscu gdzie Górnicki pisze „abo się miłością para (str.78) dobrze objaśniono przez: zajmuje; *pasierb* – podpora zakopana dla wzmocnienia próchniejącego słupa drewnianego, gwoździem dębowym zwykle przybita. Była więc *Pasturow* wymieniona w dokumentach z lat 1185 i 1242;

pochodzić kogo – pokonać.

UWAGI SZCZEGÓŁOWE

Nowe hasła przynoszą informacje na temat życia na Podlasiu w XIX w. Na podstawie haseł, definicji, informacji dodatkowych i kontekstów można uzupełnić obraz tamtego świata, zamieszkałego przez włościan, drobną szlachtę,

kupców, rybaków, flisaków, leśników, rzemieślników, rolników. Zdarzają się mikrotoponimy, nawiązujące do swoistego ukształtowania terenu, imiona, przezwiska z wyraźnymi cechami lokalnymi.

Na swoistość słownictwa wskazuje porównanie haseł z wybranych liter ze *Słownika gwar polskich* Karłowicza. I tak, na 80 haseł na literę P – 37, czyli ponad 1/3, jest w stosunku do Karłowicza całkiem nowych lub też wprowadzających nowe znaczenie. Porównanie z niedawno wydany słownikiem podlaskim Ireny Maryniakowej, w którym przytacza się materiał ze stosunkowo pobliskiego Ciechanowca i wsi okolicznych (miejscowość wymieniana także przez Glogera w słowniku), jednak dwudziestowieczny, o 100 lat młodszy – pokazuje, że prawie nic nie zostało ze starego słownictwa, notowanego przez Glogera.

Poniżej podaję przykładowy materiał na literę P. Wynotowane hasła nie mają poświadczenia w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza:

palkie kartofle – cierpkie.

pamlody – odrośle drzew.

peckolić – paterać, babrać się w czemś.

perchała – człowiek z żywym usposobieniem, trzpiotowaty w ruchach i mowie.

perzuchi – żar spopielaty bez twardych i większych węgli, po spaleniu drobnych gałęzi jałowcu, wiórów zwykle pozostają w piecu tylko *perzuchi*. Wyraz ten nie pochodzi od *perzu*, ale od rzeczownika *pierze* w l. mn., żar bowiem spopielaty z gałęzi, jałowca lub wiórów podobny jest w danej chwili wygasania do drobnych pierzy.

piascyna – w znaczeniu miejsca piaszczystego, np. „chowali kartofli na piascynie”.

piec się rozwalił – wyrażenie przenośne, dawniej pospolicie używane na oznaczenie narodzin dziecka, położu kobiety, np. ojciec mówi po położu żony: „piec się u mnie rozwalił”.

piecki-lawki – wysiadywać u kogo znaczy przesiadywać często i długo w czyim domu.

pieńkowe – porękawicze dawane przez kupującego drzewo w lesie dla leśniczego od pnia lub sążnia podług umówionej normy ze sprzedającym.

płośnik v. **płośnica** – stopa, podbicie u nogi.

platak – koń maści płaciastej, tj. w wielkie łaty zwykle siwe i kasztanowate.

podłużnia – tak nazywają niekiedy koło Białegostoku, *zdłuż*, czyli listwę do zatykania otworu w ulu.

podurek – głupi.

podwójczeta – podwójne cielęta, bliźnięta u krowy.

pogręzić kogo – zgnębić, pokonać.

poliaka – coś smacznego, coś słodkiego w dodatku.

ponota – włóczęga, może od *po nocy chodzący*.

pontek – bułka z wyskrobków.

posik – tak nazywają przy rozprawianiu zabitego wieprza członek jego męski.

pozaskorze, pozaskorzu – za skorą, np. „krew na pozaskorzu męcy” tak mówią ci którzy każą sobie co pewien czas krew puszczać.

przekopki, iść na przekopki – biedni ludzie proszą możniejszych, aby po wykopaniu ziemniaków mogli jeszcze na kartofliśka *iść na przekopki*, czyli przekopując ziemię szukać kartofli pozostawionych.

przewóz, u przewozu – przeprawa promem przez rzekę.

przychodzy – przybysz, człowiek przychodni, przybyły ze stron innych, **przychodza** – rodzaj ż. *przychodze ludzie* w l. mn.

przypaśne, dać przypaśnego – dodatek do wynagrodzenia za paszenie do sztuki np. po 6, po 10 groszy *przypaśnego*.

puchta – pulchna, np. „ziemia puchta”.

WNIOSKI

Uzupełnienia obejmują wszystkie litery alfabetu, od A do Z.

W sumie, łącznie z poprawkami, nowa część słownika zajmuje około półtora arkusza wydawniczego, jest dostosowana do drukowanej i jednolita z nią stylistycznie, zdarzają się nawet wyraźne odnośniki, wskazujące na miejsce, w którym dany dopisek ma się znaleźć. Np. s.v. *ćpać* – jeść łąpczywie: „ob. kartę następną”.

Tak jak dla wielu *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe* Jana Karłowicza (1871) stał się zachętą do włączenia się w bardzo żywy nurt życia umysłowego związanego z kulturą materialną i duchową wsi, tak dla Glogera ważnym momentem w jego pracach był list Oskara Kolberga, który ukazał się w „Bibliotece Warszawskiej” w lutym 1865 roku (Komorowska 1985: prz. 2). Znalazło się w nim wezwanie do zbierania obserwacji dotyczących życia wsi, a także wskazówki dotyczące sposobu i przedmiotu opisu. Od tego też czasu można datować pierwszy osobisty kontakt młodego Glogera z Kolbergiem. Stał się on zaczątkiem współpracy i przyjaźni – a zauważyć należy, że pasję zbieracką i ambicje naukowe wykazywał już Gloger dawniej i dawał w tym upust rozlicznym swym zainteresowaniom. Zbierał pieśni, teksty, opisy obrzędów i podań, rysował elementy budownictwa świeckiego i sakralnego. Już w roku 1867 na łamach „Biblioteki Warszawskiej” pisał o swoim planie opracowania „monografii ziemi nadnarwiańskiej na odcinku od Wizny, poprzez Tykocin, do Suraża, z uwzględnieniem przeszłości „od najdawniejszych czasów”, kultury życia domowego i wszelkich właściwości zamieszkałego tam ludu” (Komorowska 1985: 49).

Wartość historycznych danych w omawianym słowniku jest nie do przecenienia, zwłaszcza w sytuacji, gdy większość desygnatów zaginęła, a dawne słowniki autorstwa wykształconych autochtonów są rzadkością. O niezwykłości tego słownika stanowi m. in. szerokie pojęcie etnografii (która w pojęciu Glogera i jemu współczesnych była nauką pomocniczą historii, podobnie jak archeologia i antropologia) oraz inne niż w dialektologii dwudziestowiecznej – pojęcie ludu. Lud to nie tylko włościanie, ale i drobna szlachta, która na Podlasiu miała swoje liczne siedziby i, podobnie jak chłopci, przechowywała pieśni, zwyczaje i legendy, jak też posługiwała się lokalną odmianą języka. O specyfice słownika zdecydowały też wielokierunkowe zainteresowania

Glogera, obserwacje czynione w toku wypraw krajoznawczych, geografia historyczna, zamiar inwentaryzacji zabytków budownictwa wiejskiego. Liczne, bardzo dokładne rysunki, kreślone na wyprawach, stają się często jedynym świadectwem rzadkich obiektów architektury drewnianej i doskonałym uzupełnieniem opisów przyrządów, budynków, elementów architektury. Wielkie odczytanie w literaturze dawnej pozwalało Glogerowi snuć hipotezy, łączyć znaczenia i słowa, odnajdywać przyczyny. Wiązało się to wszystko nie tylko z charakterem badacza, z rozproszeniem zainteresowań, jak moglibyśmy dzisiaj powiedzieć, ale też z typologią ówczesnych nauk. Wspomnieć tu można o Józefie Łepkowskim i badaniach archeologicznych, które Gloger prowadził już jako student warszawskiej Szkoły Głównej, łącząc zainteresowania i poszukiwania ludoznawcze z poszukiwaniem starodawnych pamiątek i snując całkiem konkretny plan napisania monografii podlaskiej.

Nie bez znaczenia wreszcie było i to, że motorem prac Glogera stała się, romantyczna jeszcze, fascynacja kulturą ludową, zwłaszcza w swej dawnej postaci, prowadzącej do argumentów na rzecz wspólnoty narodowej. Wyrażenie bowiem widać, że dysponował Gloger materiałem „nie tylko z pogranicza kultury stanowej, szlachecko-chłopskiej [...] ale i etnicznej, bo z terenu zamieszkałego przez ludność polską, ruską i litewską” (Komorowska 1985: 54).

On sam tak o tym pisał:

Pierwszym zadatkem do dziejów jest ziemia, która narodom padła w przedwiecznym dziale; ojczyzna narodów to pierwszy pokład dziejów. Drugim zadatkem jest krew ludu, świętość związków rodziny [...] Trzecim zadatkem do dziejów jest mowa każdej pokrewnej rzeszy wspólnego narodu. Czwartym, powiemy, jest obyczaj, ta symboliczna forma czysto ludzkich uczuć, myśli i wyobrażeń (Komorowska 1985: 54).

Słowniki i słowniczkiki wydane w okresie tzw. przednaukowym zwykło się traktować jako niemające jeszcze cech naukowych, istotnych dla dialektologii. Zarzuca się im, podobnie jak późniejszemu *Słownikowi gwar polskich* Jana Karłowicza, brak aparatu leksykograficznego, niedoskonałości zapisu. Spis uwag krytycznych na temat tego słownika pióra Nitscha na długo zaciążył nie tylko na jego ocenie, ale także rzutował na przyszłość i teraźniejszość leksykografii gwarowej.

Odejscie od metod strukturalizmu, opisu systemów, na rzecz pogłębiania wiedzy o kulturowym aspekcie życia, metodologii związane z kognitywizmem, etnolingwistyką i językowym obrazem świata zaważyły też na najnowszych ujęciach leksykografii gwarowej.

O nowym modelu słownika gwarowego mówimy przy okazji *Słownika gwary orawskiej* i będącym w przygotowaniu *Słowniku gwary i kultury podhalańskiej*, obu autorstwa Józefa Kąsia, który uwzględniając treści kulturowe tworzy słownik lingwistyczno-etnograficzny, nawiązując do tradycji dziewiętnastowiecznej (Karaś 2010: 116).

Słownik gwary ludowej w okr[ęgu] Tykocińskim Zygmunta Glogera to cenny dokument dziewiętnastowiecznego języka ludowego na Podlasiu. Zawiera ok. 2000 haseł, ale – zgodnie zresztą z zamierzeniem autora – możemy go powiększyć o kilkaset dalszych haseł zawartych w rękopisie, co stanowiłoby znaczne dopełnienie słownictwa. Wydanie krytyczne rękopisu uzupełni naszą wiedzę nie tylko o leksyce tego okresu, ale też pokaże warsztat i poglądy samego Zygmunta Glogera.

LITERATURA

- Falińska Barbara (1965), *Stan i perspektywy prac nad „Słownikiem gwar mazowiecko-podlaskich”*, „Poradnik Językowy”, s. 123–131.
- Gloger Zygmunt (1893), *Słownik gwary ludowej w okr[ęgu] Tykocińskim*, „Prace Filologiczne”, t. IV, s. 795–904 (zob. też RKPS).
- Gloger Zygmunt (1903), *Dolinami rzek*, Warszawa: Hoesick.
- Gloger Zygmunt (1900), *Rok polski w życiu, tradycji i pieśni*, Warszawa: Fiszer.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Karaś Mieczysław (1979), *Wstęp* [w:] *Słownik gwar polskich*, opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie, pod kierunkiem..., Wrocław–Warszawa – Kraków, s. VII–XIX, Ossolineum.
- Komorowska Teresa (1985), *Gloger, opowieść biograficzna*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kowska Anna (2001), *Studia nad dialektem mazowieckim*, Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Tow. Wiedzy Powszechnej w Warszawie.
- Korespondencja K. W. Wóycickiego (1807–1879) redaktora „Biblioteki Warszawskiej” i współredaktora „Kłosów”, Biblioteka Jagiellońska, rkps 7832 IV.
- Kuryłowicz Beata (2005), *Zygmunt Gloger jako językoznawca*, „Roczniki Humanistyczne”, t. LIII, z. 6, s. 75–80.
- Kuryłowicz Beata (2006), *Charakterystyka fonetyczna dziewiętnastowiecznej gwary tykocińskiej*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 6, s. 41–61.
- Kuryłowicz Beata (2007), *O słowniczku tykocińskim Zygmunta Glogera*, [w:] *Z zagadnień leksykologii i leksykografii języków słowiańskich*, Joanna Kamper-Warejko, Iwona Kaproń-Charzyńska (red.), s. 87–97, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kuryłowicz Beata (2008), *Słowotwórstwo dziewiętnastowiecznej gwary tykocińskiej*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 7, s. 83–97.
- Kuryłowicz Beata (2013), *Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim Zygmunta Glogera jako źródło Słownika gwar polskich Jana Karłowicza*, „Prace Filologiczne”, t. LXIV, cz. 1, s. 191–200.
- Maciejewski Stefan (1978), *Szlachetni pasjonaci*, Olsztyn: Pojezierze.
- Maryniakowa Irena (2011), *Słownik dawnej mowy mieszkańców Ciechanowca i okolicznych wsi na Podlasiu*, Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wągów.
- Nitsch Kazimierz (1911), *Recenzja Słownika gwar polskich J. Karłowicza*, „Rocznik Slawistyczny”, t. IV, s. 199–243.

- Nowowiejski Bogusław (red.) (2009), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Okoniowa Joanna (2010), *Nieznany rękopis Zygmunta Glogera*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Boguslai Dunaj*, red. Renata Przybylska i in., s. 199–203, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Rembiszewska Dorota (2010), *Słownik dialektu knyszyńskiego a inne słowniczki gwarowe z obszaru Polski północno-wschodniej*, „Prace Filologiczne”, t. LVIII, s. 345–360.
- Rok Glogerowski (1986), *Materiały z sesji popularnonaukowej, Białystok 10 listopada 1985 roku*, Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- RKPS – dopiski rękopiśmienne na egzemplarzu Słownika Glogera (w posiadaniu Zakładu Językoznawstwa IJP PAN w Krakowie).

ZYGMUNT GLOGER'S MANUSCRIPTS. A CONTRIBUTION TO THE 19TH-CENTURY STUDY OF LANGUAGE AND CULTURE IN PODLASIE

The article announces the existence of manuscript additions to the popular 19th-century sub-dialect dictionary of the district of Tykocin by Zygmunt Gloger. It describes the copy in which the entries have been found, cites evidence regarding their authorship, and quotes exemplary material from the manuscript.

Małgorzata Ostrówka, Iryda Grek-Pabisowa,
Beata Biesiadowska-Magdziarz, Mirosław Jankowiak

Instytut Sławistyki, Polska Akademia Nauk, Warszawa
polszczyzna_kresowa@wp.pl

POLSZCZYŻNA PÓŁNOCNOKRESOWA W UJĘCIU LEKSYKOGRAFICZNYM¹

Słowa kluczowe: polszczyżna północnokresowa, język mówiony, słowniki gwarowe.
Keywords: Northern borderland Polish dialect, Polish speech, dialect dictionary.

Od końca lat 90. XX w. wzrosło zainteresowanie mówionym językiem polskim funkcjonującym na terenach dzisiejszej Białorusi, Litwy i Łotwy². Na szerszą skalę rozpoczęły się wówczas jego badania, w efekcie których powstawały prace językoznawcze, etnolingwistyczne i etnograficzne. Także w IS PAN początkowo dwu- a potem czteroosobowy zespół zebrał i wydał dwa tomy tekstów gwarowych, książki *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich* (Grek-Pabisowa 1997), *Bohатыrowиче 100 lat później* (Grek-Pabisowa i in. 1998), oraz wiele artykułów dotyczących tej odmiany języka. Na przełomie lat 1999/2000 literatura na ten temat była już na tyle obszerna, że powstał pomysł opracowania *Słownika mówionej polszczyżny północnokresowej*³ (dalej: SMPP). Przez pierwsze lata gromadziliśmy publikacje i ekscerpowaliśmy z nich słownictwo wraz z odpowiednimi ilustracjami. Stale przybywało nowych opracowań, materiał powiększał się o nowe leksemy lub ich nowe postaci czy lepszą egzemplifikację. W ten

¹ Artykuł niniejszy jest oparty na szerszym opracowaniu tychże autorów *Czym jest i co zawiera Słownik mówionej polszczyżny północnokresowej*, opublikowanym w roczniku „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” t. 49, s. 277–301.

² Więcej danych ogólnych zob. artykuł I. Grek-Pabisowej, *O leksykograficznym opracowaniu kilku mniej znanych odmian polszczyżny mówionej na Kresach północno-wschodnich* s. 53–73 niniejszej publikacji.

³ Na Białorusi obok polszczyżny północnokresowej, w dwóch rejonach – na Witebszczyźnie i na Polesiu (w dorzeczu Prypeci) funkcjonuje gwarowa odmiana polszczyżny, różna od północnokresowej. Są to tzw. polskie gwary przeniesione późnego osadnictwa – mowa przesiedlonej z Mazowsza i Śląska ludności chłopskiej na przełomie XIX i XX w. Gwary tej ludności nie zidentyfikowały się z polszczyżną kresową, aczkolwiek nabyły wiele cech otoczenia wschodniosłowiańskiego. Przygotowany słownik tych gwar przeniesionych jest komplementarny w stosunku do SMPP, gdyż został opracowany według analogicznych zasad i zaopatrzony w odsyłacze do odpowiednich haseł SMPP.

sposób powstał korpus *Słownika*, który dopracowywano według ułożonej przez zespół formuły. Uzupełnianie zbioru leksykalnego zamknięto datą publikacji wydanych w roku 2012⁴. Pełny wykaz źródeł zostanie zamieszczony w aneksie.

CEL, METODA I ZASADY OPRACOWANIA

SŁOWNIKA MÓWIONEJ POLSZCZYZNY PÓŁNOCNOKRESOWEJ

Przystępując do opracowywania słownika przyjęliśmy następujące działania:

- zebranie wszystkich opublikowanych i nieopublikowanych zapisów własnych oraz prac innych eksploratorów, rejestrujących mówioną polszczyznę północnokresową (należy przypomnieć, że zapisy takie datują się od 1925 r.);
- wyekscerpowanie z tych zbiorów wszystkich „kresowych” osobliwości leksykalnych i innych (np. odmiennej rekcji czasowników);
- wydobyć możliwie jak największej liczby kontekstów ilustrujących, osobliwych zwrotów i frazeologii;
- pokazanie wielowariantowości fonetycznej, słowotwórczej, gramatycznej (np. dwurodzajowość rzeczowników);
- pokazanie rozbudowanej synonimii leksykalnej;
- powiązanie danego leksemu, jego wariantów czy poszczególnych form z obszarem etnicznym, na którym został zarejestrowany;
- podanie w każdym haśle udokumentowania wszystkich znalezionych w materiałach form i ich wariantów w oryginalnym, zastosowanym przez danego eksploratora zapisie, ze wskazaniem adresu bibliograficznego.

Zrealizowanie powyższych założeń wymagało odejścia od tradycyjnego podziału na słowniki dyferencyjne i pełne. Podyktowało to przyjęcie odmiennych od innych słowników „kresowych” a także słowników gwarowych z Polski etnicznej zasad opracowania materiału słownikowego. *Słownik* nasz łączy bowiem słownictwo gwarowe, regionalne i potoczne zróżnicowane wobec polszczyzny ogólnej, charakterystyczne dla mówionej odmiany polszczyzny północnokresowej. Opracowaliśmy własny pośredni typ słownika, który naszym zdaniem najlepiej zaprezentuje mowę polską na dawnych Kresach Północno-Wschodnich.

Przy opracowywaniu *Słownika* zaczerpnęliśmy z publikacji, które weszły do kanonu źródeł, nie tylko leksemy opisane przez autorów prac jako osobliwe

⁴ W związku ze stosunkowo długim okresem od chwili powstania pomysłu opracowania *Słownika*, należy powiedzieć, że zespół współautorów w różnym czasie liczył od dwóch do czterech osób.

słownictwo kresowe, ale również leksemy wyekscerpowane przez nas z tekstów ciągłych, dialogów, relacji czy podanych w charakterze egzemplifikacji wymowy, fleksji, słowotwórstwa, składni itp. W *Słowniku* znalazły się też wyrazy uznane przez nas za charakterystyczne dla mówionej polszczyzny północnokresowej z zakresu kategorii zwykle w zbiorach słownictwa pomijanych – uwzględniliśmy bowiem szeroko wyrazy funkcyjne: partykuły, spójniki, wykrzykniki czy wyrazy wtrącone itp.

Do SMPP zostały zakwalifikowane następujące kategorie wyrazów:

1. Leksemy, nieznane w polszczyźnie ogólnej – przede wszystkim zapożyczenia z języka białoruskiego, litewskiego oraz rosyjskiego, np. *bulba* ż ‘kartofle’ (biał. *бульба*), *żywiola* ż ‘zwierzęta gospodarskie’ (biał. *жывёла*), *plirpa m*, ż ‘gadula’ (lit. *pliūrpa* ‘gadula’, *pliūrpti* ‘gadać; głośno siorbać’), *bitnik m* ‘pszczelarz’ (lit. *bitininkas*, *bitynas*); *dacza* ż ‘letnisko, dom letniskowy’ (ros. *дача*); *kantora* ż ‘biuro księgowe, księgowość w kołchozie’ (ros. *контора*).

Wyrazy ogólnopolskie z zasobu polszczyzny ogólnej częściowo lub całkowicie różniące się semantyką, np. *obojętny* ‘straszny, budzący lęk’ (*koło smentarza iść obojętnie*), *majtki lm* ‘spodnie męskie’, *plątać się ndk* ‘mylić się’, *roboczy* ‘pracowity’.

2. Wyrazy:

a. o identycznej postaci i znaczeniu, w polszczyźnie ogólnej już przestarzałe, natomiast w polszczyźnie północnokresowej nienacechowane chronologicznie: np. *akuratność ż*, *obaczyć dk*, *przedać dk*, *tedy*, *wschodki lm*;

b. w polszczyźnie ogólnej nacechowane stylistycznie, a w polszczyźnie północnokresowej potoczne i powszechne: np. *dupowaty* ‘niemrawy’, *ruchać się ndk* ‘poruszać się’ (w ogpół. wulgarne ‘uprawiać seks’), *dziewka/dziwka ż* 1. ‘niezamężna młoda kobieta’ (np. *stara dziewczka* ż ‘stara panna’, 2. ‘służąca’ (np. *ciężko w tej wiedzy być dziwko, nigdy jej ni dugodzisz*);

c. o ograniczonym zasięgu terytorialnym oraz oznaczone w słownikach języka polskiego jako kresowizmy: np. *bliny lm* ‘placki z mąki gryczanej, żytniej lub pszennej’ – regionalny odpowiednik naleśników, *makutra* ż ‘donica do ucierania maku’, *hreczka* ż ‘gryka’, *hrymnąć dk* ‘upaść z hukiem, rymnąć’.

3. Leksemy ogólnopolskie o identycznym lub podobnym znaczeniu w polszczyźnie ogólnej i polszczyźnie północnokresowej, ale stanowiące część składową frazeologizmów występujących tylko na Kresach, np.: *beczka* ż ‘beczka’, ale ♦ *Pełna beczka arysztantów* ‘nagadać głupot’; *talerz m* ‘talerz’, ale: ♦ *Głowa jak talerz* ‘łysy jak kolano’; *świnia* ż ‘świnia, zwierzę gospodarskie’, ale *Jechać świnie liczyć* ‘o wizycie rodziców narzeczonej składanej rodzicom narzeczonego’.

4. Leksemy ogólnopolskie, które wchodzą w ciągi synonimiczne wyrazów, charakterystycznych dla polszczyzny północnokresowej, np. *czysty* ‘czysty, schludny’ w szeregu – *akuratny*, *chędogi*, *czysty*, *czyścioch m*, *czyściocha m*, ż,

ochajny, porządkowy, porządný; ojciec m ‘ojciec’ w szeregu – *baćka m, ojciec m, papa m, papuk m, tata m, tatuk m; grzechotka ż* ‘zabawka dziecięca, grzechotka’ w szeregu – *barabajka ż, brazgulak m, brazgulczyk m, brazgułka ż, brzęczalka ż, grzechotka ż*.

5. Leksemy:

a. mające inny rodzaj gramatyczny: *podwórz m*: *wyszłam na podwórz; kieszeń m*: *do swego kieszenia schował; twarz m*: *jak dał po twarzy*;

b. czasowniki o osobliwej postaci bezokolicznika, np. *um'arć dk*; *mogć/mogci ndk* ‘móc’; *pleści ndk* ‘pleść’;

c. czasowniki zwrotne wobec ogólnopolskich niezwrotnych i odwrotnie, np. *kapi sie ndk* ‘kapie’: *tam z dachu kapi sie; należeć sie ndk* ‘należeć’: *męża rodzina też do szlachtów należeli sia; odkupić sie dk* ‘kupić z drugiej ręki’: *odkupiłam sie kwaterka tu i żyja; uczyć co ndk* ‘uczyć się czego’: *uczyć język angielski*;

d. czasowniki o odmiennej lub obocznej rekcji, np. *straszyć komu ndk*: *nikt nikomu nie straszył i straszyć kogo ndk*: *nie straszył jego; czekać kogo, czego ndk*: *czekała jego w piątek, są teraz w izolatorze śledczym i czekają sądu*;

e. leksemy wykazujące znaczne różnice w budowie form zależnych, np. *imia n, ż, imiona ż*: *Kasia, to ładna imiona*, ale *Dlp imia, Clp imiu; iść ndk* ale *szedła, szedli itp.*

6. Wyrazy o odmiennej budowie morfologicznej:

a. z odmiennymi przedrostkami, np. *pobrzeknąć dk* ‘obrzęknąć’; *odleczyć dk* ‘wyleczyć’ *dk; naśmieszyć dk* ‘rozśmieszyć’;

b. z odmiennymi przyrostkami, np. *dzieci'uk m* ‘dziecko’, *indyczuk m* ‘indyczę’; *dłużynia ż* ‘długość’, *szyroczynia ż* ‘szerokość’; *świni'aczy* ‘świński’, *kuraczy* ‘kurzy’; *domik m* ‘domek’, *obrazik m* ‘obrazek’;

c. wtórne iteratywa, np. *odprawywać ndk* ‘odprawiać’: *msze odprawował; opiekowywać się ndk; pluwać się ndk* ‘pluć się, pluć na siebie nawzajem’: *tylko raz [my] pluwali się*;

7. Wyrazy odzwierciedlające fakty fonetyczne, które mają zleksykalizowany charakter: *opteka ż* ‘apteka’, *tanny* ‘tani’, *zabranny* ‘zabrany’, ale *dzieciny* ‘dziecięcy’, *sierzp m* ‘sierp’, *chórystka ż* ‘chórzystka’.

8. Regionalne formy imion: *Kościk, Waldik, Tolik*, popularne na pewnych obszarach imiona męskie na -a: *Franuk – Franka, Edziuk – Edzia, Januk – Jaśka, Mieczuk – Mieczka, Ryszard – Ryśka, Rysiunia, Rysieńka* (zdrobniałe imię chłopca) itp., a także nazwy żon od imienia lub zawodu męża na -icha, typu *Antonicha, Kowalicha*.

9. Wyrazy o odmiennej od ogólnopolskiej lub obocznej akcentuacji: np. *archi'w m* ‘archiwum’; *tuma'n m* ‘mgła’; *ruczaj m* ‘strumień’; *okolica* *okolica ż; kaczan/kaczan m* ‘głęb, rdzeń kapusty, brukwi, kolba kukurydzy’.

10. Imiesłowy uprzednie na -wszy w funkcji orzeczenia oraz różniące się słowotwórczo czy fonetycznie formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników i przysłówków, które zamieściliśmy w postaci podhasła, np.:

PRZYJECHAĆ *dk* ‘przyjechać, przybyć jakimś środkiem lokomocji’

przyjechawszy *ipu* *Wczoraj do nas gości przyjechawszy;*

DŁUGI ‘długi’

dłuższy *stw* ‘dłuższy’ *Ale tam takie listki czut’ trochę, te dłuższe.*

11. Wszystkie napotkane w ekscerpowanych materiałach nazwy pokrewieństwa oraz wszystkie zawołania na zwierzęta, niezależnie od tego, czy są to specyficzne leksemy regionalne czy ogólnopolskie.

W *Słowniku* nie zostały uwzględnione występujące w ekscerpowanych tekstach niezaadaptowane zapożyczenia z języka litewskiego, rosyjskiego, białoruskiego, które pojawiają się w wypowiedziach informatorów przy przełączaniu kodów, np. *ir* ‘i’: *Kasia ir Ania; krikščionis lm* ‘chrześcijanie’: *Litwini katolicy krikščionis; wakarieliaj lm* ‘wieczorynki’: *W szkole już jak wieczory bywało wakarieliaj; pamiatnik m* ‘pomnik’: [...] *co tutaj stoi za pamiatnik?; liesozahatowki lm* ‘wyrąb lasu’: *Nas posłali w Karełofinsku eseser na liesozahatowki.*

Hasła w *Słowniku mówionej polszczyzny północnokresowej* ułożone są ściśle alfabetycznie – nie uwzględnia się spacji między poszczególnymi elementami hasła, np.: ANGIELKA, ANI, A NIC, A NIE JUŻ, ANIOŁ, ani też diakrytycznego znaku miękkości, np.: BATAREJKA, BAT’KA, BATON.

POSTAĆ LEKSEMU HASŁOWEGO

Materiał do SMPP był ekscerpowany z różnych źródeł, każdy z autorów rejestrował go w inny, przez siebie wybrany sposób – od pełnej transkrypcji fonetycznej przez transkrypcję uproszczoną, zapis półortograficzny, do zapisu ortograficznego. Dla potrzeb *Słownika* konieczne było ujednolicenie postaci hasła – niekiedy nawet nadanie mu ogólnopolskiej postaci z odpowiednią o tym informacją wyrażoną za pomocą znaku graficznego (gwiazdki), np. AGREST* nie EGREST, CHRZĄKAĆ* nie KRŻĄKAĆ. Podobny zabieg został zastosowany w wypadku zniekształconych w stosunku do oryginału zapożyczeń z języków wschodniosłowiańskich – nadaliśmy im postać najbardziej zbliżoną do ortograficznej ogólnorosyjskiej czy białoruskiej, a więc np. CELOFAN* nie CEŁAFAN czy SAŁAFAN, KOMIAK* nie KAMIAK, ODINOKI* nie ADINOKI itp.

Warianty fonetyczne hasła zapisane są w sposób możliwie najbardziej zbliżony do jego brzmienia, a oryginalna wymowa została podana w tzw.

stopce fonetycznej danego hasła, np.:

ŚWIREŃ / ŚWIREN / ŚWIRON / ŚWIROŃ / ŚWIRAN / ŚWIRAŃ *m* / ŚWIRNA
 ż / ŚWIRNIA ż ‘spichrz’
 [świreń, śvireń, śv^liren, s^vliran/s^vliren, śv^liran, śv^lirań, s^wirən/s^wirən, s^viren,
 śv^lron, śf^liron].

Zaimkowi zwrotnemu *się*, wymawianemu w polszczyźnie północnokresowej jako *sie*, *sia*, *si*, w hasłach nadaliśmy ujednoliconą postać SIĘ. Użyta przez respondenta wymowa tej części znajduje się w pasku dokumentacji u dołu hasła, np.:

KACZAĆ SIĘ *ndk*
 [kaćac’ s’e, kaćam s’a].

W mowie potocznej formy podstawowe leksemu występują niezmiernie rzadko. Niektóre leksemy w całym zebranych materiale w formie podstawowej w ogóle nie zostały użyte. W takich przypadkach formę podstawową rekonstruowaliśmy, a fakt ten zaznaczyliśmy kropką (•), np.: dla formy *Dlp kakavy* zrekonstruowano formę mianownika KAKAWA• z ‘kakao’, dla form osobowych *pšyvaža* i *pšyvażał* zrekonstruowano bezokolicznik jako: PRZYWAŻAĆ• *ndk* ‘przywozić’. Podobnie zaznaczamy brak formy podstawowej w podhasłach stopnia wyższego przymiotników i przysłówków, np. *kulturniejszy*• *stw* ‘bardziej kulturalny, o wyższej kulturze’ w hasle KULTURNY•, czy *światlejszy*•/świetlejszy• *stw* w hasle ŚWIATŁY/ŚWIETŁY•.

Hasło w formie podstawowej jest nadrzędne w stosunku do wszystkich wariantów danego leksemu. Warianty podajemy po ukośniku, np. AERODROM* / ERADROM / ALADROM *m*. Każdy z wariantów jest zapisany w porządku alfabetycznym w słowniku w postaci hasła odsyłaczowego: ELADROM *m* → AERODROM* *m*; ALADROM *m* → AERODROM* *m*.

PISOWNIA HASEŁ

Hasła rekonstruowane do postaci ogólnopolskiej (hasła z gwiazdką) zapisane są ortograficznie.

Hasła gwarowe, których brzmienie mieści się w ramach zasad pisowni języka ogólnopolskiego lub jest z nim identyczne, zostały również zapisane według norm ortograficznych. Dla haseł o brzmieniu odbiegającym od ogólnopolskiego zastosowano postać rekonstruowaną. W zapisie form rekonstruowanych znaki *ó* i *rz* używane są zgodnie z normą pisowni polskiej. Nie uwzględnia się akania, zwężeń *e > i* i *o > u*, lokalnej wymowy *l* miękkiego i półmiękkich *c’*, *s’*, *z’*, *ż’*, zmiękczonego *ch*, dyspalatalizacji spółgłosek i innych charakterystycznych osobliwości wymowy kresowej, którą w danym

leksemie podajemy w postaci wariantu zaraz po formie rekonstruowanej, np.:

DORODNY* / DARODNY / DURODNY ‘dorosły’;
DĄĆ* / DUC *ndk 1*. ‘wiać, dąć’.

W hasłach stanowiących leksemy zapożyczone z języków wschodniosłowiańskich (w postaci rekonstruowanej z gwiazdką) stosujemy polskie substytuty alfabetu rosyjskiego i białoruskiego do ortograficznej postaci tych zapożyczeń.

OZNACZENIA GRAMATYCZNE I KWALIFIKATORY

W *Słowniku* podajemy niezbędne informacje gramatyczne (skrót rodzaju gramatycznego dla rzeczowników, aspektu dla czasowników, przy przysłówkach zaznaczono ich nieodmienność) oraz kwalifikatory – stylistyczne (np. *obelż.*, *dezapr.*, *pieszcz.*, *pogard.*), frekwencyjne (*rzadkie*, *rzadziej*), chronologiczne (*dawne*), tematyczne (np. *bot.*, *zool.*).

Pełna informacja gramatyczna znajduje się po każdej formie w dolnym pasku w tzw. stopce fonetycznej. Przy innych częściach mowy informację o tym podajemy w miarę potrzeby, np. *POD*¹ *przyim*; *POD*² *m* ‘dno pieca chlebowego’.

Rzeczowniki dwurodzajowe, np. męskie i żeńskie, typu *badzinia* – ten *badzinia m* i ta *badzinia ż* sygnowane są w hasle skrótami *m*, *ż*: *badzinia m*, *ż*.

Zaznaczono odmienną lub oboczną w stosunku do języka ogólnopolskiego rekcję, np.: *drażnić się dk* z kogo ‘przedrzeźniać kogo’ *Tatuś z nas śmieje się*, *drażni się z nas*; *uczyć ndk* co ‘uczyć się czego’ *A teraz oni uczą tam po białorusku*, *i uczą język angielski*, *uczą język polski* itp.

Przy nazwach botanicznych, zoologicznych, anatomicznych, medycznych (nazwy chorób) nie wprowadziliśmy klasyfikacji łacińskiej, gdyż nie ułatwia to identyfikacji znaczenia, nie zawsze możliwe jest też precyzyjne dopasowanie oficjalnego terminu łacińskiego do leksemu gwarowego, np. *lamańska ż* może oznaczać takie choroby, jak grypa, przeziębienie i ból stawów.

AKCENT

Polszczyzna północnokresowa charakteryzuje się odmiennym w stosunku do języka ogólnopolskiego akcentowaniem niektórych kategorii gramatycznych, także zachowaniem akcentu języka dawcy w wyrazach zapożyczonych lub akcentem obocznym. Dlatego też osobliwy kresowy akcent zaznaczyliśmy za pomocą podkreślenia samogłoski akcentowanej, zarówno w wyrazach hasłowych, jak i w ilustracjach kontekstowych, np. *ARESZTĄNT* / *ARYSZ-*

TANT *m* ‘swawolne, rozpuszczone dziecko’; DROBNIUSIENKI ‘drobniuteńki’; SINIENKI ‘niebieściutki’ *Sinieńkie, oni takie wo drobniusieńkie kwiatki, jego nazywajo wasilki, sinieńkie takie niebieskie, ciemnowate*. Przy dwojakim akcentowaniu podano oba warianty akcentowe, np. DUCHOTA / DUCHATA z ‘zaduch w mieszkaniu’ *Du chaty wejść ni można, taka duchata i smrod*, itp.

W stopce fonetycznej w dolnym pasku hasła zachowaliśmy sposób akcentowania zgodny z oryginalnym zapisem eksploratorów. Znak akcentu stawiany był przed sylabą akcentowaną, przed akcentowaną samogłoską, pod akcentowaną samogłoską lub nad samogłoską. Używano też różnych znaków – kreski pionowej, ukośnej, odwróconej „łezki” lub małej kreseczki nad literą, ten ostatni znak jest często bardzo mylący w przypadku akcentowanego *o*, ponieważ może sugerować pochYLENIE. Zwróciliśmy uwagę użytkowników na ten fakt, wymieniając w odpowiednim rozdziale wstępnym *Słownika* publikacje, w których zastosowano taki system akcentowania.

ZNACZENIA

Jako określenie znaczeń wykorzystywaliśmy opisy podawane w źródłach, jednak z reguły znaczenia leksemów kresowych wymagało dodatkowego precyzyjnego opisu. Dawaliśmy w takich wypadkach krótką definicję realnoznaczeniową. Czasami, gdy nie było możliwe zastosowanie odpowiednika znaczeniowego, określaliśmy strukturę gramatyczną hasła derywowanego od podstawy, np. APTECZNY *przym* od apteka – *Póki co mieszkam w Poniewiezu i apteczny dom już odebrałem przez sąd*.

Przy określaniu semantyki zwrotów frazeologicznych stosujemy odpowiadające im frazemy ogólnopolskie lub krótkie objaśnienia.

Znaczenia leksemu hasłowego numerowane są cyframi arabskimi, każde, w miarę możliwości, ilustrowane jest odpowiednimi kontekstami, np. BRYKA z 1. ‘duży, ciężki wóz konny, fura’; 2. ‘powóz do przewożenia ludzi, bryczka’.

ILUSTRACJE KONTEKSTOWE

Ilustracje kontekstowe zapisane w źródłach w postaci fonetycznej podajemy w zapisie półortograficznym. Staramy się oddać brzmienie poszczególnych wyrazów alfabetem ortografii polskiej, stosując jednak takie znaki lub ich połączenia, które najwierniej przekazują wymowę kresową, a więc *renka* nie *ręka*, *panski* nie *pański*, *chitry* nie *chytry*. Wszędzie, gdzie występuje ortograficznie *ó*, znak ten zachowujemy. Charakterystyczne dla polszczyzny

północnokresowej miękkie *l* oddajemy literami *li*, np. [...] w *tym liasonku* byli tam rozstrzelone te bobtowskie Żydzi.

Protetyczne i interwokaliczne *u*, a także *u* jako wargowe *w*, zaznaczamy przez *u*, np. [...] *małanka nazywajo u nas, ona bez grzmotu, bez nic, bez pio-runów, tylko tak uot, hypnie tak uot i wszystko*. Ilustracje kontekstowe zamieszczaliśmy też po frazeologizmach i utartych zwrotach.

SYNONIMY

Polszczyzna kresowa jest odmianą języka funkcjonująca na pograniczu kilku systemów językowych i kulturowych. Toteż kolejną jej cechą charakterystyczną są synonimy, których źródłem najczęściej są zapożyczenia z języków i gwar pozostających z nią w stałym kontakcie (białoruski, litewski, rosyjski) oraz zachowane na peryferiach przestarzałe i archaiczne leksemy ogólnopolskie. Stąd i w naszym *Słowniku* mamy niekiedy bardzo rozbudowane łańcuchy synonimów, np.:

‘bliźnięta’ BLIŻNIAKI *lm*, BLIŻNIAŹKI *lm*, BLIŻNIEŹA *lm*, BLIŻNIUCZKI *lm*, BLIŻNIUKI *lm*, DWOJACZKI *lm*, DWOJNIA *ż*, DWOJNIATY *lm*, DWÓJNIĘTY *lm*;
 ‘człowiek ograniczony umysłowo, niedorozwinięty’ GLUPKOWATY, POŁUGŁUPIEC *m*, PÓLDUREK* *m*, PÓLDURNIA* *m*, PÓŁGLUPEK* *m*, PÓŁGLUPI*, PÓŁROZUMNY*, PÓŁWARIAT* *m*, PRZYDUREK *m*, PRZYDURKA *m*, PRZYDURKOWATY, PRZYGLUPEK *m*;
 ‘zburzyć budynek’ POROZEBRAĆ *dk*, POWALIĆ *dk*, POWRÓCIĆ *dk* 2, POZNASZAĆ *dk*, ROZBURZYĆ* *dk*, ROZNIEŚĆ *dk*, ROZPRUĆ *dk* 1, ROZRUSZYĆ *dk*, ROZSZCZEPAĆ *dk* 1, ZŁAMAĆ *dk* 2, ZWALIĆ *dk* 1.

Przy zakwalifikowaniu danego leksemu do szeregu synonimicznego autorzy kierowali się klasycznym pojęciem synonimu funkcjonującym w językoznawstwie polskim, czyli za synonimy uważamy takie wyrazy, których zakresy znaczeniowe całkowicie lub częściowo na siebie zachodzą (SJPDor; Markowski (red) 2000; Skorupka 1967). Między poszczególnymi synonimami mogą zachodzić różnice stylistyczne lub chronologiczne. W *Słowniku* synonimy należące do danego hasła, czy do jednego z jego znaczeń, podane zostały w kolejności alfabetycznej, bez rozstrzygnięcia stopnia bliskości znaczenia; pominięto w nich również wszelkie kwalifikatory poza określeniami gramatycznymi, gdyż podane zostały w hasłach, gdzie dany synonim jest wyrazem hasłowym, np.:

BACHUR / BACHUR *m* 1. ‘mały chłopiec, dziecko’ → BACHURUK *m*, DRYSTUN *m* 1, SIARUN *m* 1, SIKUN *m* 2;
 DRYSTUN *m* 1. *pogard.* ‘mały chłopiec, dziecko’.

W łańcuchach synonimów zamieszczono zarejestrowane przez eksplora-

torów leksemy ogólnopolskie, gdyż naszym zdaniem stanowią one integralną część zestawu synonimów danego leksemu-hasła. Zostały zarejestrowane bez egzemplifikacji tylko z podaniem ich podstawowego znaczenia, adresu bibliograficznego i odsyłacza do haseł synonimicznych, np.:

WEZGŁOWIE *n* ‘zagłówek łóżka’ → PRZODEK *m*, PRZYCZÓŁEK *m*, PRZY-
GŁOWNIK *m*, PRZYGŁÓWEK *m*.

Liczyby synonimów nie ograniczaliśmy. Wymieniono wszystkie, które znaleziono w analizowanych materiałach. Ze względu na oszczędność miejsca i przejrzystość pełny zestaw synonimów pojawia się tylko raz przy pierwszym alfabetycznie hasle, do którego zostały odesłane wszystkie pozostałe hasła synonimiczne z danego kręgu semantycznego, np.:

KOSOOCZY ‘mający zeza, zezowaty’ Bkb83a)Giu86 → KSOOOKI, KOSOWATY*,
KOSY, ZEZIERATY, ZEZWATY

i:

KSOOOKI / KASAOKI ‘mający zeza, zezowaty’ Muchlia, co żył w Ukminiszkach,
był kasaoki Łpt72Zda157 Od dziecka był ksoooki chłopczyk taki Pps91Kru170 →
KOSOOCZY;

KOSOWATY* / KASAWATY ‘mający lekkiego zeza’ Bkb83a)Giu86 i in. →
KOSOOCZY

KOSY ‘mający zeza, zezowaty’ Ten Jureczek od urodzenia kosy Bjw97Dwi117 →
KOSOOCZY;

ZEZIERATY ‘zezowaty’ Bkb83a)Giu86 → KOSOOCZY;

ZEZWATY ‘zezowaty’ Bkb83a)Giu86 → KOSOOCZY.

FRAZEOLOGIA

Idiomy, stałe związki wyrazowe, terminy, przysłowia zostały zapisane uproszczoną pisownią i umieszczone w kolejności alfabetycznej po wszystkich znaczeniach danego hasła przed podhasłami po znaku ♦. Znaczenia, egzemplifikacja i dokumentacja została podana jeden raz pod tym leksemem hasłowym, który uznaliśmy za podstawowy dla danego wyrażenia. Od pozostałych członów zwrotu do zapisu podstawowego prowadzą odsyłacze, np.:

DĄB *m* ♦ Stanąć dębem → STANAĆ *dk*;

DAWAĆ *ndk* ♦ Dawać życzenia → ŻYCZENIA *ż* / ŻYCZENIE *n*.

PODHASŁA

W polszczyźnie północnokresowej występuje szereg charakterystycznych leksemów, które znacząco różnią się od wyrazu hasłowego. Są to imiesłowy przysłówkowe uprzednie (*widziawszy*, *dzialiwszy sia*) w funkcji orzeczenia

(zastępujące formy czasu przeszłego), formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników i przysłówków (durny – *stw durniejszy*, duży – *stnw samy duży*, lekko – *stw lehczej, leżej/liżej*) oraz formy supletywne czasowników i rzeczowników (iść – *szedła, szedli*). Zostały one zamieszczone w *Słowniku* pogrubioną czcionką jako podhasła przy wyrazach podstawowych, np.:

LUBIĆ *ndk*

lubiwszy *ipu* *Lubiwszy zagabywać panienków.*

Imiesłowy te mogą być tworzone zarówno od czasowników dokonanych (*dużo pieniędzy jej dawszy, w magazynie chleba kupiwszy*), jak i, co bardzo charakterystyczne dla tego regionu, niedokonanych (*nie dawawszy nic; ciebie musi ojciec dawno nie biwszy*).

Podobnie w postaci podhasła opracowano osobliwe – różne od ogólnopolskich – formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników i przysłówków, np.:

MAŁY

samy mały *stnw*,

samy mniejszy *stnw*,

samy najmniejszy *stnw*;

LETKO *ndm*

latczej, lehciej, leżej/liżej, lżej *stw*.

ADRESY BIBLIOGRAFICZNE ILUSTRACJI KONTEKSTOWYCH I FORM

Po każdym przykładzie użycia danego leksemu oraz po każdej formie w dokumentacji materiału na końcu hasła podane zostały skróty adresów bibliograficznych. Symbolizują one miejscowość, w której został zapisany dany wyraz (np. Bht – Bohatyrowicze, Ejs – Ejszyszki, Łpt – Łopatowszczyzna)⁵. Pierwsze dwie cyfry po skrócie nazwy miejscowości to zapis daty (roku) wydania publikacji. Wykorzystane prace wydawane były w przedziale lat 1925–2012, dlatego wystarczające było podanie ostatnich dwu cyfr, np. Bjw97Dwi28, L82Roj237. Kolejny trzyliterowy skrót i cyfry za nim oznaczają nazwisko autora/eksploratora i stronę publikacji, na której znajduje się dany wyraz.

Jeśli wyraz ma identyczną postać w kilku pozycjach kanonu, notujemy tę postać jeden raz i podajemy po niej kolejne adresy. Przy wielu hasłach

⁵ Wśród naszych źródeł znajdują się też takie, w których autorzy zamiast podania dokładnej nazwy badanego punktu, ograniczają się do określenia całego terytorium. W takich sytuacjach początkowa pojedyncza litera lub dwie oznaczają nie miejscowość, lecz większy obszar, zatem W to Wileńszczyzna, L – terytorium Litwy, Ł – Łotwa, BL – pogranicze białorusko-litewskie.

podano szerszą dokumentację materiałową w stosunku do liczby ilustracji, bowiem nie zawsze zachodzi potrzeba podawania wszystkich przykładów, np.:

DOPIEC* / **DOPIEKĆ** / **DAPIEKĆ** / **DUPIEKĆ** *dk* 1. ‘dopiec potrawę, potrzymać na ogniu do gotowości’ Musim dopiekć te kartofli, bo syrowe Łpt72Zda140; 2. *kogo* ‘dokuczyć komu’ A potym tak on ich dopiek, że wszystkie osłupieli i więcej jego nicht nie ruszył Pps91Krn176.

dopiekszy *ipu* [bzk d'opekc'/dop'ekc'/d^up'ekc'/d^ap'ekc' *przy1lp* dop'eka *przy2lp* dop'ečyš *przy3lp* dop'ecy *przy1lm* dop'ečym *przy2lm* dop'ečyc'a *przy3lm* dop'eko Łpt72Zda139 *prze lp m* dop'ek pps91Krn176 *prze lp ż* dop'ekła *prze lm* dop'ekli Łpt72Zda139 *roz k lp* dop'eč *roz k3lp* náx'aj dop'ečy *roz k1lm* dop'ečymc'^a/dop'ečma/dop'ečym *roz k lm* dop'ečc'^a *roz k3lm* náx'aj dop'eko *war lp m* dop'ekby *war lp ż* dop'ekłap *war lm* dop'eklip *ipu* dop'ekšy Łpt72Zda140]

Jeśli do któregoś ze znaczeń brakuje dokumentacji materiałowej, podajemy tylko jego najwcześniejszy adres bibliograficzny, np. BRZEG *m* 1. ‘pas suchego łądu nad wodą’ Bht98Pab154; 2. ‘strona, obszar’ *Nu i ta wo strona wszystka, jakość brzeg wszystek Paliaki Smw01Kar280*.

Jeśli wykorzystana publikacja ma więcej niż jednego autora, podajemy skrót nazwiska pierwszego z nich, np. Hdc03Kard50 (publikacja ma czworo autorów, są to kolejno: V. Kardelis, B. Sinoczkina, B. Wiemer, A. Zielińska).

Autorom zależało, by *Słownik* jako ważne udokumentowanie ginącej już odmiany języka polskiego, mógł służyć nie tylko językoznawcom, ale też szerszemu gronu naukowców o różnej specjalizacji, także literatom i wszystkim innym osobom zainteresowanym losami polszczyzny poza granicami kraju. Dlatego odstąpiliśmy od klasycznych reguł słowników gwarowych (dyferencyjnych czy pełnych) i wypracowaliśmy własny model słownika, który pozwoli wykorzystać wszelkie informacje o mowie Kresowian zapisanej przez badaczy. Staraliśmy się pokazać w *Słowniku* bogactwo leksykalne w różnych aspektach – jako zbioru unikatowych leksemów, bogatej synonimii, osobliwości fonetycznych, gramatycznych i syntaktycznych oraz bogactwo zwrotów i frazeologii. W formule staraliśmy się wykorzystać wszystkie możliwości, na jakie pozwalał zbiór tekstów i sposób ich zapisu. Dodaliśmy kilka aneksów ułatwiających czytelnikowi orientację w materiale.

Zaprezentowany *Słownik* liczy łącznie około 13 500 haseł, ponadto około 600 podhaseł z odsyłaczami i około 1300 zwrotów frazeologicznych. Łącznie z rozdziałami wstępnymi oraz aneksami SMPP ma objętość ok. 60 arkuszy autorskich. Według klasyfikacji zaproponowanej przez Halinę Karaś zalicza się on do słowników dużych (Karaś 2011: 41). Jeśli praca doczeka się wydania drukiem – będzie jedynym tak obszernym dokumentem ukazującym mowę polską, która przez wieki funkcjonowała i częściowo do dziś funkcjonuje na wielkim obszarze poza obecnymi wschodnimi granicami Polski.

LITERATURA

- Grek-Pabisowa Iryda (red.), (1997), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Grek-Pabisowa Iryda (red.), (1998), *Bohatyrowicze sto lat później*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Grek-Pabisowa Iryda, Irena Maryniakowa (1999), *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach Północno-Wschodnich. Eksploracja terenowa i rozpisanie tekstów przy udziale Małgorzaty Ostrówki i Anny Zielińskiej*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Grek-Pabisowa Iryda, Beata Biesiadowska-Magdziarz, Mirosław Jankowiak, Małgorzata Ostrówka (2014), *Czym jest i co zawiera Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 49, s. 277–301, <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sfps/article/view/sfps.2014.024> [dostęp 11.03.2015].
- Markowski Andrzej (red.), (2000), *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Maryniakowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Zielińska Anna (1996), *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych Kresów północno-wschodnich*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, Doroszewski Witold (red.), (1958–1969), t. I–XI, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Skorupka Stanisław (1967, 1968), *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa: Wiedza Powszechna.

THE POLISH LANGUAGE OF NORTHERN BORDERLANDS IN THE LEXICOGRAPHIC CONTEXT

For decades the spoken Polish language of the Northern Borderlands has been functioning in the area of current Belarus, Lithuania and Latvia. A range of scientific studies were devoted to this subject. However, there was no publication which would present the vocabulary of this region comprehensively. At the turn of 2000, in the Polish Language of the Northern Borderland Research Team, at the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences (Zespół Badań Polszczyzny Północnokresowej IS PAN) the idea arose to develop the *Dictionary of the Spoken Polish Language of the Northern Borderlands (Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej)*. In terms of type, the dictionary occupies a middle ground, combining elements of differential and comprehensive dialect dictionaries, because the collected material includes dialectal as well as regional and informal vocabulary. The lexemes have been excerpted by the authors from the material recorded during the field studies and from textual sources – continuous texts, speeches or dialogues. The article presents the methodology of creating the *Dictionary*, its material base, headword structure, a brief overview of the vocabulary which it includes and the contents of an entry.

Dorota Paśko-Konecniak

Katedra Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
dorpas@umk.pl

KONCEPCJA SŁOWNIKA
ZAPOŻYCZEŃ POLSKICH
W ROSYJSKIEJ GWARZE
STAROBRZĘDOWCÓW Z REGIONU
SUWALSKO-AUGUSTOWSKIEGO

Słowa kluczowe: staroobrzędowcy, słownik gwarowy, zapożyczenie z języka polskiego, region suwalsko-augustowski, dwujęzyczność.

Keywords: Old Believers, dialect dictionary, Polish loanword, Suwałki–Augustów region, bilingualism.

Celem artykułu jest przedstawienie koncepcji i uzasadnienie potrzeby przygotowania *Słownika zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego*.

Przygotowywany słownik będzie słownikiem gwarowym o tradycyjnym układzie alfabetycznym. Podstawową funkcją słownika gwarowego jest przede wszystkim rejestracja i opis jednostek leksykalnych występujących w badanej gwarze lub zespołach gwarowych (por. Kaś 2006). Halina Karaś zaznacza, że

słownik gwarowy w leksykografii ogólnej jest traktowany jako jeden z rodzajów słowników specjalnych (wyspecjalizowanych), jak słowniki frazeologiczne, normatywne itp., wyróżniane na podstawie zawartości leksykonu w opozycji do słowników ogólnych danego języka (Karaś 2011: 24).

Podobnego zdania jest Józef Kaś, który uważa, że

słownik gwarowy, w przeciwieństwie do słownika języka ogólnego, spełnia dodatkowo funkcje innych słowników specjalistycznych. Jest więc słownikiem rejestrującym słownictwo używane aktualnie, słownictwo będące jedynie w zasobie biernym, słownictwo znane powszechnie, jak i słownictwo specjalistyczne związane z działalnością grup zawodowych” (Kaś 2006: 136)¹.

Funkcją prezentowanego słownika nie jest opis jednostek gwarowych w sensie definiowania ich znaczenia, ale ich rejestracja i kontekstowa ilustracja w postaci wypowiedzi, w których wystąpiły, czyli są to leksemy poświadczone.

¹ Zob. też Karaś 2011: 24.

Celem jest także informacja o występowaniu w *Słowniku gwary starowierców mieszkających w Polsce* autorstwa Irydy Grek-Pabisowej i Ireny Maryniakowej. Zbiór materiału gwarowego oparty jest na tekstach mówionych. Badania nad rosyjską gwarą staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego zostały podjęte przez pracowników, doktorantów i studentów z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierownictwem prof. Stefana Grzybowskiego. Materiał socjolingwistyczny w postaci nagrań na dyktafony cyfrowe, ankiet i obserwacji językowych gromadzono w trakcie wielokrotnych ekspedycji dialektologicznych w latach 1999–2014. Tematy wywiadów były różnorodne i najczęściej dotyczyły życia codziennego, religii, tradycji, historii i kultury staroobrzędowców. Wywiady przeprowadzano wśród przedstawicieli starszego, średniego i młodszego pokolenia i miały one charakter swobodnej rozmowy z informatorem. Zgromadzono około 350 godzin nagrań. Analiza lingwistyczna materiału zbieranego po 1999 roku dotyczyła przede wszystkim warstwy leksykalnej, gdyż w niej najbardziej widoczny jest wpływ polszczyzny na gwarę (powstała praca doktorska², a następnie monografia pt. *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*). Artykuły hasłowe w przygotowywanym słowniku w dużej części pochodzą z wykazu zapożyczeń z języka polskiego zarejestrowanych w gwarze na początku XXI wieku zamieszczonego we wspomnianej monografii (zob. Paško-Konecniak 2011: 131–184).

Z badań Grek-Pabisowej z lat 1958–1976 nad słownictwem rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce wynika, że

skład zasobu leksykalnego w poszczególnych skupiskach dość znacznie się różni, jeśli chodzi o udział procentowy słownictwa ogólnorosyjskiego, słownictwa gwarowego, pożyczek polskich i pożyczek niemieckich, ponieważ pod uwagę brany był również ośrodek mazurski. Pożyczki polskie stanowiły 26% całego zasobu słownictwa gwary w ośrodku augustowskim, 30% w ośrodku suwalsko-sejneńskim i 29% w ośrodku mazurskim (Paško-Konecniak 2011: 129, zob. Grek-Pabisowa 1983a: 67).

Badaczka ustaliła wówczas, że wyrazy zapożyczone z języka polskiego w badanym przez nią materiale wynoszą 1423 jednostki, z czego około 100 jednostek to polonizmy nabyte przez staroobrzędowców jeszcze przed przesiedleniem z terenów macierzystych (Grek-Pabisowa 1983a: 56–57; Paško-Konecniak 2011: 99). Obecnie zgromadzony przeze mnie materiał wykazuje, że

procent zapożyczeń z języka polskiego funkcjonujących w gwarze, w porównaniu z ich liczbą w *Słowniku gwary starowierców mieszkających w Polsce* wzrósł dwukrotnie w ciągu ostatnich kilkunastu lat. Łączna liczba zapożyczeń zanotowana

² Opublikowana praca doktorska Doroty Paško-Konecniak pt. *Funkcjonowanie rosyjskiej gwary staroobrzędowców w warunkach dwujęzyczności polsko-rosyjskiej*, napisana pod kierunkiem prof. Stefana Grzybowskiego (zob. Paško-Konecniak 2011).

w SGS³ wynosi około 1000 jednostek dla ośrodków suwalsko-sejneńskiego i augustowskiego (w obliczeniach nie ujmowałam ośrodka mazurskiego). Liczba ta obejmuje również polonizmy nabyte przed przesiedleniem się na tereny polskie. Od czasu badań prowadzonych przez autorki słownika liczba zapożyczeń wzrosła o około 120% i wynosi obecnie około 1220 wyrazów. Wykaz zapożyczeń zarejestrowanych w gwarze na początku XXI wieku łącznie liczy około 1580 leksemów, z czego 1220 wyrazów to zapożyczenia nowe, 230 wyrazów stanowią zapożyczenia odnotowane również w SGS, natomiast pozostałe 130 wyrazów to warianty zapożyczeń” (Paśko-Konecniak 2011: 99–100).

Do 2014 roku liczba zapożyczeń znacznie rosła i obecnie odnotowałam już około 2200 leksemów zapożyczonych łącznie z ich wariantami.

Na podstawie zgromadzonego materiału uznałam za stosowne opracować *Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego* z kilku powodów, a mianowicie:

- słownik stanowi ilustrację zmian zachodzących w gwarze, pokazuje swoistą transformację gwary, jaka się dokonuje pod wpływem polszczyzny w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat;
- w sposób czynny gwarą posługują się głównie przedstawiciele najstarszego pokolenia staroobrzędowców, pokolenie średnie słabiej włada gwarą, a młodsze w większości posługuje się biernie, rozumie, ale nie mówi. W przyszłości istnieje ryzyko zaniku gwary, dlatego warto zarejestrować stan gwary w danym momencie;
- publikacja ta umożliwi badaczom gwary orientację w zapożyczonej leksyce z języka polskiego (pozwoli dokładnie zbadać kręgi tematyczne, w ramach których zapożyczane jest słownictwo na przestrzeni trzech pokoleń);
- w słowniku przede wszystkim zostaną odnotowane nowe leksemy zapożyczone, które nie funkcjonowały w gwarze w czasie badań prowadzonych przez I. Grek-Pabisową, a pojawiły się w wyniku zmian historyczno-cywilizacyjnych i kulturowych w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat.

Ideą słownika jest przedstawienie zapożyczonego zasobu leksykalnego gwary i wskazanie, które z odnotowanych leksemów znalazły się również w *Słowniku gwary starowierców mieszkających w Polsce*. Słownik ten ma stanowić swoiste uzupełnienie słownika Grek-Pabisowej i Maryniakowej o nowe leksemy zapożyczone, które pojawiły się w gwarze pod wpływem polszczyzny w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat, tzn. od czasu badań prowadzonych przez autorki słownika, dla ukazania stanu i dynamiki rozwoju gwary.

W trakcie pracy nad słownikiem pojawiają się różne trudności, m.in. kwestia budowy artykułu hasłowego, sposób zapisu artykułów hasłowych wraz

³ Skrót oznacza *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*.

z ilustracją kontekstową, a także kwestia samego tytułu słownika. Początkowo pojawiły się dwa warianty tytułu:

1. *Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego.*

2. *Słownik polonizmów w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców mieszkających na Suwalszczyźnie (lub z regionu suwalsko-augustowskiego).*

W literaturze przedmiotu pojęcia zapożyczenie z języka polskiego i polonizm nie są traktowane jednoznacznie. U Grek-Pabisowej polonizmy to zapożyczenia dawne, zapożyczone jeszcze przed przesiedleniem się staroobrzędowców na tereny polskie (Grek-Pabisowa 1983a: 178), a termin zapożyczeń z języka polskiego dotyczy zapożyczeń doby najnowszej, tzn. takich, które pojawiły się w gwarze po II wojnie światowej (Grek-Pabisowa 1983a: 180–181). Podobną definicję polonizmów jako zapożyczeń dawnych przyjmuje Marian Wójtowicz, badając zapożyczenia z języka polskiego w gwarach białoruskich, we współczesnych rosyjskich gwarach Ałtaju, gwarach dońskich i słownikach rosyjskich połowy XIX wieku (zob. Wójtowicz 2007, 2008a, 2008b, 2012). W opracowywanym słowniku jako zapożyczenie traktowany jest leksem nieznanym w gwarze, a przejęty z języka polskiego i zaadaptowany przez gwarę morfologicznie, akcentuacyjnie, derywacyjnie lub fonetycznie i dotyczy zapożyczeń doby najnowszej (Paško-Koneczniak 2011: 84; zob. Grek-Pabisowa 1983b: 60–62). W związku z powyższym skłaniam się do przyjęcia pierwszego wariantu tytułu słownika.

Wstęp do słownika będzie zawierał założenia metodologiczne, czyli ogólną koncepcję słownika, opis charakteru słownika, jego podstawy materiałowej i źródeł, sposób pracy nad danym słownikiem, opis terenu badań i ich przebiegu, informacje o informatorach, zasady redakcyjne (w tym budowa artykułu hasłowego i opis poszczególnych elementów mikrostruktury) i charakterystykę rosyjskiej gwary staroobrzędowców (por. Karaś 2011: 26–27).

Przygotowywany słownik jest dwujęzyczny: hasła gwarowe i ilustracje kontekstowe zapisane są uproszczoną transkrypcją fonetyczną. W zapisie fonetycznym nie uwzględniłam stopnia redukcji samogłosek i, dla większej przejrzystości, nie wprowadziłam znaków dla zredukowanych samogłosek, a pozostawiłam samogłoski *a*, *o*, *e*. Miętkość spółgłosek zaznaczyłam apostrofem w górnej frakcji po znaku spółgłoski, a akcent pionową kreską przed znakiem samogłoski. Geminaty zapisuje się przez podwojenie spółgłosek. Miękkie odpowiedniki spółgłosek przedniojęzykowozębowych [n], [s], [z], [t], [d] oznaczane są za pomocą znaków [ń], [ś], [ź], [ć], [ź], ponieważ prawie wszyscy informatorzy wymawiają je na ogół jako środkowojęzykowe, zbliżone do odpowiednich polskich (Paško-Koneczniak 2011: 17, 35).

Jako hasła w artykule hasłowym traktowane są formy podstawowe wyrazu odmiennego, tzn.

- mianownik liczby pojedynczej;
- mianownik liczby mnogiej rzeczowników pluralia tantum;
- mianownik formy rodzaju męskiego przymiotników i imiesłówów (imiesłowy ze względu na odmianę przymiotnikową traktowane są jako przymiotniki);
- bezokolicznik czasownika (zob. Paśko-Koneczniak 2011: 131).

Oprócz form podstawowych wyrazów odmiennych jako hasła pojawiają się także wyrazy nieodmienne, np. spójnik *bo*. Artykuł hasłowy zapisany jest drukiem pogrubionym i ma postać gwarową, następnie jest informacja⁴ o rodzaju w przypadku rzeczowników i części mowy w przypadku przymiotników, imiesłówów, przysłówków, spójników lub liczby (rzeczowniki singularia tantum i pluralia tantum), dalej następuje informacja o aspekcie czasownika, polski odpowiednik zapożyczonego leksemu (niekiedy dodatkowe objaśnienia w języku polskim).

Ideą jest przedstawienie jak najwierniej zapożyczonego zasobu leksykalnego gwary i wskazanie, które z odnotowanych leksemów znalazły się również w SGS, a które są zupełnie nowe. Jeżeli odnotowany leksem zapożyczony został zarejestrowany również w SGS, to ta informacja zostaje podana w nawiasie przed polskim odpowiednikiem w postaci skrótu (SGS A) z odniesieniem do regionu, np.

AGULŃAK *m* (SGS AS) || **AG'ULŃAK** *m* || **OG'ULŃAK** *m* 'liceum ogólnokształcące, *pot.* ogólniak: Jan'a paśl'a v agulŃak IA; Dačk'a v agulŃake był'a IA.

W wypadku, kiedy w zebranych materiale językowym nie ma formy podstawowej wyrazu, dokonuje się jej rekonstrukcji na podstawie poświadczonych form zależnych, tzn. gwiazdka po formie podstawowej oznacza, że została ona zrekonstruowana na podstawie innych poświadczonych form, które wystąpiły w wypowiedziach informatorów, np.

ADŽ'YČ* *perf'*odżyć' P'ośl'e vołk adž'ył, adž'ył i paśl'oł na p'icca IA.

Podawane są tylko takie formy, które zostały odnotowane w zgromadzonym materiale. Za Grek-Pabisową jako formy zależne traktowane są „różne przypadki i liczby rzeczowników, przypadki i rodzaje przymiotników, różne osoby, liczby i czasy czasowników, formy trybu rozkazującego i formy imiesłowne” (Grek-Pabisowa 1980: IX).

Warianty akcentuacyjne, słotwórcze i fonetyczne podawane są przy artykule hasłowym w kolejności alfabetycznej. Wszystkie warianty wyrazu hasłowego, występujące w hasle zbiorczym, znajdują się w słowniku również w porządku alfabetycznym z odsyłaczem do hasła głównego. W jednym arty-

⁴ Informacja o rodzaju w przypadku rzeczowników i części mowy w przypadku przymiotników, imiesłówów, przysłówków, spójników lub liczby (rzeczowniki singularia tantum i pluralia tantum), a także informacja o aspekcie czasownika podawana jest w postaci łacińskiego skrótu.

kule hasłowym znajdują się wszystkie dane o funkcjonowaniu wyrazu, jego różnych znaczeniach, wariantach fonetycznych, akcentuacyjnych, derywacyjnych. Kontekst ilustrujący zapożyczony leksem następuje po odpowiedniku polskim, np.

PADŃEB'EŃE *n* || **PADŃEB'EŃIJE** *n* 'podniebienie' Kag gavar'lica padněb'eńe ukr'aśić i pač'ustfavać što kak'aja 'eta p'išča IA; Tak raśś'ekła jej fšo tut padněb'eńije j'etaj ź'evački IA;

PADŃEB'EŃIJE || **PADŃEB'EŃE**

PARAPET *m* || **PARAP'ET** *m* || **PARAP'ETA** *f* 'parapet' Net parap'eta IA; Na par'apeće IA;

PARAP'ET || **PARAPET**

PARAP'ETA || **PARAPET**

P'ER'EDŁ'UŻYĆ *perf* || **PR'EDŁ'UŻYĆ** *perf* || **PŠEDŁ'UŻYĆ** *perf* 'przedłużyć' Pa'om pr'edłużyłi ješč'o na got to čet'yr'e g'oda p'oš'e sv'olnili IIIA;

PR'EDŁ'UŻYĆ || **P'ER'EDŁ'UŻYĆ**

PŠEDŁ'UŻYĆ || **P'ER'EDŁ'UŻYĆ**

PR'IV'ATNYJ *adj* || **PRYV'ATNYJ** *adj* 'prywatny' (SGS M pryv'atnyj || pr'iv'atnyj) Fšo pa dam'ax uč'yl'isa pryv'atnyx IA; Maład'yje rab'otajut f pryv'atnyx pracad'afceŭ IIIA; Dva dña m'eł praktyku f pryv'atnam zakł'aże IIIA; D'obra, što skl'eplik m'ajem pryv'atnyj IIIA; M'ajet pryv'atnuju spuź'elnu sfaj'u IA; J'a kak xaz'ila to pa pr'iv'atnyx była šk'oła IA; U nas ješč' aź'in sklep tam drug'oj, aź'in žond'ovyj gees'ofskij, a drug'oj pryv'atnyj IA; V 'etam pryv'atnym t'olka pijak'i śiź'at p'jut IA;

PRYV'ATNYJ || **PR'IV'ATNYJ**

Warto również zwrócić uwagę na wyrazy tak samo brzmiące, ale należące do różnych części mowy, np.

V'ARTA *ndm* 'warto' (por. SGS MAS v'artŭ 'warto') Što ješč'o v'arta skaz'ać IIIA; A p'oš'e gavar'im už'e nie v'arta IIIA; V'arta, drug'ije gavar'at nie v'arta IIIA; V'id'ać my v'arta ješč'o v b'oya, v'ojny byl'i zaš'egd'a IA;

V'ARTA *f* 'warta' Na v'arty stajit i jon pušč'ajet IA.

W SGS lokalizacja geograficzna leksemu jest podawana od razu po hasle (A – miasto Augustów i powiat augustowski, S – miasta Suwałki, Sejny oraz dawne powiaty suwalski i sejneński, M – Mazury), w przypadku różnic także po wariantach hasła, formach zależnych, znaczeniach i frazeologii. W przygotowywanym słowniku oprócz informacji o lokalizacji geograficznej będzie podawana informacja o pokoleniu (IIId – dzieci do 13 lat; III – pokolenie młodsze powyżej 13, ale do 30 lat; II – pokolenie średnie w wieku od 31 do 55 lat; I – pokolenie starsze powyżej 55 lat). Informacje te nie będą podawane od razu po hasle głównym, a po ilustracji kontekstowej artykułu hasłowego, np.

ŁAŻ'ENKA *f* 'łazienka' (SGS S) Ta^ler' łaż'enki, b'ajna IIIA; An'a pr'is'la patstr'iżennaja i ba^lom v łaż'enku, zakry'łas i si^z'it IIIA; L'ida v łaż'enki pła^cet IIIA; On rab'otajet na č'orna, vm'ejet łaż'enki ž'ełać IA;

Informatora klasyfikuje się do odpowiedniego pokolenia na podstawie jego wieku w momencie przeprowadzania nagrania.

Lokalizacja geograficzna obejmuje dwa regiony i oznaczana jest dwoma skrótami:

- S – region suwalsko-sejneński (obejmuje miasta Suwałki i Sejny oraz wsie Płociczno, Wodзилki, Buda Ruska, Hołny Wolmera, Sztabinki)
- A – region augustowski (obejmuje miasto Augustów oraz wsie Gabowe Grądy, Bór, Szczebłę, Strękowiznę, Bliznę, Białobrzegi, Nowinkę).

Jako zwroty frazeologiczne traktowane są

wyrażenia określane na ogół jako związki stałe. Są to wyrażenia dwustronnie (lub wielostronnie) związane, tzn. takie, w których wszystkie składniki wiążą się wzajemnie. Ich specyfika polega na tym, że znaczenie całości nie da się wywieść ze znaczeń ich części, czyli ze znaczeń wyrazów składnikowych spotykanych na ogół również w związkach luźnych. Są one zatem znaczeniowo niepodzielne (Karolak 1998: 7).

Zwrot frazeologiczny jest podawany przy artykule hasłowym tylko wówczas, kiedy w jego skład wchodzi dany leksem zapożyczony będący artykułem hasłowym, np.

T'YLKA *part* 'tylko' (SGS MA) F ce^b'a tyla m'igot'aⁿe pšet'sonkuf IA; ♦ kav'o tyla d'uša ž'e^ajet 'czego tylko dusza zapagnie' J'agady pradaj'ut i a^z'ožu, i mleč'yva pradaj'ut, frukty t'ože j'eśća, pam'id'ory, j'abłaki, śl'ifki, gr'uški, fšo, kav'o tyla d'uša ž'e^ajet IA.

Na końcu artykułu hasłowego będzie się znajdowała informacja o odnotowaniu w SGS rosyjskiego odpowiednika zapożyczonego leksemu, np.

L'ALKA *f* 'lalka' (SGS) Dast'ała čet'yr'e pła^cki lečix l'al'ik kolor'ovyx, l'al'ki tak'i^je m'ałyje IIIdA (SGS k'ukł).

Jak podają Barbara Falińska i Anna Kowalska, „słowniki mogą uwzględniać także pojedyncze zapisy lub podawać lokalizację przybliżoną, uogólnioną do gminy, powiatu, województwa, rozszerzoną o ewentualny kwalifikator typu *powszechnie, często, rzadko* lub *sporadycznie*” (Karaś 2011: 21–22).⁵ Przytaczam wszystkie konteksty, w jakich wystąpiły zarejestrowane leksemy zapożyczone, np.

BUDAV'AC *ndk* (cz) 'budować' (SGS AS) A^z'in bud'ujed dom, jev'o ka^lega bud'ujed dom i jem'u pamag'ajet IA; Pr'ijež'ajut, bud'ujut sab'e d'omki IIA; Nu moj muš p'oś'e jon budav'ał dam'y IIIA; P'oś'e ž'etka nač'ał budav'ać tut IA; B'udut kaś'oł tam budav'ać IA; Pr'ama začyn'ałi, śamy budav'ałi, ničev'o n'e była IIA;

⁵ Informacja za Karaś 2011. Zob. Falińska, Kowalska 1993: 339–348.

VAŃIL'OVYJ *adj* (rz) 'cukier waniliowy' N'ada s'axar' c'u'ker vańil'ovyj IA; Fs'lyp'ecca m'asła cukr'u vańil'ovava IA.

Opracowywany słownik będzie stanowił pierwszą taką formę ekspozycji zapożyczonej leksyki z języka polskiego przez rosyjską gwarę staroobrzędowców, będąc jednocześnie udokumentowaniem rozwoju gwary. Oprócz dokumentowania wyrazów słownik będzie wskazywał na miejsce występowania wyrazu – na pewien areał gwarowy (augustowski lub suwalsko-sejneński) i będzie odzwierciedlał funkcjonowanie leksemu w poszczególnych pokoleniach. Przywoływana ilustracja kontekstowa jest źródłem informacji nie tylko o użyciu wyrazu, ale również jego odcieniach znaczeniowych, fleksji, składni, łączliwości leksykalnej (zob. Karaś 2011: 23). W przygotowywanym słowniku poprzez przytaczanie bogatej ilustracji tekstowej zostanie ujęty również element kulturowy, odzwierciedlający m.in. zjawiska historyczne, religijne, kulturowe i tradycje staroobrzędowców.

LITERATURA

- Falińska Barbara, Kowalska Anna, (1993), *O definiowaniu nazw w słownikach i atlasach gwarowych*, [w:] Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski (red.), *O definicjach i definiowaniu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 339–348.
- Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena (1980), *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Grek-Pabisowa Iryda (1983a), *Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grek-Pabisowa Iryda (1983b), *Zapożyczenia w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce. II. Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów polskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 22, s. 47–64.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Karolak Stanisław (1998), *Słownik frazeologiczny rosyjsko-polski*, Warszawa: Wydawnictwo Energeia.
- Kąs Józef (2006), *Rozwarstwienie słownictwa w słowniku gwarowym*, [w:] *Gwary dziś 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, Jerzy Sierociuk (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, s. 135–138.
- Paško-Koneczniak Dorota (2011), *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Paško-Koneczniak Dorota (red.), (2012), *Współczesne badania nad kulturą, literaturą i językiem rosyjskim*, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 371–386.
- Sarnowski Michał, Wysoczański Włodzimierz (red.), (2008), *Slavica Wratislaviensia CXLVII. Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6. Opis, konfrontacja, przekład*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sierociuk Jerzy (red.), (2006), *Gwary dziś 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, s. 135–138.

- Wójtowicz Marian (2007), *Польские лексические заимствования в современных русских говорах Алтая*, [w:] *Русская словесность в контексте современных интеграционных процессов*. Том I, Волгоград, s. 289–295.
- Wójtowicz Marian (2008a), *Polonizmy leksykalne we współczesnych rosyjskich gwarach dońskich*, [w:] *Slavica Wratislaviensia CXLVII. Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6. Opis, konfrontacja, przekład*, Michał Sarnowski, Włodzimierz Wysoczański (red.), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 547–557.
- Wójtowicz Marian (2008b), *Лексические заимствования из польского языка в русских ветковских говорах Беларуси*, [w:] *Русский язык: история и современность*, Казань: Казанский государственный университет, s. 76–81.
- Wójtowicz Marian (2012), *Zapożyczenia z języka polskiego w słownikach gwar rosyjskich połowy XIX wieku*, [w:] *Współczesne badania nad kulturą, literaturą i językiem rosyjskim*, Dorota Paśko-Koneczeniak (red.), Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 371–386.

CONCEPTION OF THE DICTIONARY OF POLISH LOANWORDS IN THE RUSSIAN DIALECT OF THE OLD BELIEVERS FROM THE SUWAŁKI–AUGUSTÓW REGION

The aim of the article is to present the conception of and justification for *Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego* [Dictionary of Polish Loanwords in the Russian Dialect of the Old Believers from the Suwałki–Augustów Region]. The dictionary, which is currently being prepared, provides description of the dialectal units not by giving a definition of their meaning but by quoting, and thus illustrating, them in the context of the utterances in which they appeared – which means that it presents attested lexemes. Another aim is to include information concerning the lexemes' presence in *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce* [Dictionary of the Dialect of the Old Believers Living in Poland] by Iryda Grek-Pabisowa and Irena Maryniakowa. The dictionary in preparation will constitute a sampling of the changes which have been occurring in the dialect, and will also show a peculiar transformation of the dialect which has taken place under the influence of Polish over the last decades.

Jerzy Reichan

Instytut Języka Polskiego, Polska Akademia Nauk, Kraków
jerzyreichan@wp.pl

JESZCZE W SPRAWIE LEKSYKOGRAFICZNEJ INTERPRETACJI FAKTÓW GWAROWYCH W SŁOWNIKACH GWAR POLSKICH

Słowa kluczowe: językoznawstwo, dialektologia, leksykografia dialektalna, metaleksykografia dialektalna, interpretacja.

Keywords: linguistics, dialectology, dialect lexicography, dialect metalexicography, interpretation.

W niniejszym wystąpieniu mamy zamiar podsumować dawniejsze przemyslenia na temat problemu interpretacji w pracy dialektologa piszącego słownik gwarowy oraz dodać pewne refleksje, które nasuwają się przy lekturze rozmaitych nowo powstających słowników gwarowych.

Podstawą tych rozważań są słowniki gwar polskich i wśród nich tradycyjnie słowniki gwar kaszubskich, choć kaszubszczyzna nie tak dawno została uznana za odrębny język.

Konferencja odbywa się w ważnym etapie rozwoju metaleksykografii gwarowej. Oto bowiem niedawno ukazało się pierwsze dzieło syntetyczne podsumowujące dorobek polskiej leksykografii dialektologicznej, którym jest praca prof. Haliny Karaś pt. *Polska leksykografia gwarowa* (Karaś 2011), o którym recenzenci piszą: „[...] to dzieło niezwykle ambitne i wartościowe [...]” (Okoniowa 2013: 112) oraz: „Dużą zaletą opracowania, poza wszechstronnością ujęcia, drobiazgowością analiz, precyzją wniosków, jest jego kompozycyjna przejrzystość” (Nowowiejski 2013: 106). Do tych pochlebnych opinii pragnę dołączyć wyrazy uznania i zadowolenia, że tak ważny temat został podjęty i kompetentnie zrealizowany.

Jest rzeczą naturalną, że leksykograf, który całe życie parł się pracą nad słownikiem gwarowym, chciałby pewne sprawy poprawić, uzupełnić lub przedstawić nieco inaczej.

W niniejszym artykule pragnę szerzej potraktować zagadnienie interpretacji leksykograficznych. Jest to jeden z wątków, które Prof. Halina Karaś w swoim dziele omówiła, jednakże ze względu na syntetyczny charakter swojej pracy nie mogła obszernie rozwinąć.

Zagadnienie interpretacji faktów gwarowych w słownikach gwar polskich przedstawił skrótowo Jerzy Reichan w artykule opublikowanym w roku 1988

(Reichan 1988), zaś problem interpretowania fonetycznych form zapożyczeń niemieckich w *Słowniku gwar polskich* PAN scharakteryzował tenże autor w artykule opublikowanym w roku 1999 (Reichan 1999). Szeroko sprawę interpretacji omówił Kazimierz Woźniak w swojej pracy doktorskiej pt. *Leksykograficzna interpretacja faktów dialektalnych w „Słowniku gwar polskich” i w innych polskich słownikach gwarowych*, skróctową zaś wersję tejże pracy zaprezentował w artykule *Rodzaje, typy, podtypy i stopnie interpretacji leksykograficznych w polskich słownikach gwarowych*, opublikowanym w roku 2002 (Woźniak 2002).

Leksykografowie w trakcie pracy nad słownikami natrafiają na wielką liczbę problemów dotyczących form wyrazów i ich znaczeń. Problemy te w większości wypadków są wspólne dla leksykografii współczesnego języka literackiego, leksykografii historycznojęzykowej i leksykografii dialektologicznej.

Są jednak pewne zagadnienia charakterystyczne dla leksykografii dialektologicznej. Ma to ścisły związek z właściwościami dialektologii, nauki badającej wielką liczbę systemów gwarowych tworzących na badanym obszarze liczne układy geograficznojęzykowe. Różnice pomiędzy owymi systemami i ich odmienności w stosunku do języka literackiego są tematem badań dialektologicznych. Autorzy słowników gwarowych z natury rzeczy muszą się zajmować nie tylko zagadnieniami semantycznymi i syntaktycznymi przedstawianych w słownikach leksemów, lecz także zagadnieniami formalnymi, w tym fonetycznymi, morfonologicznymi i morfologicznymi. Stale też muszą mieć zwróconą uwagę na zasięgi geograficzne poszczególnych leksemów, ich znaczeń i form.

Przyjrzyjmy się pracy leksykografa dialektologa w jego pracy nad słownikiem gwarowym w zakresie zagadnień fonetycznych.

Najpierw parę słów o tego typu słownikach gwarowych, w których autorzy nie przeprowadzali żadnych interpretacji w zakresie form fonetycznych. Mam tu na myśli tego typu opisy leksykograficzne, w których zarówno wyrazy hasłowe, jak dokumentacja są podawane w alfabecie fonetycznym. Jeżeli leksykograf jest autochtonem sporządzającym opis leksykograficzny swojej rodzimej gwary lub jeśli przedstawia słownictwo małego i jednolitego systemowo obszaru gwarowego nie musi dokonywać żadnej interpretacji zarówno w wyrazach hasłowych, w ewentualnych działach form i w materiale dokumentacyjnym. Przykładem może tu być słownik w pracy Adama Tomaszewskiego *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce* (Tomaszewski 1930) lub słownik Reinholda Olescha z Góry św. Anny (Olesch 1958–1959).

Z kolei zajmę się słownikami, w których autorzy przeprowadzają rozmaite rodzaje interpretacji w zakresie fonetyki przedstawianych leksemów. Kazimierz Woźniak w artykule zatytułowanym *Rodzaje, typy, podtypy i stopnie interpretacji leksykograficznych*, opublikowanym w roku 2002 (Woźniak 2002) wyróżnił 3 stopnie interpretacji w zakresie zjawisk fonetycznych.

Z pierwszym stopniem interpretacji fonetycznej mamy do czynienia wtedy, kiedy autor przy pisaniu słownika tylko bardzo nieznacznie przekształca zapisy fonetyczne wyrazów będących podstawą jego opracowania. Klasycznym przykładem takiego słownika jest *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* Mieczysława Szymczaka (Szymczak 1962–1973). W tym słowniku wyrazy hasłowe, formy i dokumentacja są podawane w alfabecie fonetycznym. Wydawałoby się na pozór, że jest to słownik, w którym nie przeprowadzono żadnych interpretacji fonetycznych. Tak jednak nie jest. Autor we Wstępie do słownika pisze, że „ze względów technicznych pisownia w *Słowniku* została nieco uproszczona”, zrezygnował na przykład z rozróżniania słabo lub mocno wymawianego nagłosowego *u* niezgłoskotwórczego, słabo lub mocno realizowanego rezonansu nosowego samogłoski *ę* oraz kilku jeszcze innych zjawisk (Szymczak 1962–1973: 8). Oczywiście, tego typu ustalenia autora w najmniejszym nawet stopniu nie zmniejszają wielkiej wartości omawianego dzieła. Szczegóły takie, istotne w opisie fonetycznym gwary, nie mają żadnego znaczenia w opisie leksykograficznym.

Pierwszy stopień interpretacji w zakresie zjawisk fonetycznych, ale tylko w zakresie cytatów gwarowych, zastosował także inny leksykograf dialektolog będący autochtonem, a mianowicie Marian Kucała, który opracował *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich* (Kucała 1957). Autor ten po wyrazach hasłowych podawanych w formie uogólnionej podaje cytaty w zapisach fonetycznych. Zapisy te w większości oddają wiernie fonetykę. Jest jednak jeden wyjątek: we wstępie autor stwierdza, że w dokumentacji ze wsi Więciorka: „litera *ę* w całej pracy oznacza [...] głoskę nieco niższą niż literackie *ę*” (Kucała 1957: 18), a więc w istocie barwa ustna przedniej nosówki jest dźwiękiem pośrednim pomiędzy *e* i *a*. Skoro to zostało we wstępie powiedziane, praca pomimo dokonanego uproszczenia nic nie straciła na wartości. Słownik Kucały jest wzorowym opracowaniem leksykograficznym, na którym potem wielu autorów się wzorowało.

Przejdźmy teraz do drugiego stopnia interpretacji leksykograficznych w zakresie zjawisk fonetycznych. Z tym sposobem interpretowania materiału gwarowego mamy do czynienia wtedy, gdy autor opracowania leksykograficznego rezygnuje w podawanych przez siebie zapisach leksemów z uwzględniania systemowych zjawisk fonetycznych honorując jednak cechy fonetyczne mające charakter indywidualny, wyrazowy. Tego typu uproszczone zapisy podaje się z reguły w pisowni polskiego języka literackiego. Tę metodę zastosował na przykład Marian Kucała w wyrazach hasłowych swojego, wspomnianego wyżej słownika. O ile więc autor ten w cytatach stosował pierwszy stopień interpretacji, o tyle postać wyrazów hasłowych ustalał stosując drugi stopień interpretacji. Przykładami niech będą dwa następujące wyrazy, a mianowicie zapis gwarowy *dysc*, który w słowniku Kucały ma wyraz hasłowy DESZCZ

(Kucała 1957: 36) i zapis gwarowy *mązdra*, który w tymże słowniku ma hasło MIAZDRA (Kucała 1957: 66). Pierwszy przykład ukazuje jak *y* (tj. *e* pochylone) i zmazurzone *-sc-* zapisu gwarowego *dysc* są w wyrazie hasłowym zinterpretowane jako *-e-* i *-szcz*; stąd wyraz hasłowy ma postać DESZCZ; w drugim przykładzie widać, że systemowe *ǫ* pochylone w zapisie gwarowym *mązdra* zostało zinterpretowane w wyrazie hasłowym jako *a* jasne, uhonorowana natomiast została mającą charakter indywidualny grupa spółgłoskowa *-zdr-*, której w wyrazie hasłowym nie przerobiono na *-zg-*.

Drugi stopień interpretacji leksykograficznych w zakresie zjawisk fonetycznych spotykamy w wyrazach hasłowych wielu słowników gwarowych, np. u Górnowicza w jego słowniku dialektu malborskiego (Górnowicz 1973–1974), u Maciejewskiego w słowniku chełmińsko-dobrzyńskim (Maciejewski 1969), w *Słowniku gwarowym Śląska Cieszyńskiego* pod red. Jadwigi Wronicz (Wronicz red. 1995) i w wielu innych.

Ten stopień interpretacji występuje też w działach form *Słownika gwar polskich* PAN (SGP PAN, od r. 1977). Przyjrzyjmy się np. artykułowi hasłowemu leksemu mającemu wyraz hasłowy GOŁĘBICA (SGP PAN VIII 596). Po wyrazie hasłowym GOŁĘBICA następuje dział form, w którym podano formę *gołqbica* uogólnioną do drugiego stopnia interpretacji. W rzeczywistości bowiem pod tą postacią uogólnioną kryje się fonetyczny zapis gwarowy *gouombzica*; w tej formie występują różne właściwości systemowe, takie np. jak rozszczepienie nosowości przed zwartą, asynchroniczna wymowa palatalnego *-b-*, realizacja *-l-* jako *u* niezgłoskotwórcze. Wszystkie one jako systemowe zostały pominięte w dziale form, pozostawiono tylko indywidualną, wyrazową właściwość, jaką jest samogłoska *ą* występująca w miejscu *ę*.

Z kolei zajmijmy się trzecim stopniem interpretacji leksykograficznych w zakresie zjawisk fonetycznych. Z tym sposobem interpretowania materiału gwarowego mamy do czynienia wtedy, gdy autor opracowania leksykograficznego ustala taką postać wyrazów hasłowych: 1) w wypadku wyrazów wspólnych gwarom i językowi literackiemu – jaką one mają w języku literackim 2) w wypadku wyrazów tylko gwarowych – jaką by one miały w języku literackim. Ustalane tak wyrazy hasłowe są podawane w pisowni literackiej i mają także literacką postać fonetyczną. Tę metodę interpretacji stosuje się w wyrazach hasłowych kilku wielkich słowników gwarowych, takich jak np. *Słownik gwar polskich* PAN (SGP PAN), *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (SGOWM), *Słownik gwar śląskich* (SGŚ). Przykładem niech będzie artykuł hasłowy leksemu DRZAZGA w SGP PAN (SGP PAN VI 383–384). W tym artykule znajdujemy wielką liczbę różnych form. Niektóre z nich – mające charakter wyrazowy, indywidualny – podane są w dziale form, np.: *drazga*, *drzyzga*, *dryzga*, *dziazga*; inne – mające charakter systemowy – są w tymże dziale pominięte. Natomiast w dziale znaczeń, gdzie podaje się cytaty

ilustrujące użycie wyrazu, możemy się zetknąć z takimi systemowymi właściwościami, jak *ǎ* pochylone, np. *dźǎzga*, lub formami z różnymi realizacjami fonetycznymi nagłosowej grupy *drz-*, które ze zrozumiałych względów nie powinny być podawane w dziale form.

Na uwagę zasługują te spośród zapożyczeń z języków słowiańskich mających niepolską postać fonetyczną, których odpowiedniki wyrazowe lub przynajmniej wspólny rdzeń istnieją w polszczyźnie literackiej, np. zanotowana w gwarze polskiej pod Cieszynem *horzczyca* ‘musztarda’, którą w *Słowniku gwar polskich* PAN zamieszczono w artykule hasłowym z wyrazem hasłowym GORCZYCA (SGP PAN VIII 628). Dla tego typu form w *Słowniku gwar polskich* PAN stosuje się również trzeci stopień interpretacji. Podobnie zanotowany na Mazurach pod Szczytnem od przesiedleńców z okolic Witebska na Białorusi wyraz *horczycznik* ‘grzyb – goryczak żółciowy (*Tylophilus felleus*)’ został umieszczony pod wyrazem hasłowym GORCZYCZNIK (SGP PAN VIII 628). Dokonano tu zatem interpretacji zapisu fonetycznego doprowadzając do takiej postaci hasłowej, jaka by była, gdyby ten leksem istniał w języku literackim. Oczywiście, formy z nagłosowym *h-* są umieszczone w działach form artykułów GORCZYCA i GORCZYCZNIK SGP PAN VIII 627, 628) i będą miały w obrębie litery H odsyłacze do tych haseł.

Jeżeli chodzi o wyrazy zapożyczone do gwar z języka niemieckiego, które nie są znane w języku literackim, takie jak np.: *hadrycha*, *andrycha*, *jandrycha* w znaczeniu ‘roślina ognicha’, której źródłosłowem jest niemiecki wyraz *Hederich* (lub jakieś niemieckie gwarowe odmianki tego wyrazu), to w *Słowniku gwar polskich* PAN przyjęto zasadę, że ustala się jako wyraz hasłowy tę postać wyrazu, która jest najbardziej rozpowszechniona w gwarach. W naszym wypadku jest to postać HADRYCHA, która będzie wyrazem hasłowym artykułu. Postać fonetyczna HADR- jest ustalona dla wyrazów hasłowych całej rodziny wyrazowej, np. *andryczka* znajdzie się w artykule mającym wyraz hasłowy HADRYCZKA (SGP PAN I, s. XXVI). W odpowiednim miejscu litery A istnieje już hasło odsyłające: *Andryczka zob. HADRYCZKA*. Analogiczne rozwiązania przyjęto w *Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* oraz w *Słowniku gwar śląskich*, o czym we Wstępach piszą redaktorzy tych dzieł (SGOWM I 48; SGŚ I, s. XXIII).

W omawianych wyżej przypadkach mamy zatem do czynienia ze specjalnym rodzajem interpretacji leksykograficznej trzeciego stopnia w zakresie zjawisk fonetycznych. Jak widać, wyrazy hasłowe mają postać uformowaną według kryteriów: 1) zadowolenia i powszechności w gwarach, 2) posiadania rodziny słowotwórczej. Natomiast przy ustalaniu postaci wyrazów hasłowych zapożyczeń odosobnionych z języka niemieckiego, w których występują systemowe polskie cechy gwarowe, stosuje się zasadę eliminowania tychże cech w wyrazach hasłowych. Szeroko i precyzyjnie te sprawy omówiono

w zasadach redakcyjnych *Słownika gwar Ostródzkiego Warmii i Mazur* (SGOWM I 48–50).

Dotychczas zajmowaliśmy się stopniami interpretacji w zakresie zjawisk fonetycznych. Z kolei zatrzymamy się przy znacznie rzadziej pojawiających się problemach w zakresie zjawisk morfonologicznych. Jako przykład niech posłuży gwarowa postać *biedro*.

W *Słowniku gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* Mieczysława Szymczaka (Szymczak 1962–1973: 69), stosującym w zakresie fonetycznym – jak to już wyżej ustaliliśmy – pierwszy stopień interpretacji leksykograficznej, spotykamy w wyrazie hasłowym morfonologiczną postać *bedra* podaną w zapisie fonetycznym (uwaga: w tej wsi wyraz ten jest rodzaju żeńskiego!).

W *Porównawczym słowniku trzech wsi małopolskich* Mariana Kucały (Kucala 1957: 167), stosującym w zakresie fonetycznym drugi stopień interpretacji leksykograficznej, występuje w wyrazie hasłowym postać BIEDRA, honorująca indywidualną właściwość tego wyrazu.

W *Słowniku gwar polskich* PAN, w *Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* oraz w *Słowniku gwar śląskich*, które stosują trzeci stopień interpretacji fonetycznej są hasła z *-o-* typu BIODRA, BIODRO, chociaż w materiale dokumentacyjnym występują obok form z *-o-* także formy z *-e-* (SGP PAN II 222; SGOWM I 184–185; SGŚ II 72).

A więc zjawiska morfonologiczne są w zakresie trzeciego stopnia interpretacji w słownikach traktowane podobnie jak fonetyczne.

Interpretacje, którymi zajmowaliśmy się dotychczas, należą do podtypu synchronicznojęzykowego.

Po przeanalizowaniu słowników okazało się, że w niektórych dziełach autorzy posłużyli się interpretacjami diachronicznojęzykowymi. Tego typu interpretacje zauważamy w kilku wielkich słownikach kaszubskich. Na pozór mogłoby się wydawać, że w *Słowniku języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramuła (Ramułt 1893), w *Pomoranisches Wörterbuch* Friedricha Lorentza i Friedhelma Hinzego (LPW) oraz w *Słowniku gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* Bernarda Sychty (Sychta 1967–1976) wyrazy hasłowe są podane w zapisie fonetycznym oddającym wymowę. Tymczasem te zapisy mają charakter uogólniony, są wyinterpretowane do jakiejś postaci ogólnokaszubskiej, stanowiącej podstawę późniejszego rozwoju fonetycznego. Na przykład kaszubska głoska określana nazwą *szwa* jest w gwarach kaszubskich wymawiana w najróżniejsze sposoby, jak to wykazały badania Hanny Popowskiej-Taborskiej (Popowska-Taborska 1961) oraz dane *Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJK 1964–1975). Tymczasem w wymienionych słownikach głoska ta jest oddawana w sposób znormalizowany, np. jako odwrócone *ə* lub *ẽ* (tj. *e* z nadpisanymi dwoma kropkami). Podobnie jest z innymi samogłoskami. Wiadomo, że zapis *â* (tj. *a* z nadpisaniem

o), stosowany w tych słownikach to również zapis uogólniony, itd. W sumie uogólnione postacie wyrazów hasłowych w tych słownikach ukazują jakby punkt wyjścia do dalszego rozwoju realnie istniejącego w poszczególnych gwarach. Sformułowania powyższe nie stanowią krytyki pod adresem tych słowników. Wprost przeciwnie: utworzenie uogólnionych postaci wyrazów hasłowych pozwoliło w sposób sensowny zebrać razem bardzo zróżnicowane postacie fonetyczne wyrazów z całego obszaru kaszubskiego. Stosowany przez nas termin interpretacje diachronicznojęzykowe określający przeprowadzone w tych słownikach działania redakcyjne ma jedynie wskazać na to jakby cofnięcie się wstecz do punktu wyjściowego stanowiącego podstawę późniejszej różnorodności.

W czynnościach leksykografów zauważa się jeszcze działania, które określmy terminem interpretacje jednopoziomowe i interpretacje piętrowe. Z interpretacjami jednopoziomowymi mamy do czynienia wtedy, gdy autor słownika opiera się przy jego redagowaniu wyłącznie na danych zebranych przez siebie w terenie. Przykładami takich interpretacji są na przykład *Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podróżna w Złotowskim* Władysława Brzezińskiego (Brzeziński 1982–2009), wielokrotnie tu wymieniane słowniki M. Kucały (Kucala 1957), M. Szymczaka (Szymczak 1962–1973) i wiele innych.

Natomiast z interpretacjami piętrowymi spotykamy się w tych opracowaniach leksykograficznych, których autorzy korzystają z danych z innych słowników, w których już przeprowadzano interpretacje. I tak na przykład autorzy *Słownika gwar polskich* PAN ((SGP PAN) lub autorzy *Słownika gwar śląskich* (SGŚ) przy swojej pracy muszą się zmierzyć z najrozmaitszymi interpretacjami, które od blisko dwustu lat przeprowadzali najrozmaitsi leksykografowie i badacze słownictwa w trakcie redagowania swoich dzieł.

Oprócz dialektologicznych słowników ściśle naukowych spotykamy wśród prac leksykograficznych jeszcze dwa rodzaje słowników: słowniki popularnonaukowe i słowniki amatorskie. Słowniki popularnonaukowe – jak to słusznie zauważa Halina Karaś – na ogół bardziej zasługiwałyby na nazwę naukowopopularne (Karaś 2011: 43). Mamy tu na myśli takie opracowania leksykograficzne, które mając pełną wartość naukową, są jednak przystępne nie tylko dla wąskiej grupy językoznawców i niektórych innych uczonych lecz także dla szerokich kręgów odbiorców niefachowych.

Do dzieł takich należą niewątpliwie *Słownik gwary orawskiej* Józefa Kąsia (Kąs 2003, 2011). Autor słownika przedstawia w swym dziele materiał leksykalny w postaci fonetycznej, starając się pisownią polszczyzny literackiej, stosowaną zarówno w wyrazach hasłowych, jak i materiale dokumentacyjnym, oddać wszelkie zjawiska fonetyczne. Ze względu na charakter fonetyki gwar orawskich niemal wszystkie zjawiska fonetyczne da się przedstawić w pisowni ogólnopolskiej. Są jednak pewne głoski, których nie można

oddać pisownią języka literackiego. Konieczny jest zabieg interpretacyjny. Posłużmy się przykładem. Samogłoska *e* nosowe ma w gwarach orawskich barwę ustną równą samogłosce *y*, zaś rezonans nosowy, podobnie jak w polszczyźnie literackiej, ulega rozkładowi przed zwartymi, co skutkuje na Orawie powstaniem w miejscu samogłoski nosowej *ę* – grupy *-yN-*, np. *tyndy* ‘tędy’, *grzynda* ‘grzęda’. Przed spółgłoskami szczelinowymi jednak zachowuje się w gwarze orawskiej wokaliczna nosowość, czyli że występuje w tej sytuacji nosowe *y*, którego nie da się ukazać w pisowni języka literackiego. Jak sobie autor radzi z tą trudnością? Otóż decyduje się, by także w tej pozycji *y* nosowe oddać za pomocą grupy *yN*, np. GYNS ‘geś’, PIYNŚĆ ‘pieść’. Taka interpretacja, która na pierwszy rzut oka wydaje się błędem, nie jest jednak omyłką, ponieważ sprawę tę wyjaśnia autor we Wstępie (Kąs 2003: s. XIII). Podobnie zaznacza we Wstępie, że rezygnuje w *Słowniku* z oznaczania silnej i regularnej labializacji samogłoski *o* oraz opisuje metodę stosowaną wobec innych głosek. Skoro te i inne zjawiska są tak jasno i wyraźnie scharakteryzowane we *Wstępie*, to *Słownik* Józefa Kąsia nie traci nic ze swej naukowej wartości. Pomimo uproszczeń jest on słownikiem w pełni naukowym. Ze względu na przyjętą pisownię ma jednak także walory dzieła popularnego.

Przeprowadzoną w omawianym słowniku interpretację zjawisk fonetycznych określimy jako interpretację pierwszego stopnia, ponieważ autor zasadniczo przedstawia fonetykę badanych wyrazów, wprowadzając jednak pewne zabiegi interpretacyjne.

Do słowników naukowopopularnych należy też na pewno Juliusza Zborowskiego *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, opracowany i wydany pod kierunkiem Joanny Okoniowej (Zborowski 2009) oraz kilka innych. W dziełach tego typu zauważamy pierwszy stopień interpretacji zjawisk fonetycznych.

W ostatnich dziesięcioleciach ukazuje się wielka liczba amatorskich słowników gwarowych opracowanych przez miłośników gwar lokalnych. Są to z reguły osoby nie mające wykształcenia językoznawczego, Dzieła te, przynoszące na ogół dużo interesującego materiału gwarowego, często nie notowanego wcześniej przez dialektologów, bywają jednak opracowane w sposób niejednolity i nieprzemyślany od strony redakcyjnej. Stosowanymi w tego typu dziełach systemami interpretacyjnymi zajmujemy się przy innej okazji. Zainteresowane tą problematyką osoby odsyłamy do wspomnianego wcześniej dzieła Haliny Karaś (Karaś 2011) i artykułów Jadwigi Wronicz (Wronicz 2006 i 2007), gdzie też można znaleźć liczne dane bibliograficzne.

LITERATURA

Słowniki

- Brzeziński Władysław (1982–2009), *Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podróżna w Złotowskiem*; t. I, II, III, V, Wrocław, t. IV, Warszawa. Wydawnictwo: t. I–III: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.; t. IV: Energeia; t. V: Copyright by Jadwiga Brzezińska.
- Górniewicz Hubert (1973–1974), *Dialekt malborski*, t. II: *Słownik*, z. 1–2, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kąś Józef (2003, 2011), *Słownik gwary orawskiej*, wyd. I – Kraków 2003, wyd. II – popr. i poszerz., Kraków 2011: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Kućała Marian (1957), *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław: „Prace Językoznawcze Polskiej Akademii Nauk” t. 11. Wydawnictwo: Zakład Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- LPW – Friedrich Lorentz, Friedhelm Hinze (1958–1983), *Pomoranisches Wörterbuch*, t. I–V, Berlin. Wydawnictwo: Akademie – Verlag.
- Maciejewski Jerzy (1969), *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemón, Dulsk)*, Toruń. Wydawnictwo: Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział w Poznaniu.
- Olesch Reinhold (1958–1959), *Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*, Berlin. Wydawnictwo: in Kommission bei Otto Harrassowitz – Wiesbaden. Osteuropa Institut Berlin, Berlin Dahlem.
- Ramułt Stefan (1893), *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności.
- Sychta Bernard (1967–1976), *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- SGOWM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur (A–Pó)*, t. I red. Zofia Stamirowska, t. II i III red. Zofia Stamirowska, Henryka Perzowa, t. IV i V red. Henryka Perzowa, Danuta Kołodziejczykowa, t. VI red. Danuta Kołodziejczykowa, Katarzyna Sobolewska; t. I i II Wrocław..., t. III–VI Warszawa, Kraków 1987–2014. Wydawnictwo: t. I i II: Zakład Narodowy Im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk; t. III–VI: Instytut Języka Polskiego PAN.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich (A–Grzebliwy)* (1977–2015), t. *Źródła* i t. I red. Mieczysław Karaś, Jerzy Reichan, t. II–V red. J. Reichan, Stanisław Urbańczyk, t. VI red. Joanna Okoniowa, J. Reichan, t. VII, VIII i IX zeszyt 1. red. J. Okoniowa, J. Reichan, Barbara Grabka, t. IX zeszyt 2. red. B. Grabka, R. Kucharzyk, J. Okoniowa, J. Reichan; t. *Źródła* oraz t. I–III Wrocław, t. IV–IX Kraków.
- SGŚ – *Słownik gwar śląskich (A–Klacz)* (2000–2015), red. Bogusław Wyderka, t. I–XIV, Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu.
- Szymczak Mieczysław (1962–1973), *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. I: *A–E*, 1962; cz. II: *F–J*, 1964; cz. III: *K–L*, 1964; cz. IV: *M–Ń*, 1965; cz. V: *O–Pś*, 1967; cz. VI: *Pś–S*, 1969; cz. VII: *Ś–V*, 1970; cz. VIII: *Z–Ż*, 1973, „Prace Językoznawcze Polskiej Akademii Nauk” t. XXXIII, XXXVII, XLI, XLV, XLVII, LVI, LIX, LXXII, Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- Tomaszewski Adam (1930), *Gwara Łopienna i okolice w północnej Wielkopolsce*, Kraków: „Prace Komisji Językowej Polskiej Akademii Umiejętności”, t. XVI.
- Wronicz Jadwiga (red.), (1995, 2010), *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, Wisła–Ustroń 1995; wydanie drugie, poprawione i poszerzone, Ustroń 2010: Towarzystwo Miłośników Wisły, Towarzystwo Miłośników Ustronia.

Zborowski Juliusz (2009), *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, oprac. i uzup. z materiałów Autora przez Zespół Instytutu Języka Polskiego PAN pod kier. Joanny Okoniowej, Zakopane–Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, Muzeum Tatrzańskie im. Dra Tytusa Chałubińskiego.

OPRACOWANIA

- AJK (1964–1978) – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, opracowany przez zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN w Warszawie, t. I–VI red. Zdzisław Stieber, t. VII–XV red. Hanna Popowska-Taborska, Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nowowiejski Bogusław (2013), recenzja: Halina Karaś, *Polska leksykografia gwarowa*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, ss. 432, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 102–106.
- Okoniowa Joanna (2013), recenzja: Halina Karaś, *Polska leksykografia gwarowa*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, ss. 432, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 107–112.
- Popowska-Taborska Hanna (1961), *Centralne zagadnienia wokalizmu kaszubskiego. Kaszubska zmiana $\epsilon \geq i$ oraz $\check{\imath}$, $\check{y}$, $\check{u} \geq \alpha$* , Wrocław: „Prace Językoznawcze Polskiej Akademii Nauk”, t. XXVIII.
- Reichan Jerzy (1988), *Leksykograficzna interpretacja faktów dialektalnych*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXXIV, s. 185–189.
- Reichan Jerzy (1999), *Interpretowanie fonetycznych form zapożyczeń niemieckich w Słowniku gwar polskich PAN*, „Prace Filologiczne”, t. XLIV [tom dedykowany Januszowi Siatkowskiemu], s. 437–442.
- Woźniak Kazimierz (2002), *Rodzaje, typy, podtypy i stopnie interpretacji leksykograficznych w polskich słownikach gwarowych*, „Studia Dialektologiczne”, pod red. J. Okoniowej i B. Dunaja, t. II, s. 253–263.
- Wronicz Jadwiga (2006), *Amatorskie słowniki gwarowe*, „Studia Dialektologiczne”, pod red. J. Okoniowej, t. III, s. 171–180.
- Wronicz Jadwiga (2007), *Jak tworzyć amatorskie słowniki gwarowe?* [w:] *W kręgu dialektów i folkloru*, pod red. Stanisława Cygana, Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, s. 89–95.

FURTHER REMARKS CONCERNING THE LEXICOGRAPHICAL INTERPRETATION OF THE DIALECTAL FACTS IN POLISH DIALECT DICTIONARIES

The author describes an important theoretical problem concerning the interpretation of dialectal data during the elaboration of dialect dictionaries. The dialectal facts, i.e. the records of dialect words (generally in the phonetic transcription) very often are presented in the headwords of the dictionary entries in an interpreted and generalized form. In this context, and referring to previous publications where the problem at hand was partially presented, the author of the present article describes various ways of interpreting dialectal facts in dialect dictionaries.

Dorota Krystyna Rembiszewska

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
dorota.rembiszewska@wp.pl

ZARYS KONCEPCJI SŁOWNIKA FRAZEOLOGIZMÓW W POLSZCZYŹNIE LOKALNEJ PÓŁNOCNEGO PODLASIA

Słowa kluczowe: dialektologia polska, frazeologia gwarowa, gwary Podlasia.

Keywords: Polish dialectology, dialect phraseology, dialects of Podlasie.

Frazeologia gwarowa z obszaru Polski doczekała się niewielu opracowań w postaci słowników, choć wielokrotnie sygnalizowano potrzebę jej zarejestrowania. Powoli ten postulat jest realizowany. W ostatnich latach ukazał się *Słownik frazeologiczny gwary Dębna* Macieja Raka (Rak 2005) oraz *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich* Lidii Przymuszały (Przymuszała 2013). Jeśli chodzi o frazeologię z Podlasia, to opublikowano dotychczas głównie artykuły o charakterze materiałowym (por. Nowowiejski 1991; Rutkowska 2001; Dajnowicz, Rutkowska 2002), choć pojawiły się w nich próby usystematyzowania bogatych zbiorów frazeologizmów (Rembiszewska 2002). W amatorskich słowniczkach również znalazło się miejsce dla związków wyrazowych, z czego w niektórych sporządzono oddzielne zestawienia (por. Nieniałtowski 1995, Załęski 2005: 11–12, 18–19, 20–21, 24–25, 28–30, 33, 34, 37, 39–40, 41–42, 45–46, 53, 56, 57, 59, 62, 63).

Prezentowana przeze mnie koncepcja słownika frazeologicznego bierze się z potrzeby utrwalenia powtarzalnych struktur, tworzących oprócz pojedynczych jednostek językowych obraz języka lokalnego – osobliwy, indywidualny, choć w jakimś sensie typowy przez elementy wspólne z polszczyzną ogólną.

Na północnym Podlasiu notowałam pewne porównania bardzo silnie zakotwiczone w miejscowych realiach, utrwalające niegdysiejsze relacje międzyludzkie, współistnienie różnych nacji, spostrzeżenia związane z obserwacjami rytuałów religijnych. Tak więc z Wysokiego Mazowieckiego – miejscowości dawniej zamieszkałej w przeważającej części przez Żydów – pochodzą wyrażenia porównawcze, które często wskazują na stosunek (na ogół niechętny) do tej nacji: *śliskie jak żydowskie dziecko; pcha się jak Żyd między wozy, przybierać się jak Żyd do kozaka, giba się jak Żyd na modlitwie, lata*

jak Żyd po pustym sklepie oraz powszechnie znane *kochajmy się jak bracia, rachujmy się jak Żydzi*.

Nie brak również w zasobie frazeologizmów z północnego Podlasia humorystycznych fraz zawierających odniesienia do nazw miejscowych, np. w *Białymstoku okradno... w Wasilkowie obijo... a w Supraślu obmówio; posło cielę na Modzele w Godleskiego proso* ‘określenie człowieka niezaradnego, niedorajdy’ (Modzele-Skudosze, Modzele-Wypychy, Stare Modzele – wsie w powiecie łomżyńskim) oraz konkretnych osób: *zagląda jak pies do Niomki* (w Supraślu przed wojną Żyd Niomka miał sklep z tanim mięsem).

W miejscowej frazeologii znajduje także odbicie wielowyznaniowość i wielonarodowość mieszkańców Podlasia, a więc: np. *popu i w lesie czort pieniędzy niesie; popie oczy wilcze gardło, co zobacz, to by żarło; Ruskiemu nie daj wiary, nawet jak się boży; Tatar dupę natarł* ‘obelżywe określenie ludności tatarskiej’, *nie daj Boh z Iwana pana, a z Żyda acana*.

Planowany słownik będzie rejestrował frazeologizmy, w tym utrwalone połączenia wyrazowe z terenu północnego Podlasia, a więc obszaru ograniczonego od północy linią Biebrzy do Kanału Augustowskiego, od południa dorzeczem Bugu. Granica zachodnia przebiega zgodnie z historyczną granicą województwa podlaskiego, zaś wschodnią wyznacza granica państwowa.

Podstawę materiałową będą stanowiły dwa źródła. Pierwsze to dotychczas wydane słowniki gwarowe i publikacje omawiające miejscową gwarę, teksty gwarowe oraz pamiętniki, wspomnienia pisane przez autorów pochodzących z omawianego obszaru. Poza tym chcę wyekscerpować materiały gwarowe ze Zbiorów Fonograficznych Instytutu Sztuki PAN.

Drugie źródło to materiał zebrany w terenie w wybranych miejscowościach północnego Podlasia. Wybór i gęstość siatki punktów do badań pozostaje jeszcze kwestią otwartą. Jest ona związana nie tylko z koniecznością zapewnienia reprezentatywności uzyskanego materiału, ale również możliwościami przeprowadzenia eksploracji przez jedną osobę, w najlepszym razie przez 2–3 osoby w ciągu niezbyt długiego czasu (około roku). Badania będą prowadzone metodą indywidualnego wywiadu pogłębionego. Zostanie opracowany kwestionariusz zawierający pytania pomocnicze, związane z określonymi kręgami tematycznymi, jak np. negatywne i pozytywne cechy człowieka, zjawiska przyrody. Pytania te będą jedynie sugestiami, drogowskazami, gdyż jak wiadomo każdy wywiad przyniesie efekty nie do końca dające się przewidzieć. Zapisy z rozmów staną się pierwszym etapem do pozyskania frazeologizmów. W drugim etapie powinno dojść do uściśleń znaczeń, określenia kontekstów i konsytuacji użycia danych połączeń wyrazowych.

Mimo że na razie dysponuję tylko częścią zbioru, to już w tym momencie mogę przedstawić pewne założenia co do układu, makro- i mikrostruktury słownika.

Zarówno dla słowników ogólnych, jak i gwarowych podstawowy problem stanowi wyróżnianie jednostek frazeologicznych (por. Przybylska, Żmigrodzki, Węgrzynek 2013: 18). Za frazeologizm uznają powtarzalne struktury składniowe, które zarówno w kontekście, jak i w wyizolowaniu mają – tak jak wyraz – funkcję nominatywną (por. Pajdzińska 1982: 39). Zatem w słowniku znajdują się takie połączenia, których znaczenie nie wynika z sumy znaczeń komponentów (idiomy), np. *ciapu groch*, *ciapu kapusta* ‘osoba niezdarna, niedołęga’; *nie mój cyrk*, *nie moje małpy* ‘nic to mnie nie obchodzi’, *brezova kasa* ‘ciągi; mocne zbiecie’, a także połączenia, których sens zależy tylko częściowo od jednego ze składników, np. *sara godzina* ‘czas o zmierzchu, kiedy jeszcze nie zapala się światła’.

Problemem na razie nierozstrzygniętym jest uwzględnienie przysłów, sentencji uznawanych zwykle jako nieprzynależnych do frazeologii (taki pogląd wyraziła m.in. Przymuszała 2013: X). Jednak to właśnie dłuższe frazy o charakterze aforystycznym najwyraźniej ukazują specyfikę mentalności mieszkańców omawianego terenu, określony sposób postrzegania świata, np. *welna... nie welna*, *byle kiszka była pełna*; *plany nie organy – grać nie muszą*. To one głównie stanowią o osobliwości i inności, a zarazem bogactwie odmiany lokalnej języka. Jednocześnie właśnie tego typu struktury wymagają ujęcia pragmatycznego (Rembiszewska, Sikora 2015).

W słowniku zostaną odnotowane połączenia wyrazowe występujące tylko lokalnie, a także niektóre o zasięgu ogólnopolskim – identyczne semantycznie z odmianą literacką lub potoczną, które różnią się tylko postacią fonetyczną lub morfologiczną. W zbiorze nie zabraknie indywidualizmów, które zostaną odnotowane ze względu na interesującą formę językową lub walor metaforyczny.

Wyodrębnienie powtarzalnych znaczeniowo segmentów z całego zasobu leksykalnego danego języka lokalnego to jedna trudność. Druga niebagatelna kwestia dla gwarowego słownika frazeologicznego to system uporządkowania frazeologizmów. Wskazuje się, że pożądanym kryterium ułożenia frazeologizmów powinno być kryterium semantyczne (por. Rak 2007, Czesak 1998). Układ według znaczenia dawałby klarowny obraz z punktu widzenia nominacji, ale konsekwentne i metodologicznie spójne skomponowanie całości zgodnie z porządkiem znaczeniowym wydaje się niemożliwe do przeprowadzenia. Jakże bowiem hasło dać dla rymowanek wypowiedzianych w określonych sytuacjach, np. gdy chleb źle się upiekł i odstawała skórka, mówiono: *chlebek się ugodził*, *kotek po zaskorzu chodził*, *ogonem wykręcał*, *do skóry nie tręcał*? Podobnie jest ze sporą grupą połączeń wyrazowych w formie pytań o charakterze idiomatycznym, np. *Ty widział takie grabie, co od siebie grabio?* ‘pytanie wypowiedziane, kiedy ktoś się dziwi sytuacji przyjmowania przez kogoś łapówki i przywłaszczania sobie publicznych pieniędzy’. Jednocześnie rodzi się pytanie, czy jakaś fraza to stałe połączenie wyrazowe, których zna-

czenie jest sumą znaczeń komponentów, czy też jest połączeniem o charakterze metaforycznym, jak na przykład *Dozwolili tobie na pokuci się?* ‘czy pozwolono ci na usiąść na honorowym miejscu?’ (*pokuć* w gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny to m.in. ‘święty kąt w chacie, gdzie wiszą obrazy’, ‘główny kąt w chacie z ikonami, gdzie kładą zmarłego’).

W doborze haseł trzeba będzie uwzględnić wariantywność frazeologizmów. W słownikach wystąpią warianty fleksyjne (np. *golemy ręcamy i goło rękę*), słotwórczych (*zbrzydnąć jak gorzka rzepa; obrzydnąć jak gorzka rzepa* ‘mieć czegoś dosyć’), leksykalnych (*cwaniak na gumowe dydki, cwaniak z blaszaną dupą, cwaniak z miodem w uszach* ‘marny cwaniak, lichy spryciarz’), a także fonetyczne (*cekać jak zbawienia, czekać zbawienia* oraz warianty zredukowane (np. *brak ci piątyj klepki wobec brak mu w głowie piątyj klepki*). Na tym etapie, kiedy nie ma całości materiału, nie rozstrzygam kategoriycznie, w jaki sposób wariantywność zostanie uwzględniona. Być może elementy wariantywne zostaną umieszczone w nawiasach.

Natomiast już na tym etapie koncepcji słownika można stwierdzić wyraźnie, że będzie odróżniana wariantywność (*ledwie ziaje, ledwie ziepie*) od synonimii (*na święty Jury, jak będą w niebie dziury* oraz *na święty Nigdy* ‘nigdy’).

Planowany słownik będzie miał układ alfabetyczny z wyeksponowanym hasłem jednowyrazowym. Podstawą wyodrębnienia wyrazu jako hasła z frazeologizmu będzie człon znaczący, nie zawsze pierwszy w kolejności w danym połączeniu wyrazowym. Zatem frazeologizmu *jeść za zielona* ‘jeść niedojrzałe owoce’ należy szukać pod hasłem JEŚĆ, a dla połączenia *być o suchyj gębie* ‘nic nie jeść dłuższy czas’ hasłem będzie GĘBA.

W przypadku wyrażen porównawczych wyrazem hasłowym stanie się pierwszy człon porównania, np. CHODZIĆ: *chodź jak w ściepie* ‘pracować bez odpoczynku’; ROZŁOŻYĆ: *rozłóż nogi jak motowidła*. Odstępstwo od tej zasady będą stanowiły porównania, gdy łącznik *jak* pojawia się jako pierwszy. W tej sytuacji wyrazem hasłowym stanie się pierwszy element porównania, np. *jak wypuszczony z obory* ‘bardzo głodny’ – WYPUSZCZONY.

W słowniku znajdą się także porównania gradacyjne, oparte na wyrazach *od, niż* – cechujące się na ogół niewielką stabilnością, jednak ze względu na ich paremiologiczny charakter zostaną włączone do zasobu słownika. Tu wyrazem hasłowym stanie się pierwszy znaczący człon komponentu, np. KURDUPEL: *Im kurdupel mniejszy, tym niżej się dla jego kłaniaj*.

Hasłami będą głównie rzeczowniki, czasowniki (dokonane i niedokonane), przymiotniki.

Obok frazeologizmów i połączeń wyrazowych zawierających leksemy gwarowe i archaizmy znajdą się ramki zawierające objaśnienie wyrazu, np. *rzuca się jak wesz na trzanie* ‘o kimś niepotrzebnie się wywyższającym’; *trzan* ‘podłoga w piecu chlebowym’; *bez tołku jak w ruskim połku; tołk* ‘porządek,

ustalona kolej rzeczy'; *ma to tak głęboko w dupie, że palcem nie wykalupie; wykalupać* 'wydłubać'. Pojawia się także komentarze językowe, informujące o specyfice gwary, odmianie regionalnej języka. Tak więc przy rozbudowanym porównaniu *jaki jedzuszczy, taki pracuszczy* znajdzie się wzmianka o gwarowych formach imiesłowowych.

W słowniku gwarowym kłopot sprawia różnorodny zapis materiału – ortograficzny i fonetyczny. Wobec tego w swoim opracowaniu wprowadzę uproszczony zapis fonetyczny, gdyż tutaj cechy fonetyczne mają charakter redundantny. W związku z tym nie będzie zapisów typu *ę, ɔ*, lecz *e, o*. W przypadku gwarowej postaci wyrazu, np. mazurzenia, ścieśnienia samogłosek w indeksie pojawi się wyraz w postaci ortograficznej, a w nawiasie zostanie podany zapis jak w związku wyrazowym, np. *oczy* (*ocy*). Pod tym hasłem znajdą się zatem *rzucać się komuś hadem do oczu* oraz *ocy stanęli w ślup, dawać na piękne ocy*.

Słownik dopełni dwuczęściowy indeks. W pierwszej części będzie on zawierał człony znaczące, powiązane z cyfrą, która jest przypisana do danego frazeologizmu, w formie występującej w danym związku wyrazowym. Tak więc przywołany już frazeologizm *rozłożyć nogi jak motowidła*, założmy oznaczony numerem 5, będzie miał w indeksie reprezentację:

rozłożyć (wyboldowane) [5]

nogi [5]

motowidła [5].

Drugą część indeksu będą stanowiły wybrane hasła w układzie semantycznym, np. DAĆ LANIE: *dać pamiętne; dać w skórę; pokazać, dzie raki zimują; stłuc tyłek na kwaśne japko*.

Przedstawione założenia to dopiero bardzo ogólny projekt. Chodziło mi głównie o uświadomienie potrzeby pracy nad tego typu słownikiem w odniesieniu do północnego Podlasia i wskazanie, że ma być on nie tylko zbiorem połączeń wyrazowych, typowym zestawieniem jednostek języka charakterystycznych dla jednego z regionów kraju. Ma on także stanowić osobliwe kompendium wiedzy o mentalności, o zachowaniach ludzi, o indywidualizmie i kolektywizmie w mikrospołecznościach odzwierciedlonych w języku lokalnym.

LITERATURA

- Czesak Artur (1998), *Frazeologia gwarowa – problemy i postulaty*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, Łódź: Uniwersytet Łódzki, s. 285–293.
- Dajnowicz Małgorzata, Rutkowska Anna (2002), *Związki wyrazowe w mowie mieszkańców wsi z okolic Ciechanowca, Polszczyzna Mazowska i Podlasia. Część VI. Słownictwo i frazeologia polszczyzny mówionej*, Henryka Sędziak (red.), Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, s. 91–95.

- Nieniałowski Stanisław (1995), *Słownik wyrazów miejscowych używanych przez ludność wsi Białe w województwie łomżyńskim w pierwszej połowie XX wieku, uzupełniony zwrotami, powiedzeniami i przysłowiami*, maszynopis, w zasobach Instytutu Slavistyki PAN w Warszawie.
- Nowowiejski Bogusław (1991), *Z frazeologii sokólskiej*, „Prace Filologiczne”, t. XXXVI, s. 309–316.
- Pajdzińska Anna (1982), *Granice związku frazeologicznego jako problem leksykograficzny*, „Biuletyn Slavistyczny”, R. VII, z. 7, s. 39–48.
- Przybylska Renata, Żmigrodzki Piotr, Węgrzynek Katarzyna (2013), *Zasady opisu związków frazeologicznych w Wielkim słowniku języka polskiego PAN*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej*, Gabriela Dziamska-Lenart, Jarosław Liberek (red.), Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza, s. 17–27.
- Przymuszała Lidia (2013), *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Rak Maciej (2005), *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków: Wydawnictwo „Scriptum”.
- Rembiszewska Dorota K. (2002), *Frazeologia potoczna mieszkańców Wysokiego Mazowieckiego i okolic*, „Prace Filologiczne”, t. XLVII, s. 363–371.
- Rembiszewska Dorota K., Sikora Kazimierz (2015), *O nowy sposób definiowania gwarowych frazeologizmów i przysłów* (w druku).
- Rutkowska Anna (2001), *Związki wyrazowe w nazwach obyczajów towarzyszących obchodom świąt i uroczystości kościelnych*, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia. Część V. Frazeologia i składnia polszczyzny mówionej*, Henryka Sędziak (red.), Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wągów, s. 181–185.
- Załęski Wojciech (2005), *Z supraskiej na nasze. Słownik gwary supraskiej*, Supraśl: Collegium Suprasliense.

AN OUTLINE CONCEPTION OF A DICTIONARY OF PHRASEMES IN THE LOCAL POLISH LANGUAGE OF NORTHERN PODLASIE

The article presents an outline conception of a dictionary of phrasemes present in the Polish language as spoken in northern Podlasie, that is in the area between the line connecting the Biebrza river and the Augustów Canal in the north – and the Bug basin in the south.

Polish dialect phraseology has seen the publication of few dictionaries. The outlined project is thus dictated by a need for recording repetitive structures, which – along with single-word linguistic units – contribute to the image of the local language, a language that is peculiar and unique but at the same time somehow typical, due to the features it shares with the general Polish as noted in the north-east of Poland.

The dictionary's material base will be provided by hitherto published dialect dictionaries, dialectological literature on the region as well as memoirs and field research records.

The dictionary will feature strictly local phrases as well as some phrases of a universal Polish range – which are identical semantically with their literary and colloquial Polish equivalents but differ in terms of phonetics or morphology.

The article also demonstrates the structure of the dictionary's entry.

Zofia Sawaniewska-Mochowa

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
z.sawan@wp.pl

KULTURA REGIONALNA
W ZWIERCIADLE JĘZYKA.
O KONCEPCJI SŁOWNIKA
*GWAROWO-KULTUROWEGO KUJAW*¹

Słowa kluczowe: słownik, Kujawy, kultura, folklor, gwara, dyferencyjność.

Keywords: dictionary, Kujawy region, culture, folklore, dialect, differentiality.

Joanna Okoniowa, wygłaszając na konferencji *III Glosa do leksykografii polskiej* referat na temat dziedzictwa *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza i inspiracji płynących z tego dzieła dla współczesnych leksykografów gwarowych (por. Okoniowa 2013: 245–258), przedstawiła katalog ważnych pytań, na które twórca słowników gwarowych musi sobie odpowiedzieć, przystępując do wypracowania koncepcji odpowiedniej do zgromadzonego materiału i oczekiwania odbiorcy:

1. Słownik a gramatyka gwarowa (w jakim zakresie słowniki regionalne powinny rejestrować dane gramatyczne i dążyć do rekonstrukcji paradygmatów?);
2. Słownik dyferencjalny czy thesaurus, obejmujący całość zasobu leksykalnego gwary łącznie z nazwami własnymi?;
3. Słownik językowy czy językowo-kulturowy (uwzględniający zjawiska kulturowe)?;
4. Słownik wzbogacony ilustracjami i mapami;
5. Słownik standaryzujący zapisy gwarowe w cytatach i kolokacjach czy zachowujący pełen zapis fonetyczny z oddaniem wariantowości wymowy gwarowej?;
6. Słownik w układzie alfabetycznym czy tematycznym²?

¹ Niniejszy artykuł jest rozszerzoną i uaktualnioną wersją tekstu angielskiego *Dialect and culture dictionary as a method of documenting the region's heritage (on the example of Kujawy)* (Sawaniewska-Mochowa 2015).

² Znakomitym przykładem realizacji koncepcji tematycznej jest *Słownik gwar Lubelszczyzny* Haliny Pelcowej, którego tom 1 poświęcony rolnictwu (Pelcowa 2012) zbiera bardzo dobre recenzje jako pierwszy słownik gwarowy, wpisujący się w nurt badań interdyscyplinarnych (dialektologicznych, etnolingwistycznych i etnograficznych) i łącząc techniki leksykograficzne i atlasowe, wydobywa istotę regionalnego dziedzictwa kulturowego (Kurek 2014: 85).

Kujawy, pomimo położenia w centrum polskiego obszaru językowego i ważnej roli w dziejach państwowości polskiej, należą wciąż do regionów stosunkowo słabo opisanych pod względem leksykalnym. Jedyne jak do tej pory profesjonalne studium gwary kujawskiej autorstwa Zenona Sobierajskiego (1952) nie zawierało systematycznego opracowania leksyki. Nieliczne zbiorki leksyki, rozproszone w różnych źródłach, jakkolwiek cenne, by wymienić słownik sporządzony przez Oskara Kolberga (DWOK 4: 268–279) czy przygotowane w konsultacji dialektologicznej z Moniką Gruchmanową zestawienie, objaśniające wyrazy i formy w pieśniach kujawskich (PPL 1974: 291–294), są dla użytkownika dziś trudno dostępne, a poza tym zbyt skromne, by można je było uznać za pełne odzwierciedlenie słownictwa regionu w dobie dynamicznych przemian. Z kolei, w popularnych słownikach rejestrujących materiał gwarowy z całego polskiego obszaru językowego, jak MSGP, leksyka kujawska nie jest w ogóle wyodrębniana z racji przypisania jej do wielkopolskiego zespołu gwarowego. Jedynie SGP PAN, jako słownik w pełni ogólnogwarowy i naukowy, lokalizuje materiał kujawski.

Ostatnio swoje próby zarejestrowania materiału gwarowego kujawskiego przedstawili amatorzy regionaliści. *Mały słownik gwar kujawskich*, opracowany przez Katarzynę Podczaską (2013)³, jest zaledwie rejestrem 1000 haseł z nieprecyzyjnie ustalonymi znaczeniami i błędami rzeczowymi, bez podania kontekstów i lokalizacji, ale za to z komentarzem gramatycznym, który ma wiele niekonsekwencji i stwarza wrażenie pseudonaukowości⁴. Zdecydowanie bogatszym źródłem pod względem materiałowym jest *Słownik gwary Kujaw wschodnich wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek* Antonia Benedykta Łukaszewicza (2014), regionalisty, kolekcjonera z Kowala⁵.

³ Publikacja powstała z inicjatywy Lokalnej Grupy Działania Czarnoziem na Soli z Inowrocławia w celu popularyzacji i zachowania dziedzictwa kulturowego Kujaw. Wydanie w nakładzie 1000 egzemplarzy sfinansowano ze środków Unii Europejskiej w ramach Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich.

⁴ Obszerną ocenę krytyczną tego słownika zawiera artykuł A. Paluszak-Bronki *Jakiego słownika potrzebują Kujawiacy?* (Paluszak-Bronka 2015).

⁵ Według opinii Michała Głuszkowskiego „*Słownik gwary Kujaw wschodnich wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek* jest pozycją ze wszech miar wartościową i zasługuje na szerokie rozpropagowanie. Może być wykorzystany jako podstawa dalszych prac o charakterze naukowym, jako pomoc naukowa (wytłuszczenie – ZSM) w edukacji regionalnej, a także być przydatnym dla wszystkich, którzy są zainteresowani regionem i chcą bliżej poznać jego język i ocalić go przed zapomnieniem” (Łukaszewicz 2014: 230). Nie zgadzam się z tą opinią tylko w jednym punkcie: słownik ten może z pożytkiem służyć różnym odbiorcom, ale w żadnym kontekście nie można stosować wobec tego zbioru określenia „naukowy”, bo już sam sposób wyodrębniania haseł w tym źródle wskazuje na brak jakiegokolwiek warsztatu leksykograficznego. Autochtoni, miłośnicy gwary, mają swoją wizję i motywację układania słowników, i bardzo dobrze, że takie zbiory powstają, ale naszym

Choć jest to słownik w pełni amatorski, w którym równorzędnie traktowane są hasła leksykalne z wariantami fonetycznymi i formami fleksyjnymi wyrazów, to z tego obszernego rejestru słownictwa, układanego tematycznie⁶, można wyekscerpować do słownika naukowego pewien zasób leksyki gwarowej, która choć przeszła do archiwum języka, to wciąż pozostaje komponentem językowego obrazu świata Kujawiaków. Dziedzictwo leksykalne mowy kujawskiej trzeba więc prześledzić bardzo wnikliwie, jeśli chcemy

(...) zbadać i określić, jakie treści poznawcze, jaka wiedza i doświadczenie oraz wartościowanie ujmowanej poznawczo rzeczywistości jest zmagazynowane w języku, przezeń przenoszone i przekazywane przyszłym pokoleniom (Anusiewicz 1990: 281–282).

Shukając odpowiedzi na zasygnalizowane na wstępie kwestie i odczytując na nowo inspiracje płynące z dzieła Karłowicza, postanowiliśmy (używam liczby mnogiej, bo słownik kujawski jest opracowywany zespołowo), że leksykon kujawski musi być zdecydowanie czymś więcej niż tylko rejestrem faktów językowych. Kujawy historyczne są regionem o bardzo bogatej kulturze, która przyciągała uwagę wielu etnografów i folklorystów; nieprzypadkowo tak zafascynowały Oskara Kolberga, że prowadził tu swoje badania terenowe dwukrotnie w 1860 i 1865 r., a zgromadzone materiały zamieścił w dwutomowej monografii (DWOK 3 i 4), która została ostatnio uzupełniona suplementem (DWOK 72/I). Zapewne utożsamiał się z poglądem, że Kujawiacy „tworzą osobny typ naszego narodu. Ich ubiór, pieśni, zwyczaje, mowa nawet, noszą na sobie cechę odrębności”, skoro takie słowa innego (nieznanego) autora (F.S. 1860: 538) zacytował w swoim opisie ludu kujawskiego (DWOK 3: 54).

Zapoznanie się z dotychczasowymi opisami kultury kujawskiej dokonywanymi przez znawców przedmiotu umocniło nas w przekonaniu, że słownik regionalny, który spełniłby oczekiwania szerokiego grona odbiorców, profesjonalistów, jak i amatorów, powinien łączyć w swej makrostrukturze cechy słownika językowego i leksykonu kulturowego, ujmującego regionalne zjawiska kulturowe w szerszej perspektywie czasowej (od drugiej połowy XIX w. po współczesność).

zadaniem jako dialektologów jest ocenić wiarygodność i przydatność zebranych materiałów do naukowego opisu słownictwa kujawskiego i wyodrębnić jednostki, które mają charakter gwarowy, a nie status potocznych w polszczyźnie ogólnej.

⁶ Ugrupowanie materiału według pól znaczeniowych zawsze niesie problemy konotacyjne trudne do rozstrzygnięcia, a więc i w przyjętych przez autora podziałach dostrzegam sporo subiektywizmu w kwalifikowaniu słownictwa do poszczególnych kręgów tematycznych. Zastosowanie zasady „wrzucania do wspólnego worka” różnych części mowy, które w przyjętym układzie działowym, według intuicji autora, się nie zmieściły, też budzi dużo wątpliwości. Słowem, odnalezienie konkretnego hasła w tym słowniku wymaga sporego trudu, zwłaszcza, że nie mamy do dyspozycji indeksu wyrazów.

Naszą ambicją jest nie tylko ocalenie od zapomnienia leksyki gwarowej, ale przede wszystkim zgromadzenie i opis słownictwa, które odzwierciedla uniwersum symboliczne uczestników kujawskiej wspólnoty językowo-kulturowej.

Przygotowywany słownik, pomimo takiego ukierunkowania, nie będzie wszechogarniającym thesaurusem, świadomie zrezygnowaliśmy z dokumentowania całości leksyki używanej przez mieszkańców regionu, bo opracowanie zamieniłoby się w wielotomowy słownik polszczyzny ogólnej, potocznej i regionalnej, a i tak siatka hasłowa nie objęłaby wszystkich możliwych środków leksykalnych. Każdy z dostępnych nam słowników – jak zauważa Wojciech Chlebda (2010: 203) – nie ma makrostruktury wszechogarniającej całość systemowych środków nazewniczych. Zasób haseł w słownikach jest zawsze, zdaniem uczonego, rezultatem selekcji i wyboru jednostek językowych z zasobów systemowych,

a więc czyimś *konstruktem*, a nie obiektywną bezosobową „dannością”. (...) Leksykograf, musi więc mieć świadomość, że czy to włączając, czy wyłączając, wykluczając jakąś jednostkę z siatki hasłowej słownika, każdorazowo podejmuje decyzję jeśli nie światopoglądową, to na pewno „światooglądową” (Chlebda 2010: 203–204).

Realizując zatem w słowniku regionalnym koncepcję szeroko rozumianej dyferencjalności (Karaś 2011: 124–125), staramy się nie zubożyć obrazu kultury kujawskiej i ludowego oglądu świata. Zamierzamy podjąć bliższą współpracę z etnografami, by opis słownictwa odzwierciedlającego zjawiska kulturowe był jak najpełniejszy. Rozważamy też włącznie do słownika materiału ilustracyjnego, który może być cennym uzupełnieniem definicji językowych. Chodzi głównie o zilustrowanie tych elementów kultury materialnej i tradycji regionu, które już są słabo znane, zwłaszcza młodym mieszkańcom, lub w ogóle wyszły z użycia.

Do siatki haseł włączamy:

- wyrazy (i związki wyrazowe) gwarowe i regionalne o wąskim zasięgu terytorialnym, ograniczone do Kujaw i obszarów pogranicznych, np. *babia wesz* ‘roślina o dużych sercowatych liściach i okrągłych czepliwych kwiatach barwy purpurowej; łopian większy pospolicie nazywany *rzepem*’;

- wyrazy gwarowe i regionalne, w tym regionalizmy kontaktowe (głównie zapożyczenia właściwe i kalki z języka niemieckiego), wskazujące na pokrewieństwo leksykalne Kujaw z regionami sąsiednimi, np. *gwiazdor* ‘osoba (zazwyczaj z rodziny lub sąsiadów) przebrana za św. Mikołaja, rozdająca dzieciom podarki po wieczery wigilijnej’, nazwa rozpowszechniona na Kujawach zachodnich, potwierdzona z Wielkopolski, Krajny, Pałuk, Kaszub, Sztumskiego, Malborskiego, Warmii i ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, ekwiwalent niemieckiego *Weihnachtsmann* ‘dosłownie: człowiek Bożego Narodzenia; św. Mikołaj’; *antrejka* ‘przedpokój’, postać potwierdzona z Wielkopolski i Śląska, z niem. *das Entree* ‘przedpokój’;

– wyrazy szerokoterytorialne i ogólnogwarowe, np. *panienka* ‘żrenica’ czy *babka* ‘1. żelazne narzędzie (kowadełko) do klepania kosy’; 2. ‘roślina z rodziny babkowatych, babka pospolita, szerokolistna (*Plantago maior*)’;

– wyrazy różniące się znaczeniem od odpowiedników ogólnopolskich, np. *bruzda* ‘1. przedziałek we włosach; 2. rów odprowadzający wodę z pola niedrenowanego’;

– wyrazy przestarzałe z punktu widzenia obecnie używanego słownictwa ogólnego, w tym archaizmy głębokie typu *barzy(j)* ‘bardziej; stopień wyższy od przysłówka bardzo’, *jaźwiec* ‘borsuk’;

– wyrazy tożsame z ogólnopolskimi, ale odzwierciedlające ważne aspekty kultury materialnej regionu, związane z warunkami życia i zajęciami ludności (rolnictwo, rybołówstwo słodkowodne), np. *cep* lub *cepy* ‘dawne narzędzie złożone z dwóch kijów drewnianych połączonych rzemiennym wiązaniem, używane do ręcznego młócenia zboża’; *żak* ‘sieć pułapkowa do połowu ryb, zastawiana w miejscach ich przepływu, wykonana z tkaniny siatkowej rozpiętej na czterech lub pięciu kolistych obręczach coraz mniejszej wielkości’;

– zleksykalizowane formy fonetyczne, np. *adwynt*, *jagwint* ‘adwent; w liturgii chrześcijańskiej okres czterech tygodni poprzedzających święto Bożego Narodzenia’; *bonchor* ‘bachor; o małym dziecku: z odcieniem niechęci, lekceważenia lub pogardy’; *syrwotka* ‘płyn ściekający przy wyciskaniu twarogu’;

– wyrazy przyjęte z języka ogólnopolskiego, ale używane w postaci zniekształconej np. *akordion*, *akordiejon*, *akordyjon* ‘akordeon; instrument muzyczny często wykorzystywany przez kapele kujawskie, harmonia ręczna złożona z miecha i dwóch klawiatur, klawiszowej i guzikowej’; *elementy* ‘alimenty’;

– derywaty różniące się formantem od postaci ogólnopolskich, nacechowane ekspresyjnie, w tym zdrobnienia, np. *dzieciszczko* ‘dziecko’, *chłopyszek* ‘chłopiec’ i zgrubienia, np. *bogol* ‘bogacz’; formacje przymiotnikowe, np. *kołtuniaty* ‘z włosami zbitymi w kołtuny’, *jaśnisty* ‘jasny’, *wielchny* ‘wielki’, *wilgny* ‘wilgotny’;

– różne asemantyczne elementy językowe, wyrazy onomatopeiczne, zawołania na zwierzęta, np. *he* ‘kujawski sposób zainicjowania wypowiedzi lub wyrażenia potwierdzenia’; okrzyki na zwierzęta, np. *cip* – *cip*, *cipcie* – *cipuchny* ‘zawołanie na kury i kurczęta’, *haruś* – *haruś* ‘okrzyk odpędzający drób’, *hoł* – *hoł* ‘zawołanie przy pędzeniu krów’;

– nazwy etnograficzne odzwierciedlające ludowy sposób konceptualizacji świata i zwyczaje doroczne wsi kujawskiej, np. *herody* ‘1. kolędnicy obchodzący domy od świąt Bożego Narodzenia do Trzech Króli’; 2. ‘przedstawienie prezentowane przez kolędników w dzień Trzech Króli’.

Nie rejestrujemy natomiast nazw własnych. Uwzględniony przez nas zbiór leksyki jest na tyle bogaty i różnorodny pod względem formalnym i semantycznym, że może być źródłem informacji relewantnych dla badaczy

o ukierunkowaniu dialektologicznym i etnolingwistycznym, jak i odbiorców spoza kręgu naukowego, zainteresowanych poznaniem mowy i kultury opisywanego regionu.

Adresowanie słownika do szerszego odbiorcy narzuca nam jednak pewne ograniczenia w zakresie mikrostruktury, a zwłaszcza zminimalizowanie informacji gramatycznych i konieczność wypracowania uproszczonego zapisu form gwarowych w hasłach i cytatach, który ułatwiałby niespecjaliście korzystanie ze słownika gwarowego⁷, a zarazem nie zacierał systemowych cech gwary. Stosowane przez nas znaki to oznaczenia standardowe, przyjęte w polskiej ortografii. Nie dysponujemy również tak bogatym zasobem form, by odtworzyć paradygmaty, a nie chcemy wprowadzać rekonstrukcji według własnego wyczucia językowego, bo łatwo można dokonać nadużyć. Błąd taki popełniła autorka *Malego słownika gwar kujawskich* (Podczaska 2013), która w imię fałszywie pojętej systemowości zrekonstruowała postaci mianownika liczby mnogiej rzeczowników, stosując normy fleksyjne polszczyzny ogólnej. Nie sprowadzamy hasła głównego do postaci zgodnej z literacką, gdy takiej realizacji nie mamy udokumentowanej w materiałach. Stosujemy wprawdzie zapis uproszczony, ale nie rezygnujemy z dokumentowania wariantywności fonetycznej i morfologicznej hasła, zarejestrowanej w trakcie własnej ekscerpcji terenowej bądź odnotowanej w różnego typu źródłach. Hasłem głównym w naszym słowniku jest przykładowo nazwa POWĄŻ ‘drag do przyciskania z góry siana lub snopów na wozie drabiniastym’, zapisana współcześnie od rozmówców z Kruszwicy i okolic (Kujawy zachodnie) z samogłoską nosową, która nie ulega zwężeniu. Ze źródeł atlasowych, a więc z materiału już historycznego, przytaczane są w dalszej kolejności podhasła (warianty): rzadko używane *powiunz* Gościeradz byd AJKLW III m 284 s 70; *powuz* Zakrzewolko – Świątosławice włoc jw. O zarejestrowaniu wariantów fonetycznych hasła informują umieszczone w odpowiednim miejscach odsyłacze: *powiunz* zob. POWĄŻ; *powuz* zob. POWĄŻ.

Baza materiałowa słownika została stworzona na zasadzie „krzyżowania” bardzo różnych źródeł (zastanych i nowych), był to jedyny w tym momencie sposób na uchwycenie różnorodności słownictwa, odzwierciedlającego specyfikę kulturową regionu na przestrzeni 150 lat. Fakty leksykalne ekscerpowaliśmy z wywiadów ukierunkowanych, które przeprowadzaliśmy w ciągu ostatnich 4 lat z mieszkańcami regionu (obszerne relacje typu *oral history* zostały zapisane od 30 rozmówców w różnym wieku) oraz gromadziliśmy

⁷ Warto w tym kontekście przywołać stanowisko Józefa Kąsia, który słusznie twierdzi, że „dążność do wiernego oddania w słowniku wymowy gwarowej, mająca przydać naukowego charakteru słownikowi, staje się na ogół przeszkodą odstraszącą potencjalnego czytelnika spoza kręgu fachowców” (Kąs 2014: 24).

metodą kwestionariuszową podczas badań terenowych. Do ekskserpcji materiału wykorzystaliśmy ponadto:

- teksty gwarowe zapisane przez innych autorów (Kazimierza Nitscha, Zenona Sobierajskiego, Bronisławę Lindertównę, Adama Wróbla);
- zbiorki leksyki rozproszone w różnych źródłach XIX-wiecznych (np. Bliźniński, Albiński 1860; Matlakowski 1894) oraz słowniczkki dołączone do opracowań folklorystycznych;
- rękopiśmienne słowniczkki gwarowe sporządzane przez studentów polonistyki Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego na podstawie przeprowadzanych we własnych rodzinach rozmów z rodzicami i dziadkami;
- artykuły i felietony z międzywojennej prasy kujawskiej (głównie „Dziennika Kujawskiego” i dodatków kulturalnych do tego pisma);
- teksty literackie i paraliterackie pisane prozą, w których występuje gwara, pod warunkiem, że ich twórcami są autochtoni;
- słowniczkki internetowe (po stosownej weryfikacji) i wypowiedzi zasłyszane od anonimowych rozmówców w różnych sytuacjach komunikacyjnych w danej miejscowości (oznaczamy je symbolem Z);
- opracowania naukowe z zakresu etnografii i folklorystyki oraz wszelkie opracowania wiążące lokalne słownictwo gwarowe z kulturą ludową⁸;
- mapy *Małego atlasu gwar polskich* (MAGP) i *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW), rejestrujące nazwy kujawskie z zakresu kultury materialnej i duchowej⁹.

Z inspiracji płynącej z dziedzictwa słownika J. Karłowicza, jak i z rozwiązań zastosowanych w pełni naukowym SGP PAN wypłynęło nasze zainteresowanie folklorem kujawskim (mówionym i śpiewanym) jako rezerwuarem gwary i zarazem znakomitym źródłem do poznania ludowego oglądu świata¹⁰.

⁸ Cennego materiału z zakresu nazewnictwa roślin na Kujawach i wiedzy na temat ich leczniczych i magicznych właściwości dostarczyła nam dwutomowa praca doktorska Agnieszki Wierzbickiej-Olejniczak (2001) oraz opracowanie Barbary Szychowskiej-Boebel (1972), poświęcone lecznictwu ludowemu na Kujawach, oparte na wywiadach terenowych z podaniem lokalizacji.

⁹ MAGP rejestruje dane z trzech punktów głównych: Parchanie gm. Dąbrowa Biskupia inow, Luboniek gm. Kłodawa kol (obecnie woj. wielkopolskie) i Trzyczyn gm. Koronowo byd oraz punktu dodatkowego: Biernatki gm. Lubraniec włoc. Czasami podawana jest też dokumentacja ze wsi Rózinowo (obecnie dzielnica Włocławka). AJKLW ujmuje materiał z 8 punktów: Gościeradz gm. Koronowo byd, Mieczkowo gm. Kcynia nak, Niszczewice gm. Złotniki Kujawskie inow; Ostrowo gm. Strzelno mog; Stara Ruda gm. Wierzbiniek koniń (dawniej radz); Witowo – Budziszów gm. Bytoń radz; Zakrzewo1 gm. Babiak kol – Świętosławice gm. Izbica Kujawska włoc; Zakrzewo2 – Sędzin gm. Zakrzewo alek.

¹⁰ Warto w tym kontekście przypomnieć stanowisko Izabeli i Jerzego Bartmińskich w kwestii wykorzystania w słowniku gwarowym słownictwa z tekstów folkloru, reprezentujących artystyczną odmianę gwary. Badacze opowiadają się za szeroką ekskserpcją materiału z tych

Ekscerpowaliśmy materiał z bardzo różnych gatunków folkloru: pieśni, oracji, gawęd, podań, rymowanek, zagadek, powiedzonek, zarejestrowanych przez profesjonalnych badaczy (Kujawy mają bardzo dobrze udokumentowane zbiory), rozmawialiśmy również z członkami zespołów śpiewaczych i kapel kujawskich. Takie właśnie osoby, nazywane przez socjologów liderami regionu, są ważnymi adresatami naszego słownika. Mając na uwadze odrębność gatunkową tekstów folkloru i różny stopień jego skonwencjonalizowania językowego, ilustracje pochodzące z tego materiału opatrujemy odpowiednimi kwalifikatorami.

Duże znaczenie przywiązujemy w naszej koncepcji słownika regionalnego do kryterium geograficznego, dlatego też ważnym elementem w strukturze hasła jest podanie, oprócz definicji i cytatu dokumentującego użycie wyrazu w kontekście (jeśli takim kontekstem dysponujemy), dość szczegółowej lokalizacji terytorialnej. Dane z zakresu geografii wyrazowej są, w naszym przekonaniu, bardzo potrzebne, bo pozwolą uzmysłowić użytkownikom słownika zróżnicowanie wewnętrzne mowy Kujawiaków¹¹. Jest ono wypadkową różnych czynników: historycznych, osadniczych, etnicznych, ponieważ na obszarze Kujaw krzyżowały się różne wpływy – mazowieckie, wielkopolskie, pomorskie. Ujawniające się wciąż odrębności słownikowe Kujaw zachodnich

źródeł, ale z równoczesnym odgraniczaniem tego, co w słowniku pochodzi z potocznej realizacji gwary, a co z tekstów folkloru (Bartmińska, Bartmiński 1967: 371). W naszym leksykonie, w którym gwarą jest rozumiana jako zwierciadło kultury i mentalności Kujawiaków, wiele haseł pochodzi tylko ze źródeł folkloru, ale liczne są też i takie wyrazy, które mają zarówno poświadczenia z realizacji potocznej gwary, jak i z tekstów folkloru. Przykładowo, materiał ekscerpowany z przywoływek kujawskich znajduje często potwierdzenie w potocznej mowie Kujawiaków (por. Paluszak-Bronka 2009). Zagadnienie włączania źródeł etnograficznych i folklorystycznych do bazy materiałowej kujawskiego słownika gwarowego zostało przedstawione szerzej w odrębnym artykule (Sawaniewska-Mochowa 2016).

¹¹ Zilustruję to na przykładzie zasięgów nazw *ziemniaka* w gwarach kujawskich (zazwyczaj nazwy te rejestrowane były w liczbie mnogiej): *amerykany* ‘ziemniaki ze skórką białą lub czerwoną’ ogólnie z Kujaw (Kalinowska 2002: 7); *bulwy* (rzadko) Niemcz byd (MAGP XI m 545 s 149); *cytówki* – nazwa dawna, brak określenia zasięgu (Dereżyński 1939: 3); *janówki* (dawne), zapisane od informatorki z Czamanina radz; *jarczoki* Sędzin alek (Sobierajski 1952: 116); *kartofle* Kujawy wschodnie i tzw. borowe (południowo-zachodnie); *modrzaki* ‘wczesna odmiana ziemniaków’ z okolic Kowala włoc (DWOK 3: 73); *pantówki* – nazwa niegdyś rozpowszechniona, obecna jeszcze po II wojnie światowej w okolicach Inowrocławia i Aleksandrowa Kujawskiego, rzadziej w okolicy Radziejowa i Koła (AJKLW III s 156), zachowana tylko szczątkowo na Kujawach północnych na pograniczu z Krajną (Sobierajski 1963: 59); nasz informator ze Sławska Wielkiego inow przypomniał sobie, że tak nazywała ziemniaki jego babcia; *pyry* (*pery*), *pyrki* (*perki*) – nazwa rozpowszechniona na Kujawach zachodnich, graniczących z Wielkopolską; *pyrzaki* (*pyrzoki*) ‘wczesna odmiana ziemniaków’ z okolic Kowala włoc (DWOK 3: 73; Łukaszewicz 2014: 149); *siwki* ‘wczesna odmiana ziemniaków’ z okolic Kowala włoc (DWOK 3:73).

i wschodnich są także skutkiem podziału regionu między dwa państwa zaborcze, Prusy i Rosję. Ze zrozumiałych powodów, mając na uwadze zróżnicowanie terytorialne słownictwa kujawskiego, zainteresowaliśmy się słownikiem A.B. Łukaszewicza (2014), który już w tytule zasygnalizował, że rejestrował gwarę Kujaw wschodnich, ale poza tą ogólną kwalifikacją nie ma w słowniku choćby najdrobniejszej wzmianki o tym, czy dokumentacja pochodzi tylko z okolic Kowala i dotyczy idiolektu autora i jego żony, czy uwzględniani byli też rozmówcy z innych miejscowości i czy byli to autochtoni, a nie przybysze z innych regionów. Dowiadujemy się tylko z przedmowy, że „główny materiał źródłowy do słownika oparty jest na zapisie autentycznej mowy starszych wiekiem Kujawiaków” (Łukaszewicz 2014: 9) i pokładach pamięci autora, a zwłaszcza jego żony Haliny Łukaszewicz. Pominięcie ważnych dla dialektologa danych lokalizujących zapisy gwary w terenie, to spore ograniczenie z punktu widzenia geografii wyrazowej. Otrzymujemy natomiast we wstępie informację, że część zbioru starych wyrazów z terenu Kujaw wschodnich pochodzi z sąsiednich regionów: Mazowsza i Wielkopolski, a część to germanizmy kontaktowe o różnej chronologii (bez podania jakiegokolwiek przykładu).

Naszym zamierzeniem jest właśnie uchwycenie paralel leksykalnych między Kujawami i innymi regionami. Ustalanie zasięgów wyrazów wymaga żmudnego zabiegu skonfrontowania zebranej leksyki z materiałem gwarowym z całego polskiego obszaru językowego. Zdajemy sobie sprawę z tego, że nie zawsze uda się nam z powodu braku danych ustalić konsekwentnie geografie wszystkich ujętych w słowniku haseł i możemy spotkać się z zarzutem braku systematyczności w opracowaniu poszczególnych jednostek, ale sama metoda wytyczania zasięgów wyrazów w odniesieniu do regionu, w którym krzyżują się różne wpływy językowe, jest bardzo wskazana i potrzebna.

Słownik językowo-kulturowy powinien łączyć funkcje poznawcze z edukacyjnymi i kulturotwórczymi, ma on za zadanie utrzymywać dziedzictwo językowe regionu i wskazywać źródła kultury, ale i uświadamiać mieszkańcom, że kultura regionalna jest wielkim bogactwem, ale nie danym raz na zawsze, trzeba nad nią pracować, poddawać refleksji i uczyć się rozumienia gwary jako zwierciadła kultury i zarazem wartości symbolicznej, która umacnia regionalną tożsamość w sytuacji dynamicznych przemian społecznych i narastania silnych tendencji unifikacyjnych.

SKRÓTY NAZW POWIATÓW

alek	–	aleksandrowski
byd	–	bydgoski
inow	–	inowrocławski
kol	–	kolski

koniń – koniński
 mog – mogileński
 nak – nakielski
 radz – radziejowski
 włoc – wrocławski

LITERATURA

- AJKLW: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (1979–2005), t. I–VII (cz. 1. Mapy, cz. 2. Wykazy i komentarze do map), red. Zenon Sobierajski, Józef Burszta, współpraca Monika Gruchmanowa i in., t. VIII–XI (cz. 1. Mapy, cz. 2. Wykazy i komentarze do map, t. XI, cz. 2 + dysk optyczny), red. Zenon Sobierajski, t. I–VII, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979–1992, t. VIII–XI, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1994–2005.
- Anusiewicz Janusz (1990), *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*, [w:] Jerzy Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 277–307.
- Bartmińska Izabela, Bartmiński Jerzy (1967), *O słownictwie folkloru w związku z nowym Słownikiem gwarowym*, „Język Polski”, R. XLVII, z. 5, s. 360–373.
- Bliźniński Józef, Albiński Marian [i Redakcja] (1860), *Abecadłowy spis wyrazów języka ludowego w Kujawach i Galicji zachodniej*, „Biblioteka Warszawska”, t. IV, s. 619–633.
- Chlebda Wojciech (2010), *W jakim zakresie słownik dwujęzyczny może być źródłem informacji etnolingwistycznej*, [w:] Wojciech Chlebda (red.), *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 201–208.
- Dereżyński Mieczysław (1939), *Czy znasz gwarę kujawską?* „Piast. Dodatek niedzielny oświatowo-społeczny Dziennika Kujawskiego”, R. VIII, nr 20 z 21 maja 1939 r., s. 3.
- DWOK 3: Oskar Kolberg (1867/1962), *Dziela wszystkie*, t. 3: Kujawy, cz. I, Wrocław–Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, reedycja fotooffsetowa, pierwszy druk: Warszawa 1867.
- DWOK 4: Kolberg Oskar (1867/1962), *Dziela wszystkie*, t. 4: Kujawy, cz. II, Wrocław–Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, reedycja fotooffsetowa, pierwszy druk: Warszawa 1867 (na karcie tytułowej widnieje rok 1867, w istocie część druga monografii kujawskiej Kolberga wyszła w 1869 r.).
- DWOK 72/I: Kolberg Oskar (2009), *Dziela wszystkie*, t. 73/I: Kujawy. Suplement do tomów 3–4, z rękopisów i ze źródeł drukowanych zebrały i opracowały Danuta Pawlak, Agata Skrukwa, Poznań: Instytut im. Oskara Kolberga.
- F.S. [?] (1860), *Obrazy wielkopolskie. V. Kujawy*, „Tygodnik Ilustrowany”, t. II, nr 57, s. 538–539, pozyskano z <http://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/1458?tab=1> [dostęp: 22.11.2014].
- Kalinowska Dorota (2002), *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Włocławek: Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Połonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kurek Halina (2014), rec.: Halina Pelcowa, *Słownik gwar Lubelszczyzny, t. I: Rolnictwo. Narzędzia rolnicze, prace polowe, zbiór i obróbka zbóż*, Lublin 2012, „Język Polski”, R. XCIV, z. 1, s. 85–87.

- Kaś Józef (2014), *Gwara w słowniku gwarowym*, [w:] Maciej Rak, Kazimierz Sikora (red.), *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia. Materiały konferencji naukowej „Gwara i tekst”*, Kraków, 27–28 września 2013 r., Biblioteka „LingVariów”, t. 17, Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 23–31.
- Łukaszewicz Antoni Benedykt (2014), *Słownik gwary Kujaw wschodnich wyrazów dawniej używanych, porzekadel i powiedzonek*, słowo wstępne Adam Wróbel, Włocławek – Kowal: Drukarnia Marfix.
- MAGP: *Mały atlas gwar polskich* (1957–1970), t. I–II (cz. 1. Mapy, cz. 2. Wstęp, wykazy i komentarze do map) pod kierunkiem Kazimierza Nitscha, t. III–XII (cz. 1. Mapy, cz. 2. Wstęp, wykazy i komentarze do map) i t. XIII (Indeksy i źródła) pod kierunkiem Mieczysława Karasia, red. t. III–IX Mieczysław Karaś, Zofia Stamirowska, red. t. X Mieczysław Karaś, Jerzy Leszczyński, red. t. XI–XIII Mieczysław Karaś, Jerzy Reichan, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Naukowe PAN.
- Matlakowski Władysław (1894), *Słownik wyrazów ludowych zebranych w Czerskiem i na Kujawach przez Wład[ysława] Matlakowskiego*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. V, s. 127–147.
- MSGP: Wronicz Jadwiga (red.), (2009), *Mały słownik gwar polskich*, Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Okoniowa Joanna (2013), *Słownik gwar polskich Jana Karłowicza. Dziedzictwo. Inspiracje. Wyzwania*, „Prace Filologiczne”, t. LXIV, część 1, s. 245–258.
- Paluszak-Bronka Anna (2009), *O języku kujawskich przywoływek dyngusowych*, [w:] Andrzej S. Dyszak (red.), *Linguistica Bidgostiana*, t. VI, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, s. 82–91.
- Paluszak-Bronka (2015), *Jakiego słownika potrzebują Kujawiacy*, „Prace Językoznawcze. Kwartalnik Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego”, t. XVII, nr 1, s. 69–77.
- Pelcowa Halina (2012), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 1: *Rolnictwo. Narzędzia rolnicze, prace polowe, zbiór i obróbka zbóż*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- PPL: Bielawski Ludwik (red), (1974), *Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, t. 1: *Kujawy*, cz. 1. *Teksty*, opis obrzędów i redakcja tekstów pieśni Barbara Krzyżaniak, redakcja materiałów muzycznych Aleksander Pawlak, współpraca redakcyjna Jarosław Lisakowski, redakcja dialektologiczna Monika Gruchmanowa, Kraków: Instytut Sztuki PAN.
- Podczaska Katarzyna (2013), *Mały słownik gwary kujawskiej*, Inowrocław: Agencja Reklamowa i Drukarnia „Graft”.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia (2015), *Dialect and culture dictionary as a method of documenting the region's heritage (on the example of Kujawy)*, [w:] Zofija Babickienė, Laima Pečkuvienė (red.), *Tarmės – Europos tautų kultūros paveldas / Dialects – Cultural Heritage of European Nations. Mokslo straipsnių rinkinys*, Vilnius: Mykolas Romeris Universitetas, s. 456–470, ebooks.mruni.eu/product/tarms-europos-taut-kulturos-paveldas.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia (2016), *Źródła etnograficzne i teksty folkloru jako baza empiryczna słownika gwarowego (na przykładzie Kujaw)*, „Język Polski” XCVI, z. 3, s. 27–36.
- SGP PAN: *Słownik gwar polskich* (1977–2015), *Źródła* i t. I pod kierunkiem Mieczysława Karasia, t. II–V pod kierunkiem Jerzego Reichana, t. VI–IX (z. 1) pod kierunkiem Joanny Okoniowej, t. IX (z. 2) pod kierunkiem Renaty Kucharzyk, *Źródła* i t. I–III, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977–1991, t. IV–IX, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1992–2015.
- Sobierajski Zenon (1952), *Gwary kujawskie*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

- Sobierajski Zenon (1963), *Polskie teksty gwarowe z ilustracją muzyczną*, III: *Wielkopolska – Pomorze*, współpracowali Henryk Nowak i Monika Gruchmanowa, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Szychowska-Boebel Barbara (1972), *Lecznictwo ludowe na Kujawach*, Toruń: Muzeum Etnograficzne w Toruniu.
- Wierzbicka-Olejniczak Agnieszka (2001), *Nazwy roślin w gwarach kujawskich*, niepublikowana praca doktorska, napisana w Katedrze Dialektologii Polskiej Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. dra hab. Stanisława Gogolewskiego, Łódź, t. I, stron 340, t. II (91 map).

REGIONAL CULTURE IN THE MIRROR OF LANGUAGE. ON THE CONCEPTION OF A DIALECT AND CULTURE DICTIONARY OF KUJAWY

In the current communicational situation, the extent of the use of dialects and regionalisms has been shrinking and as dialects somewhat 'blurred' in colloquial Polish, a lexicographer of regional dialects must pose a fundamental question: what should a regional dictionary be? Should it just register words and meanings (being thus a kind of index), or, adopting a significantly broader approach, should it contain the description of the cultural phenomena that find reflection in the language of a region. The ambition of the team which is currently working on creating a dialect and culture dictionary of Kujawy is not only to save from oblivion lexis of the dialect (presented in a comparative perspective against other Polish dialects) but, mainly, to describe the vocabulary which captures in the most proper way the conceptual universe encompassing the participants of the linguistic-cultural community of Kujawy.

The dictionary being prepared is differential in nature. The idea of documenting the entirety of lexicon used by the region's inhabitants has been abandoned as this would in practice turn the project into a multi-volume dictionary of standard and colloquial Polish – and still, the word list would not include all potential language resources. The idea behind this dictionary is not to oversimplify the image of Kujawy culture and folk worldview of the world while implementing the concept of broadly understood differentiality. The need for cooperation with ethnographers is taken into account in order to enrich description of the vocabulary reflecting cultural phenomena. The authors of the volume are considering including some illustrative material in the dictionary, which can be a valuable supplement to linguistic definitions. This mainly refers to the consolidation of those elements of the region's material culture and tradition that are not well recognised or are no longer used.

Janusz Siatkowski

Uniwersytet Warszawski
janusz.siatkowski@wp.pl

PRZYDATNOŚĆ REGIONALNYCH
SŁOWNIKÓW I OPRACOWAŃ
W INTERPRETACJI MATERIAŁÓW
OGÓLNOSŁOWIAŃSKIEGO
ATLASU JĘZYKOWEGO

Słowa kluczowe: geografia lingwistyczna, dialektologia słowiańska, słowniki regionalne, monografie regionalne, *Ogólnosłowiański atlas językowy*.

Keywords: linguistic geography, Slavic dialectology, regional dictionaries, regional monographies, *Slavic Linguistic Atlas (OLA)*.

Wielokrotnie mogłem się przekonać, że słowniki regionalne obejmujące większe lub mniejsze terytoria pomagają lub są często niezbędne w interpretacji materiałów *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (OLA). Na tak dużym terytorium zdarzają się często odosobnione zapisy, które są niejasne i budzą podejrzenie, że są pomyłkami. Dopiero potwierdzenie w słownikach i innych opracowaniach regionalnych, zwłaszcza mających gęstszą siatkę punktów pozwala na właściwą ocenę i interpretację zapisów OLA. Często stwierdzamy przy tym zmiany językowe i okazuje się, że zapisany w OLA wyraz jako zupełnie sporadyczny miał jeszcze niedawno znacznie szerszy zasięg.

Szczególnie często wątpliwości takie dotyczyły nazw części ciała charakteryzujących się dużą wieloznacznością, co zauważono już dawno i uważano, że mogą wchodzić w grę pomyłki przy zbieraniu materiału. Zastrzeżenia budził zwłaszcza stwierdzany w materiale na pewnych, zazwyczaj niewielkich, terenach brak nazwy dla pewnych części ciała, które poza tym były powszechnie nazywane. Potwierdzenie tych danych w OLA i we wcześniejszych badaniach terenowych pozwoliło zresztą nie tylko na weryfikację materiałów OLA, lecz także na stwierdzenie, że we wcześniejszych opracowaniach niesłusznie podejrzewano tu pomyłki.

Mieszanie nazw części ciała wpływa z wielu przyczyn, jak wpływ bliskiego usytuowania części ciała, podobny wygląd, podobna funkcja itp. Dotyczy to nazw ‘twarzy’ (OLA 9, m. 2) i ‘policzka’ (m. 3), ‘ust’ (m. 16) i ‘warg’ (m. 17), ‘żołądka’ (m. 52) i ‘brzucha (człowieka i zwierzęcia)’ (m. 50 i 51), ‘uda’ (m. 44) i ‘łydki’ (m. 45), ‘skroni’ (m. 4) i ‘włosów’ (m. 25), ‘włosów’

(m. 25) i ‘warkocza’ (m. 26), ‘pleców’ (m. 30) i ‘ramion’ (m. 28), ‘płuc’ (m. 53) i ‘wątroby’ (m. 54), a nawet trzech części ciała: ‘powiek’ (m. 9), ‘rzęs’ (m. 10) i ‘brwi’ (m. 11).

Materiały porównawcze pokazały zresztą, że mieszanie nazw części ciała ma zasięg znacznie szerszy, niż to pokazują materiały OLA. Np. nazwa **pletji* we współczesnym literackim języku bułgarskim (*плетју*) i macedońskim (*плеќу*) oznacza ‘górną część ramienia’ i ‘górną część pleców’, czyli ‘barki’, ale nie całe ‘plecy’, w gwarach macedońskich ma szeroki zasięg właśnie w znaczeniu ‘plecy’, ale najpowszechniejsza jest w znaczeniu ‘górną część pleców’, a występuje tu nawet w znaczeniu ‘łopatki’. Szczególną wieloznacznością cechuje się wyraz **bedro* n. i *bedra* f., który najczęściej oznacza ‘biodro (staw łączący udo z tułowiem, a także całą przylegającą część uda tułowia)’, ale też ‘udo (część nogi między biodrem i kolanem)’, poza tym też ‘łędźwie – dolną część grzbietu naprzeciwko brzucha’ i przerośnie ‘plecy’, wreszcie ‘nogę’, ‘łydkę’, ‘łopatkę’. Na szczególną uwagę zasługuje wyraz *srđbce* występujący w dialektach bułgarskich i macedońskich w znaczeniu ‘brzuch’ i ‘żołądek’; znaczenie ‘żołądek’ jest także bogato poświadczone z terenu serbsko-chorwackiego. Mieszanie nazw ‘płuc’ i ‘wątroby’ ma zresztą nawiązania także w wielu językach niesłowiańskich. Wiele z nich przedstawiłem w monografii poświęconej słowiańskim nazwom części ciała i w kilku osobnych artykułach (Siatkowski 2010, 2011, 2012a, 2012b, 2013) szczegółowo tłumacząc, z powołaniem się na wcześniejszą bogatą literaturę przedmiotu, przyczyny mieszania tych nazw i ustalając ich zasięgi geograficzne (podziały terytorialne a także występowanie oboczne obu nazw na tym samym terenie).

Przesunięcia znaczeniowe, jak już wskazywałem, są nieraz zaskakujące. Szczególny charakter mają np. liczne nazwy wspólne dla ‘stopy’ i jej dolnej części ‘podeszwy’, a także dla ‘ślądu stopy’. Jest zupełnie zrozumiałe mieszanie pierwotnych nazw całości (‘stopy’) i jej części (‘podeszwy’), jak również przenoszenie tych wyrazów na nazwy ‘ślądu stopy’. Widoczny jest jednak też wpływ odwrotny: pierwotna nazwa ‘ślądu stopy’ (np. **slědb*) pojawia się również w znaczeniu ‘stopy’ i ‘podeszwy’. W OLA na terenie Rosji zapisano w kilkunastu rozproszonych punktach, wykazujących pewne skupienie w okolicy Pskowa i Nowogrodu, w znaczeniu ‘stopa’, a w kilkunastu innych w znaczeniu ‘dolna część stopy’ nazwę **slědb* (*s’let*, *s’let*, *s’lit*). Punkty te wykazują pewne skupienie w okolicy Pskowa i Nowogrodu. W kilku punktach zresztą nazwę tę zanotowano w obu tych znaczeniach. W znaczeniu anatomicznym jest ona niewątpliwie wtórna, pierwotnie oznaczała zapewne ‘wyślizgane miejsce, ślad po przejechaniu sani’ (Boryś SE 614). Jest też powszechna w całej Słowiańszczyźnie wschodniej, a lokalnie też Słowiańszczyźnie zachodniej i południowej w znaczeniu ‘śląd (stopy)’. Ciekawe, że wyraz ten ma potwierdzenie w znaczeniu ‘stopa’, ‘podeszwa

stopy' itp. także w innych źródłach rosyjskich. SRJ XI–XVII, t. XXV 75–76 ma слѣдъ w znaczeniu 'stopa', 'podeszwa nogi' z dawnego Pateryka, a także 'podeszwa w obuwiu', podobnie след u Dala IV 227–228 oraz w SRLJ XIII 1166–1168 z kilkoma przykładami użyć, a także u Ożegova 976, a SRNG XXXVIII 247 notuje след spod Archangielska w znaczeniu 'podeszwa nogi jako miara długości'. W znaczeniu 'stopa' zapisał go poza tym Drvošanov 2005: 159 w kilku peryferycznych południowo-zachodnich punktach macedońskich (слет, шлет, шлjam). Te niezależne źródła potwierdzają, że to niezwykle przesunięcie znaczeniowe było jednak możliwe. Nazwałem je wtórną analogią wsteczną (Siatkowski 2014: 434).

Poważne trudności interpretacyjne sprawiają nazwy sporadyczne. Jest ich w materiałach OLA szczególnie dużo, np. w II tomie leksykalnym na ogólną liczbę 4013 nazw jest ich aż 41%, tj. 1669, w tym 740, czyli 18%, to nazwy innordzenne, a 929, czyli 23% – współrdzenne z mapowanymi (A. Basara, J. Basara 2002: 41–47).

Okazuje się jednak, że często ich sporadyczność dotyczy tylko materiałów OLA. Wiele z nich ma potwierdzenie w różnego typu materiałach porównawczych (słownikach i opracowaniach monograficznych), gdzie często występują na szerszym terenie, choć nieraz potwierdzana jest ich ograniczona znajomość czysto lokalna. Potwierdzenie to dowodzi jednak, że mimo sporadyczności są one tam rzeczywiście używane. Dlatego też w swoich opracowaniach zawsze skrupulatnie sprawdzałem potwierdzenie tych nazw w innych źródłach. Zresztą przy interpretacji nazw sporadycznych wszelkie dodatkowe informacje z innych źródeł są wprost niezbędne. Podam kilka przykładów. Okazuje się, że nazw zupełnie odosobnionych jest niezwykle mało. Mogły być utworzone ad hoc z braku lub nieznaności właściwej nazwy.

Zanotowaną sporadycznie w OLA **olnita* 'policzek' w punkcie słoweńskim na terenie Włoch (*lonita* 1) oraz w punkcie bułgarskim na terenie Grecji (*lanta* 850) już ze względu na jej lokalizację należy uznać za archaizm. Jej dokładniejsza interpretacja jest jednak możliwa dopiero po uwzględnieniu materiałów porównawczych. Ma ona bogate poświadczenia w języku starosłowiańskim (SJS II 106–107). W języku słoweńskim *lanita* była znana tylko z dawnych zabytków oraz z zapisów Baudouina z Rezji (Plet I 499). Na terenie chorwacko-serbskim *lanita* 'policzek' występowała w dawnym tekście cerkiewnym oraz w XIX-wiecznych słownikach i pieśniach. Często notowano ją w dialektach bułgarskich i na pograniczu bułgarsko-greckim. W czeskim jako rodzima występuje pochodna *lanitva* 'szczeka', 'policzek (diabła)', 'boczna strona paszczy wieloryba' u Štítneho, natomiast u Jungmanna *lanita* 'policzek' jest rusycyzmem. We wschodniej Słowiańszczyźnie *ланита* jest najpewniej cerkiewizmem, ale zanotowane na białoruskim Polesiu i na terenach sąsiednich *ланіты* 'policzki' mogą być rodzime i wskazywać na dawne

białorusko-południowosłowiańskie nawiązania leksykalne (por. Cychun 1974: 50 i Siatkowski 2012a: 35–36).

W OLA w kilku punktach ukraińskich zapisano nazwy ‘stopy człowieka’ związane z rdzeniem **ples-*: **plesno*, **plesnja* i **plesa*. Formacja **plesno* i dublet żeński **plesna* mają szerokie nawiązania w słowiańskich źródłach gwarowych i historycznych w znaczeniu ‘stopa’, ‘śródstopie, część stopy między piętą i nasadą palców’, ‘podeszwa stopy’ itp. Na wschodzie Słowiańszczyzny najlepiej dochowały się one właśnie na Ukrainie, w języku rosyjskim i białoruskim dobrze znano je w przeszłości. Były one znane również w południowej Słowiańszczyźnie. Miały bogate poświadczenie w zabytkach starosłowiańskich (SJS III 49–50), później utrzymują się jako archaizmy, głównie w Dalmacji w znaczeniu ‘dolna część stopy, podeszwa’, znane jest też rzadkie bułg. dialektalne *плѣсна* ‘stopa’ (BER V 340). Z zachodniej Słowiańszczyzny słowniki etymologiczne podawały jedynie ze słownika Kotta II 584 *plesna* ‘stopa’, określany przez niego jako wyraz starosłowiański przejęty ze słownika Miklosicha (1852, 2, 117), pomijały natomiast gwarowy materiał polski. Już SGPK IV 134 zanotował wyraz *płośna* w znaczeniu ‘stopa ludzka’ z Krasnegostawu oraz *plosnia* ‘wierzeh stopy ludzkiej’ z Żelichowa. Okazało się, że w kartotece SGPA znajduje się ponadto kilkanaście przykładów na *płośna* ‘stopa ludzka’ spod Siedlec i Łukowa, a zwłaszcza spod Garwolina, poza tym *płośnia* i *płośnica* ‘stopa, podbicie u nogi’ z Tykocińskiego. Postać fonetyczna wyrazów polskich oraz ich tak daleki zasięg mogą świadczyć, że mamy tu do czynienia nie z pożyczką, lecz z dawnym wyrazem rodzimym, nawiązującym do dialektów wschodniosłowiańskich (por. Ostrowski 1991: 239–242 i Siatkowski 2014: 434–435). Niezauważone we wcześniejszych słownikach etymologicznych polskie gwarowe formy *płośna*, *płośnia* i *płośnica* (zresztą nieodnotowane też w OLA) wprowadzają pewną korektę do pierwotnego zasięgu tego rdzenia w Słowiańszczyźnie.

W północnych dialektach polskich w wyniku zatrzy rezonansu nosowego w końcówce wyrazu **ormę* ‘ramię’ doszło do wytworzenia innowacji morfologicznej, w materiałach OLA reprezentowanej tylko jednym tego typu zapisem w przesiedleńczym punkcie 239 na północnym zachodzie Polski (OLA 9, m. 28: *ram’ę*, Npl *ram’a*). Mianowicie na znacznym obszarze Polski północnej od Kociewia, Malborsko-Lubawskiego przez Kujawy, ziemię chełmińską, część Mazowsza oraz Warmię i Mazury aż po wschodnią granicę państwową wspomniana zmiana fonetyczna doprowadziła do powstania odrębnego typu morfologicznego z formami typu: w nom. sg. *ramie* i w gen. sg. *ramia* oraz w nom. pl. *ramia*, tak jak w wypadku wyrazów typu: *pole* : *pola* : *pola* (por. MAGP VII 316, s. 59). Pewne uściślenia dotyczące zasięgu tego typu morfologicznego w Malborskiem, na Kociewiu, w Borach Tucholskich i nad Notecią przynosi AJK XI 532, s. 152 i XII 567, s. 103–104. Ciekawe,

że o tej innowacji na Mazowszu w ogóle nie wspomina AGM X 50–51. Tymczasem ten typ morfologiczny obejmujący rzeczowniki nijakie zakończone pierwotnie na *-ę* (por. też Rembiszewska 2002: 97–98) ma jeszcze szerszy zasięg, co pokazuje Dejna 2 w AGP na m. 119 na przykładzie wyrazu *siemię*. Poza wyznaczonym wyżej terenem występuje on u niego też pod Kaliszem, Sieradzem, Częstochową i Piotrkowem, na południe od Kielc oraz w południowo-wschodniej Polsce od Nowego Sącza i Tarnowa aż po Ustrzyki Dolne (por. Siatkowski 2013: 225, z dalszą literaturą oraz Siatkowski, Rembiszewska 2015: 163–171). Materiały porównawcze z polskich badań dialektologicznych pozwoliły na skorygowanie znacznego braku w materiałach OLA. Należy też wspomnieć o głównie kaszubskiej innowacji z formami nom. sg. *ramio*, gen. sg i nom. pl. *ramia*, której dokładniejszy zasięg nie jest jednak znany (por. Siatkowski 2013: 228–229).

Materiały porównawcze z wcześniejszych opracowań, dysponujące często znacznie gęstszą siatką punktów, umożliwiają dokładniejsze wyznaczanie zasięgów poszczególnych nazw. Podam dokładniej jeden przykład. Na mapie ‘ramienia’ (OLA 9, m. 28) zachodni zasięg wschodniosłowiańskich nazw ‘ramienia’ związanych z rdzeniem **pletj-* (np. brus. *pl'a'čo*, ukr. *ple'če*, *ply'če*, ros. *pl'e'čo*) pokrywa się ściśle z polską wschodnią granicą państwową, jedynie na Ukrainie na Dniestrem, głównie na północ od tej rzeki występuje rozległa wyspa, dochodząca aż pod Horodok (w OLA p. 472) z nazwami od rdzenia **orm-*: **ormeno*, **ormen'ь* i **ormę*.

Źródła porównawcze pokazują jednak, że granica ta nie jest tu taka ostra: po obu stronach znane są lub były jeszcze niedawno znane nazwy od obu tych rdzeni.

W AGWB V 27, s. 72 na terenie Białostoczczyzny mają szeroki zasięg formy od rdzenia **pletj-* (*ple'če*, *ple'čo*) zanotowane w szerokim pasie wschodnim, który nad Narwią sięga daleko na zachód, niemalże do miejscowości Łapy. Na pograniczu polsko-ukraińskim w materiałach Ziłyńskiego formy *нлечé*, pl. *nléchi* w znaczeniu ‘ramię’ też notowano na Ukrainie, choć rzadko, nad samą granicą polską, a nawet po polskiej stronie w Machnowie koło Tomaszowa Lubelskiego (SDUP 97).

W świetle materiałów porównawczych na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim nazwy od rdzenia **orm-* w znaczeniu ‘ramię’ miały znacznie szerszy zasięg niż to pokazują materiały OLA. Dawne materiały Ziłyńskiego pokazują, że formy *п'ам'ен'о*, *рам'іно*, *рем'ино*, *п'еміно*, *рым'ин'о*, *рим'іно* występują w dialektach ukraińskich na terenie Polski, w szerokim pasie pogranicza polsko-ukraińskiego, potwierdzają istnienie występującej w OLA na Ukrainie zachodniej wyspy, a nawet ją rozszerzają dzięki punktom na południe od Stanisławowa (Jasień, Horodenka) oraz z kilkoma zapisami form *пам'іа* i *памн'а* spod Sambora i Drohobycza (SDUP 97, por. też Horbač 1969: 161,

Hrinč IV 5). Z dialektów białoruskich znana jest forma *рамян¹о*: spod Grodna (SciaszMat 419) oraz z trzech punktów znad granicy litewskiej (ŚlPogr IV 269). Stanowi ona najpewniej przekształcenie polskiej formy *ramiono*. Na północy pod Brasławiem zapisano formy *ram'e*, *ramje*, *ram'ona* f., *ram'eń* m. oraz w liczbie mnogiej *ram'jony*, *ram'ony*, *ram'jona*, *ram'ona* (Brasławszczyzna II: 10). Formę *pame* notuje słownik Nosowicza 554. Wreszcie gwarowy słownik rosyjski podaje *пamo* w znaczeniu ‘ręka’ z r. 1856 znad Wołgi oraz *пamo* ‘część ręki [od barku] do łokcia’ z Dala (SRNG XXIV 98).

Formy od tego rdzenia mają też bogate poświadczenie w dawnych materiałach pisanych.

W materiałach ukraińskich znajdujemy u Tymčenki II 266 *раме* i *пamo*, w kartotece SUM XVI–XVII najczęściej *памл* – *рамя*, ale z r. 1641 i 1650 też *pame*, z XVII wieku *памено* i *рамене*, a raz może *рамень* (w przykładzie *на раменю своем*). Formę *памéно*, przytaczaną jeszcze z tekstów z połowy XX wieku, uważa się dziś za przestarzałą (SUM VIII 446), a formę *пáмя* za gwarową (SUM VIII 447 i ESUM V 22).

Historyczny słownik białoruski notuje *pame* z XVI–XVII wieku, ale pod jednym hasłem podano tam też łącznie dosyć trudne do rozdzielenia formy *рамя*, *пame* < **о_тмé* ‘ramię’, przen. ‘władza’, ‘moc’, a ponadto kilkakrotnie *пamo* < **о_тмо* ‘ramię’ i dwukrotnie *пama* **о_тмо* (?) ‘ramię’ z 1489 i 1697 roku (HSBM XXX 3–4).

W pisanych źródłach rosyjskich formy od rdzenia **о_тм-* poświadczone są dosyć bogato. Srezniewski przytacza kilkanaście przykładów formy *пamo* w znaczeniu ‘ramię’, poczynając od Zbornika Swiatosława z 1076 roku, ma też dwa przykłady formy *памл* m. in. w znaczeniu ‘ramię’ (SrezMat III 65–66, 67). SRJ XI–XVII, t. XXI 268–269 podaje *пamo* na oznaczenie następujących części ciała: głównie ‘ramię’ od 1076 r., ale też ‘górną część ręki’ z XVI wieku oraz ‘górną część pleców’ i ‘plecy’ z XII i XVII wieku, a poza tym też *рамя* ‘ramię’ z XIV–XVIII wieku oraz *памено* ‘ramię’ z 1691 roku. Później, jeszcze w XIX wieku, jako przestarzała i poetycka lub żartobliwa używana była forma liczby mnogiej *раменá* ‘ramiona’ (SSRLJ XII 575).

Zatem wschodniej Słowiańszczyźnie nazwy związane z rdzeniem **о_тм-* pierwotnie zapewne nie były znane: okresowo wystąpił tu cerkiewizm *пamo* (por. bogato poświadczone *пamo* w języku starosłowiańskim – SJS III 602) i jego przekształcenie *памено*, natomiast na pograniczu zachodnim peryferyjnie pojawiły się przejęte z polskiego formy *пame*, *рамя*, *памено*, *рамень*, które weszły też do dawnych źródeł pisanych na Ukrainie i Białorusi.

Porównywanie materiałów OLA z wcześniejszymi opracowaniami gwarowymi pozwala też na uchwycenie zachodzących zmian. Wyraźnie widoczne jest np. stałe kurczenie się zasięgów i zanikanie elementów wschodniosłowiańskich w polskich gwarach peryferyjnych na wschodzie Polski oraz w nowych

dialektach mieszanych na terenach osiedleńczych w zachodniej i północnej Polsce. Różnice te obserwujemy nawet w porównaniu z materiałami niewiele wcześniej zebranymi dla MAGP, AGWB i ogólnopolskich monografii leksykalnych.

LITERATURA

- AGM – *Atlas gwar mazowieckich*, 1971–1992, t. I opr. H. Horodyska-Gadkowska, A. Strzyżewska-Zaremba, t. II–X opr. A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- AGP – *Atlas gwar polskich*, 1998–2002, 1. *Małopolska*, 1998, K. Dejna, 2. *Mazowsze*, 2000, K. Dejna, S. Gala, A. Zdaniukiewicz, F. Czyżewski, 3. *Śląsk*, 2001, K. Dejna, S. Gala, 4. *Wielkopolska, Kaszuby*, 2002, K. Dejna, Warszawa: Upowszechnianie Nauki – Oświata „UN-O” Sp. z o.o..
- AGWB – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, 1980–2012, t. I, pod red. Stanisława Glinki, Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej, Janusza Siatkowskiego, Wrocław 1980, t. II–III, pod red. S. Glinki, Wrocław 1989–1993, t. IV–X pod red. Ireny Maryniakowej, Warszawa 1995–2012: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich/Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- AJK – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, 1964–1978, opr. przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod kier. Z. Stiebera, od z. VII pod kier. Hanny Popowskiej-Taborskiej, I–XV, Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Basara Anna, Basara Jan, (2002), *Nazwy sporadyczne w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (OLA)*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejnie*, Sławomir Gala (red.), Łódź, s. 41–48: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- BER – *Български етимологичен речник*, 1971–, ред. Вл. Георгиев (И. Дуриданов, М. Рачева, Т.А. Тодоров), София: Издателство на Българската академия на науките/Академично издателство „Проф. Марин Дринов”.
- Boryś SE – Boryś Wiesław (2005), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brasławszczyzna. *Pamięć i współczesność*, Elżbieta Smułkowa (red.), t. I: *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, 2011, t. II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców regionu (Słownik brasławski)*, 2009, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Cychun 1974 – Цыхун Г.А., 1974, *Беларуска-паўднёваславянскія лексічныя сувязі. Некаторыя праблемы і вынікі*, *Беларуская лінгвістыка* 5, стр. 41–51: *Навука і тэхніка*.
- Dal – Владимир Даль, 1955–1956, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV, Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Drvošanov – Васил Дрвошанов (2005), *Анатомската лексика за човекот во македонските говори*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.
- ESUM – *Етимологічний словник української мови*, 1982–2012, О.С. Мельничук (ред.), т. I–VI, Київ: Наукова думка.
- Gołąbek Anna (1990), *Wpływy litewskie na polszczyznę okolic Puńska w zakresie nazw żywności*, [w:] *Balto-słowiańskie związki językowe*, Michał Kondratiuk (red.), Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

- Horbač – Олекса Горбач (1969), *Говірки Теребовельщини*, Мюнхен.
- Hrinč – Борис Грінченко (1907–1909), *Словарь української мови*, т. I–IV, Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
- HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, 1982–, рэд. А. Жураўскі (А.М. Булыка), Мінск: Навука і тэхніка/Беларуская навука.
- Jungmann Josef (1835–1839), *Slovník česko-německý*, I–V, Praha: České museum.
- Kott – František Š. Kott (1878–1893), *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický*, I–VII, Praha: Tiskem a nákladem knihtiskárny Josefa Koláře/Františka Šimáčka.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich* (1957–1970), opr. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kier. Kazimierza Nitscha, od t. III pod kier. Mieczysława Karasia i Zofii Stamirowskiej, od t. IX pod kier. M. Karasia, t. I–XIII, Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Nosowicz – Носович Иван И. (1870), *Словарь белорусского наречия*, СПб: Издание Отделения Русского языка и словесности.
- OLA 9 – *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия лексико-словообразовательная, вып. 9. *Человек*. *Ogólnosłowiański atlas językowy*, Seria leksykalno-słotwórcza, t. 9. *Człowiek*, 2009, Janusz Siatkowski, Jadwiga Waniakowa (red.), Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Ostrowski Bogusław (1991), *Płośna 'stopa' – gwarowy archaizm leksykalny?*, „Język Polski” LXXI, s. 239–242.
- Ožegov – Сергей И. Ожегов (2008), *Словарь русского языка*, 25-е издание, под общей редакцией Лва И. Скворцова, Москва: Оникс. Мир и Образование.
- Plet – Maks Pleteršnik (1894–1895), *Slovensko-nemški slovar*, t. I–II, Ljubljana.
- Rembiszewska Dorota K. (2002), *Gwary nadbużańskie mazowiecko-podlaskie*, Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- SciaszMat – Сцяшковіч Таццяна Ф., 1972, *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск: Выдавецтва „Навука і Тэхніка”.
- SDUP – *Studia nad dialektologią polską i ukraińską* (Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ), 1975, opracował do druku Mieczysław Karaś, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SGPA indeks – *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”* (1999), pod redakcją Jerzego Reichana, t. I–II, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich/Instytut Języka Polskiego PAN.
- SGPK – Jan Karłowicz (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków: Akademia Umiejętności.
- Siatkowski Janusz (2009), *Zmiany zasięgów wyrazowych w dialektach wschodniosłowiańskich*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XXXIII, s. 53–65.
- Siatkowski J. (2010a), *Zanikanie elementów wschodniosłowiańskich w polskich dialektach peryferyjnych*, [w:] *Język polski – wczoraj, dziś, jutro*, Barbara Czopek-Kopciuch i Piotr Żmigrodzki (red.), Kraków: Lexis s. 367–373.
- Siatkowski J. (2010b), *O wieloznaczności niektórych nazw odnoszących się do części ciała w gwarach słowiańskich*, [w:] *Res slavicae. Księga dedykowana Profesor Ewie Siatkowskiej*, Joanna Goszczyńska, Zbigniew Greń (red.), Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, s. 223–230.
- Siatkowski J. (2011a), *Изменения в распространении названий частей тела в восточнославянских говорах в свете данных истории языка*, [w:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2009–2011*, Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, s. 161–174.

- Siatkowski J. (2011b), *Mieszanie nazw dla 'powiek', 'rzęs' i 'brwi' w dialektach słowiańskich*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. LVII, s. 189–198.
- Siatkowski J. (2012a), *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Siatkowski J. (2012b), *Wieloznaczność i geografia słowiańskich nazw części ciała*, „Z polskich studiów slawistycznych”, ser. XII: Językoznawstwo, s. 151–157.
- Siatkowski J. (2013), *Wspólne nazwy 'płuc' i 'wątroby' w dialektach słowiańskich i ich geografia*, [w:] *Niejedno ma imię... Prace onomastyczne i dialektologiczne dedykowane Profesor Ewie Wolnicz-Pawłowskiej*, Ewa Dzięgiel, Tomasz Korpysz (red.), Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 331–341.
- Siatkowski J. (2014), *Słowiańskie nazwy 'stopy', 'podeszwy' oraz 'śladu stopy' w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich, 8: Opis, konfrontacja, przekład*, Iwona Łuczków i Michał Sarnowski (red.), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 427–449.
- Siatkowski J., Rembiszewska D.K. (2015), *Zróżnicowanie morfologiczne wyrazu *ormę 'ramię' w językach i dialektach słowiańskich*, „Jazykovedné štúdie”, t. 32. Prirodený vývin jazyka a jazykové kontakty, s. 163–171.
- SlPogr – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча у пяці тамах* (1979–1986), Юзэфа Ф. Мацкевіч (рэд.), т. I–V, Мінск: Навука і тэхніка.
- SJS – *Slovník jazyka staroslověnského* (1966–1997), Josef Kurz, Zdeňka Hauptová (red.), t. I–IV, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd/Academia.
- SrezMat – Измаил И. Срезневский (1893–1912), *Материалы для Словаря древнерусского языка*, т. I–III, Санкт-Петербург: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- SRJ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1975–, ред. Степан Г. Бархударов (Ф.П. Филин, Д.Н. Шмелев, Г.А. Богатова, В.Б. Крысько), Москва: Наука.
- SRNG – *Словарь русских народных говоров*, 1965–, составил (с П. т. гл. ред.) Федот П. Филин (Ф.П. Сороколетов), Москва–Ленинград–Санкт-Петербург: Наука.
- SSRLJ – *Словарь современного русского литературного языка* (1950–1965), ред. Федот П. Филин, т. I–XVII, Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- SUM – *Словник української мови* (1970–1980), Іван К. Білодід (ред.), т. I–XI, Київ: Наукова думка.
- SUM XVI–XVII – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, 1994–, Дмитро Гринчишин (ред.), Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Тумченко – Євген Тимченко (2002–2003), *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, т. I–II, підготували до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса, Київ–Нью-Йорк: Національна Академія Наук України/ Українська Вільна Академія Наук у США.

USEFULNESS OF REGIONAL DICTIONARIES AND STUDIES IN THE INTERPRETATION OF THE *SLAVIC LINGUISTIC ATLAS* MATERIAL

Regional dictionaries and studies of greater or smaller areas are often indispensable in the interpretation of material in the *Slavic Linguistic Atlas* (*Obshchieslavianskii lingvisticheskii atlas*, OLA). Encompassing an area of this magnitude, the *Atlas* includes many isolated records which are unclear and invite various suspicions. It is only once a record of this kind has been

confirmed in a regional dictionary or other regional studies, especially ones based on a denser network of localities, that records in the *Slavic Linguistic Atlas* can be properly evaluated.

This applies particularly to the ambiguity of names, including especially the phenomenon, noted usually in isolated small areas, whereby names for certain body parts are absent, despite being otherwise universally used. Incidentally, confirming this type of data in the OLA and other field research results allows not only for verification of the OLA materials but also for discovering that in earlier studies mistakes were groundlessly suspected.

The semantic shifts involved are often surprising, like in those related to the name for 'foot' and its lower part 'sole of foot', and the name for 'footprint' – especially in cases where the original name for 'footprint' comes to mean 'foot' or 'sole of foot'.

Comparative material allows for more precise determination of the geographical ranges of particular names and for discerning rare innovations, for instance the emergence of a separate morphological type with forms like Nom. sg. *ramie*, Gen. sg. *ramia* and Nom. sg. *ramia* 'arm', following the pattern *pole* : *pola* : *pola* 'field', the latter of which is only sporadically attested in the OLA, despite being well attested in earlier literature (MAGP, AJK).

Jerzy Sierociuk

Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań
jasier@amu.edu.pl

SŁOWNIKI REGIONALNE JAKO WSTĘPNY ETAP OPRACOWANIA *SŁOWNIKA OGÓLNOWIELKOPOLSKIEGO*

Słowa kluczowe: słowniki gwarowe, słowniki regionalne, słownik ogólnowielkopolski.
Keywords: dialect dictionaries, regional dictionaries, general Greater Polish dictionary.

W zestawieniu z innymi regionami dialekt wielkopolski ma najskromniejszą dokumentację leksykograficzną; w jednakowym stopniu dotyczy to kartoteki SGP, jak i dostępnych słowników. Podkreśla to m.in. Halina Karaś jednoznacznie stwierdzając „iż Wielkopolska jest słabo reprezentowana nie tylko w KarłSGP, ale nawet i we współcześnie opracowywanym SGPPAN” (Karaś 2011: 58). Potrzebę przygotowania słownika tego regionu (gwary zachodniowielkopolskiej) podnoszą też Jerzy Reichan i Kazimierz Woźniak (Reichan, Woźniak 2001). Luki powyższej w żadnej mierze nie wypełniają nieliczne popularne słowniczk (amatorskie). Wielkopolska praktycznie pozbawiona jest też różnego rodzaju tekstów pisanych gwarą – wyjątek stanowi tu gwara miejska Poznania.

To wszystko sprawia, że myśląc o opracowaniu słownika ukazującego bogactwo leksykalne mowy mieszkańców wsi wielkopolskich – celowo unikam w tym miejscu określenia gwara, gdyż w grę wchodzi opracowanie słownika o charakterze etnokułturowym – należy szczególnie nacisk położyć na pozyskanie zadawalającej podstawy materiałowej.

Wprawdzie w zasobach archiwalnych Pracowni Dialektologicznej UAM mamy wiele cennych nagrań poczynionych jeszcze na początku drugiej połowy ubiegłego wieku (nagrania prof. Zenona Sobierajskiego i zespołu), niemniej jednak w większości należy je dopiero przetranskrybować, a po drugie bogactwo leksykalne tych tekstów nie daje podstawy do zestawiania pełnego słownika (Sierociuk 2012a).

Zespół dialektologów podejmujących to zadanie jest skromny, liczy jedynie 3 osoby. W tej sytuacji postanowiliśmy jako pierwszy etap prac nad słownikiem ogólnowielkopolskim zestawić średnie (zawierające około 4000 haseł) słowniki regionalne – jednej wsi lub zespołu wsi.

Na potrzeby eksploracji terenowej opracowany został specjalny kwestionariusz tematyczny, który posłużył do pozyskiwania materiału będącego

podstawą dwu doktoratów (Kobus 2009, Osowski 2012) i kilkudziesięciu prac magisterskich; na tych samych zasadach oparte są też nagrania studenckie prowadzone w ramach ćwiczeń terenowych.

We współpracy ze społecznościami lokalnymi (Sierociuk 2006, Sierociuk 2010) przygotowywane są słowniki reprezentujące różne regiony Wielkopolski, m.in.: Bukówiec Górny k. Leszna (Jerzy Sierociuk), Dąbrówka Wlkp. k. Zbąszynka (J. Sierociuk), okolice Golin k. Konina (Błażej Osowski) i okolice Gniezna (Justyna Kobus).

Zestawione wedle tych samych zasad słowniki mają dać podstawy do ewentualnych analiz bogactwa leksykalnego kilku wybranych pól tematycznych – 3–4 pola tematyczne będą miały w miarę pełną dokumentację; pozostałą część słownika wypełni leksyka innych pól (ale w dużym wyborze) oraz „osobliwości” lokalne. Chcemy też, żeby w słownikach tych były odnotowane formy/leksemy ważne z punktu widzenia analiz ogólnolingwistycznych (m.in. osobliwości gwarowe, formy ważne w kontekście dyskusji historycznojęzykowych itp.).

Tak pomyślane słowniki regionalne mają udostępniać i miłośnikom regionu, i językoznawcom (ale też i kulturoznawcom) rezultaty wstępnego etapu eksploracji terenowej, a także być podstawą do dyskusji nad ogólnym kształtem – ale i zawartością – słownika ogólnodialektalnego. Chcemy też tym samym pobudzić środowiska lokalne do podjęcia trudu dokumentowania własnego języka i kultury regionu.

NIECO HISTORII

Potrzeba – i wstępne założenia metodologiczne – opracowania słownika gwarowego wielkopolski w środowisku poznańskim dostrzegana była już dawno. W 1959 roku ukazuje się artykuł Moniki Gruchmanowej, która co prawda koncentruje się na omówieniu pozostałych po Adamie Tomaszewskim materiałach, niemniej jednak upublicznione są niektóre zamiary organizacyjne; czytamy tam m.in.:

Po dokładnym przeanalizowaniu materiału A. Tomaszewskiego zespół pracowników przy Zakładzie Języka Polskiego pod kierownictwem prof. dr W. Kuraszkiewicza przystąpił do opracowania kwestionariusza gwarowego dla Wielkopolski. Kwestionariusz ten zawiera przede wszystkim problematykę, wynikającą z materiałów gwarowych A. Tomaszewskiego, co pozwoli uzupełnić zebrany materiał oraz zebrać nowy materiał porównawczy przede wszystkim z zachodniej Wielkopolski. Przewiduje się odpytanie kwestionariusza w około 100 punktach (część będzie się pokrywać z punktami A. Tomaszewskiego). Ostatecznym celem jest monograficzne opracowanie gwar Wielkopolski wraz ze słownikiem. W pracach tych uwzględni się w pełni materiał A. Tomaszewskiego (Gruchmanowa 1959: 7–8).

Dodajmy także dopisek M. Gruchmanowej: „Nad kwestionariuszem pracują: mgr Gruchmanowa, mgr Zagórski, dr Zierhoffer” (Gruchmanowa 1959: 7).

Nawiązując do powyższego w kilkakrotnych rozmowach z prof. Zygmuntem Zagórskim uzyskałem zapewnienie, że żadne działania zmierzające do opracowania słownika gwarowego w tym zespole nie zostały jednak podjęte.

W tym miejscu warto też dodać, że w Poznaniu zorganizowane było już wcześniej Archiwum Fonograficzne Instytutu Zachodniosłowiańskiego Uniwersytetu Poznańskiego, które jednak było poza strukturą ówczesnej polonistyki (Nowak 2001: 201). Sytuacja zmieniła się dopiero po roku 1974, kiedy to powstał Zakład Dialektologii Polskiej związany już z Instytutem Filologii Polskiej UAM.

Drugi zamiar opracowania słownictwa wielkopolskiego ogłosił Zenon Sobierajski publikując w roku 1991 na łamach „Prac Filologicznych” *Podstawowe założenia metodyczne Słownika ludowego Wielkopolski* (Sobierajski 1991).

O słowniku tym Z. Sobierajski pisał:

Ze względu na jakość techniczną zapisu źródeł słownik nasz można by nazwać metafonicznym. Będzie on bowiem po większej części polegać nie na zapisach bezpośrednio ze słuchu, lecz na utrwaleniach fonograficznych, czyli na nagraniach tekstów gwarowych (por. gre. *metá* ‘według, stosownie do’ i gre. *foné* ‘głos, dźwięk’). Dialekt wielkopolski ma bezspornie spośród wszystkich dialektów polskich najbogatszą dokumentację foniczną i dlatego stać nas na opracowanie właśnie pierwszego w Polsce gwarowego słownika metofonicznego (Sobierajski 1991: 66).

W propozycji Z. Sobierajskiego hasło miałoby postać:

„AGREST: *agrest* 105 (P 333 B), *an̨gryst* 103 (T 221 A)”,

co oznaczało, że

Wymowa *agrest* pochodzi ze wsi Dąbrówka Wp koło Zbąszynka, a wymowę taką nagrano na płycie gramofonowej nr 333, strona B; natomiast wymowa *an̨gryst* pochodzi ze wsi Łowyń koło Międzychodu, a nagrano ją na taśmie magnetycznej nr 221, ślad A (Sobierajski 1991: 76).

Niestety, prace nad *Słownikiem* nie były kontynuowane, cały wysiłek skoncentrowany został na opracowaniu kolejnych tomów *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (w 1991 r. ukazał się tom VI z liczącego w sumie XI tomów AJKLW).

Omawiając podstawę materiałową przyszłego *Słownika* Z. Sobierajski wskazuje na 153 godziny nagrań terenowych, po czym stwierdza:

Łącznie więc materiały nasze możemy wyrazić liczbą przeszło 3000 stron tekstów drukowanych. Wynika z tego, że dysponujemy już rzeczywiście poważną bazą materiałową do przyszłego *Słownika ludowego Wielkopolski*” (Sobierajski 1991: 66).

Powstaje jednak przy tej okazji pytanie: czy dane te dają wystarczającą podstawę do zestawiania słownika spełniającego oczekiwania środowiska lingwistycznego, także etnologów i kulturoznawców?

Nagrane przez siebie teksty Z. Sobierajski wydał głównie w postaci trzech specjalnych tomów przynoszących teksty z zachodniej (Sobierajski 1985), północnej (Sobierajski 1990) i środkowej Wielkopolski (Sobierajski 1995). Teksty te – po uprzednim zapisie uproszczonym – zostały wprowadzone do komputerowej bazy. Pozwoliło to przyjrzeć się zawartości leksykalnej tych zbiorów. Tu przywołam tylko ogólną konkluzję analizy zawartości zbioru tekstów z zachodniej Wielkopolski (Sierociuk 2012a); zbiór obejmujący ponad 200 stron druku przynosi 61 711 słowoform gwarowych, wśród których brak wielu istotnych przy charakterystyce regionalnej cech zarówno gramatycznych jak i leksykalnych – szerzej o tym Sierociuk 2012a. Wiele mówiącym przykładem jest brak nazwy dla ‘mężczyzny, który kosi’ i ‘kobiety posuwającej się za mężczyzną, który kosi’, mimo że jest tu kilka rozmów o przebiegu żniw.

Z. Sobierajski chciał uwzględnić też inne źródła; pisze m.in.:

Drugie z kolei ważne źródło dla naszego słownika to materiały zebrane w terenie do *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski*, które po części (...) już ukazały się drukiem. Można więc przyjąć, że większa część materiałów leksykalnych (wyrazowych) spisanych w kwestionariuszach do tego *Atlasu* będzie wykorzystana po raz drugi, tj. w układzie alfabetycznym, a nie rzeczowym i przestrzennym.

Obok tych dwóch podstawowych źródeł – w celu ich uzupełnienia – uwzględni się także materiały leksykalne z kilku powojennych monografii o gwarach Wielkopolski, tj. M. Gruchmanowej, Z. Zagórskiego i H. Nowaka (Sobierajski 1991: 66–67).

Analiza uwzględnionej przez Z. Sobierajskiego podstawy materiałowej jednoznacznie wskazuje, że opracowany zgodnie z powyższymi założeniami słownik nie spełniałby oczekiwań współczesnej leksykografii, zwłaszcza jeżeli uwzględnimy potrzebę pełnej reprezentacji leksykalnej. Materiały atlasowe z założenia (metodologicznego) nie obejmują całości słownictwa; z kolei wspomniane monografie koncentrowały się (też zgodnie z przyjmowanymi założeniami metodologicznymi) na wskazaniu żywotności zjawisk natury fonetycznej. Odnotowane w nich jednostki leksykalne w większej części traktowane są jako ilustracje właśnie problemów fonetycznych. Jest też oczywiste, że tego typu przywołania leksykalne – zarówno w monografii, jak i w kwestionariuszu atlasowym – w zdecydowanej większości pozbawione są kontekstów użycia; że o ich wieloznaczności tu nie wspomnę.

SŁOWNIKI REGIONALNE

Oczekiwania co do zawartości słownika ogólnowielkopolskiego wymagały podjęcia decyzji o rozpoczęciu specjalnej eksploracji terenowej, nakierowanej na pozyskanie materiału dla potrzeb tegoż przedsięwzięcia. Decyzja ta wymusiła konieczność zestawienia specjalnego kwestionariusza; jest to kwestiona-

riusz tematyczny pozwalający w trakcie terenowej eksploracji koncentrować się tylko na pozyskiwaniu materiału ograniczonego tematycznie, jednorodnego tematycznie. Kwestionariusze te – będące raczej przewodnikami do rozmowy niż klasycznymi kwestionariuszami – obejmują po kilkaset „pytań”; np. pole tematyczne CZŁOWIEK to około 700 pytań, pole TRADYCYJNE CZYNNOŚCI U GOSPODYNI WIEJSKIEJ obejmuje prawie 800 pytań, pole WIERZENIA I PRZESĄDY to około 650 pytań. W różnych miejscach kwestionariusza są umieszczone pytania prowokujące respondenta do dłuższych wypowiedzi. Przed przystąpieniem do eksploracji terenowej należało się zapoznać z problematyką przyszłej rozmowy; ta swoista „specjalizacja badawcza” pozwoliła pozyskiwać cenny materiał nawet przez studentów, którzy rezultaty tych działań dołączali w postaci słowniczków do swoich prac magisterskich. Dodam, co dla nas jest warunkiem oczywistym – cała rozmowa jest nagrywana, co przynosiło jednocześnie rejestrację innego typu zjawisk charakteryzujących daną gwarę. Jednocześnie też – w zależności od dodatkowego celu badawczego – kwestionariusze te odpytywane są kilkakrotnie, rozmówcy nasi reprezentują zaś różną przynależność pokoleniową (Sierociuk 2003). Takie działanie przynosi nam rejestrację kilku lub kilkanastu godzin rozmów ograniczonych tematycznie.

Zważywszy na rozmiar prac – ale i liczebność zespołu – podjęta została decyzja przygotowania częściowych słowników regionalnych znacznie posuwających prace nad słownikiem ogólnodialektalnym, w miarę możliwości wypełniających powszechnie odczuwaną lukę w dorobku dialektologii wielkopolskiej. Szczególną sytuację stwarzało zaangażowanie społeczności lokalnych zainteresowanych leksykograficznym opracowaniem ich gwary (Giera i in. 2005, Sierociuk 2006). Biorąc pod uwagę głównych odbiorców tych słowników (Sierociuk 2013) przyjęto kilka rozwiązań, z których najważniejsze to:

- objętość; słownik taki powinien zawierać około 4000 haseł. Dyktowane jest to oczekiwaniami odbiorców (społeczności lokalnej), żeby nie było to wydanie zbyt obszerne generujące stosunkowo wysoką cenę jednostkową. Z kolei zbiory zawierające ponad 3000 haseł uznawane są już za słowniki średnie (Woźniak 2000: 32) o znacznej wartości naukowej;

- uproszczona transkrypcja; rezygnacja z zapisu fonetycznego dyktowana jest dodatkowym celem zakładanego przedsięwzięcia – popularyzacji problematyki gwaroznawczej z jednej strony, z drugiej zaś popularyzacji lokalnej kultury ludowej (ogólne założenia transkrypcji przedstawiłem w (Dragan i in. 2014));

- w miarę przystępna budowa hasła wraz z poszerzonym kontekstem użycia wyrazu hasłowego. Tu też przewidywana jest dodatkowa ilustracja fotograficzna, zwłaszcza desygnatów już „historycznych”.

Przyjęte założenia stwarzały konieczność – ale i możliwość – rozwiązania kwestii bardziej szczegółowych; tu też znajdujemy miejsce na realizację innych założeń.

Przy zakładanej objętości słownik umożliwia specjalny dobór jego zawartości. Najogólniej rzecz biorąc, możliwe są trzy warstwy dokumentowanej leksyki:

- szczegółowa reprezentacja słownictwa kilku wybranych (2–3) pól tematycznych; pozostałą część leksykonu wypełniłoby słownictwo reprezentujące inne pola tematyczne, w tym osobliwości lokalne. Wyjątkowe potraktowanie leksyki wybranych pól tematycznych – przy możliwości korzystania z analogicznie zestawionych słowników kilku innych gwar – umożliwi prowadzenie badań porównawczych nad specyfiką gwarowego systemu nazewniczego, i to przy możliwości oglądu wybranych struktur leksykalno-semantycznych. Rozwiązanie takie warunkuje przyjęcie już na etapie eksploracji terenowej swobodnego rejestru, siatki haseł z konkretnych pól (nazw wskazanych desygnatów), które będą uwzględnione we wszystkich słownikach regionalnych;

- poza w miarę pełną dokumentacją leksyki określonych pól tematycznych w słownikach tych powinno się znaleźć miejsce dla nazw istotnych z punktu widzenia dociekań historycznojęzykowych czy też umożliwiających podejmowanie studiów komparatystycznych. Jako przykład podam tu formy umożliwiające właściwą interpretację przymiotnikowych derywatów odmateriałowych z *-anny* (typ *glinianny*, *szklanny*, *blaszanny*), atrybutiwów rzeczownikowych z *-icha* (*bielicha*, *kocicha*, *pyskolicha*), czy też rozprzestrzenienie typu *kromka* z semantycznym elementem ‘będący obok, z brzegu’ (szerzej o tym: Sierociuk 2015);

- osobliwości leksykalne lokalnych gwar pozwalających uzupełnić dostępne archiwa ogólnogwarowe (ogólnopolskie).

Wobec braku stosownej tradycji edytorskiej wielkopolskich tekstów „ludowych” zaistniała możliwość zaproponowania uproszczonego zapisu umożliwiającego popularyzację lokalnych gwar. Uproszczona transkrypcja w znacznym stopniu respektuje zasady ortografii języka ogólnego; na tę tkanę nałożone zostały zjawiska gwarowe. Rozwiązanie to przedstawione zostało czytelnikom (głównie mieszkańcom Bukówca Górnego k. Leszna) we wspólnej prezentacji słownictwa pochodzącego z dwu regionów Polski (Dragan i in. 2014).

Transkrybując nagrania terenowe z myślą o włączeniu ich do korpusu będącego podstawą prac leksykograficznych zrezygnowaliśmy ze stosowania często przyjmowanej delimitacji tekstu wyrażanej powszechnymi znakami graficznymi – przecinek, kropka itp. – na rzecz zachowania specyfiki toku wypowiedzi. Tym samym zaznaczane są wszelkie pauzy, wtrącenia, przejęzyczenia itp. Zaznaczone pauzy¹ pozwalają nie tylko uwypuklić specyfikę zjawisk fonetycznych – zwłaszcza fonetykę międzywyrazową – ale także podkreślić

¹ W Dragan i in. 2014 zrezygnowano z tego, z powodu oszczędności miejsca.

specyfikę (poza typowym przeczeniem) znaczenia wyraźnie wyodrębnianej w toku mówienia części *nie*. Brak takiego oznaczenia (pauza) często zniekształca bowiem sens wypowiedzi. Zob. fragment rozmowy z Bukówca Górnego (nagranie z 2.08.2001 r., w nawiasach podany rok urodzenia informaterek):

Co znaczy określenie „panna latosia”?

SwS (1922): *a ... to panna to jes ... jał wydzie ze szkoły ... podstawowy szkoły ... wydó^m te dziewczynki ... to na nie mówio^m panny latosie ...*

DoS (1921): *no ... jak szkole opuszczo^m ...*

SwS: *podstawowo^m szkole opuszczo^m ...*

DoS: *powszechno^m dawniej było^e ... nie ... szkoła powszechna ... my śli do powszechnej a nie do podstawowej ...*

Rezygnacja z delimitacji tekstu zgodnej z regułami języka literackiego umożliwia analizę składniową tych tekstów; nawet niezbyt obszerne cytaty (w korpusie przyjmowany jest kontekst obejmujący 50 wyrazów – 25 po obu stronach wyrazu tekstowego) stwarzają warunki niezbędne do opisu tzw. „małej składni” oraz funkcji (także semantyki) pauzy.

W słowniku regionalnym nieco inny będzie aparat naukowy; odbiorcę lokalnego w mniejszym stopniu interesuje informacja gramatyczna, jego zainteresowanie koncentruje się na semantyce. Z oczywistych też względów w niektórych słownikach – obejmujących leksykę jednej wsi – nie będą potrzebne informacje geograficzne. Wskazana natomiast byłaby dodatkowa dokumentacja fotograficzna lub też – co potwierdzają opinie po wydaniu słownika bukowickiego i spiskiego (Dragan i in. 2014) – dołączona prezentacja filmowa. O ile jednak dokumentacja fotograficzna w ostateczności może być przygotowana przez samych eksploratorów, to filmowanie powinno być przeprowadzone raczej przez osoby specjalnie do tego przygotowane.

SŁOWNIK OGÓLNOWIELOKOPOLSKI

Powstające wedle powyższych założeń słowniki regionalne mają być pierwszą próbą szerszej prezentacji leksyki gwar wielkopolskich. Różnorodność leksykalną gwar tego regionu będą ukazywały słowniki przynoszące materiał z punktów reprezentujących różne poddialekty wielkopolskie. Zdajemy sobie sprawę, że przez pewien czas będą one jedynymi zbiorami wyrazów konkretnych regionów. Z założenia mają się one stać swoistymi przewodnikami dla innych osób podejmujących się dokumentowania słownictwa gwarowego swojej okolicy. Prowadzone równolegle eksploracje na całym obszarze Wielkopolski – z mniejszą już jednak intensywnością w poszczególnych miejscowościach – przyniosą materiał wypełniający przestrzeń między tymi kilkoma słownikami średniej objętości.

Baza rejestrowanych w terenie tekstów ciągle jest uzupełniana, także przy współudziale studentów (prace magisterskie, nagrania ćwiczeniowe w ramach prowadzonych zajęć z dialektologii). Zestawiany na ich podstawie korpus stwarza możliwości wprowadzania do opisu leksykograficznego informacji ukazujących dynamikę rozwoju języka mieszkańców tego regionu – każda słowoforma umieszczona w korpusie opatrzona bowiem jest m.in. informacjami typu: rok urodzenia informatora, jego inicjały, miejscowość, lokalizacja wedle współrzędnych geograficznych (pas i słup) a także dzienna data rejestracji.

Zważywszy na to, że podczas nagrań staramy się pozyskiwać szersze konteksty użycia konkretnych wyrazów (w tym celu w wiele fragmentach rozmów rezygnujemy z odpytywania typowego kwestionariusza na rzecz luźnej rozmowy z dłuższymi wypowiedziami interlokutorów), ilustracja kontekstowego użycia konkretnego wyrazu może być obszerniejsza. Tym samym możliwe jest podawanie relacji o charakterze etnograficznym, kulturowym – mogą to być opisy zwyczajów, obrzędów i innych ważnych dla danej społeczności wydarzeń.

Pozyskiwanie bogatej dokumentacji terenowej, szerokich kontekstów użycia danego leksemu może w przyszłości umożliwić redakcję słownika w wersji elektronicznej, internetowej. Takiej ewentualności nie wykluczamy. Z kolei umieszczenie słownika w Internecie prowokuje wykorzystanie bogatego archiwum fonograficznego. Już dzisiaj zasoby fonograficzne Pracowni Dialektologicznej UAM obejmują ponad 3000 godzin nagrań. W przyszłości może to stanowić źródło interesującej ilustracji dźwiękowej.

LITERATURA

- Dragan Zofia, Woźna Dominika, Budz Jan, Kowalczyk Julian i in. (2014), *Co wieś, to inna pieśń. Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce*, Kraków.
- Giera Małgorzata, Jańczak Krystyna przy współpracy Uczniów Zespołu Szkół w Starej Krobie (2005), *Słownik gwary biskupińskiej*, Stara Krobia.
- Gruchmanowa Monika (1959), *Wielkopolskie materiały gwarowe zebrane przez A. Tomaszewskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu” nr 23. Filologia, zeszyt 3, Poznań, s. 3–10.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Kobus Justyna (2009), *Zróżnicowanie leksyki pola tematycznego PRACA NA ROLI w języku mieszkańców wybranych wsi wielkopolskich początku XXI wieku* (niepublikowana praca doktorska napisana w Zakładzie Dialektologii Polskiej UAM pod kier. prof. dra hab. Jerzego Sierociuka), Poznań.
- Nowak Henryk (2001), *Od Archiwum Fonograficznego do Zakładu Dialektologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, [w:] Jerzy Sierociuk (red.) *Gwary dziś*.

1. *Metodologia badań*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, s. 201–212.
- Reichan Jerzy, Woźniak Kazimierz (2001), *Perspektywy polskiej leksykografii gwarowej*, [w:] Jerzy Sierociuk (red.) *Gwary dziś. 1. Metodologia badań*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, s. 33–42.
- Osowski Błażej (2012), *Przymiotniki w gwarach wielkopolskich. Studium słowotwórczo-leksykalne* (niepublikowana praca doktorska napisana w Zakładzie Dialektologii Polskiej UAM pod kier. prof. dra hab. Jerzego Sierociuka), Poznań,
- Sierociuk Jerzy (2003), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, [w:] Zdzisława Krążyńska, Zygmunt Zagórski (red.), „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. XI, Poznań, s. 131–136.
- Sierociuk Jerzy (2006), *Regionalny słownik gwarowy – nowa propozycja z udziałem środowiska lokalnego*, [w:] Bałachowicz Józefa, Frycie Stanisław (red.), *Język – literatura – wychowanie. Praca zbiorowa dedykowana Profesor Annie Kowalskiej*, Warszawa Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, s. 65–70; (także wydanie drugie).
- Sierociuk Jerzy (2010), *Założenia metodologiczne regionalnych słowników gwarowych powstających przy współudziale środowisk lokalnych*, [w:] Halina Kurek i in. (red.), *Studia Dialektologiczne*, IV, Kraków, s. 135–43.
- Sierociuk Jerzy (2012a), *Cechy definicyjne gwar w języku mieszkańców wsi*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria XII. Językoznawstwo. Prace na XV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Mińsku 2013, Warszawa, s. 159–166.
- Sierociuk Jerzy (2012b), *Specyfika słowotwórstwa gwarowego w świetle danych korpusowych*, [w:] Божо Ђорѓић, Рајна Драгићевић (red.), *Творба речи и њени ресурси у словенским езицима. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету славистов*, Београд, s. 331–340.
- Sierociuk Jerzy (2013), *Wirtualny odbiorca a budowa słownika gwarowego*, „Діалектна лексика 2013”. Отв. ред. Ольга Н. Крылова / Ін-т лінгв. дослід. РАН. – Санкт-Петербург, s. 333–339.
- Sierociuk Jerzy (2015), *Słowotwórcze gwarowe nawiązania wielkopolsko-wschodniosłowiańskie*, [w:] *Осьмьдесять. Сборник научных статей к юбилею И.С. Удуганова*, ответственный редактор М.А. Малыгина, Москва 2015, s. 195–200.
- Sobierajski Zenon (1985), *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski*, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sobierajski Zenon (1990), *Teksty gwarowe z północnej Wielkopolski*, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sobierajski Zenon (1991), *Podstawowe założenia metodyczne Słownika ludowego Wielkopolski*, „Prace Filologiczne”, t. XXXVI, s. 65–77.
- Sobierajski Zenon (1995), *Teksty gwarowe ze środkowej Wielkopolski*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Woźniak Kazimierz (2000), *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku*, [w:] Hanna Popowska-Taborska (red.), *Słowiańskie słowniki gwarowe*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 17–51.

**REGIONAL DICTIONARIES AS THE INITIAL PHASE
IN THE DEVELOPMENT OF GENERAL *GREATER POLISH*
*DICTIONARY***

Dialectologists (and cultural studies scholars) experience a lack of a general dictionary of the language of Greater Poland. The article describes efforts to fill this gap by developing *Słownik ogólnowielkopolski* [*General Greater Polish Dictionary*]. Regional dictionaries including ca. 4,000 words each – prepared in cooperation with local communities – are the initial stage of the work towards this aim. This will allow for the acquisition of data that shall provide early insight into the structure the Greater Poland dialect vocabulary but also into the propagation of the language and folk culture of the region. The proposed methodological solutions – concerning simplified transcription as well as selection and construction of entries – are to be the reference point for the regionalists who want to develop a dictionary of their area.

Kazimierz Sikora

Katedra Historii Języka i Dialektologii
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

GWAROWE SŁOWNICTWO FUNKCYJNE W OPISIE LEKSYKOGRAFICZNYM

Słowa kluczowe: dialektologia, leksykografia, słownictwo funkcyjne.

Keywords: Polish dialectology, lexicography, grammatical expressions, dialectal particles.

Tytuł mojego artykułu wymaga pewnego komentarza. Przede wszystkim idzie tu o rozumienie terminów *wyrażenie funkcyjne* i *słownictwo funkcyjne*, które mimo wieloletniej obecności w literaturze naukowej nadal może rodzić wątpliwości. Jakkolwiek intuicyjne rozumienie, kładące w centrum uwagi niesamodzielną znaczeniową oraz pomocniczą rolę w języku i w tekście, mogłoby się okazać na użytek niniejszego tekstu wystarczające, lepiej jednak zdać się na stanowisko innych uczonych: Henryka Wróbla (1995), Macieja Grochowskiego (1997), Jadwigi Wajszczuk (2005) – znawców zagadnienia. Sprawa nie jest błaha, ponieważ niedostatki refleksji na tym elementarnym poziomie rzutują na jakość opracowania leksykograficznego (nie tylko gwarowego); rodzą też nieuchronnie problemy z doбором haseł gramatycznych i eksplikowaniem ich znaczenia. Wierne podążanie za tokiem myślenia wspomnianych autorów byłoby zbyt dużym obciążeniem wywodu, skupmy się na osiągniętych ustaleniach i proponowanych rozstrzygnięciach.

M. Grochowski, w toku konfrontacji z poglądami H. Wróbla, skłania się do przyjęcia, że wyrażenia funkcyjne to „jednostki leksykalne, które nie są zdolne do samodzielnego konstituowania zdania (w terminologii tradycyjnej: do wypełniania funkcji orzeczenia i orzecznika) i jako takie nie mogą stanowić członów relacji odniesienia przedmiotowego” (w sensie przedmiotów i stanów rzeczy należących do rzeczywistości pozajęzykowej) (Grochowski 1997: 36). Jediną racją ich językowego i tekstowego bytu jest wchodzenie w relacje wyłącznie z innymi obiektami językowymi jako wyrażenia meta-predykatywne (odrębne leksemy) lub części predykatów właściwych (części jednostek). Pełnią funkcję intratekstualną.

Operując pewnym przybliżeniem, moglibyśmy denotację tych terminów ustalić drogą selekcji negatywnej, wyłączając leksemy czasownikowe, rzeczownikowe, przymiotnikowe, przysłówkowe, liczebnikowe i wykrzyknikowe. Biorąc pod uwagę zdobywającą sobie popularność klasyfikację gramatycznych

leksemów nieodmiennych Grochowskiego, należałoby tu widzieć leksemy o funkcji łączącej (spójniki, przyimki i relatory) oraz sporą grupę rozmaicie wyspecjalizowanych operatorów, wśród których wymienimy tu: partykuły (inaczej: modulanty), operatory trybu (np.: *niech, oby, żeby*), modyfikatory deklaratywności (np.: *ależ, czy, no, gdzież, a nuż, -że/-ż*), operatory adnumerytywne (np.: *około, niespełna, bez mała, z górą*) i operatory adsubstantywne (np.: *byle, lada, gdzieś, tuż, wprost, zaraz*).

W wielu punktach poglądy M. Grochowskiego i H. Wróbla w tej materii pozostają zbieżne. Na pewno dotyczy to konieczności wyodrębnienia w płaszczyźnie formalnosyntaktycznej: spójników, przyimków i relatorów; w płaszczyźnie semantyczno-syntaktycznej – partykuł, operatorów trybu i modyfikatorów deklaratywności. Dodajmy, że owocem tej cennej naukowej polemiki z ujęciami Romana Laskowskiego (1984) i pierwszej klasyfikacji M. Grochowskiego (1986) jest własna klasyfikacja części mowy H. Wróbla (1996). Wychodzi ona z tych samych przesłanek metodologicznych (dychotomiczne podziały według nabierających szczegółowości kryteriów składniowych). W wielu punktach skutecznie rozstrzyga wątpliwości towarzyszące propozycjom obu wymienionych autorów. Na przykład: partykułom (por. Wróbel 1996: 58–59) przysługuje tu następujący zestaw cech dystynktywnych (zbliżony do klasyfikacji Grochowskiego z 1997 r.): nieużywane samodzielnie (jak dopowiedzenia), zdolne do pełnienia funkcji członu zdania (ale nie jako człon główny), niełączące, nieakomodowane, odznaczające się nieograniczoną dystrybucją. Ostatnia właściwość przeciwstawia je przysłówkom, a brak funkcji łączącej – spójnikom i przyimkom. Pewną wadą takiego ujęcia jest częste stosowanie charakterystyki negatywnej, co wynika z tego powodu, że dla potrzeb klasyfikacji wykorzystano minimalny, wystarczający zestaw cech rozłącznych, różnicujących pod względem składniowym i morfologicznym klasy leksemów należących do poszczególnych części mowy. Wzorem Grochowskiego autor wydziela klasę operatorów trybu, współtworzących człon zdaniowy z czasownikiem i akomodujących go jednostronnie, np.: *bodaj, byle, niechby, oby*. Odrębną część mowy tworzą modalizatory (odpowiadające modyfikatorom deklaratywności M. Grochowskiego, a po większej części – partykułom R. Laskowskiego), np.: *aby, a nóż, cóż, czyż*. Klasa ta przeciwstawia się operatorom trybu brakiem wymagań akomodacyjnych wobec czasownika. Dla porządku dodajmy, że H. Wróbel przedstawił zmodyfikowaną wersję omawianej wyżej klasyfikacji leksemów w swej akademickiej *Gramatyce języka polskiego* (Wróbel 2001: 73–81). Autor utrzymał w mocy większość wcześniejszych rozróżnień, jednak pewne propozycje terminologiczne (przywyrazki, np. *Gdzieś nad ranem, zaraz po północy*; przyliczebniki, względniki ‘relatory odmienne’) nie przyjęły się.

Nieco uwagi poświęcić także trzeba płodnie rozwijającemu się nurtowi refleksji nad metatekstem i wyodrębnianiem jego leksykalnych wykładników.

Wiedza na temat charakterystycznej dwupoziomowości jednostek języka, ujawniającej się szczególnie wyraziście na poziomie strukturalizacji wypowiedzi (tworzeniu związków syntaktycznych) zaczęła się upowszechniać za sprawą studiów Anny Wierzbickiej (1971). Ona też zwróciła uwagę na ich odniesienie zarówno podmiotowe (wobec mówiącego), jak też do samej wypowiedzi (lub jej części). Z różnicy pomiędzy poziomem odniesienia przedmiotowego i metatekstowego dobrze zdaje sprawę przykład M. Grochowskiego, który przeciwstawia sobie dwie polifunkcyjne gramatycznie, homonimiczne jego zdaniem jednostki: PRZYPADKIEM I (*Dokumenty odnaleziono przypadkiem podczas remontu domu.*) i PRZYPADKIEM II (*Obyś się przypadkiem nie wygadał, że go znasz!*). Dodajmy, że charakterystyczna polifunkcyjność i homonimiczność wyrażen metatekstowych jest zjawiskiem bardzo częstym, nastrożającym poważnych trudności w interpretacji, np.: WŁAŚCIWIE jest i nie jest przysłówkiem: *Postąpiła pani właściwie. – Ona właściwie nie jest w pełni kobietą*; a PEWNIE – funkcjonuje w tekstach jako przysłówek (*Po mieście poruszam się pewnie*), jako partykuła (*Pewnie po Paryżu też byś tak się poruszał?*) i dopowiedzenie (*– Oglądałeś finał siatkarzy z Brazylii? – Pewnie!*). Zdaniem Grochowskiego wyrazistym sygnałem metatekstowości jednostki jest zasadniczo pozostawanie poza związkami składniowymi wypowiedzenia; z perspektywy tekstu nic sensownego nie można o niej orzec, poza dość wyraźnymi związkami z cechami prozodycznymi (zwłaszcza akcentem zdaniowym) i podwójnym rozczłonkowaniem zdania (powiązanie z rematem, co dostrzeżone było już w pracy Andrzeja Bogusławskiego z 1977 r.). Tak więc podkreślmy za M. Grochowskim:

Jednostki poziomu przedmiotowego służą do tworzenia związków składniowych, jednostki poziomu meta są wyspecjalizowane przede wszystkim w komentowaniu jednostek pierwszego rodzaju, ich połączeń i całych wypowiedzi (Grochowski 2009)

z perspektywy mniej lub bardziej upodmiotowionej przez sensotwórczą instancję osoby Nadawcy i realizowanego aktualnie aktu mowy – „tego, co zostało lub mogłoby być powiedziane” (Żabowska 2009: 179). Nieco trywializując, można uznać, że komentarz metajęzykowy odnosi się do użytych środków językowych lub do realizowanej czynności mowy.

Użytecznych uściśleń na tym polu dokonała Jadwiga Wajszczuk (2005: 111–117), wprowadzając wśród jednostek o funkcji metatekstowej nadrzędne rozróżnienie na **parataktemy** (jednostki – jak podkreśla w polemice z H. Wróblem i M. Grochowskim – pozostające poza tradycyjnie rozumianymi związkami składniowymi¹, niebiorące udziału w składni zależności jako

¹ Autorka jest zdania, że szczególny status wyrażen metatekstowych objawia się także na poziomie syntaktycznym. Nie ma tu mowy o bezpośredniej relacji semantyczno-formalnej z określoną, przewidywalną wymaganiami składniowymi, klasą leksemów (tamże: 109). Idzie

podrzedniki, ale tworzące relacje kookurencji – bez jakichkolwiek znamion akomodacji i konotacji u członów kookurencyjnych (tu należą np. partykuły Grochowskiego i Wróbla) i **syntaktemy** (jednostki pozostające w realacjach składniowych, w przypadku wyrażen *stricte* metatekstowych – komentarz meta włączony w składnię zdania (por. Żabowska 2009: 180–181). W takich rygorach mieszczą się wedle J. Wajszczuk dwie klasy wyrażen metatekstowych: **operatory metapredykatywne**, synsyntagmatyczne, funkcjonujące wewnątrz zdania i odnoszące się do jego składników; tu mieszczą się w jej klasyfikacji np.: aproksymatory (*niemal, prawie* itp.), intensyfikatory (*bardzo, niezmiernie, wysoce*), operatory adnumeratywne (*niespełna, przeszło* itp.) oraz **operatory metatekstowe**, sytuujące się ponad zdaniem, które niejako w całości (rzadziej w części) staje się przedmiotem metatekstowego komentarza (zaliczono tu: prawostronnie otwierające pozycję składniową partykuły i otwierające ją w kontekście prawo- i lewostronnym spójniki). Jak się podkreśla, z semantycznego punktu widzenia te metaoperatory (operatory płaszczyzny meta) działają „(...) w płaszczyźnie struktury tematyczno-rematycznej wypowiedzeń, na składnikach tej struktury lub na całych strukturach” (Wajszczuk 2005: 116).

Ustalenie zbioru wyrażen metatekstowych i opisanie takich jednostek leksykalnych polszczyzny jest zadaniem chyba niewykonalnym, co z niejaka rezygnacją konstatuje M. Grochowski:

autorce o łączliwość polegającą na współwystępowaniu z rozmaitymi wyrażeniami, ustanawianą z instancji zewnętrznej, na podstawie pewnej cechy semantycznej, przewidywalnej w domenie operatorów metapredykatywnych (czynnik łączliwości – otwierania pozycji nienacechowanych, pustych konotacyjnie) (tamże: 115–116). W tej niełatwej kwestii, budzącej wiele polemicznych emocji, warto oddać głos samej autorce: „(...) „składnia pozycji”, składnia współwystępowania, **nie jest tą samą składnią**, co składnia zależności (...)”. Związki wyrażen metatekstowych z wyrażeniami, operującymi w tekście właściwym, nie mogą być takie same, co związki między wyrażeniami na poziomie przedmiotowym. Składnia zależności opiera się na innych formalno-semantycznych typach związków niż składnia współwystępowania, bo przecież same znaczenia są innego typu!” (tamże: 109) – i dalej, odnośnie do samych już parataktów: „(...) trudno twierdzić, że łączliwość wyrażen, o których mowa, jest pozorną. Jest to łączliwość innego rodzaju, innej natury, jej rezultatem nie są syntagmy” (tamże: 113), oraz: „Nienacechowana pod względem w wąskim rozumieniu składniowym kookurencja wyrażen – to faktycznie anty-składnia. Jest to jedyny sposób bycia, w którym może się przejawiać aktywność jednostek metatekstowych, kiedy wchodzi w relację z jednostkami poziomu przedmiotowego (zbiorczo rozumianego „tekstu”)” (s. 117–118). W ten sposób rozwiązany zostaje, wedle autorki, problem wolnej pozycji składniowej partykuł (por. Grochowski 1986, 1997) i niknie powód (polifunkcyjność gramatyczna) wydzielania spójnikowych i partykułowych homonimów, co należy, jeśli dobrze rozumiem wywody autorki, do zjawisk polisemii kategoryjalnej. Dodajmy, że Wajszczuk niedwuznacznie sugeruje, że większość wyrażen metatekstowych wykazuje semantyczne cechy dodanych wypowiedzeń, z tego też względu ich eksplikacja musi mieć postać wypowiedzenia (co odpowiada założeniom opisu sformułowanym np. w pracach A. Wierzbickiej czy M. Grochowskiego) (s. 118).

Ogromny i wewnętrznie zróżnicowany zbiór jednostek poziomu meta (leksykalnych wykładników metatekstu) jest co prawda wielkością rozpoznaną, ale jedynie niewielka część jednostek należących do tego zbioru została wstępnie opisana. Taka globalna ocena stanu badań empirycznych nad wykładnikami metatekstu nie pozostaje w sprzeczności z faktem, że literatura dotycząca jednostek meta rośnie lawinowo, zwłaszcza w ostatnim dziesięcioleciu” (Grochowski 2009).

Z faktu braku wyrazistych językowo kryteriów wyodrębniania wyrażen metatekstowych w tekście wynika, jak się wydaje, decyzja J. Wajszczuk o wydzielaniu (za Bogusławskim 1979) osobnej klasy przejściowej – **komentarzy metatekstowych**, które mogą przybierać postać różnego typu frazemów i zdań (np.: *reasumując, uczciwszy uszy, prawdę powiedziawszy, co by nie mówić, ściśle rzecz biorąc, jako się rzekło*) w rozmaity sposób włączonych w obręb wypowiedzenia (często parentetycznie).

Także w moim przekonaniu przywołane wyżej próby uporządkowania tej skomplikowanej problematyki są dalekie od jej wyczerpania. Jak się wydaje, szczególnie inspirujące w tym względzie mogą się okazać badania żywej mowy i słownictwa mówionej odmiany języka, co powoli znajduje praktyczny wyraz we współczesnych słownikach. Wypada więc zwłaszcza nam, w środowisku uczonych badających przed laty język mówiony mieszkańców Krakowa i Nowej Huty, żałować, że nie ukazał się drukiem *Słownik frekwencyjny języka mówionego mieszkańców Krakowa*², przygotowywany przez kilka lat z udziałem profesora Romana Laskowskiego, na podstawie ścisłych i doskonalonych w trakcie analiz kryteriów wyodrębniania leksemów języka mówionego. Bez większych wątpliwości do wyrażen metatekstowych, na proponowanym przez J. Wajszczuk poziomie szczegółowości opisu, doliczyć by należało (por. np.: Pisarkowa 1975, 1976, 1978; Żydek-Bednarczuk 1994, 2005; Ożóg 1990, 1991b; Warchała 1991) przynajmniej operatory quasi-deiktyczne (aktualizatory kontekstu pragmatycznego, wyrażenia egocentryczne typu: *to, tu, tam, ci*) i qusi-spójnikowe incipity. Z takich przesłanek wynikała decyzja zespołu autorskiego *Słownika współczesnego języka polskiego* (Dunaj 1996) o przyjęciu nadrzędnego zakresowo terminu *operator metatekstowy* dla całości słownictwa tego rodzaju. Współcześnie zapewne byłby to *metaoperator*.

Zwracając się ku potrzebom gwarowego opracowania leksykograficznego, należy stanowczo postulować włączenie wybranych elementów współczesnej wiedzy o wyrażeniach funkcyjnych do opisu hasłowego. W zakresie części mowy wyjściowo zgodzić by się można na reprezentację na poziomie ogólnie znanego *Innego słownika języka polskiego* pod red. M. Bańki (Bańko 2000), jednak bez pozostawiania tak charakterystycznych dla gwary dopowiedzeń

² W niewielkim stopniu tę lukę wypełnia opublikowane w ramach odrębnego artykułu (Przybylska, Sikora 1991) opatrzone komentarzem zestawienie 100 najczęstszych leksemów, tworzących najwyższy pułap frekwencji we wspomnianym *Słowniku*.

w obrębie wykrzykników, do czego nie ma wystarczających przesłanek (por.: *juści/a juści/juścize; bajto, ba jako, no ba*), za to z włączeniem quasi-deiktycznych szyfterów, wyrażen egocentrycznych (np.: *tóż, toli, wej, o*) i incipitów organizujących dialog mówiony (np.: *dy, dyć, a dyć, ba, je, zjeć, zeć* i dziesiątki innych), których nie łączy, rzecz charakterystyczna, homonimia względem spójników parataktycznych (co jest typowe dla polszczyzny mówionej). Inne własności przysługujące poszczególnym jednostkom lub ich grupom (np. związek z wyrażaniem modalności, postawy emocjonalnej, funkcji fatycznej, perswazji, z wnioskowaniem itp.) powinny należeć do opisu hasła, na równi z charakterystyką semantyczną.

Postuluje się tu więc logiczny i słuszny, jak sądzę, zwrot ku oralności (mówioności) i dialogiczności należących do podstawowych kategorii charakteryzujących gwary jako język prymarnie mówiony, ze wszystkimi konsekwencjami tego stanu rzeczy w opisie słownictwa. Trudno w naukowym oglądzie nie dostrzec np. obiektywnej potrzeby opisu quasi-czasownikowych operatorów o ogólnej postaci „mówię”, por. np. *godom: Gdzie ci co godom, w tym ogrodzie godom urośnie, jak ta ziemia godom ruski rok gnoju nie widziała, a tyń godom by ino zimoki koło domu sadził.* (zasł., Krakowskie), albo też konieczności przemyślenia roli elipsy w tekście mówionym, skoro doprowadza ona do obligatoryjnej redukcji w żywej mowie całych członów zdaniowych, podlegających interpolacji i powstania pozornie dewiacyjnych struktur ze spójnikiem nieciągłym *kie...*, *to...*, typu: *Mos mu ty dudki ‘pieniądze’ wrócić, na kie to beemy inacy godać.* (zasł., Orawa). Podobne przykłady można mnożyć.

O tę zmianę orientacji trudno w dawniejszych, jak i powstających współcześnie słownikach gwarowych, przyjmujących za priorytet opis leksyki konkretnej nazywającej realia życia i kultury (materialnej i duchowej) wsi, potrzebę utrwalenia tego dziedzictwa, zazwyczaj z myślą o zaspokojeniu ciekawości zewnętrznego odbiorcy – stąd często ogólnoetnograficzne nastawienie tych prac, milczące zakładanie mało istotnych różnic systemu gramatycznego gwary w stosunku do polszczyzny ogólnej, wreszcie i marginalna rola leksyki funkcyjnej w reprezentacji zasobu leksykalnego. Nie dziwi więc, że w sytuacji, gdy możliwe jest wskazanie bliskoznacznego odpowiednika jakiegoś metaoperatora w języku ogólnym, dominują definicje synonimiczne, tworzące błędne koła i podważające wiarygodność leksykograficznego źródła (np. dobrze znane *dy/dyć* itp. bywa bardzo często objaśniane przez ogpól. *przecież* – dość niefrasobliwie, skoro w gwarze zwykle jest partykuła *przecie/przecież* – a przyjmowana chętnie zasada dyferencjalności opisu tylko pogłębia zamieszanie w tym względzie).

Jeszcze gorzej bywa z jednostkami leksykalnymi, które faktycznie nie mają (np. wskutek historycznego rozwoju) odpowiedników ogólnopolskich, jak np. partykuły: *wiera/wierza, rzeka, śladno, snoci, ta, toli, wej, ato, radni*

itp. Szczególny status denotacyjny tych jednostek sprawia, że częstokroć bez komentarza *native speaker*a są one dla badacza wręcz niezrozumiałe lub przenoszą się w sferę fałszywych skojarzeń. Obiektywne trudności w tym względzie potęguje to, że wskutek postępów interferencji języka ogólnego do gwar, jednostki te szybko zanikają, przyjmując status językowych archaizmów (nawet na terenach, gdzie gwara utrzymuje się dość dobrze). Dla przykładu: w różnych źródłach słownikowych znalazłem następujące określenia definicyjne gwarowego *toli*: *oto*, *przecież (przecie)*, *właśnie*, *a oto*, *a przecież*, *a jakże*, *toż przecież*, *toć*, *tylko*. Do niejakej wesołości przywodzi zdanie pewnego badacza gwar krakowskich, który skonstatował swą naukową bezradność w następujących słowach:

Ludność tutejsza używa wyrazu »toli«, jest to wyraz, którego nie można wyjaśnić, jest to niejako wstęp do rozmowy. Na przykład: *toli ja tu przyszedł* »albo« *toli to było tak* (zob. Sikora 2010: 350).

Nie jest jednak tak źle, skoro prowadzone studia nad tekstami (Sikora 2010) dowiodły, że wspomniane *toli*, jako indeksalny szyfter i metaoperator sterujący strukturą semantyczną oraz procesem rozumienia tekstu (por. Wilkoń 2002: 95–97; Winiarska 2001: 21), w reakcji na słowa rozmówcy wyodrębnia, podkreśla ważność i oczywistość czegoś. Tym słowem nadawca zwraca uwagę odbiorcy na coś istotnego dla przebiegu rozmowy, chce mu to uprzytomnić. Można więc uznać, że *toli* wprowadza do wypowiedzi złożony komentarz metatekstowy: ustanawia jej (repliki-reakcji) odniesienie w relacji do wcześniejszej repliki (repliki-bodźca) lub sytuacji, a zarazem ustala nadrzędność/relevantność komunikowanej treści w stosunku do tego, co było powiedziane. Jako środek spójności tematycznej i treściowej tekstu dialogowego, w aspekcie intencjonalnym (pragmatycznym) służy uzmysłowieniu („postawieniu przed oczy”) czegoś rozmówcy, por.: *Tolim ci, chłopok godała, zebyś dziadkowych gumióków nie broł!; Ale majo ci ludzie nas...ne w głowach, toli Nowocykowy Magdzie kupili auto, zeby miała cym do szkoły jeździć!*

Jeszcze jeden przykład, tym razem relacjonujący efekty pracy nad opracowaniem formuły eksplikacyjnej dla gwarowej partykuły replikującej *śladno* (zob. Sikora 2012: 392–394). Jednostka ta służy językowej perswazji, wprowadzając zdecydowaną polemikę z cudzymi wyobrażeniami na temat przyczyn danego stanu rzeczy. Negacją objęta jest presupozycja dopuszczająca jakąś inną okoliczność niż wskazana przez mówiącego (nadawca wyklucza taką możliwość, podkreślając asercję sądu przekonaniem, że nie mogło być inaczej, ugruntowanym w ujawnionej przesłance rozumowania). Tak rozumując, *śladno* należy traktować jako metaoperator polemiki i perswazji w domenie przeświadczeń interlokutorów. *Modus operandi* tej partykuły polegałby na tym, że za jej pomocą odmiennie zorientowanemu przekonaniu partnera

(presupozycja) co do przyczyn komunikowanego stanu rzeczy, zdarzenia, przeciwstawia się własne przekonanie, uargumentowane trywialnie oczywistością, wyrażoną *explicite* przesłanką rozumowania, por.:

A: – *Moja go widziała w kościele na raniuj* ‘porannej mszy’.

B: – *Śladno Jano przijechoł ze Słowieńska* ‘Słowacji’ *w niedziele, bo Łojzo miał imiyniny*. (Orawa)

Podjęta próba (zob. Sikora 2012: 393) sformułowania parafrazy treści tego wypowiedzenia przynosi:

Nie ma się czemu dziwić (jest zrozumiałe samo przez się), że osobą, która przyjechała, był Jan, bo na podstawie oczywistych dla nas obu przesłanek można wnioskować, że nie kto inny jak on powinien to zrobić.

Na podstawie analizy większej liczby użyć zaproponować można wstępną eksplikację znaczenia partykuły w formule zdaniowej:

‘spodziewając się, że ty (lub ktoś inny) mógłby sądzić inaczej, dziwić się, dlaczego to Jan przyjechał ze Słowacji, mówię, że osobą, która przyjechała ze Słowacji w niedzielę, był Jan, ponieważ uważam za oczywiste (zrozumiałe samo przez się), że w sytuacji, kiedy brat miał imieniny, nie kto inny jak Jan powinien to zrobić, a inne wyjaśnienie za wykluczone’.

Definicja słownikowa, korzystająca z takiej ramowej eksplikacji zawarta jest w *Słowniku gwary orawskiej* Józefa Kąsia (Kąs 2003). Podobnie postąpiono w tym dziele z innymi gwarowymi metaoperatorami.

I jeszcze na koniec tego miniprzeglądu: dobrze znane dialektologom *dyc* – jako incipit i operator polemiki w dialogu. Badania tekstów gwar Małopolski południowej dowiodły, że wprowadza w rozmowie wypowiedź własną jednego z partnerów, jednocześnie zapowiada pojawienie się w niej treści zorientowanych polemicznie wobec rzeczywistych lub zakładanych sądów partnera; sygnalizuje postawę niezgody, chęć przeciwstawienia się czemuś, zaznaczenia własnego, odrębnego stanowiska w jakiejś sprawie. Takie własności czynią z tego leksemu jeden z najczęstszych i najbardziej rozpoznawalnych gwarowych wyrazów funkcyjnych.

Lista niedoskonałości w opisie słownikowym interesujących nas jednostek jest długa. Zasadniczo pokrywa się ona z zarzutami, które przedstawił niegdyś M. Grochowski w pracy *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia* (Grochowski 1986) pod adresem poważnych słowników współczesnej polszczyzny ogólnej (m.in. SJP Dor, SJP Sz). Nie ma więc sensu jej tu powtarzać. By podnieść wiarygodność czynionych w tym miejscu uwag, trzeba tu odwołać się do efektów długotrwałych badań, prowadzonych przeze mnie u boku Józefa Kąsia na Orawie i Podhalu. Praca ta wydała owoc w postaci *Słownika gwary orawskiej* (Kąs 2003), dla którego przygotowałem propozycję opisu haseł „gramatycznych”. Dziś z przyjemnością konstatuje, że słownik ten jest

źródłem leksykograficznych inspiracji dla twórców słowników regionalnych w południowej Małopolsce (por. np. Szewczyk 2014). Nie znaczy to, że nie należałoby w proponowanym opisie dokonać zmian i uzupełnień. Zamierza się je wprowadzić w życie w przygotowywanym przez J. Kąsia pomnikowym, dziesięciotomowym *Ilustrowanym leksykonie gwary i kultury podhalańskiej* (dotychczas ukazały się trzy tomy: Kąś 2014, 2015, 2016).

Nie ma tu miejsca na obszerniejsze wywody, warto jednak poświęcić nieco uwagi dwom sprawom, stanowiącym prawdziwe utrapienie gwarowej leksykografii w interesującym nas zakresie. Idzie tu o polifunkcyjność gramatyczną i wieloznaczność (por. Kisiel 2008, 2012; Grochowski 1986, 1997) jednostek funkcyjnych oraz o zjawisko sekwencyjności, nastroczające wielu trudności z poprawnym wyodrębnieniem często wielosegmentowych jednostek. W pierwszej kwestii wypada stwierdzić, że zasadniczo każdy element deiktyczny, spójnikowy, nadto większość przysłówków właściwych podlega wariancji formalnogramatycznej, a często i semantycznej. Szczególnie uciążliwa jest w opracowaniu homonimia spójnikowa i incipitowa (por. Topolińska 1995), np. parataktyczne *ba* jest zdolne tworzyć zdania przeciwstawne i wtrącone (*Zyd rano zasel do stajnie, ba tu nie widzi kónia, ba tu widzi cłowieka; Hawok leżały pod stołym, ba jo ci ik nie wzion*; Orawa), jak też otwierając polemiczną replikę w dialogu, por.:

- *Posiedziółbys przecie w dóma, kieś chory* – prógowała napominać matka.
- *Ba, coż jo tu przy tobie nasiedze, hy? Ide ku ludziom* – złościł się (Podhale – Pitoń 2005).

Ba wchodzi też w skład inaczej wyspecjalizowanych funkcjonalnie wyrażen. Odróżnienie jednostki od kookurencyjnej konstrukcji składniowej może być trudne. Dla przykładu orawskie *no ba* jest dopowiedzeniem, wyrażającym zgodę na coś, wspartą modalnością wzmocnionej pewności ('jak mógłbys sądzić, że jest inaczej'), jednak odróżnienie jej od sekwencji incipitów *no+ba* w tekście zapisanym wymagałoby uwzględnienia kryteriów składniowych i frekwencyjnych. W mowie nie stanowi to najmniejszego problemu dla mówiących, ponieważ leksykalizacja znajduje wyraz w cechach prozodycznych wyrażenia (wyrazista antykadencja), co łatwiej zademonstrować, niż opisać:

- *Toś ty, chłopce, tustela 'stađ', z Piekielnika orawiec?*
- *No ba!*

Z kolei dla cytowanej wcześniej wypowiedzi dodanie *no* da wynik:

- *No ba coż jo tu przy tobie nasiedzim...*

Wypada zauważyć, że podobne wątpliwości nie opuszczały redaktorów *Słownika gwar polskich* PAN, skoro w trosce o naukową rzetelność, nie dysponując niczym poza pojedynczymi fiszkami, woleli włączać do opisu

(jako podhasła) całe połączenia, co można często podważyć na podstawie kryteriów wyodrębniania wyrazów tekstowych i leksemów.

Nietrudno dostrzec, że wyrażenia metatekstowe ciążą ku sobie, tworząc niejednokrotnie rozbudowane sekwencje, komentujące rematyczną część zdania. Stąd także ich preferencja do zajmowania pozycji otwarcia w dialogowej replice; często też sytuują się na granicy aktualnego rozczłonkowania wypowiedzenia w tekstach opowiadań (*No a ta jego Cylka, to ta doś nawet tako fajno i sykowno baba była.*) Na zjawisko to zwróciła uwagę w polszczyźnie J. Wajszczuk (2005), a także Magdalena Żabowska (2009: 179–180), stwierdzając wręcz istnienie wypowiedzeń składających się bez mała z samych wyrażeń metatekstowych, por.:

No ale chyba przecież jednak coś tu jest nie tak?

W istocie przecież naprawdę chyba właśnie tylko tobie.

W gwarach nie są one żadnym zaskoczeniem, por. odnotowane na Orawie, w Piekielniku: *No dy tyz tak przecie ino nie wydziwioj z tom mojom Margitom!* Mylić może badacza charakterystyczny dla sekwencji rodzaj addytywności sensów, bowiem kookurencyjne jednostki pozostające poza składnią zależności, w żaden sposób się nie ograniczają wzajemnie ani warunkują. Mimo stosowania opisanych praktyk w słownikach należy jednak przestrzegać zasady minimalizmu w opisie leksykograficznym i nie mnożyć leksemów, jeśli nie ma po temu rzeczowych przesłanek.

Takowe występują niewątpliwie w wypadku zmian postaci realizacyjnej o podłożu frekwencyjnym, co dla gwary jako języka mówionego nie może być zaskoczeniem, por. kilka spośród charakterystycznej grupy góralskich incipitów, bez których nie można sobie wyobrazić jakiegokolwiek spontanicznego dialogu: *nale, dyć, adyć, aboć, edyć, zjedyć, nadyć, anoć, anoli, bajto, bajtoć, bie, bieć, biedy, biedyć, biejsi, owoż, tóż, zeć, zje, zjeć, zejdyć* itp. Zjawiska analogicznej natury, jak wolno sądzić, rejestrują słowniki dawnej polszczyzny, która zachowuje bez wątpienia bliższy genetycznie związek z językiem mówionym (por. np. *ano, awa, owa, awo(ż), ali, alić, aliż*). Nie odsuwa to jednak wątpliwości, czy mamy w tym wypadku do czynienia z konstrukcją odrębnych jednostek, czy wieloelementowym leksemem. Pisałem już na ten temat szerzej w innym miejscu (Sikora 2014), jednak nie znalazłem argumentów przesadzających w tej sprawie; skoro np. w języku niemieckim istnieje variancja postaci realizacyjnej w grupie przyimkowej z rodzajnikiem (np. *von+dem* || *vom*), za usprawiedliwione zasadą minimalizmu w opisie leksykograficznym byłoby branie takich złożonych incipitów quasi-spójnikowych za konstrukcje lub sekwencje odrębnych leksemów funkcyjnych. O takiej intuicyjnie stosowanej praktyce badawczej świadczy spotykana w różnych źródłach leksykograficznych i tekstach gwarowych rozłączna pisownia takich

wyrażeń. Owa intuicja wynika ze znajomości gwary i z tego, że w tekstach równie często obok otwierających replikę incypitów rozwiniętych można spotkać incypity proste, a więc np. samodzielnemu w gwarach góralskich: *a*, *e*, *ale*, *i*, *ba*, *bie*, *no*, *dy*, ze towarzyszą w różny sposób zasymilowane foneczne połączenia (szerzej na ten temat Sikora 2014), przykładowo: *a ba*, *aba* (*a + ba*), *no a*, *na* (*no + a*), *ne* (*no + e*), *no ale*, *nale* (*no + ale*), *a dy*, *adyć* (*a + dy + ć*), *bie dy*, *biedyc* (*bie + dy + ć*), *ze je*, *zje* (*ze + je*), *zejdyć* (*ze + je + dy + ć*) itp. Gwarowemu leksykografowi daje to sposobność niepodjemowania opisu w niewystarczający sposób zdyferencjowanych znaczeniowo (quasi-synonimicznych) wyrażeń funkcyjnych, jednak obserwacje tekstów spontanicznych nakazują uciec się do bardziej obiektywnych kryteriów frekwencyjnych (ustalenie stopnia leksykalizacji pierwotnej współrzędnej konstrukcji). Wydatną pomocą w tym zakresie mogą służyć badania korpusowe. Niestety, starania czynione od jakiegoś czasu w ośrodku warszawskim (prof. Halina Karaś) dla stworzenia korpusu tekstów gwar polskich, nie znajdują uznania w gremiach decydujących o finansowaniu badań naukowych. Nawet jednak na podstawie danych częściowych (baza materiałowa projektu Józefa Kąsia) można wnioskować, że takie genetycznie złożone jednostki powinny mieć swoje odrębne miejsce w gwarowym słowniku (jak stp. *awoż*, *owa* czy *alić*, *aliści*, *jeżeli* ≤ **je(st)+ze+li* itp.).

Podjęta w niniejszym tekście próba przedstawienia tytułowego zagadnienia daleka jest od jego wyczerpania; służyć może raczej wstępnej orientacji w skomplikowanej problematyce gwarowych wyrażeń funkcyjnych, nieczęsto goszczącej wśród opracowań dialektologicznych i studiów wyrazowych (por. np. Pospiszylowa 1993). Niewątpliwie jest to interesujący naukowo obszar badań.

LITERATURA

- Bańko Mirosław (red.), (2000), *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bogusławski Andrzej (1977), *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dunaj Bogusław (red), (1996), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo WILGA.
- Grochowski Maciej (1986), *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grochowski Maciej (1997), *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Grochowski Maciej (2009), *O leksykalnych wykładnikach metatekstu. Analiza semantyczna*. (streszczenie wykładu wygłoszonego w ramach seminarium „Język naturalny a język logiki” prof. dra hab. J. Pelca w Instytucie Filozofii UW 3 IV 2009); <http://www.pts.edu.pl/teksty/mg342009.pdf> (dostęp 11 IX 2014 r.)

- Kaś Józef (2003), *Słownik gwary orawskiej*, Kraków: wyd. Księgarnia Akademicka.
- Kaś Józef (2014, 2015), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1: A–B; t. 2: C–Do; t. 3: Dó–Gr, Bukowina Tatrzańska: Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”.
- Kisiel Anna (2008), *Synonimia wyrażen funkcyjnych na przykładzie partykuł wyróżniających*, [w:] *Nowe Studia Leksykograficzne II*, Kraków 2008, s. 167–182.; wersja elektroniczna: http://www.academia.edu/5267382/A._Kisiel_Synonimia_wyrazen_funkcyjnych
- Kisiel Anna (2012), *Polskie partykuły wyróżniające. Studium semantyczne*, Warszawa: Sławi-styczny Ośrodek Wydawniczy.
- Laskowski Roman (1984), *Podstawowe pojęcia morfologii*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. Renata Grzegorzczkova, Roman Laskowski, Henryk Wróbel, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 9–56.
- Ożóg Kazimierz (1990), *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ożóg Kazimierz (1991a), *Elementy metatekstowe ze składnikiem „mówię” w polszczyźnie mówionej*, [w:] *Język a kultura*, t. 4. *Funkcje języka i wypowiedzi*, red. Jerzy Bartmiński, Renata Grzegorzczkova, Wrocław, s. 183–194.
- Ożóg Kazimierz (1991b), *Jednostki otwierające i zamykające replikę w dialogu*, [w:] *Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa 3*, ZNUJ, Prace Językoznawcze nr 107, red. Bogusław Dunaj, Kazimierz Ożóg, Kraków, s. 71–90.
- Pisarkowa Krystyna (1975), *Składnia rozmowy telefonicznej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Pisarkowa Krystyna (1976), *Pragmatyczne spojrzenie na akt mowy*, „Polonica”, t. II, s. 265–279.
- Pisarkowa Krystyna (1978), *Zdanie mówione a rola kontekstu*, [w:] *Studia nad składnią polszczyzny mówionej. Księga referatów konferencji poświęconej składni i metodologii badań języka mówionego, Lublin 6-9 X 1975*, red. Teresa Skubalanka, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, s. 7–20.
- Pitoń Józef (2005), *Zbojnickie sprawy*, Kraków: Wydawnictwo Krytyki Artystycznej Miniatura.
- Pospiszyłowa Anna (1993), *Partykuły w gwarze wsi Istebna*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 31, Warszawa, s. 83–99.
- Przybylska Renata, Sikora Kazimierz (1991), *Funkcje znaczeniowe dziesięciu najczęstszych przymków w polszczyźnie mówionej*, [w:] *Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa 3*, Prace Językoznawcze z. 107, ZNUJ, Kraków, s. 91–130.
- Sikora Kazimierz (2010), *Z ginącego gwarowego słownictwa: »Toli« jako szyfter i aktualizator kontekstu*, [w:] *Silva rerum philologicarum. Studia ofiarowane Profesor Marii Strycharskiej-Brzeziny z okazji jej jubileuszu*, red. Janusz Gruchała i Halina Kurek, Kraków: wyd. Księgarnia Akademicka, s. 345–362.
- Sikora Kazimierz (2012), *Z gwarowych archaizmów: orawska partykuła »ślado«*, [w:] *Mundus verbi. In honorem Sophiae Cygal-Krupa*, red. Małgorzata Pachowicz i Krystyna Chosińska, Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej „Biblos”, s. 386–395.
- Sikora Kazimierz (2014), *Incipit w dialogicznym tekście gwarowym (rekonesans badawczy)*, [w:] *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia*, red. Maciej Rak i Kazimierz Sikora, Kraków: wyd. Księgarnia Akademicka, s. 137–155.
- Słownik gwar polskich*, od 1977, red. Mieczysław Karaś (*Źródła* i t. 1), potem red. Stanisław Urbańczyk i Jerzy Reichen, Joanna Okoniowa, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, Doroszewski Witold (red.), 1958–1969, t. I–XI, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- SJPSz – Szymczak Mieczysław (red.), 1994, *Słownik języka polskiego*, t. I–III, wyd. VII, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szewczyk Zenon Piotr (2014), *Słownik gwary Lachów Sąddeckich (podegrodzkich)*, Podegrodzie: Wydawnictwo „Koliber”.
- Topolińska Zuzanna (1995), *Wokół predykatów spójnikowych*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście. Materiały konferencji naukowej (Toruń 21–23 X 1993)*, red. Maciej Grochowski, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 27–31.
- Wajszczuk Jadwiga (2005), *O metatekście*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Warchał Jacek (1991), *Dialog potoczny a tekst*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wierzbička Anna (1971), *Metatekst w tekście*, [w:] *O spójności tekstu*, red. Maria Renata Mayenowa, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s.105–121.
- Wilkoń Aleksander (2002), *Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu*, Kraków: Universitas.
- Winiarska Justyna (2001), *Operatory metatekstowe w dialogu telewizyjnym*, Kraków: Universitas.
- Wróbel Henryk (1995), *Co to są leksemy funkcyjne?*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście. Materiały konferencji naukowej (Toruń 21–23 X 1993)*, red. Maciej Grochowski, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 7–15.
- Wróbel Henryk (1996), *Nowa propozycja klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów*, [w:] *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, red. Henryk Wróbel, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, s. 53–60.
- Wróbel Henryk (2001), *Gramatyka języka polskiego. Podręcznik akademicki*, Kraków: Spółka Wydawnicza „OD NOWA” s.c.
- Żabowska Magdalena (2009), *Hierarchia wyrażen metatekstowych*, „Linguistica Copernicana”, nr 2 (2), s. 179–189 (wersja elektroniczna: http://www.linguistica.umk.pl/teksty/02_zabowska.pdf)
- Żydek-Bednarczuk Urszula (1994), *Struktura tekstu rozmowy potocznej*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Żydek-Bednarczuk Urszula (2005), *Wprowadzenie do lingwistycznej analizy tekstu*, Kraków: Universitas.

DIALECT FUNCTION WORDS IN LEXICOGRAPHICAL DESCRIPTION

The article examines one of important issues in dialect lexicography – namely the problem posed by describing so-called function words: particles, pragmatic and metatextual operators. It points to numerous deficiencies and omissions in this respect. According to the author, these result mainly from a domination of traditional approaches and failure to see the dialect as a primarily spoken language, characterised by dialogicity, spontaneity and situationality (hence the special role of deixes and ellipses). Newly developed dictionaries should be expected to introduce in the entries more elements of up-to-date knowledge about function words (including e.g. findings of the Polish School of Semantics). The same applies to the inventories of so-called uninflected parts of speech. Another welcome change would be the abandonment of the widely used synonymous definitions (especially since the lexemes described usually lack equivalents in general Polish). To prove the validity of his point, the author offers the examples of dialect particles, shifters (egocentric expressions) and incipits (e.g. *tol*, *śladno*, *wej*, *dyć*, *aba* and others).

Elżbieta Smułkowa

Instytut Badań Interdyscyplinarnych Artes Liberales
Uniwersytet Warszawski
esmu@al.uw.edu.pl

BADANIE SŁOWNICTWA DWUJĘZYZ- NEJ LUDNOŚCI POGRANICZA. NA CZYM POLEGA NOWATORSTWO SŁOWNIKA BRASŁAWSKIEGO?

Słowa kluczowe: pogranicze językowe, wielojęzyczność, interferencja, konwergencja, trój-
dzielna struktura słownika, dywergencja.

Keywords: language borderland, multilinguality, interference, convergence, tripartite structure
dictionary, divergence.

Mowa tu o badaniu słownictwa dwu- a nawet trójjęzycznej ludności pogranicza słowiańsko-bałtyckiego w rejonie brasławskim północno-zachodniej Białorusi przez kierowany przeze mnie zespół białorusko-polski. Sondażowo podczas dwutygodniowego objazdu w roku 1997, a następnie regularnie w latach 2002–2007.

Rejon brasławski do czasu zakończenia II wojny światowej był silnie związany z Wileńszczyzną. Jego obszar w znacznym zakresie pokrywa się z byłym powiatem brasławskim województwa wileńskiego, uszczuplonym o gminy Smołwy i Rymszany znajdujące się obecnie na Litwie oraz o kilka gmin wschodnich należących obecnie do rejonów szarkowszczyńskiego i miorskiego na Białorusi. Teren ten od dawna zamieszkiwała ludność słowiańska i bałtycka, karańska i tatarska, żydowska, rosyjska i niemiecka, a więc wielojęzyczna i zróżnicowana wyznaniowo i społecznie. W latach 20. i 30. XX wieku wzrosła tam znacznie komunikacyjna rola języka polskiego jako państwowego.

Sytuacja socjolingwistyczna regionu radykalnie się zmieniła po II wojnie światowej wskutek zmiany granic państwowych, Holokaustu, przymusowych deportacji i znacznej powojennej migracji ludności oraz stosowanej polityki językowej przez państwa, którym ten teren przypadł w udziale. Wieloetniczność i wielojęzyczność jako cechy charakterystyczne regionu wprawdzie pozostały, ale radykalnie zmieniły swój charakter ilościowy i społeczny. Nikły procent ludności deklaruje się jako Litwini¹, choć dość powszechna jest świadomość

¹ Należy porównać ze znacznie szerszym zasięgiem ludności litewskiej przedstawionym na mapie O. Chomińskiego sprzed 1939 roku (Bednarczyk, Chomiński, 2010: 197–261).

polonizacji nawet całych wsi litewskich w przeszłości². Silnie zeslawizowanej gwary litewskiej używa w niektórych wsiach głównie starsze pokolenie. Prawie całkowicie brak, powszechnego na Grodzieńszczyźnie, zróżnicowania: szlachta, mówiąca polszczyzną wileńską – chłopci mówiący po prostu, czyli po białorusku. W części zachodniej rejonu spotykaliśmy wsie chłopskie, których ludność lub tylko jej część porozumiewa się po polsku, lub przynajmniej na użytek przybysza z Polski może dość swobodnie rozmawiać po polsku. *Prostym polskim*, jak powiadają, gdyż mają pełną świadomość odrębności swojej polszczyzny od standardowego języka polskiego. Dotyczy to jednak przede wszystkim najstarszego pokolenia, zupełnie wyjątkowo młodzieży i dzieci, np. z rodzin działaczy Związku Polaków na Białorusi. Zarówno podczas ponad dwutygodniowego objazdu sondażowego rejonu brasławskiego, jak i przez następne lata regularnych badań spotkaliśmy tylko trzy rodziny o tradycji szlacheckiej, ale tylko w jednej z nich polszczyzna wileńska została w sposób naturalny przekazana jednemu z dorosłych już obecnie dzieci ze względu na długoletnie przebywanie drugiego poza domem w środowisku rosyjskojęzycznym, i np. jak u syna szlachciców Milewiczów³, dodatkowo przez małżeństwo z Rosjanką.

Głównym środkiem porozumiewania się jest gwara białoruska, silnie interferowana rosyjskim. Osobną grupę stanowią dość liczni Rosjanie staroobrzędowcy, których gwara uległa miejscowej interferencji (białoruskiej i polskiej) ale i rosyjskiego języka standardowego, co dotyczy zwłaszcza młodszego pokolenia, łatwo wtapiającego się w potoczną rosyjskojęzyczność Białorusi.

Niezależnie jednak od tej czy innej samoidentyfikacji rozmówcy i języka badacza prowadzącego rozmowę (polski, białoruski, rosyjski) otrzymywaliśmy odpowiedź, że język, jakim posługują się nasi rozmówcy, jest mieszany. **W ogóle świadomość mieszania się elementów językowych i tożsamościowych wysunęła się nam na czoło cech charakteryzujących pogranicze.**

My mieszanije ludzi // mieszanicy, nasza mowa mieszana. U nas taki język polski jak u zmieszanych lasach. My tak rozmawiamy nie gramatyczna, ale pa polsku. A my

² Proces polonizacji wsi litewskich przedstawiła Halina Turska w monografii złożonej do druku w 1939 roku *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, której zachowane fragmenty zostały wydrukowane w 1982 r. w *Studiach nad polszczyzną kresową*, t. I. s. 21 i nast. Podobne świadectwo daje Halina Karaś z terenu smołwieńskiego (według klasyfikacji H. Turskiej) położonego na zachód od rejonu brasławskiego (H. Karaś informacja ustna).

³ W części III tomu I zatytułowanej *Świadectwo mieszkańców* umieszczamy obszernie teksty polskie nagrane u małżeństwa Milewiczów, wywodzącego się z miejscowej szlachty zaściankowej mieszkających podczas naszych badań we wsi Dauble. Janusz Rieger na podstawie materiału zapisanego przez autochtonkę A. Stelmaczonek opublikował zwięzłą informację o ich języku w artykule *Uwagi o języku polskim i dawnej sytuacji językowej w Daublach na Brasławszczyźnie* (Rieger 2009: 113–120).

tak z prostego rozmawiamy. Tu tak wot, mieszana wszystko. Słowa taka, słowa inaksza (Widz03).

Podkreślam, że świadomość *mieszania się* dotyczy przede wszystkim tożsamości i języka. Środowisko kultury materialnej w jakim żyją (architektura i wystrój chat, zwyczaje żywieniowe, formy świętowania i pochówku), w którym badacz dostrzega np. elementy różnego pochodzenia, traktowane są jako jednolite, swoje. Można by na tej podstawie wyciągać wnioski, że do integracji w zakresie kultury materialnej dochodzi wcześniej niż do utraty odrębności tożsamościowej i językowej. Wymagałoby to jednak specjalnych badań i szerszej znajomości prac antropologów i socjologów kultury.

Naszym zadaniem było poznać i adekwatnie opisać, jak mówią ludzie tego odcinka pogranicza białorusko-polsko-litewskiego. Staraliśmy się temu sprostać w dwutomowej zespołowej monografii *Brasławszczyzna pamięć i współczesność*. Tom I (2011): *Historia regionu, Charakterystyka socjolingwistyczna, Świadectwo mieszkańców*. Tom II (2009): *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*. Koncepcja słownika, która muszę przyznać, zmieniała się i dojrzewała w trakcie badań wynika z naszego rozumienia pogranicza i z antropologicznego podejścia w badaniu jego mieszkańców. Uchwyciła to i precyzyjnie opisała w swojej recenzji Anna Zielińska (Zielińska, 2011: 277–283):

Zgodnie z podejściem antropologicznym badania prowadzone są z perspektywy »od wewnątrz«, a badacz dąży do poznania rzeczywistości z punktu widzenia członków opisywanej grupy, poszukuje ich sposobów kategoryzacji świata. Językiem opisu stają się kategorie ze świata opisywanego. Perspektywa antropologiczna zakłada poznawanie myśli i poglądów człowieka, jego relacji w kontekście danego środowiska społecznego i kulturowego (Zielińska 2011: 279).

W tym duchu staraliśmy się prowadzić rozmowy uważnie słuchając naszych rozmówców. Dzięki temu zdobyliśmy dużą wiedzę o ludziach pogranicza, historii i warunkach ich życia, zwłaszcza podczas II wojny światowej, po zmianie granic państwowych i po rozpadzie Związku Radzieckiego. Miałyśmy możliwość poznania ich pamięci zbiorowej i indywidualnej. Teksty z tym związane, cenne nie tylko dla językoznawców, prezentujemy w części trzeciej tomu I jako *Świadectwo mieszkańców*.

Swoje rozumienie pogranicza etniczno-kulturowego, w tym językowego, doprecyzowywałam w kilku kolejnych artykułach (Smułkowa m.in. 2002, 2003, 2005, 2007), wychodząc z założenia, że

pogranicze jest historycznie ukształtowanym terytorium, tworzącym obszar ciągły [...] lub wyspowy [...] bezpośredniego kontaktu narodów i/lub grup etnicznych, z którego wynikają różnorodne, specyficzne dla pogranicza procesy i ich skutki, także psychologiczne, podlegające wielopłaszczyznowym badaniom interdyscyplinarnym (Smułkowa 2002: 484).

Zwracając uwagę na terytorialny aspekt pogranicza trzeba równocześnie podkreślić, że nie jest to terytorium jednolite ani dające się ująć w ścisły zasięg geograficzny. Wprawdzie etnografowie wytyczają zasięgi poszczególnych elementów dawnej kultury ludowej i językoznawcy – cech dialekalnych, a historycy wskazują kierunki ruchów osadniczych i przebieg historycznych granic politycznych i administracyjnych, co ułatwia myślenie o jakimś obszarze jako pogranicznym, ale na tym się owa terytorialność w zasadzie kończy. Czyli nawet terytorialnie rozumiane pogranicze jest w pewnym sensie tworem myślowym, bardziej konstrukcją wyobrażeniową badacza (opartą wprawdzie na realiach) niż bytem fizycznym.

Tu trzeba nawiązać do personalnego charakteru zjawisk charakterystycznych dla pogranicza kulturowego. Miejscem kontaktu językowego, jak wskazał już twórca teorii kontaktów językowych Uriel Weinreich (1963), jest zawsze człowiek, jednostka mówiąca. Inni badacze, w tym antropolog kultury Justyna Straczuk (2006) tę definicję rozwija, mówiąc, że jednostka ta jest uwikłana w różne relacje – społeczne, rodzinne, lokalne, wyznaniowe i prezentuje własny indywidualny układ kulturowy, rozmaicie wykorzystywany i interpretowany. Językoznawca przyjmując to uzupełnienie doda, że skutek tego na badanym pograniczu wycofujący się z użycia język polski ma charakter głównie idiolektałny, czyli dość znacznie indywidualnie zróżnicowany.

W świadomości mieszkańców, jak już powiedziałam wyżej, pogranicze wyraża się w mieszanii elementów. Owo przekonanie rozmówców i potrzeba ukazania przemieszania się elementów językowych białoruskich, litewskich, polskich i rosyjskich w wypowiedziach, które w intencji rozmówców miały być prowadzone w jednym języku stały się podstawą metodologicznego opracowania słownika.

Stwierdzony przez nas fakt, że rozmówcy nie trzymają się wybranego przez siebie kodu ze względu na interlokutora, a o wyborze leksemów decyduje stan kompetencji językowej w wypowiedzaniu się na dany temat nawiązuje, według Anny Zielińskiej (2011: 280)

do etnografii mówienia Della Hymesa, w której zachowania werbalne jednostki rozpatruje się w szerszym kontekście zachowań społecznych. Warto podkreślić, że autorzy prac poświęconych wielojęzyczności przyjmują, iż osoba wielojęzyczna nie dysponuje kilkoma oddzielnymi kompetencjami, których suma jest równa sumie języków, lecz jedną szeroką kompetencją, będącą ich syntezą (por. Lüdi Georges, Py Bernard 1984: 51–53). Człowiek pogranicza kształtuje swoją kompetencję w trakcie rozmaitych interakcji w życiu społecznym i ma taką kompetencję, jaka mu wystarcza do odgrywania swoich ról społecznych (Zielińska 1996: 124–125).

Jako bazę materiałową przyjęliśmy elektronicznie zapisane teksty rozmów prowadzonych z naszej strony i w przekonaniu rozmówców po polsku i po białorusku. Leksyki występującej tylko w tekstach litewskich i rosyjskich

staroobrzędowców, które demonstrujemy w I tomie jako dokument zastanej wielojęzyczności, nie włączałyśmy do słownika. Słownik brasławski zawiera więc tylko to słownictwo, którym posługują się ludzie w rozmowach prowadzonych w ich przekonaniu miejscową gwarą białoruską lub lokalną polszczyzną. W obydwu tych systemach jest zawarte słownictwo litewskie i rosyjskie. Ta podstawowa baza materiałowa została uzupełniona krytycznie zweryfikowanym materiałem dotyczącym rejonu brasławskiego, wybranym z kartoteki gwar polskich Wiaczesława Werenicza przez Kirę Giułumianc⁴ z 10 wsi okolic Drui, Dryświat i Widz, zbieranym w 1987 roku na podstawie Kwestionariusza W. Doroszewskiego (Doroszewski 1958) przez studentów Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego prowadzonych przez Walerego Czekmana i Kirę Giułumianc. O Kartotece gwar polskich W. Werenicza zobacz więcej (Czyżewski F. 2000, 2001).

STRUKTURA SŁOWNIKA⁵

Wzorem czeskiej leksykografii gwarowej (np. Bachmannová 1998), Słownik ma strukturę trójdzielną. Część pierwszą stanowi uporządkowany numerycznie⁶ *Rejestr tematyczny* całego zapisanego słownictwa potocznie używanego (s. 3–509). Część drugą – *Indeks alfabetyczny* do tego rejestru (s. 513–625). Część trzecia – to *Dyferencjalny słownik alfabetyczny* tych leksemów, które w rejestrze zostały opatrzone gwiazdką po wyrazie, jako wymagające objaśnienia znaczeniowego (s. 629–758). Dzięki takiemu układowi ma się możliwość zaprezentowania całego zapisanego w tekstach mówionych słownictwa, czyli zbliżyć się do tradycyjnego rozumienia tzw. pełnego słownika gwarowego bez obciążania go nadmiarem opracowywanych haseł, dla leksemów, których znaczenie jasno wynika z odpowiednio przeprowadzonej klasyfikacji tematycznej. Klasyfikacja ta nie wyczerpuje jednak polisemii.

Regionalną wieloznaczność leksemów zaznaczamy dopiero w części trzeciej, np. okno // akn^o 1. 'miara długości nici przy snuciu', 2. 'powierzchnia wody na bagnie'.

O rzadko występujących różnicach znaczeniowych w niektórych leksemach tożsamy między miejscowym językiem polskim a gwarą białoruską

⁴ Wiaczesław Werenicz, badacz gwar polskich w ZSRR i współredaktor *Studiów nad polszczyzną kresową*. Jego pamięci poświęcony jest tom X SPK wydany w 2001. Kira Giułumianc, zasłużona polonistka BDU, Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku, osobiście prowadząca badania w rejonie brasławskim (Giułumianc, Czekman 1971).

⁵ Strukturę słownika omawiali już recenzenci: Cychun 2011, Karaś 2011, Zielińska 2011, Толстая 2012, Głuszkowski 2012.

⁶ Rozumienie znaczeń większości leksemów z tego uporządkowania wynika.

świadczą przytoczone cytaty. Obecnie sędzę, że korzystniejsze byłoby wyraźne wskazanie, np. **familia** 1. ‘nazwisko’ b. i p., 2. ‘rodzina’ tylko p.

BUDOWA REJESTRU

W rejestrze mamy dwie strony zapisu rozdzielone podwójnym ukośnikiem – zapisy słów pochodzących z rozmów po polsku // słowa z rozmów po białorusku. Po obu stronach mogą się znaleźć te same postaci leksemów, co przekonująco ilustruje mieszany charakter miejscowych wypowiedzi. W tym celu stosuje się nieco uproszczony zapis fonetyczny, bez kursywy. Miejsce akcentu, niezależnie od języka, znakowane jest tylko wtedy, kiedy nie pada na drugą sylabę od końca. Znaczący jest układ słownictwa. Nie wdając się w szczegóły, widoczne w Słowniku, zwracam uwagę na uszeregowanie poniższych przykładów: numeracja, leksem; pod spodem z odstępem w prawo od marginesu formy gramatyczne, w kolejnym wierszu z odstępem w prawo ewentualne zwroty z wykorzystaniem danego słowa.

Z rozdziału 12. Budownictwo

- 12.0 budynek Dau98, Dry07 Anis98 // budynak Szau04
 budynki *Npl* Dau97, 98, Zap97 // budynki *Npl* Zaj03, Szau04
 zabudowanie Anis98 // –
 budovać” *ndk* Dau97, 98, Spry99, Słab05 // strojić” *ndk* Anis98, Spry99;
 budujem *ndk lpl* Bucz07, budowałi Słab05 // budawałi *ndk* Jaj03, Zaj03, Padh04
 budovac” ołtażyk Zap97 //
 zbudował *dk* Zap97, zbudowałi *dk 3pl* Bucz07 // zbudav^lau *dk 3sg* Miaż05;
 pabudawałi *dk* Mił04; vlystraili *dk* Zaj03
 vybudovany *part* Dau97 // –
 odbudowałi *dk* Zap97, Bucz07 // –
 – // përabudawałi *dk* Miaż05
 – // rasstr^loiłi *dk* Zaj03
 – // pastrojs”a *imper* Zaj03
 strojka Anis98 // –
 – // f pobudofki (iść)* Spry99; pa płotnicki* ɣaʒ”iłi* Zaj03
 // jahony bac”ka, jahony brat, jan’ly pa płotnicki* ɣaʒ”iłi* Zaj03

Dom i jego części

- 12.1.1. podmuroŭka Żde69, podmurufka Widz69, Miaż07, podmurofka Dry07,
 podmurek Ops97 // padmurak Miaż05
 pšes podmurufka załez”iłi Miaż07 //
 // saraji rob’ac”... nie na padmurku stajic” Budz04
 12.1.2 – łaga* Widz69, Żde69, łaga* Dry69, Widz69, Słab05 // łaga* Słab05
 lagi *Npl* Dru69 // łagi *Npl* Słab05

W Słowniku alfabetycznym, czyli w części III z odsyłaczem na marginesie do 12.1.2 **łaga** *f* zob. łaga, a pod **łaga** *f* ‘podwalina’ (SPZB лага ‘ts’).

Z rozdziału 20. Wierzenia i obrzędy

- 20.3.2.1 łafavnik'i* *Npl* Pel97, łafaunik'i* *Npl* Miaz05, łalovnik'i* *Npl* Widz69, łavovnik'i* *Npl* Miaz98; vaľovnik'i* *Npl* Dry69, Widz69, Miaz05, voľovnik'i* *Npl* Łat07; aľelujnik'i* *Npl* Ślab07, aľaľujnik'i* *Npl* Miaz05; koľendnik'i* *Npl* Miaz05 // łalounik'i* *Npl* Kaz03, Dam04; vaľaľobnik'i* *Npl* Kaz03; χrystos'nik'i* *Npl* Szau04; χrystounik'i* *Npl* Szau04
 χożeńe v vaľovnik'i Dry69; χożeńe z aľeľujem Widz69, Miaz05, Łat07, Ślab07
 // za jajk'om* Szau04;
 vaľovnik'i na V'eľkanoc χoż'ifi z aľeľujem, s koľendon – koľendnik'i Miaz05 //
 // u nas nie vaľaľounik'i, χrystos'nik'i nazyvaľi Szau04
 // 3'etki maľja χoż'uc' za jajk'om, nu c'i pa jajk'o c'i za jajk'om Szau04

W słowniku alfabetycznym (Część III), gdzie hasło występuje w polskiej pisowni uogólnionej mamy zapisy następujące:

łalawnik, łalownik, łalaun'ik *m* zob. **łalounik** 20.3.2.1

łalounik, ławownik *m* 'kołędnik wielkanocny' (SPZB валoўнік II, алалоўнік 'ts.', SPG łolownik 'ts.'): eta c'ap'ler użo my zvaľi vaľaľobn'ik'i, a f to vrem'a łalounik'i Kaz03 (lit. lalaunińkas 'ts.'). por. **alaľujnik, aleľujnik, chrystośnik, chrystounik, kołędnik, waľownik, woľownik**.

Wszystkie zapisy w rejestrze oraz dokumentacja tekstowa w słowniku dyferencyjnym są lokalizowane co do miejsca i czasu zapisu. W warunkach zmniejszającego się zakresu użycia języka polskiego i nasilającej się rusyfikacji językowej rejonu taka dokumentacja może mieć znaczenie dla przyszłych badaczy historii języków i ogólnych zagadnień socjokulturowych pogranicza białorusko-polsko-litewskiego.

Z tego, co przedstawiłam powyżej, jasno wynika, na czym polega nowatorstwo prezentacji słownictwa dwujęzycznych mieszkańców rejonu brasławskiego, czyli Słownika brasławskiego⁷. W podsumowaniu chciałabym jeszcze zwrócić uwagę na dwie sprawy:

1. Nie mam wątpliwości co do obranego sposobu prezentacji mowy mieszkańców pogranicza, a zwłaszcza słownictwa, jakim się posługują⁸. W sposób obrazowy udokumentowałyśmy zakres interferencji polskiej, litewskiej i rosyjskiej w rozmowach po białorusku oraz białoruskiej, litewskiej i rosyjskiej w rozmowach po polsku. Poprzez zapis fonetyczny i przytaczanie wielu form zależnych oraz wypowiedzi ciągłych w Rejestrze dostarczamy cennego materiału do dalszych badań nad wielojęzycznością i dokonującą się konwergencją językową. Poza tym unikamy w ten sposób, traktowania fakultatywnych użyć wyrazów obcych jako zapożyczeń. Szerzej pisałam dotychczas na ten temat

⁷ Już po wygłoszeniu referatu i przygotowaniu tego tekstu do druku ukazał się tradycyjny słownik Janusza Riegera *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brasławczyźnie*, Warszawa 2014.

⁸ Przekonującą potwierdziła moje przekonanie Anna Zielińska swoją książką *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Warszawa 2013. Serdecznie Autorce dziękuję za poświęcenie mi tej pracy.

w dwóch artykułach (Smułkowa 2010, 2010a). Zdaję sobie sprawę z trudności w odróżnianiu trwałych zapożyczeń od okazjonalizmów, czy innych wtętotów związanych z zaawansowanym procesem konwergencji językowej, czy hybrydyzacji, jak to zjawisko określają niektórzy lingwiści. Gdy się dysponuje tak obfitym materiałem, zbieranym według uzgodnionych przez zespół badawczy zasad, takie rozróżnienie jest możliwe.

2. Inną sprawą jest dostrzeżenie z perspektywy czasu usterek, zwłaszcza technicznych, których pod naciskiem terminów druku i rozliczenia dotacji nie udało mi się jako współautorowi i redaktorowi naukowemu w porę wychwycić. Gdyby nadarzyła się okazja do przygotowania drugiego wydania słownika, należałoby wyczyścić literówki, zadbać o uzupełnienie takich symboli jak np. romb przy zwrotach frazeologicznych oraz o to, aby wszystkie odnotowane wyrazy w Rejestrze, które tego wymagają, znalazły się w części III, czyli w słowniku dyferencyjnym. Warto też całość Rejestru sprawdzić pod kątem konsekwencji zastosowania znaczącego hierarchicznego uszeregowania wyrazów i zwrotów oraz egzemplifikacji ich użycia. Można by też pokusić się o ilościowe ograniczenie nadmiaru form zależnych, jeżeli nie niosą konkretnej informacji z zakresu konwergencji językowej. Zasada była taka, aby przytaczać tylko te formy gramatyczne, które nie są jednoznacznie przewidywalne. Autorki rozdziałów tematycznych podeszły do tej kwestii dość indywidualnie. Z leksykograficznego punktu widzenia jest to często oczywisty nadmiar, ale dla dokumentowania konwergencji może okazać się cennym materiałem. Więc może jednak nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło?

LITERATURA

- Bachmannová Jarmila (1998), *Podkrkonošský slovník*, Praha: Academia.
- Bednarczuk Leszek, Chomiński Olgierd (2010), *Obszar językowy litewski w państwie polskim 1927–1933*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 34, 197–261.
- Cychun – Генадзь Цыхун, 2011, *Рэцэнзіі: Брацлаўшчызна памяць і сучаснасць. Том II: Словнік dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik braśławski)*, „Беларуская лінгвістыка”, вып. 67, s. 179–182.
- Czyżewski Feliks (2000), *Uwagi o metodzie gromadzenia materiałów z gwar kresowych (na przykładzie zapisów z Widz koło Braśławia)*, [w:] Паланістыка, Полоністыка, Polonistyka 2000 У гонар К. М. Гюлумянц (red. A. Kiklewicz), Mińsk 2001, s. 195–205.
- Czyżewski Feliks (2001), *Znaczenie kartoteki gwar kresowych Wiaczesława Werenicza dla dialektologii polskiej. Słownictwo wspólne i różne w kartotekach W. Werenicza i SGP PAN*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. X, s. 93–104.
- Doroszewski Witold (red.), (1958), *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego*, z. I–IV, Wrocław.
- Giulumianc Kira, Czekman Walery (1971), *Polska gwara m. Widze i okolicy (na substracie białorusko-litewskim)*, „Slavia Orientalis” XX, nr 3, s. 313–326.

- Głuszkowski Michał (rec.), (2012), E. Smułkowa (red.), *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. I: *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011, s. 659, „Slavia Orientalis”, LXI/4, s. 546–551.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa: Wydział Polonistyki UW.
- Lüdi Georges, Py Bernard (1984), *Zweispachig durch Migration. Einführung in die Erforschung der Mehrsprachigkeit am Beispiel zweier Zuwanderergruppen in Neuenburg (Schweiz)*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Rieger Janusz (2009), *Uwagi o języku polskim i dawnej sytuacji językowej w Daublach na Brasławszczyźnie*, „Slavistica Vilnensis” Kalbotyra, t. 54 (2), s. 113–120, Wilno.
- Smułkowa Elżbieta (2010), *Problem zapożyczeń w warunkach rozpadającej się społecznej wielojęzyczności. Rozważania wstępne*, „Studia Białorutenistyczne”, t. 4, s. 283–295, Lublin.
- Smułkowa Elżbieta (2010a), *Integracja języków na pograniczu białorusko-polsko-litewskim i jej konsekwencje dla teorii zapożyczeń*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. LXVI, s. 73–109.
- Smułkowa Elżbieta (2002), *Pogranicze językowe jako przedmiot współczesnej dialektologii*, „Studia dialektologiczne”, t. II, 87–92.
- Smułkowa Elżbieta (2003), *Badanie pograniczy językowych – uwagi metodologiczne*, [w:] „Gwary dziś”, t. 2: *Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, (red.) J. Sierociuk, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, s. 45–56.
- Smułkowa Elżbieta (2005), *Думаючы пра памежжа...*, „Acta Albaruthenica”, t. 5, s. 26–30.
- Smułkowa Elżbieta (2007), *Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym*, [w:] Elżbieta Smułkowa i Anna Engelking (red.), *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, s. 5–14.
- Straczuk Justyna (2006), *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Толстая Светлана М. (rec.), (2012), *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*. t. 1: *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, red. nauk. E. Smułkowa, Warszawa: Instytut Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego, 2011, s. 659 + 1 płyta CD; t. 2: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, red. nauk. E. Smułkowa, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009, s. 765, „Rocznik Sławistyczny”, t. LXI, Warszawa, s. 190–198.
- Turska Halina (1989), *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. I, Warszawa, s. 19–121.
- Weinreich Uriel (1963), *Languages in Contact. Findings and problems*, The Hague: Mouton.
- Werenicz Wacław, Kartoteka gwar polskich na Białorusi, BAN, Instytut Movaznaustva.
- Zielińska Anna (1996), *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Zielińska Anna (rec.), (2011), *O koncepcji słownika pogranicza: Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, red. nauk. E. Smułkowa, zespół autorski: Irena Budżko, Olga. Guszczewa, Helena Kazancewa, Elżbieta Smułkowa, konsultacja lituanistyczna Nijola Birgiel, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 2009, „Acta Baltico-Slavica”, t. 35, Warszawa, s. 277–283.
- Zielińska Anna, (rec.), (2013), *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1: *Historia regionu, charakterystyka socjolingwistyczna, świadectwo mieszkańców*, pod red. nauk. Elżbiety Smułkowej, Instytut Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwa UW, Warszawa 2011, s. 659, „Acta Baltico-Slavica”, t. 37, Warszawa, s. 601–612.

**STUDIES ON THE VOCABULARY OF A BILINGUAL BORDERLAND
POPULATION. WHAT IS INNOVATIVE ABOUT
THE BRASLAV DICTIONARY?**

The work *The Braslav Region. Memory and the Present*: vol. 1: *History of the Region, Sociolinguistic Situation, Testimony of Residents* (2011) and vol. 2: *The Vocabulary of the Region's Bilingual Residents (The Braslav Dictionary)* (2009) is the effect of fieldwork research on the identity and language of people inhabiting the Polish-Belarusian-Lithuanian linguistic borderland, carried out in 2002–2007 by a four-person Polish-Belarusian team. One essential feature of borderland language is the mixing of elements from different languages. We have thus extracted all the vocabulary from continuous utterances in Polish and in Belarusian. The Braslav dictionary has a dual structure, comprising a thematic register of the vocabulary with grammatical forms and examples of usage, together with an alphabetical index, and a differential dictionary of those lexemes that are marked in the register with an asterisk (*) as requiring semantic interpretation. The material presented in this way is an excellent source for studying linguistic processes occurring in the borderland.

Agnieszka Wępa-Siudek

Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
agawelpa@gmail.com

O UCYFROWIENIU ZBIORÓW *SŁOWNIKA GWAR OSTRÓDZKIEGO, WARMII I MAZUR*

Słowa kluczowe: słownik gwarowy, teksty gwarowe, ucyfrowienie.

Keywords: dialectal dictionary, dialectal texts, digitalization.

Celem artykułu jest przybliżenie czytelnikom i użytkownikom zasad korzystania z wersji cyfrowej materiałów źródłowych do *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*¹ (SGOWM). Należy jednak zacząć od informacji, jaką postać miały owe materiały przed digitalizacją oraz jak wyglądała praca nad nimi, aby można było zrozumieć, w jaki sposób poruszać się po zbiorach cyfrowych. Dla przejrzystości opisu poszczególne zagadnienia zostaną wyodrębnione w kolejnych częściach opatrzonych odpowiednimi śródtytułami, zaś niektóre z nich będą uzupełnione materiałem ilustracyjnym (fotografiami).

INFORMACJE OGÓLNE O SGOWM, MATERIAŁACH ŹRÓDŁOWYCH DO SŁOWNIKA ORAZ PRACY REDAKCYJNEJ

Pracownia Słownika Gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur powstała w Instytucie Języka Polskiego PAN w latach 60. XX wieku, natomiast pierwszy jego tom ukazał się w roku 1987 (Stamirowska 1987). Prace poprzedzające jego wydanie polegały na ekscerpcji materiałów źródłowych, tj. zeszytów z zapisami terenowymi, wybranej literatury regionalnej i językoznawczej, pamiątek autochtonów, nagranych pieśni ludowych (zob. wykaz źródeł – Stamirowska 1987: 66–74 oraz Sobolewska 2010). Tak wyekscerpowany materiał był rozpisywany na pojedynczych fiszkach, zaś każda z nich była opatrzona w lewym górnym rogu odpowiednim zapisem (wyrazem hasłowym) i następnie umieszczana w kopercie gromadzącej wszystkie zapisy dotyczące danego hasła słownikowego (ryc. 1).

¹ Artykuł jednocześnie przybliża ogólne zasady korzystania ze zdigitalizowanych zapisów źródłowych *Słownika gwar polskich* PAN, ponieważ oba zbiory mają podobną strukturę.

1

Koperty z hasłami układano alfabetycznie w kolejnych pudłach, tworząc uporządkowany i opisany zbiór (ryc. 2).

2

Podczas opracowywania poszczególnych haseł autorzy sięgali bezpośrednio po kopertę, w której mieli skompletowany materiał. Czasami wymagał on uzupełnienia, co sygnalizowały fiszki odsyłające (przez skrót źródła i numer strony) do dodatkowych zapisów.

CZYM JEST RCIN?

RCIN to skrót pochodzący od nazwy Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych. Jest to konsorcjum 16 instytutów naukowych Polskiej Akademii Nauk reprezentujących różne dziedziny nauki (humanistyczne, techniczne, biologiczne i inne), które powołano do

zdigitalizowanych materiałów archiwalnych, publikacji naukowych, dokumentacji badań oraz piśmienniczego dziedzictwa kulturowego” (<http://rcin.org.pl/dlibra/text?id=aboutRCIN>). To przedsięwzięcie to „Projekt finansowany ze środków Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka Oś priorytetowa 2: infrastruktura strefy B+R, Działanie 2.3: Inwestycje związane z rozwojem infrastruktury informatycznej nauki Poddziałanie 2.3.2.: Projekty w zakresie rozwoju zasobów informatycznych nauki w postaci cyfrowej, realizowany był w okresie od dnia 02.03.2010 r. do dnia 31.06.2014 r.” (<http://rcin.org.pl/dlibra/text?id=aboutRCIN>).

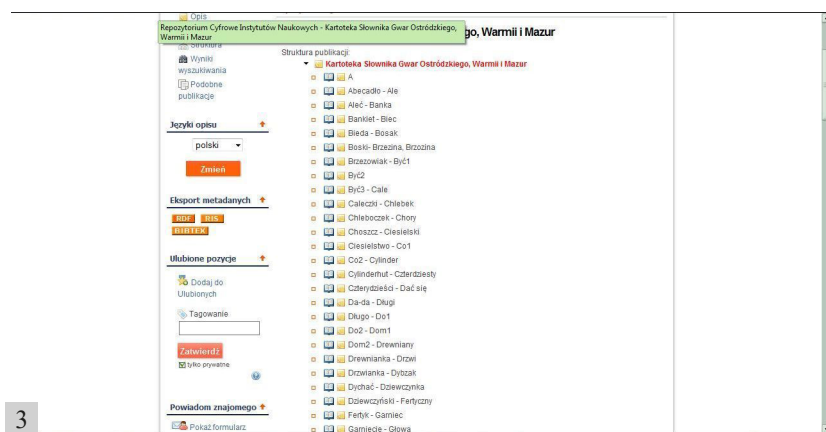
Jednym z instytutów naukowych biorących udział w projekcie był Instytut Języka Polskiego PAN. Do digitalizacji przeznaczono również materiały źródłowe Pracowni SGOWM ze względu na ich stan zachowania², wartość i przydatność w codziennej pracy słownikowej. Przygotowanie techniczne materiałów, ich skanowanie oraz obróbka cyfrowa zajęły ok. 1,5 roku. Już po zdigitalizowaniu podjęto decyzję o podziale Pracowni SGOWM na część warszawską i krakowską. Wcześniej mieściła się ona tylko w Warszawie. Pracownicy obu oddziałów rozpoczęli częściowo zdalną pracę, ponieważ źródła pisane i drukowane zostały rozmieszczone bądź w jednym, bądź w drugim ośrodku.

SGOWM W RCIN-IE – INSTRUKCJA KORZYSTANIA

W tej części artykułu zostaną omówione sposoby korzystania ze źródeł SGOWM udostępnionych na stronie rcin.org.pl. Do niektórych materiałów dostęp możliwy jest dopiero po zarejestrowaniu się, a następnie zalogowaniu na stronie rcin.org.pl. Odpowiednie zakładki są widoczne u góry strony pod winietą z logo strony. Przeglądanie zasobów cyfrowych jest możliwe po wpisaniu odpowiedniej nazwy w pole obok przycisku *szukaj*, w tym przypadku będzie to *kartoteka Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (wielkość liter nie ma znaczenia). Poniżej wyświetla się lista wyników, z której należy wybrać i nacisnąć link odnoszący się do interesującej nas kartoteki. Link odsyła do strony informacyjnej dotyczącej kartoteki (np. autor, rok wydania, temat i słowa kluczowa), a z prawej strony zawiera podświetlony przycisk z napi-

² Zapisy terenowe rozpisane z ponad 1000 zeszytów pochodzą z lat 50. XX wieku.

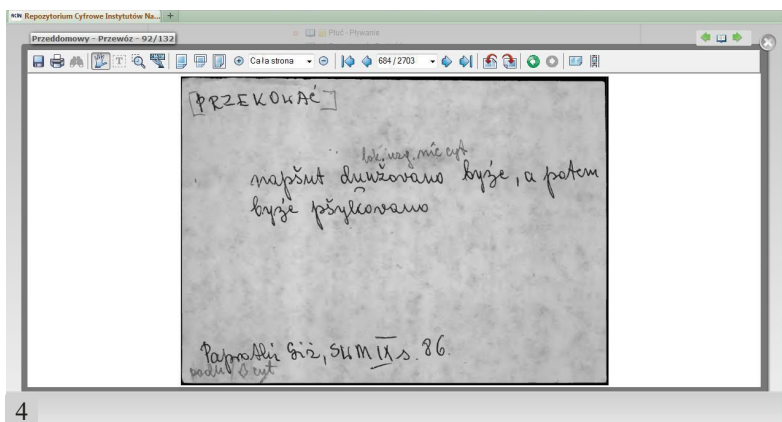
sem *Publikacja wieloczęściowa. Pokaż strukturę!* Po jego naciśnięciu przechodzimy do listy alfabetycznej fiszek, które są umieszczone w przegródkach, odpowiadających wcześniej stosowanemu pudłom. I tak np. znajdujemy kolejno przegródki z hasłami z zakresu *bankiet–biec*, *bieda–bosak*, *boski–brzezina*, *brzozina* (ryc. 3).

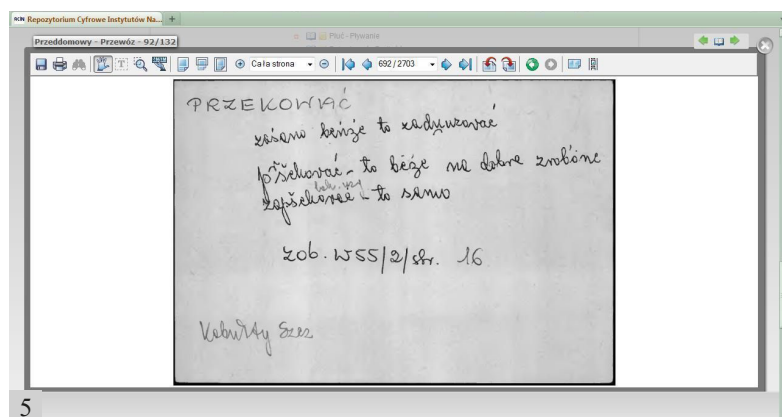
3

Poza zwykłymi przegródkami z ciągiem alfabetycznym mamy także trzy dodatkowe ciągi hasel z zakresu liter P–Ż, widoczne na dole strony z kartoteką SGOWM w zakładce *Suplement*. Są to tzw. *Hasła przepisane*, *Hasła do kontroli* i *Nowe archiwum*. Dwa pierwsze zbiory to fiszki do hasel wstępnie opracowanych przez pracowników SGOWM w poprzednich latach, natomiast *Nowe archiwum* to fiszki pomocnicze i dodatkowe, które zostaną wykorzystane przy opracowaniu przyszłych hasel.

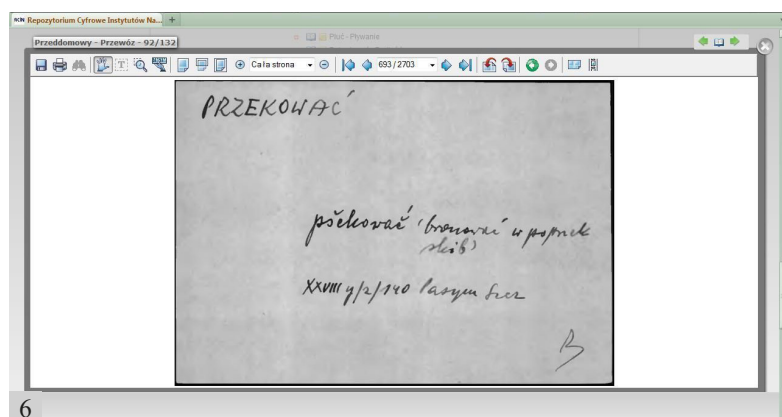
Aby przejrzeć interesujące nas fiszki, należy wyszukać przegródkę z danym zakresem alfabetycznym i otworzyć ją pojedynczym kliknięciem. Na ekranie pojawia się pierwsza fiszka z przegródki, a nad nią wyświetla okienko wyboru kolejno ponumerowanych fiszek. Tu pojawia się pierwszy problem, ponieważ fiszek w przegródce jest z reguły ok. 3000–4000 i konieczne jest zgadywanie, w którym miejscu znajdują się fiszki do poszukiwanego przez nas hasła. Brzmi to tak, jakby wyszukiwanie było procesem żmudnym i czasochłonnym, w rzeczywistości dzięki alfabetycznemu ułożeniu fiszek zajmuje to niewiele czasu. Sprawdzamy, czy fiszka, która się wyświetliła jest wcześniejsza, czy późniejsza w układzie alfabetycznym i stąd wiemy, jaki numer wpisywać w kolejnej próbie wyszukiwania. Kiedy odnajdziemy fiszki z naszym hasłem, możemy je swobodnie obejrzeć, również wydrukować czy powiększyć obraz. Przykładowe fiszki są pokazane na rycinach 4–9, widać na nich wyraźnie dopiski związane ze znaczeniem, lokalizacją cytatu czy informacją gramatyczną.

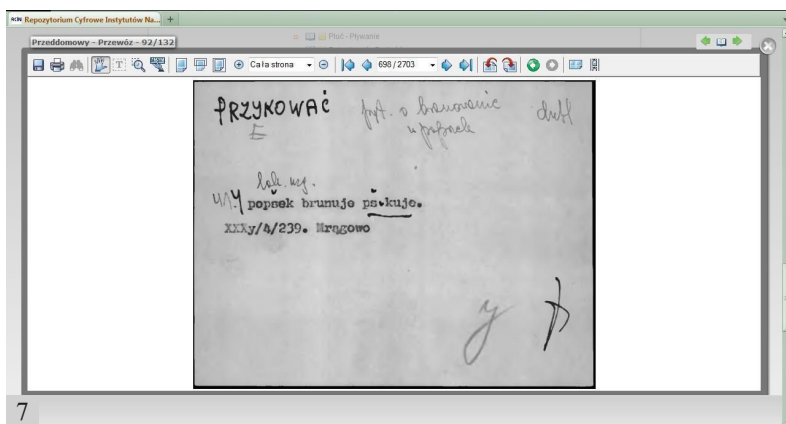
4

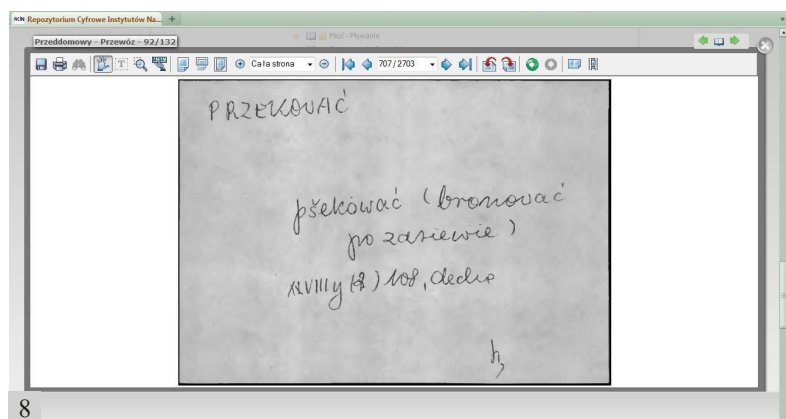
5

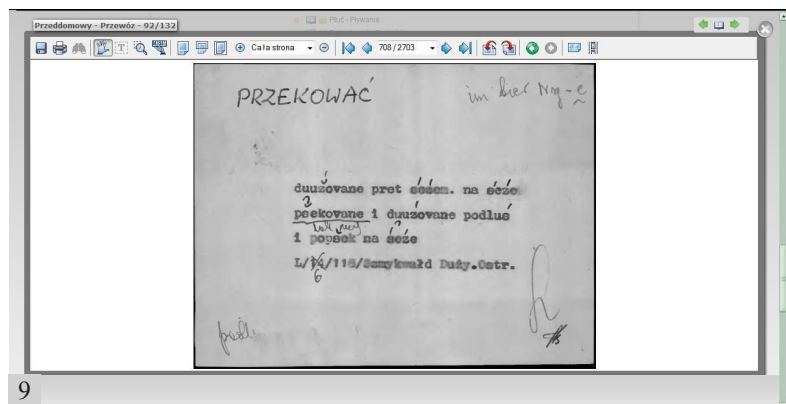
6

7

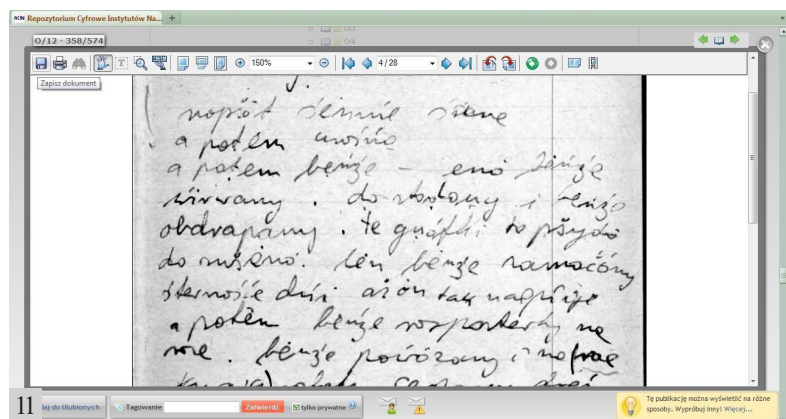
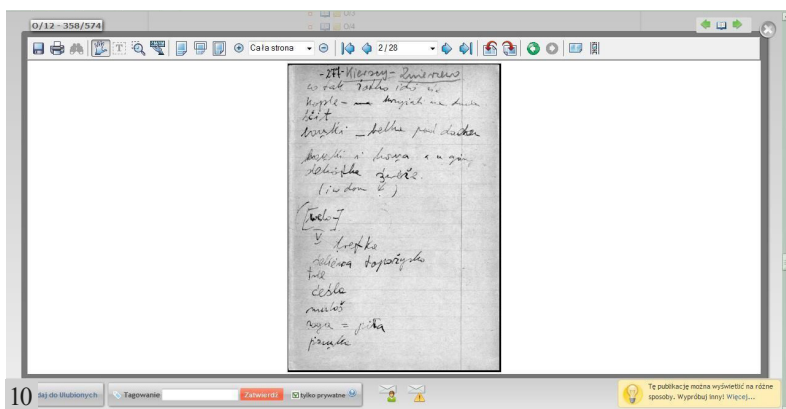
8

9

Oprócz kartoteki SGOWM na szczególną uwagę zasługują zdigitalizowane zeszyty z zapisami terenowymi z badań prowadzonych pod kierunkiem prof. Witolda Doroszewskiego i prof. Haliny Konecznej w latach 50. XX

wieku³. Korzystanie z nich możliwe jest tylko po uprzednim zalogowaniu się na stronie internetowej rcin.org.pl. Aby wyszukać te zeszyty, należy wpisać w pole wyszukiwania nazwę zbioru, czyli *zeszyty z badań gwarowych* na stronie startowej repozytorium. Poniżej pola wyszukiwania wyświetli się lista linków do różnych zdigitalizowanych zbiorów, szukany zbiór jest pierwszy na tej liście. Po kliknięciu w zbiór pojawia się kolejna strona z podświetlonym napisem *Publikacja wieloczęściowa. Pokaż strukturę!* Po jego naciśnięciu zostaną wyświetlone dwa ciągi zeszytów: *Zeszyty z badań gwarowych (SGOWM) – A–Z* i *Zeszyty z badań gwarowych (SGOWM) – I–XXX*. Wybór któregośkolwiek ze zbiorów daje nam możliwość przejrzenia kilkudziesięciu zeszytów z Ostródzkiego, Warmii i Mazur. Przykładowe strony z zeszytu, także w przybliżeniu, są pokazane na rycinach 10 i 11.

³ Więcej informacji na ten temat na stronie: <https://www.ijp-pan.krakow.pl/struktura-organizacyjna/zaklad-dialektologii-polskiej/pracownia-slownika-gwar-ostrodzkiego-warmii-i-mazur>

PLUSY I MINUSY ZDIGITALIZOWANEJ WERSJI MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH

Korzystanie ze zbiorów w RCIN-ie ma swoje plusy i minusy, co wynika głównie z założeń projektu grantowego. Niewątpliwą zaletą jest możliwość przeglądania tego samego materiału przez wiele osób w jednym czasie. Ponadto zdecydowanie wygodniejsze jest korzystanie z zeszytów w formie cyfrowej, ponieważ oryginalne zeszyty są w bardzo złym stanie, a zapisy uległy częściowemu zatarciu. Zapisy, bez względu na to czy były wykonane ołówkiem, czy długopisem, są o wiele wyraźniejsze, kiedy ogląda się je w formie cyfrowej. Ponadto po powiększeniu obrazu można łatwiej rozszyfrować mało czytelne fragmenty. Do zalet kartoteki w formie zdigitalizowanej należy zaliczyć możliwość swobodnego przeglądania fiszek z różnych oddalonych od siebie haseł. Wcześniej wiązało się to z koniecznością uciążliwego sięgania do pudeł rozstawionych w szafach pracowni na wysokich półkach i często w miejscach trudno dostępnych.

Największym problemem są niedogodności związane z wyszukiwaniem konkretnych fiszek w kartotece, co mogłoby być łatwo rozwiązane, gdyby istniała możliwość otagowania pojedynczych fiszek, tzn. oznaczenia danej fiszki odpowiednim słowem/odnośnikiem. Czasami zdarzają się również błędy w ciągu alfabetycznym, w tej chwili nie do naprawienia, natomiast dawniej rozwiązywane natychmiast poprzez przełożenie fiszki w odpowiednie miejsce.

Wady i zalety wymienione powyżej będą z pewnością widoczne także dla użytkowników RCIN-u, których zainteresują zbiory SGOWM. Jednak wielką wartością pozostaje możliwość wglądu w zbiory i zapisy żywego materiału gwarowego, udostępnionego nie tylko dialektologom.

LITERATURA

- Sobolewska Katarzyna (2010), »Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur«, czyli cierpienia leksykografa, [w:] Barbara Czopek-Kopciuch, Piotr Żmigrodzki (red.), *Język polski – wczoraj, dziś, jutro...*, Kraków: Wydawnictwo Lexis, s. 161–167.
- Stamirowska Zofia (red.), (1987), *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. 1, Wrocław–Warszawa: Ossolineum.
- <https://www.ijp-pan.krakow.pl/struktura-organizacyjna/zaklad-dialektologii-polskiej/pracownia-slownika-gwar-ostrodzkiego-warmii-i-mazur>
- <http://rcin.org.pl/dlibra>

ABOUT DIGITALIZATION OF TEXTS FOR *THE DIALECT DICTIONARY OF THE OSTRÓDA REGION, WARMLA AND MASURIA*

The article discusses the structure of texts digitalized for *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* [*Dialect Dictionary of the Ostróda Region, Warmia and Masuria*] and the ways in which they are used. First, I describe traditional forms of dialectological materials (e.g. notations in copybooks made by linguists during interviews in Warmian and Masurian villages). Then I introduce RCIN (Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, or the Digital Repository of the Scientific Institutes) and explain how to use the project's website (rcin.org.pl). This part is supplemented by illustrations depicting the digitalized dialectological materials. Finally, I specify the advantages and disadvantages of digitalized materials.

Jadwiga Wronicz

Zakład Dialektologii Polskiej
Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków
gajasiswa@gmail.com

TRADYCYJNOŚĆ I NOWATORSTWO PRZYGOTOWYWANEGO SŁOWNIKA GWAR MAŁOPOLSKI

Słowa kluczowe: dialektologia, słownik, Małopolska.

Keywords: dialectology, dictionary, Lesser Poland.

Język jest istotnym budulcem poczucia tożsamości. Dotyczy to zarówno tożsamości narodowej, jak i przynależności do wspólnot lokalnych, regionalnych, wyróżniających się pewnymi cechami gwarowymi, które nie występują w mowie sąsiadów. Odrębność poszczególnych dialektów polskich została określona na podstawie cech gramatycznych. W klasyfikacji dialektów Kazimierz Nitsch, a potem jego następcy uwzględnili przede wszystkim cechy fonetyczne i morfologiczne. Jednak dla użytkownika konkretnej gwary istotne znaczenie ma – jak się wydaje – leksyka. Ona decyduje o poczuciu wspólnoty z ludźmi mówiącymi „tak jak my”. Przywołam tu wspomnienie z czasu II wojny światowej.

Uciekinier z niemieckiego obozu usiłuje dotrzeć do swojej miejscowości. Wędruje nocami. W końcu jest tak wycieńczony, że postanawia wejść do jakiegoś domu i poprosić o coś do jedzenia. Zdaje sobie sprawę, że jest to krok ryzykowny, ale nie widzi innej możliwości. Wieczorem puka do drzwi. Gospodarz przyjmuje go i zaprasza do stołu. *Tam je lawor, umyj sie i siedni se za stołym* – zwraca się do niego. Kiedy ocalony mężczyzna po latach wspomina tamtą scenę, mówi, że kiedy usłyszał słowo *lawor*, poczuł się tak, jakby już był w domu. Wiedział, że jest już wśród swoich i że nikt go nie wyda. To odczucie potwierdza Halina Pelcowa pisząc że „gwara [...] daje [...] poczucie jedności i stabilności, a tym samym – bezpieczeństwa (Pelcowa 2013: 222).

Dokumentacja lokalnej odmiany języka najczęściej dotyczy leksyki. Dlatego, chociaż w ostatnich latach drukuje się w Polsce mniej słowników, to liczba słowników gwarowych wykazuje wzrost (Piotrowski 2014). Zainteresowanie słownictwem gwarowym występuje w wielu rejonach Polski. Powstają liczne słowniki, tworzone czasem pod patronatem władz terenowych. Często jednak ich autorzy, gromadząc słowa zasłyszane w dzieciństwie i przechowy-

wane w pamięci własnej oraz swoich sąsiadów i znajomych, są przekonani, że – jak to śpiewa się na Podhalu – *cały świat łobeńdem, ni ma takik nika*.

Jest swoistym paradoksem, że Małopolska, z którą związane są początki dialektologii, nie doczekała się dotąd syntetycznego opracowania leksyko-graficznego. Istnieją wprawdzie liczne słowniki gwarowe, zarówno naukowe, jak i amatorskie, wszystkie one jednak ukazują słownictwo tylko wybranego wycinka terenu Małopolski, nie dając obrazu całościowego. I to zadanie podejmuje Pracownia Gwar Małopolskich. Chcemy stworzyć dzieło, które będzie łączyć cechy słownika naukowego, rzetelnie prezentującego i dokumentującego leksykę gwarową, oraz popularnego, adresowanego także do miłośników kultury regionalnej. W redakcji tego słownika zamierzamy wykorzystać zasady stosowane w *Słowniku gwar polskich* wydawanym obecnie przez Polską Akademię Nauk oraz doświadczenia zebrane w toku pracy nad *Małym słownikiem gwar polskich*. Ten ostatni, wydany w 2009 r., już w następnym roku miał drugie wydanie, które rozeszło się tak szybko, że w roku 2013 trzeba było zrobić dodruk. MSGP zawiera wyrazy gwarowe charakterystyczne dla wszystkich dialektów polskich, natomiast *Słownik gwar Małopolski* będzie zawierał wybór wyrazów poświadczonych w Małopolsce.

ZASADY REDAKCYJNE SŁOWNIKA GWAR MAŁOPOLSKI

Artykuł hasłowy będzie się składał z hasła, objaśnienia znaczenia oraz cytatu dokładnie zlokalizowanego (o ile takim dysponujemy) i informacji o geografii danego wyrazu. Przyjmujemy tu tradycyjny podział dialektów polskich Kazimierza Nitscha, zgodnie z którym dialekt małopolski obejmuje Żywieckie, Orawę, Podhale, Spisz, okolice Gorlic, Sanoka i Przemyśla. Dalej sięga po wschodnią granicę Polski aż do Włodawy, następnie granica biegnie na północ od Lubartowa i Kozienic, przy ujściu Pilicy przechodzi na lewy brzeg Wisły i sięga na północ po Brzeziny, Łowicz, Kutno. Od północnego zachodu obejmuje Łęczyckie i Sieradzkie, a granica południowo-zachodnia biegnie na południe od Kępna, Wielunia i Częstochowy, a następnie na zachód od Zawiercia, Oświęcimia, Wadowic i Żywca. Wyraz uwzględniamy, jeżeli wystąpił w co najmniej trzech powiatach tak rozumianej Małopolski.

Do tradycji leksykograficznej można też zaliczyć literacką postać hasła (bez systemowych zmian typu pochylenie samogłosek, labializacja, mazurzenie i in.), np. *bajczarz* ‘plotkarz’, *obyczaj* ‘drewniany tok przetaka’, *pierw* ‘przedtem’, *obuszek* ‘siekierka’, *jużyna* ‘podwieczorek’. Trzeba jednak zaznaczyć, że pojedyncze zjawiska fonetyczne przedstawiamy jako osobne hasła, np. *alementarz* ‘elementarz’, *krzesny* ‘ojciec chrzestny’, *plameta* ‘duża ciemna chmura’. Jeżeli czasownik ma formę czynną i zwrotną, piszemy hasło z zaim-

kiem się w nawiasie. Wyrażenia przyimkowe podajemy według wzoru: *bałyk*: na *bałyku* ‘na czworakach’, *dyrdy*: w *dyrdy* ‘szybko, prędko’.

Artykuły hasłowe, jak to już zaznaczyłam, będą też miały dokumentację tekstową, zwykle jednozdaniową. W pisowni cytatów gwarowych stosujemy zasady, które można ująć w 10 punktach.

1. W cytatach używamy liter z podstawowego alfabetu polskiego, dodając tylko litery *a* i *e* z nadpisanymi kreskami u góry.

2. Samogłoski nosowe inne niż *ę* i *ą* zapisujemy przez połączenie odpowiedniej samogłoski ustnej ze spółgłoską nosową.

3. Miękkosć spółgłoski w pozycji przed samogłoską zapisujemy przez *i*, np. *ciarać się* ‘zamieniać (się)’, *pinióndze*, *siuty* ‘bez rogów’, natomiast w wygłosie i przed spółgłoską – przez kresczkę nad literą *chraść* ‘chrust’, *dźwierze*, *obgón* ‘obiegij’, *źróbek* ‘żrebak’.

4. Labializację oznaczamy przez *u* w górnej frakcji.

5. Prejotację oznaczamy przez *j*.

6. Nie oznaczamy akcentu.

7. Litera *n* oznacza zarówno zwyczajne *n*, jak i *n* tylnojęzykowe.

8. Litera *ł* oznacza zarówno przedniojęzykowe *ł*, jak i *u* niezgłoskotwórcze.

9. Wyrazy zawierające *h* – *ch*, *ż* – *rz*, *ó* – *u* zapisujemy zgodnie z etymologią, a nie z wartością fonetyczną występującą w tekście, a więc *haraśny* ‘ładny’, ale *charczeń* ‘warczeń’, *żelazko*, ale *rzepa*, *wrótnia* ‘skrzydło wrót stodoły’, ale *brusik* ‘kamień służący do ostrzenia narzędzi’.

10. Nie uwzględniamy też w zapisie zmian brzmienia wynikających z historycznych upodobień, występujących także w języku ogólnym, np. *družka*, *ludzki*, *podśniodanie*, *świętałny* itp.

Podsumowując, oryginalne brzmienie tekstu w cytatach dokumentujących poszczególne hasła oddajemy w takim stopniu, na jaki pozwala zapis w ortografii ogólnopolskiej. Taki sposób zapisywania zastosowaliśmy w *Małym słowniku gwar polskich*. Umożliwia on korzystanie ze słownika osobom niemającym przygotowania językoznawczego. Jest to nawiązanie do tradycji stosowanej w badaniach mowy ludu od czasów Oskara Kolberga.

Po cytacie zlokalizowanym według zasad stosowanych w *Słowniku gwar polskich* PAN podajemy autora lub autorów danego artykułu hasłowego.

Nowością w stosunku do innych słowników z terenu Małopolski jest informacja przy poszczególnych hasłach, czy i gdzie dany wyraz jest poświadczony także poza Małopolską. Oznacza to, że słownik będzie zawierał:

1. hasła ogólnogwarowe,

2. wyrazy wspólne dla Małopolski i innych dialektów,

3. wyrazy występujące wyłącznie lub niemal wyłącznie w Małopolsce.

Ad. 1. Do pierwszej grupy można zaliczyć wyrazy gwarowe, którym odpowiada synonim występujący w języku ogólnym: gwarowe *baba* – literackie

kobieta, gwarowe *chłop* – literackie *mężczyzna*, gwarowe *ćma* – literackie *ciemność*, gwarowe *czuć* – literackie *słyszeć*, gwarowe *góra* – literackie *strych*, gwarowe *kazalnica* – literackie *ambona*, gwarowe *zagłówek* – literackie *poduszka*.

Niekiedy zróżnicowanie geograficzne przebiega w ten sposób, że na pewnym obszarze występuje wyraz funkcjonujący także jako literacki, a na pozostałym mamy synonimy gwarowe. I tak np. *ziemniaki* są charakterystyczne dla gwar małopolskich (na innych obszarach występują rzadko), *kartofle* występują głównie na Mazowszu i w północnej Małopolsce, *pyry* w Wielkopolsce, a *bulwy* na Pomorzu południowym i na Kaszubach. Środkowa część koła na Mazowszu i w północnej Małopolsce nazywa się *piasta*, w południowej Małopolsce i na Kaszubach spotykamy określenia *głowa* i *łeb*, a w Wielkopolsce *baran* (MAGP I m 19). Kora drzewa nosi nazwę *kora* w północno-wschodniej części Polski, natomiast w południowo-zachodniej dominuje nazwa *skóra*. Nazwa *piwnica* na określenie pomieszczenia znajdującego się pod domem obejmuje południowo-wschodnią część Polski, na pozostałym obszarze dominuje wyraz *sklep* (MAGP I m 9). Nazwie *pułap* charakterystycznej dla Mazowsza i północnej Małopolski odpowiadają wielkopolsko-pomorska *posowa* oraz śląsko-małopolskie *powal* i *powala* (MAGP I m 8). Widać, że słownictwo ogólnopolskie i słownictwo gwarowe nie są zbiorami rozłącznymi, a zatem, z punktu widzenia dialektologii, zdanie *Pyry są we sklepie* nie jest bardziej gwarowe, niż *Ziemniaki są w piwnicy*.

Ad. 2. Duża grupa zapisanych przez nas haseł to wyrazy wspólne dla Małopolski i jednego lub kilku innych dialektów. Jako przykład można wymienić zbiór gwarowych synonimów, odpowiadających literackiej *żrenicy*. Są to: *panienka* występująca prócz Małopolski na Śląsku, na Mazowszu i w Wielkopolsce; *lalka* i *laleczka*, którą spotykamy na Śląsku, w Małopolsce, na Mazowszu północno-wschodnim i w Wielkopolsce północno-zachodniej, *człowieczek* charakterystyczny dla Małopolski wschodniej, Mazowsza wschodniego, a także dla Kresów i kilka innych nazw (MAGP I m 42).

Ciekawe jest także zróżnicowanie słownictwa astronomicznego. W całej Polsce księżyc nazywa się *miesiącem*, na Śląsku i w Małopolsce także *miesiąckiem*. Plejady mają powszechną nazwę *Baby*, występującą w Małopolsce, na Mazowszu, w Wielkopolsce i na Kaszubach oraz *Kwoczka* lub *Kwoka* i *Kwoka z kurczętami* poświadczone w Małopolsce, na Mazowszu i na Kresach południowych.

Zbieżności małopolsko-śląskie to np. takie rzeczowniki jak: *dąga*, *dęga* ‘kleпка w becze’, *gnat*, *gnatek* ‘pień do rąbania drzewa’, *mrowiec* ‘mrówka’, *panoczek* ‘pan’, *swaczyna* ‘podwieczorek’ czy czasowniki *czepić*, *czepieć* ‘kucać’, *kidać* ‘kapać, rozlewać’, *pisać się* ‘nosić nazwisko’, *legać* ‘kłaść się spać’.

Wspólne dla Małopolski i Mazowsza są m.in. rzeczowniki: *calizna* ‘ugór’, *gacek* ‘nietoperz’, *lewak* ‘mańkut’, *ucierak* ‘ręcznik’, *wazonek* ‘doniczka’ oraz czasowniki *desperować* ‘rozpaczać’, *gibać się* ‘kołysać się’, *nukać* ‘namawiać’, *żałować* ‘litować się’.

W zakresie zbieżności małopolsko-wielkopolskich można przykładowo wymienić rzeczowniki: *beretka* ‘beret’, *kielec* ‘zab zwierzęcia’, *leżalka* ‘ułęgałka’, *okowita* ‘spiryтус’, *plóciennik* ‘tkacz’ oraz czasowniki: *frukać* ‘fruć’, *karwęczyć* ‘męczyć się’, *srucić* ‘zrzucić’, *wagować się* ‘wahać się’, *zawdziać* ‘ubrać’.

W trakcie prac nad MSGP zespół opracowujący ten słownik zauważył, że teren, który obejmuje Krajnę, Bory Tucholskie i Kociewie, zaliczany w tradycyjnych ujęciach dialektologicznych do Wielkopolski, pod względem leksykalnym wykazuje znaczne różnice w stosunku do terenów sąsiednich i dlatego zdecydował się wydzielić go jako Pomorze południowe (skrót Pom pd). Jego związki z Małopolską dokumentują hasła: *kobyłka* ‘kokardka’, *niewiasta* ‘żona’, *panienka* ‘biedronka’, *świeczka* ‘robaczek świętojański’, *termedia*, *termedie* ‘kłopot, zmartwienie’ oraz *bleszczyć się*, *bleszczyć się* ‘świecić się, błyszczyć’, *mruczyć* ‘o odgłosie wydawanym przez krowę’, *odstajać* ‘odstawać’, *przystać* ‘przyłączyć się’, *rajbować* ‘trzeć, nacierać’.

W Małopolsce i na Kaszubach występują: *batożek* ‘mały bat, bicz’, *czarownictwo* ‘uprawianie czarów; czarowanie’, *połnie* ‘południe’, *spar* ‘upał’, *zaczątek* ‘początek’ i czasowniki: *dożreć* ‘dokuczyć’, *kalić się* ‘brudzić się’, *wygadować* ‘kłócić się’, *zgibać się* ‘zginać się’.

Ad 3. Z wyrazów charakterystycznych dla Małopolski wybrałam określenia dotyczące wyglądu i cech człowieka, gdyż – jak się wydaje – słownictwo dotyczące człowieka, a raczej sposobu, w jaki się go postrzega i ocenia, wykazuje większe zróżnicowanie geograficzne, niż leksyka określająca świat zewnętrzny. Przytoczę niektóre opracowane już artykuły hasłowe w obrębie liter B i C z podziałem na grupy znaczeniowe.

Rzeczowniki oznaczające człowieka mało inteligentnego:

bajdak, bejdak pogard. ‘człowiek mało inteligentny, nierozgarnięty, głupi’: *Bajdok* – *godo gupio* Mszana Górna lim; Mp pd. AC

cepak ‘człowiek tępy, niezgrabny’: *Ty cepoku jedyn, toś ni móg powie-dzieć, ze mie ni ma* Sękowa gor; Mp. JW, MB

ciućmak ‘ktoś niezręczny, niezgrabny, niedzara, niedołęga’: *Z tyj Kaški to taki ciućmák, roboty nic jyj nie ubywá* Przedzel niż; Mp pd. JR

ciuma ‘niedołęga, niedzara, człowiek pozbawiony sprytu, spostrzegawczości’: *Ale ciuma ze mnie, wypod mi talyrz z rynki* Rzepiennik Strzyżewski gor; Mp pd. RK

chamuła ‘człowiek rozlazły; niedojda’: Mp pn. AT

ciapcia ‘o kimś nieporadnym, mało rzutkim’: *Ej, ty ciapciu, źles to zro-biła, a przecie ci tylem razy godała, jak to trza zrobić* Rzepiennik Strzyżewski gor; Mp pd. BZ

ciuraja, ciurajda ‘człowiek niezdarny, niezręczny’: *Aleś to ciurajda* (wziął co i puścił) Mszana Górna lim; Mp pd. AN

Ktoś, kto kłamie, mówi dużo i niepotrzebnie bywa określany jako:

bajczarz ‘plotkarz’: *Bajczarz – tu wysłuchá i polecí, naplecie* Dąbrowa Poduchowna iłż; Mp. AC

bajdura ‘człowiek lubiący dużo mówić, opowiadać rzeczy nieprawdopodobne; bajarz, gaduła’: *Bajduro, ino bajdurzys, wciąż durcys i durcys* Mszana Górna lim; Mp. AC

brzęk ‘człowiek z niewyraźną wymową, stale gderający’: *Idze ty idź, starego brzęka bedzies posucháł* Więciórka myślen PJPAN 11 s 290; Mp pd. AN

bujacz ‘kłamca, łgarz’: *Z nigo dobry bujac, ciezko sie prawdy "od nigo dowiedzieć* Samocice dąb-tar; Mp. EP

chlapacz ‘ten, kto mówi byle co bez zastanowienia’: *Chtoby ta wierzuł takimu chlapacowi!* Ślemień żyw RamŚl 19; Mp. AT

chlastoń ‘człowiek gadatliwy, mówiący coś niestosownego’: Mp. AT

ciapu kapusta – ciapu groch ‘przew. człowieka powolnego, niechlujnego, także mówiącego bez sensu’: *Ciapu kapusta – ciapu groch; zwrotu tego używają o człowieku, który nie umie zachować porządku, ale ma wszystko w nieładzie, pomieszane; także o tym, który mówi bez ładu i związku* ok Bochni Zb I 39; Mp pd. BZ

Ktoś, kto lubi się awanturować, to:

baciar ‘o młodym człowieku: awanturnik, pijak, włóczęga, leń’: *Já jakem był chłopákíem, tom był strasny baciar, całemym nocamy przełaziuł i wszystko, com zarobiuł, tom przepieuł* Samocice dąb-tar; Mp pd. AC

bitnik ‘człowiek skłonny do bójek’: *Z tego Franka to bitnik, jak "ón na zabawie, to bez bitki sie nie "obydzie* Sękowa gor; Mp. RK

Różnych innych cech, zwykle ujemnych, dotyczą określenia:

bandzioch ‘o człowieku z dużym brzuchem’: Mp pd. JR

bezera ‘przew. o kimś brzydkim, dziwacznym’: Mp. AN

bojączka ‘człowiek bojaźliwy; tchórz’: *To taki bojóncka, "ón po ciymku nigdzie nie pódzie* Sękowa gor; Mp. RK

buta ‘człowiek pyszny, zarozumiały’: *Ten człowiek buta straszna* okolice Chochołowa n-tar SKJ IV 342; Mp pd-zach. EP

charlak ‘człowiek niezdrowy, często chorujący, zwłaszcza kaszlący’: Mp. AT

charłęga ‘człowiek chorowity, kaszlący’: *Tako z nie charłęga – wciąż kaśle* Mszana Górna lim; Mp. AC, MB

chleburad ‘o człowieku lubiącym dużo jeść, zwłaszcza chleba; zachłannym na jedzenie’: Mp. AT

cieluch przen ‘o człowieku ośpałym, ociężałym, leniwym’: *Zákiel tán cieluch sie rusy, będzie jutro* ok N Sącza SzewSąd 108; Mp pd. JR, MB

cycoń ‘dziecko nadmiernie przywiązane do matki; maminsynek’: Mp. AN
cycuś ‘jw.’: *Krzyś to mamin cycuś, do nikogo innego nie pódzie* ok. N Sącz SzewSąd 119; Mp pd. AN

czuj ‘pej. o człowieku, który wszystko wyczuje, spenetruje, podsłucha’: *Tén cuj – taki pysk, co wszystko wyczuje* Dąbrowa rzesz; Mp pd. RK, AN

chłystak iron., lekcew. ‘młody człowiek; młokos’: *Naschodziło sie takich chłystaków i śpiwały cały wieczór* Samocice dąb-tar; Mp. AT

Tu dodam, że mamy też neutralne określenie, charakterystyczne dla Małopolski południowej, mianowicie

chodak ‘chłopiec’: *Chodákóm to ino głupoty w głowie. Żeby sie co pouczyć, to gdzie ta, ale za dziopámi [za dziewczynami] to sie "ogłódają* ok N Sącz SzewSąd 98; Mp pd. AC, AT

W zakresie czasowników można odnotować:

beblać ‘mówić niewyraźnie i bezsensownie; paplać’: *Nie bebláj tak. Cy más kluski w gambie?* Przędzel niż; Mp pd. AN

blanykać się ‘błąkać się, wałęsać się’: *Ty byś nic nie robiuł, tylko byś sie cały dziej blanykoł* Samocice dąb-tar; Mp. JW

bonować 1. ‘włóczyć się, hulać’: *Jagiam wyproł syna, to bez całą noc bonowoł* Przewrotne rzesz; Mp. **2.** ‘szperać, przetrząsać’: *Cóz tak bónujes po szafie?* Przędzel niż; Mp. RK

bożykać ‘narzekać, lamentować’: *Ni ma co bóżykać, przepadłó i się nie wróci* Lubatowa kroś; Mp pd. MT

brzdęczeć, brzdęczyć ‘zrzędzić, marudzić’: Mp. AN

buchnąć ‘ukraść’: *Unygó sie trza wyszczszygać, bo tak lubi co buchnąć* Samocice dąb-tar; Mp. EP

buro patrzeć ‘patrzeć chmurnie, spode łba’: *Cosi tak buro patrzył na mnie* Więciórka myślen PJPAN 11 s. 171; Mp pd. EP

byczyć się ‘leniuchować, próżnować, wylegiwać się; nic nie robić’: *Nic mu sie nie kce robić, tak by sie jyno bycół* Sękowa gor; Mp. EP

bździagać się ‘wałęsać się, próżnować’: *On sie tylko bździągá i ani gówna pietá [piętá] przez cały dziej nie stráci* Samocice dąb-tar; Mp. JW

certolić się ‘robić coś powoli, niechętnie; guzdrać się’: *Cyrtolisz sie z tym plewiyniym; roz dwa bym zrobiła i poszła do chałupy* Brzozów; Mp. MT

chaciać, chaćkać ‘pracować ciężko, ponad siły; harować’: *Chaćkać – robić, pracować ponad potrzebę, nie chcąc płacić slugi* Mszana Dolna lim; Mp pd-zach. MT

chapać ‘jeść szybko, łapczywie’: *Cego tak chapies, jakby cie chto góniuł* Samocice dąb-tar; Mp, Wp. AT

charchać ‘o ludziach: chrząkać, charkać’: *Każdy chory na płuca tak chorcho* Domaniewek łącz PJPAN 37 s 314; Mp pn. AT

chrapka: mieć chrapkę (na kogoś) ‘odczuwać złość, pragnienie zemsty w stosunku do kogoś’: *Godos, ze go Jasiek barz sproł, bo “ón miol juz downo na niego chrapke za to, ze mu babe zwyzywoł Sękowa gor; Mp. JW*

chrasnąć ‘uderzyć z dużą siłą’: *Tak ci go chrasnół w gymbe, ze sie az zachwiol Sękowa gor; Podcięte drzewo chrasło na niego Mszana Dolna lim; Mp pd. RK, JW*

chybnać się ‘zachwiać się, stracić równowagę’: *Wóz sie chybnół i “ón wtedy wypod Sękowa gor; Mp. JW*

chyłać się ‘pochylać się’: *Ni moge sie nijak chyłać, tak mie w krzyzak boli Sękowa gor; Mp. RK*

chynąć (się) ‘skoczyć’: *Pies chynon do chłopa i ugryz go Mszana Górna lim; Mp. BZ*

chyrzczyć ‘wydawać chrapliwe dźwięki, rzezić, charczeć’: *Chyrczy mu w garle Hyżne rzesz; Mp. JR*

ciamać ‘mlaskać, jeść głośno lub powoli’: *Czego tak ciamiesz! Zjodbyś cicho Hyżne rzesz; Mp. BZ*

ciamkać ‘jeść głośno, mlaskać’: *Nie trza ciamkać przy jedzyniu jak świ-
nia Sękowa gor; Mp pd. BZ*

ciapnąć ‘uderzyć’: *Puścili wyicie skałe takóm, [...] ciapło jednego pana tu w noge Ząb n-tar ZNUJ XCVIII 46; Nie wlaż mi w droge, bo cie ciapne Zagórze chrzan; Mp pd. BZ*

ciaptać się ‘hałaśliwie kąpać się w płytkiej wodzie; pluskać się’: *Pudzies stamtąd. nie ciaptoj sie w ty wodzie! Mogilany krak; Mp pd-zach. BZ*

ciarać (się) 1. ‘brudzić (się)’: *Przy młocce to sie strąśnie cłowiek ciará Samocice dąb-tar; Mp. 2.* ‘zamieniać (się)’: *Ciarajmy się z fajkami N-tar RWF X 273; Mp pd. RK*

ciekać ‘biegać tu i tam, ganiać, pędzić, uciekać’: *Nie ciekaj tak, bo zachorujes Radgoszcz dąb-tar; Mp pn. JR*

ciskać się ‘gniewać się, denerwować się’: *Cego nie powis spokojnie, “o co ci sie rozchodzi, tylko sie tak ciskás Samocice dąb-tar; Mp. RK*

ciukać ‘wypominać komuś coś dokuczliwie, wymawiać’: *Do samy śmierci bedzie nám to ciukać Samocice dąb-tar; Mp. JR*

ciulać ‘pracować długo, mozolnie, wykonywać coś z trudem’: *Młody kawalyr patrzy tu wyjs, tam wyjs, a ty zostanies i bedzies ciulać do ciymny nocy Rzepiennik Strzyżewski gor; Jesce bodej co ciułom, nie siedze na piecu Poręby Majdańskie kolb; Mp pd-wsch. RK*

ciumać (się) ‘całować (się)’: *Jak się dzieci ładnie ciumajom Bóbrka kroś; Mp pd-wsch. RK*

ciunąć ‘dać czegoś mało, skąpo, niechętnie’: *To, co ón my ciunie, to by my ani na jedzenie nie starcyło Samocice dąb-tar; Mp. JR*

ciupasować ‘odstawiać kogoś przymusowo, pod strażą’: Mp pd. AN

cliwić ‘łaskotać’: *przestoj jo cliwić, bo sie moze dziecko zapómnieć* ok. N Sącz SzewSąd 113; Mp *Tak go lętom i cliwie* Korbielów żyw; Mp. AN, RK
cupić, cupieć ‘trwać (często bezczynnie) w pozycji kucznej lub skulonej: *Co tak cupicie?* Szlembark n-tar; *Kura cupi* Orawka n-tar; Mp pd. AN, MB
cupkać ‘tupać’: *Chtosik w siyni cupko, poźryj, chto to przyszoł* Lubatowa kroś; Mp pd. AN

cupnąć 1. ‘złapać nagle, chwycić’: *Za dwa lata milicyj go cupła* Żarnowiec kroś; Mp pd. **2.** ‘tupnąć’: *Zastompila mu jedna staro, skaredno, paskudno zona, cupła nogom tak, jaż sie ziem strzosał* Kacze [Spisz, Sł] BMJP XII 47; Mp pd. **3.** ‘uderzyć’: *Śli naobkoło kosora i pote, jak sie stretneli popod dżwirkami, to se dla zabawy cupneli rombanicami, coby zbyrkneno* Ciche n-tar PTP VII 171; *Pore razy go cupnył, ale przecie nie tyngo* Domaniewek łącz PJPAN 33 s 84; Mp. **4.** ‘przysiąść, przykucnąć, położyć się na chwilę’: *Cupnuł na podłodze i usnoł* Brudzewice opocz; Mp. AN

czczyć (się) ‘robić się mdło, mieć pragnienie’: *Po ty kielbasie ccy mnie, wiadro wody bym wypiuł* Samocice dąb-tar; Mp pd-zach. AN

czubrzyć (się), cząbrzyć (się) 1. ‘ciągnąć za włosy’: *Coz ty mos do mojego dziecka, cobys go cubrzył?!* ok Zakopanego ZborSł 44; *Nie cąbrzizje go tak, bo mu wszistkie włos-i powyruwás* Więciórka myślen; Mp. **2.** ‘bić, tarmosić się’: *Cómbrozóm sie "o cosi, to krzycóm* Sękowa gor; Mp. RK, MB

ćmić ‘kłamać, zmyślać’: *Nie wiercie mu – on tak ino ćmi* Mogilany krak; Mp pd. MT

Zarówno w *Małym słowniku gwar polskich*, jak i w opracowywanym obecnie *Słowniku gwar Małopolski* staramy się pokazać, że zasób leksykalny polszczyzny gwarowej jest bogaty i różnorodny, a poszczególne dialekty nie stanowią systemów zamkniętych, lecz wykazują zbieżności, wynikające nie tylko z sąsiedztwa.

LITERATURA:

- Cygan Stanisław (2011), *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
- Karaś Mieczysław i in. (red.) (1977–2013), *Słownik gwar polskich*, opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej PAN w Krakowie, z. 1–27 (hasła A – GOŚCINKA), Wrocław [etc.]: Ossolineum.
- Nitsch Kazimierz i in. (red.) (1957), *Mały atlas gwar polskich*, t. I, Wrocław–Kraków, m. 8 Pułap, m. 9 Piwnica pod domem, m. 19 piasta, m. 42 żrenica i synonimy.
- Pelcowa Halina (2013), *Język jako składnik dziedzictwa kulturowego*, [w:] Adamski Jan, Smyk Katarzyna (red.), *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona*, Lublin–Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej i Narodowy Instytut Dziedzictwa, s. 219–229.

Piotrowski Tadeusz (2014), *Ciągłość i zmiana we współczesnej leksykografii polskiej*. Referat wygłoszony na LXXII Zjeździe Polskiego Towarzystwa Językoznawczego w Krakowie 22 września 2014 r.

Wronicz Jadwiga i in. (2009), *Mały słownik gwar polskich*, Kraków: Wydawnictwo LEXIS.

TRADITIONALISM AND INNOVATION OF THE FORTHCOMING DICTIONARY OF LESSER POLISH DIALECTS

The article offers basic information about the dictionary currently being prepared by the Lesser Poland Dialects Section of the Polish Dialectology Department of the Institute of the Polish Language at the Polish Academy of Sciences in Cracow. The dictionary will be a differential one in relation to the standard Polish language. The entries will be documented by short exemplary dialect texts, written with the use of the standard Polish spelling. Each entry will provide information on the geographical range of a given word and its potential presence in other Polish dialects areas. The author presents a number of elaborated entries referring to physical appearance and personal qualities of a human being.

Bogusław Wyderka

Uniwersytet Opolski
wyderka@uni.opole.pl

Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski w Opolu
sekretariat@instytutslaski.com

SŁOWNIK GWAR ŚLĄSKICH

Słowa kluczowe: słownik, gwary śląskie.

Keywords: dictionary, Silesian dialects.

Słownik gwar śląskich nie jest wydawnictwem nowym, przeciwnie, piętnaście wydanych tomów zawierających hasła od *A* do *KRAWATKA*, pozwala przypuszczać, że jest leksykonem znanym nie tylko dialektologom. Zasady redakcyjne według których *Słownik* jest opracowywany, zostały przyjęte w 1998 r., choć historia powstawania *Słownika* jest długa¹.

Na potrzebę opracowania słownika gwarowego Śląska zwrócił uwagę Kazimierz Nitsch w 1936 r., proponując dość oryginalną metodę gromadzenia materiałów, mianowicie zbieranie materiału drogą korespondencyjną. Informatorami miała być wytypowana i przygotowana do badań dialektologicznych grupa Ślązaków. Respondenci mieli wypełniać nadsyłane im kolejne partie kwestionariusza, zaś całość badań koordynowałaby powołana w tym celu placówka (Nitsch 1936). Wydarzenia dziejowe nie pozwoliły na realizację idei. Powrócono do niej tuż po wojnie, na konferencji śląskoznawczej zorganizowanej w 1946 r. przez oddział Instytutu Śląskiego we Wrocławiu (Rospond 1947). Promotorami prac stali się dwaj wrocławscy profesorowie współpracujący ze wspomnianą placówką, Stanisław Bąk i Stanisław Rospond. Te okoliczności spowodowały, że idea śląskiego słownika związana została z Instytutem Śląskim, który w kolejnych latach przechodził liczne reorganizacje, aby ostatecznie osiąść w Opolu w 1957 r. Rok 1957 można też przyjąć za początek nowego etapu prac słownikowych. Rozpoczęto szeroko zakrojone badania terenowe i założono kartotekę zbiorczą (zob. Bąk, Rospond 1962: 6). W tym czasie gotowość opracowania słownika gwar śląskich ogłosił Alfred Zaręba związany z ówczesnym, nowo powołanym Śląskim Instytutem Naukowym w Katowicach. W wystąpieniu wygłoszonym 1958 r. badacz informuje o rozpoczęciu prac (Zaręba 1960). Ponieważ pojawiły się ówczesne dwie konkurencyjne koncepcje, warto przyjrzeć się im nieco bliżej.

¹ O wcześniejszych etapach prac nad *Słownikiem gwar śląskich*, por. też Wyderka 2000 [red.].

A. Zaręba zaproponował opracowanie dużego słownika gwar śląskich, który zawierałby w miarę pełny zasób leksyki gwarowej regionu. Podstawę materiałową stanowić miały dotychczas opublikowane zbiory tekstów i leksyki oraz materiał zebrany do planowanego *Atlasu językowego Śląska*. Ponieważ materiał do atlasu był z punktu widzenia potrzeb słownika niepełny, zebrany selektywnie, choć pochodzący z wielu punktów, badacz zakładał dodatkowe przebadanie kilkunastu wybranych miejscowości (10–15) reprezentujących różne obszary gwarowe. Spodziewając się, że okres przygotowania i wydania pełnego słownika będzie dość długi, autor przewidywał opracowanie małego słownika gwarowego. Z informacji zawartej w cytowanym wyżej artykule dowiadujemy się, że prace nad małym słownikiem są na etapie redakcyjnym, jak też że zawierać on będzie około 8 tys. haseł (Zaręba 1960: 50). W 1960 r. A. Zaręba powiadamia, że prace nad małym *Słownikiem gwar Śląska* są kontynuowane, zaś jego kartoteka liczy ok. 55 tys. fiszek (Zaręba 1960a: 67). W istocie nie wiemy, jaka miała być makro- i mikrostruktura słowników A. Zaręby. Pewną wskazówką może być wydany w tym czasie *Słownik Starych Siolkowic* (Zaręba 1960b), niewykluczone, że stanowi on pokłosie prac nad małym słownikiem.

Równolegle do prac prowadzonych przez prof. A. Zarębę kontynuowano badania leksykalno-dialektologiczne w Instytucie Śląskim w Opolu. Ponieważ dublowanie prac było nieracjonalne, sytuację patową rozstrzygnęła komisja powołana przez Komitet Językoznawstwa PAN w następujący sposób – prace słownikowe powierzono placówce opolskiej, zaś w ośrodku katowickim kontynuowano prace nad atlasem językowym² (Bąk, Rospond 1962: 3–4).

Jaki miał być słownik opolski? Pomyślany był przede wszystkim jako obszerny leksykon zawierający materiał historyczny, wychodzący poza ramy słownika gwarowego, skoro odnotowywał leksykę zawartą w siedemnasto- i osiemnastowiecznych słownikach i gramatykach takich autorów, jak: Jeremiasz Roter (1585–1630), Michał Kuschius (1600–1654), Jan Ernesti (1638–1709), Andreas Fabri (XVII/XVIII w.) (zob. Bąk, Rospond 1962: 6). Strukturę słownika możemy dokładnie opisać, ponieważ dysponujemy zeszytem próbnym wydanym w 1982 r. (*Słownik gwarowy Śląska* 1982). Hasła zostały w nim podane w postaci literackiej³, zaś formy gwarowe (wraz omówieniem ich geografii i wskazaniem źródeł) pojawiają się wewnątrz artykułu słownikowego, po definicji znaczenia. W artykule słownikowym odnajdujemy dwa interesujące ogniwa. Po pierwsze, tuż po hasle podano cyfrę oddającą liczbę zapisów wyrazu w kartotece (np. Almarka /1/, Ambona /2/, Hambona /2/, Bagno /43/,

² Rzecz jasna, chodzi tu o późniejszy *Atlas językowy Śląska* (Zaręba 1969–1996).

³ Redaktorzy nie informują szczegółowo o zasadach redagowania haseł i regułach redukcji zjawisk fonetycznych w zapisach ortograficznych.

Bagrować /1/). Redaktorzy zakładali, że uwzględnienie takiej statystyki, mimo niekompletnych danych, pozwala określić żywotność wyrazu. Mała liczba informuje o reliktowości bądź wąskim zakresie używania formy, co nie jest obojętne dla interpretacji funkcjonowania na przykład zapożyczeń niemieckich (Bąk, Rospond red. 1982, s. XIII–XIV). Po drugie, w artykułach zamieszczono adnotację sygnalizującą, czy dany wyraz hasłowy odnotowany jest w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza i *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego (skrót SGP, SJP). Celem takiej konfrontacji było wskazanie, czy forma ma zasięg regionalny śląski, czy też ogólnogwarowy bądź ogólnopolski. Takie mechaniczne zestawienie jest ważnym ogniwem pomocniczym w badaniach porównawczych, lecz nie oddaje rzeczywistego uzusu szeregu wyrazów, choćby dlatego, że leksyka śląska w *Słowniku* J. Karłowicza jest niedostatecznie odnotowana. Natomiast godne uwagi było opracowanie i zamieszczenie w artykułach hasłowych synonimów omawianych leksemów. Uznaliśmy to za ważny element charakterystyki wyrazów i przyjęliśmy jako zasadę redakcyjną w nowej koncepcji *Słownika gwar śląskich* z roku 1998, choć w innym nieco ujęciu aniżeli czynili to S. Bąk i S. Rospond.

Różnice redakcyjne pomiędzy zeszytem próbnym *Słownika gwarowego Śląska* pod red. S. Bąka i S. Rosponda z 1982 r. a *Słownikiem gwar śląskich* pod red. B. Wyderki⁴ są znaczne, co pokazuje poniższe zestawienie porównawcze:

<i>Słownik gwarowy Śląska</i> ⁵	<i>Słownik gwar śląskich</i>
ASPOŃ /6/, pt. ‘choć, chociaż, przynajmniej’; SGP I 22 ‘przynajmniej’, SJP brak: a s p o Ń DSL, Och, a s p ũ n pinžesũn žuotyχ Ja, Nęxęj mni a s p ũ n tela, A s p ũ n ros poŵežou provde Koz, Trzeba też to zeszyć a s p o Ń wilczym ściegym On 208, To je mauo! A s p ũ n o pyńż ryńskix Zar 61	ASPOŃ <i>Znac.</i> ‘partykula wydatniająca treść frazy, do której się odnosi; bodaj, przynajmniej, chociaż’: mo aspõn põldrogo metra <i>Rzeka cies</i> RCzes [Zwrot 1957 7–8, 16]; <i>Orłowa cies</i> RCzes [Kell II 101]; jakby aspõn trzi miesiãce nie zamiatali <i>Zaolzie</i> RCzes [Śmiych 60]; ale dostał kutymu jeszcze kãsek gminnego pola do używano, tak że se móg uchować aspõn dwie kozy <i>Zaolzie</i> RCzes [KorzSen 39]; aspũn ros poŵežou provde <i>Kozakowice G cies</i>; gũni žeuχa za tym χuopcȳm, żeby aspũn byu pěkny, ale ni <i>Brenna cies</i>; aspũn pĩnžesũn žuotyχ <i>Jaworzynka cies</i>; <i>Ochaby cies</i>; powdz. trzeba też to zeszyć aspõn wilczym ściegym <i>ŚCies</i> [OndrPrzysł 208].

⁴ Dalej używam skrótu SGŚ.

⁵ Zeszyt próbny *Słownika* wydany został tzw. małą poligrafią, co zubożyło szatę graficzną tekstu i uniemożliwiło zastosowanie wyróżnień edytorskich.

BABÓWKA /18/- i, -i, rz ż, SGP, SJP

brak: 1. 'babka – ciasto okrągłej formy': babówka B, Ko, Koś, Od, R, Wa, tŷ babůfki dŷmy na kŷncu do peca J; 2. 'forma na babkę': babówka Ja, Kell II 128 /Trzanowice, Gnojnik, G. Cierlicko/, Kos, N 188 /Cierlicko/, O 4.Och, do babówki dać ciasto Ź; 3. 'gatunek gruszek': babówka M, W, Wa, babůfki to sŷm tyŷ gruški ŷelki Ź; 2. Por. BABOWNIK

BALANSA /1/, -y, -y, rz ż, 'część wyposażenia wozu do pary koni'; SGP, SJP I 310 'chwanie się w przeciwnie strony z zachowaniem równowagi, drążek używany przez linoskoczków, równoważnia': na balan-sie ŷiszom ŷorczyki Wo; por. WAGA

◆ z czes. aspoň.

☛ przynajmniej.

☼ Zapożyczenie z czes. notowane tylko w gwarach graniczących z obszarem języka czeskiego.

BABÓWKA

Znac. 1. 'ciasto pieczone w okrągłej formie, najczęściej drożdżowe': pekaršćoŷki sŷynnyŷy juŷ jyny jak ŷe pŷkŷo na ŷeŷeŷi koŷoće zaŷiŷoŷki babůfki *Karwina RCzes; Brenna, Harbutowice ciesz*; mama mi upiŷkła na weseli dwa wielki koŷoće i babówkym *Zaolzie RCzes* [Zwrot 1968 3, 27]; na niedziele nŷm dycki mama upiekli babůfke *Kobiŷr pszcz; Ruda Śl; Hanusek tar; Odra wodz*; na godni ŷfŷynta byŷe ŷe babůfki pŷc *Rogów wodz; Budziska, Nędza, Rzuchów rac; Racibŷr (Brzezcie); Gierałtowice koz*; ty babůfki dŷmy na kŷncu do peca *Januszkowice krap; Kościeliska ol*. **2. 'gliniana lub blaszana forma do pieczenia babki, często karbowana':** *Cierlicko karw RCzes* [Nitsch 188]; *Zaolzie RCzes* [Kell II 128]; *Jaworzynka, Kozakowice G, Ochaby ciesz*; Na kaŷ je ta babówka, dyć nŷm trzeba piŷc! Dobrze naszmaruj tŷm babówkym, coby sie babka nie przichyciła *ŚlCiesz [ŚlCiesz]; Rudzica biel [ZarAJŚ 857]*; daŷ často do babůfki *Źory*; zroba se často v tyj nowej babůfce *Rybnik (Wielopole); Góra św. Anny strzel [OleschAn]; bl. [Bak]*. **3. 'gatunek gruszek':** babůfki to sŷm tyŷ gruški taki ŷelki co majom moc soku *Puńców ciesz; Rudziniec gliw*; babůfki sŷm uŷ zdŷaŷe *Rogów wodz; Markłowice wodz; Źory*; babůfki sŷu okrŷngŷy ŷoby japka *Gierałtowice koz*; [Wallis]. **4. 'staruska z duŷą chustą na głowie':** *Piechocice nys [DobN II 48]*.

☛ 1. zista; 2. forma.

BALANSA

Formy: *balamza Łubie tar* [SGP PAN].

Znac. 1. 'część wozu konnego, luŷno zawieszona na haku rama u nasady dyszla, do której przychepione sŷu orczyki; waga': na balanŷe ŷiŷŷom ŷorćyŷki *Orzesze (Woszczyce) mik*. **2. 'ruchoma belka ŷurawia studziennego':** studnia z bŷalamzŷom *Łubie tar* [SGP PAN].

	♦ z niem. die Balancen (< z franc.). ➤ 1. waga. 2. żerdź.
BALAS /l/, -a, -y, rz m „kozył do suszenia siana”; SGP I 39 ‘przegroda w kościele’, SJP I 311, ‘przegroda w kościele’: b a l a s P l / Radostynia prud./	BALAS <i>Znaczn. ‘kozył do suszenia siana’: Radostynia prud.</i> Balasy <i>Znaczn. ‘podkłady kolejowe’: bl. hist. [Przyw 10].</i> ➤ belek.

Przedsięwzięcia wieloletnie mają swoje ujemne strony, odnosi się to przede wszystkim do nie zawsze konsekwentnej realizacji zadań. Dotknęło to również prac nad śląskim słownikiem gwarowym. Prowadzone od 1957 r. badania z biegiem lat zdominowane zostały przez inne zadania. Prace zmarginalizowano, założenia badawcze i zasady zbierania materiału nie zostały dokładnie sprecyzowane. Według mojej oceny, do kartoteki napływał materiał z różnych źródeł, różnej jakości, w wielu wypadkach nieodpowiadający standardom leksykograficznym. Przykładowo, redaktorzy słownika piszą (Bąk, Rospond 1962: 5), że do kartoteki włączono zindeksowany materiał *Powieści ludu śląskiego* Lucjana Malinowskiego. Cóż z tego, skoro miał on wyłącznie wartość indeksu i dla prac leksykalnych był w zasadzie nieprzydatny, ponieważ na fiszce zapisano jedynie pojedynczy wyraz z podaniem źródła, strony i wersu. Z chwilą wznowienia prac w 1998 r. musieliśmy ponownie teksty Malinowskiego rozpisać. Podobnie wartość indeksu miały materiały przekazane przez starszych badaczy, często amatorów, które włączano do zbiorczej kartoteki słownika. Tymczasem w leksykografii dokonywały się dość głębokie zmiany metodologiczne. Niedomogi materiałowe zaważyły na jakości zeszytu próbnego i na całkowitym przerwaniu prac. Kryzys pogłębiany był śmiercią obu redaktorów, prof. S. Bąk zmarł w 1981 r., rok później prof. S. Rospond. Próby wznowienia prac w kolejnych latach nie przyniosły trwałych rezultatów. Przystąpiono do nich ponownie dopiero w 1998 r. w nowym kształcie koncepcyjnym pod kierunkiem autora niniejszego artykułu. Odziedziczone z poprzedniego okresu prac bolączki materiałowe, takie jak: nierównomiernie zebrany materiał, lakoniczne objaśnienia znaczeń (zwykle w postaci ogólnopolskich synonimów), cytowania niepozwalające na wyrowadzenie właściwych definicji, sprawiają do dziś duże problemy w pracach redakcyjnych. W miarę możliwości staramy się te luki eliminować, jest to bardzo trudne, bowiem starszego materiału nie można tak po prostu uzupełnić badaniami terenowymi. Dotyczy to głównie leksyki z zakresu tradycyjnej kultury materialnej. Współczesne pokolenia Ślązaków starszej leksyki już nie znają. Z tego przypadku powinni wyciągnąć wniosek badacze planujący

większe prace leksykograficzne i odpowiednio przygotować i przeprowadzić badania terenowe.

Halina Karaś w monografii poświęconej polskim słownikom gwarowym SGŚ scharakteryzowała jako słownik współczesny, duży, naukowy, alfabetyczny i dyferencyjny (Karaś 2011: 281). Niektóre z wymienionych atrybutów wymagają głębszego omówienia.

Podstawowym celem opracowania jest archiwizacja słownictwa gwar śląskich od początku XX wieku aż do przełomu wieków XX i XXI, stąd SGŚ przygotowywany jest jako leksykon *sensu stricto* naukowy. Temu zadaniu podporządkowane są założenia metodologiczne, tj. sposób opracowania materiału i utrzymanie pełnego aparatu opisu leksykograficznego i dialektologicznego. Te założenia odbiegają od oczekiwań odbiorcy popularnego nastawionego na nieskomplikowany sposób prezentowania leksyki gwarowej (z jednej strony dotyczy to uproszczonego zapisu form wyrazowych, z drugiej strywalizowanego definiowania leksemów przez ich ogólnopolskie synonimy lub pseudosynonimy⁶). Rzecz jasna, założenie „naukowości” leksykonu, oczywiście jeszcze 20 lat temu, dziś nie jest już powszechnie akceptowane, zwłaszcza gdy stawiamy na odbiorcę popularnego. Z myślą o takim szerokim odbiorcy przyjęto w SGŚ wyrazisty układ graficzny haseł. W kierunku „popularyzacji” postępuje też „łagodna” ewolucja mikrostruktury słownika. Zwracamy dużą uwagę na ogólną przejrzystość artykułów, czemu służy zredukowanie nadmiernego cytowania tekstów ilustrujących znaczenia, redukcja nadmiaru źródeł niewnoszących nowych informacji leksykalno-dialektologicznych, ograniczenia informacji geograficznych, jeżeli nie mają one wpływu na opis zasięgu wyrazu. Zwracamy też uwagę na jasny sposób definiowania znaczeń. Warto zaznaczyć, że SGŚ stał się już źródłem materiałowym dla słowników amatorskich. Jak już wspomniano, SGŚ należeć będzie do dużych słowników gwarowych. Liczebnością haseł zapewne dorówna takim słownikom regionalnym, jak *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (1987–2006), czy też *Słownik gwary orawskiej* Józefa Kąsia (2003).

Nie będę tu szczegółowo omawiał przesłanek uzasadniających potrzebę opracowania *Słownika*, wielokrotnie omawiali je śląscy dialektolodzy. Z uwagi na rozwój stosunków językowych na Śląsku w ostatnich kilkunastu latach, ważne są co najmniej dwa powody. Pierwszy ma charakter lingwistyczny i wynika ze specyfiki rozwoju i funkcjonowania gwar śląskich, które przez około 600 lat trwały w warunkach ograniczonego wpływu polszczyzny ogólnej (podobnie jak w przypadku gwar Warmii i Mazur; przy czym odnotowujemy w tym względzie spore różnice subregionalne) i dominacji języka niemieckiego, w mniejszym stopniu czeskiego. Stąd specyfika słownictwa śląskiego

⁶ Ilustracją są liczne wydania amatorskich słowniczków gwar śląskich.

charakteryzująca się różnorodnością warstw. Mamy do czynienia z licznymi archaizmami, regionalizmami, zapożyczeniami niemieckimi i czeskimi. Drugi powód ma podłoże społeczne. Na skutek postępującego procesu emancypacji etnicznej Ślązaków toczy się dyskurs wokół statusu języka śląskiego. Zwolennicy językowej odrębności Śląska przyjmują odmienności i osobliwości leksykalne gwar (bywa, że o wąskich zasięgach) za podstawę odrębnego statusu języka śląskiego. Upowszechniono tezę, że leksyka śląska na skutek wpływów obcych, niemieckich i czeskich w procesie tzw. kreolizacji, uległa tak dużym zmianom, że na tej podstawie zasadniczy trzon gwar śląskich możemy wprawdzie określić jako słowiański (zachodniosłowiański, północnosłowiański, ale niepolski) (zob. Kamusella 1998, 2001). Badania nad słownictwem dialektu powinny zweryfikować i wyeliminować wszelkie niejasności formułowane w dyskusjach. Niezwykle ciekawie przedstawiają się wyniki badań etymologicznych, które, mam nadzieję, będą regularnie prowadzone i publikowane (pierwsze analizy ujawniają wielowarstwowość procesów, śląski izolacjonizm, ale też wyraźne powiązania z polskimi regionami).

W założeniach wstępnych do SGŚ zadeklarowano, że leksykon notować będzie słownictwo dwudziestowieczne. Mając jednakże dostęp do starszych zbiorów i biorąc pod uwagę fakt, że słownik historyczny raczej się nie ukaże, postanowiono włączyć słownictwo historyczne do SGŚ, oznaczając wyrazy i źródła kwalifikatorem „hist.”. Cytujemy słownictwo z kilku rękopiśmieniowych zbiorów z przełomu wieków XIX i XX, chodzi tu przede wszystkim o materiały Michała Przywary⁷, Hermana Koellinga⁸ oraz o *Słownik dialektyczny Księstwa Cieszyńskiego* Andrzeja Cinciały (1998)⁹, wykorzystujemy też

⁷ Ks. Michał Przywara (1867–1906) pochodził z podopolskiej Polskiej Nowej Wsi (ówcześnie Polnisch Neudorf), już sama nazwa wsi mówi o etnicznym charakterze okolic Opola. Jako kapłan pracował w różnych miejscowościach Śląska: w Mikołowie, Pszowie, Książęcej Nowej Wsi pod Sycowem. Ciężko chory umiera w 39 roku życia we Wrocławiu w 1906 r. Jego dorobek naukowy obejmuje prace z historii, onomastyki, folklorystyki. Najważniejszym dziełem są *Narzecza śląskie*, którego częścią jest słownik gwarowy liczący 13 tys. haseł. Fonetyczno-gramatyczna część *Narzeczy* została opublikowana (Przywara 1987), natomiast słownik do dziś pozostaje w rękopisie (rkp Biblioteki Śląskiej R. 15/II vol. 3–4).

⁸ Karl Ernst Herman Koelling (1841–1902) pochodził z Byczyny pod Kluczborkiem, ze znanej niemieckiej rodziny pastorów związanej z Byczyną, sam piastował urząd pastora w pobliskich Proślicach. Doskonale znał polski język literacki i miejscową gwarę. Przez całe życie gromadził materiał gwarowy z różnych części Śląska. Pozostawił opis gramatyki gwar śląskich oraz słownik, których podstawę stanowi gwara okolic Kluczborka. Swoje opracowanie spisał w języku niemieckim, tworzył jeszcze w ostatnim roku życia. Poglądy Koellinga na kwestię śląską wyłożone w pierwszej części dzieła odzwierciedlają opcję niemiecką. Odrodzenie narodowe na Śląsku traktował jako akcję inspirowaną z zewnątrz, a Ślązaków uważał za polskojęzycznych, lojalnych poddanych pruskiego cesarza.

⁹ Kolejne życia, dorobek społeczny i naukowy Andrzeja Cinciały był omawiany w licznych publikacjach, zob. między innymi (Golec, Bojda 1993: 73–74). *Słownik* Cinciały dokładnie

mniejsze źródła. W ten sposób poniekąd wydłużamy perspektywę historyczną leksemów. Należy jednak zaznaczyć, że ten dodatkowy materiał, choć jest cennym uzupełnieniem, nie wnosi szczególnych modyfikacji ani materiałowych, ani semantycznych.

Pod względem geograficznym SGŚ obejmuje leksykę pochodzącą z całego Śląska, w tym z Zaolzia, z wyjątkiem leksyki gwar łaskich (planowany był odrębny słownik oparty na nowych badaniach terenowych). Śląsk jest pojmowany jako historycznie ukształtowany region etniczno-językowy, którego granice wyznacza obszar zwartej osadnictwa rdzennej ludności regionu posługującej się rodzimymi gwarami. W ciągu wieków granice etniczno-językowe Śląska ulegały znacznie mniejszym i powolniejszym zmianom aniżeli granice polityczne, toteż zasięgi zjawisk językowych i jednostek polityczno-administracyjnych z sobą się nie pokrywają. Mimo to najlepszym sposobem oznaczania geografii zjawisk pozostaje odwołanie się do jednostek administracyjnych, toteż zasięgi geograficzne leksemów podajemy według współczesnych podziałów administracyjnych. Wprawdzie przysparza to zespołowi redakcyjnemu dodatkowej pracy przy konwertowaniu starszego materiału, ale w ten sposób ułatwiamy korzystanie ze słownika szerokiego odbiorcy. O szczegółach piszemy we wstępach do poszczególnych tomów. Duży kłopot sprawiają terminy *Górny Śląsk*, *Dolny Śląsk*, nie wspominając już o tak nieprecyzyjnych określeniach, jak: *Śląsk północny*, *południowy*, *wschodni*. Właściwie każdorazowe użycie takiego terminu należałoby definiować. Współczesne rozumienie terminu *Górny Śląsk* jest rozmyte. Najczęściej pojmowany on bywa wąsko, jako rejon przemysłowych miast województwa śląskiego bądź, co gorsze, jako obszar województwa śląskiego. W starszych źródłach i opracowaniach termin *Górny Śląsk*, zgodnie z pierwotnym, historycznym znaczeniem, obejmuje również ziemie *Śląska Opolskiego i Cieszyńskiego*. Podobny kłopot sprawia nazwa *Dolny Śląsk*. Należy mieć na uwadze fakt, że to bardzo ogólne określenie, przywoływane w SGŚ za cytowanymi źródłami, w istocie odnosi się do niewielkiego obszaru gwarowego w powiatach oleśnickim i namysłowskim. Po wojnie liczba dolnośląskich Ślązaków nieco przekraczała 15 tys. osób (Senft 1990: 21). W wielu miejscowościach gwary te już nie istnieją. Nie zawsze też jesteśmy w stanie podać jakąkolwiek bliższą lokalizację leksemu, zwłaszcza gdy w źródle ogólnikowo podano *Górny Śląsk*, *Dolny Śląsk* lub w ogóle lokalizacja nie została zapisana. W takich przypadkach przed skrótem źródła umieszczamy kwalifikator [bl.] – brak dokładnej lokalizacji.

omówili Kubok, Greń 2000. W nieznanym okolicznościach *Słownik* zaginął i został odnaleziony w początkowych latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, zob. (Horodyska 1992). Co ciekawe, materiały, które znajdują się w kartotece SGŚ zostały rozpisane przed zaginięciem *Słownika*.

Cechą gwar śląskich jest ich spore zróżnicowanie fonetyczne. Na odmienności mające uwarunkowania w systemach fonetyczno-fonologicznych, a więc o charakterze regularnym (różna realizacja samogłosek pochyłonych, nosówek, mazurzenie itp.), np. *čapka, čopka, copka, čaupka, čoupka, coupka, čeupka; trava, trova, traŭva, trouva, treŭva* itp., nakładają się zróżnicowania nieregularne, zleksykalizowane, por. *bukieciċ, pukieciċ, pukeciċ; darń, dareń, darnia; dąć, dmóć, dunąć, dmić; formunda* ‘opiekun’, *formeńda, formynda, formyńda; grzmieć, rzgmieć, grmieć, brźnieć; grzmot, grzmiot, rzgmot, rzgmiot*. Pomijając różnice o charakterze systemowym, potraktowanie tylko nieregularnych odmianek fonetycznych jako odrębnych haseł słownikowych, jak czynią to niektóre słowniki, wprowadziłoby do SGŚ nadmiar redundantnych powtórzeń. Stąd konieczność zastosowania niezbędnych uogólnień. Następują one na dwóch poziomach. Pierwszy poziom to uogólnienia dokonywane przy wyprowadzaniu postaci wyrazu hasłowego, drugi, fakultatywny, przy wyprowadzaniu typów form (kiedy to pomija się zwykle systemowe właściwości fonetyczne). Hasła sprowadzamy do normy ortograficznej języka polskiego. Niekoniecznie spotyka się to z aprobatą leksykografów dialektologów przyjmujących inną koncepcję leksemu gwarowego, ale też z uwagami ze strony tych tzw. szerokich odbiorców, którzy oczekują wyeksponowania lokalnych form (rzecz jasna czytelnik je odnajduje, ale w głębi artykułu słownikowego). Można takich operacji nie dokonywać i hasło przedstawić w postaci szeregu wariantów, lecz w skrajnych przypadkach hasło szeregowo byłoby bardzo rozbudowane, jak przykładowo hasło wprowadzające wyrazy o podstawowym znaczeniu ‘katechizm’, które przybrałoby następującą postać: KATEISMUS, KATEIZMUS, KATECHISMUS, KATEJANUS, KATEJMUS, KATEJNUSZ, KATEJZMUS, KATELMUS, KATEMUS, KATEMUSZ, KATESMUS, KATEZMUS, KATIJEZMUS, KATJEZMUS.

Jeżeli chodzi o zasady wyodrębniania samodzielnych haseł, to w SGŚ zastosowano reguły przyjęte dla *Słownika gwar polskich* PAN¹⁰, adaptując je do materiału śląskiego. Nie znaczy to, że przyjęte zasady rozwiązują pojawiające się problemy. Rozwikłanie niektórych z nich wymaga głębszych analiz etymologicznych. Oto kilka przykładów.

W gwarach śląskich znaczenie ‘kalarepa, *Brassica oleracea* var. *gongyloides*’ mają następujące wyrazy: *kalarepa, galarepa, keleruba, kuloryba, oberiba*. Poza dyskusją pozostaje OBERIBA – wyraz używany na całym Śląsku z wyjątkiem Śląska Cieszyńskiego, gdzie się nie pojawia, jest to zapożyczenie z niem. *Oberrübe*. Pozostałych wymienionych form, mimo ich podobieństwa fonetycznego, nie można potraktować jako wariantów jednego leksemu z uwagi

¹⁰ Zob. *Wstęp* [w:] *Słownik gwar polskich*, t. I, z. 1, pod red. M. Karasia i J. Reichana, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. VII–XXXVI.

na ich różną etymologię. Postać KALAREPA (z formą *galarepa*) ma zasięg ogólnos Śląski (choć jest rzadziej notowana aniżeli *oberiba*). Prawdopodobnie jest wyrazem nowszym przejętym z polszczyzny ogólnej, stąd potraktować go należy jako polską pożyczkę z włoskiego *caule-rape* (USJP), *cavolo rapa* (Dor). Natomiast wyraz KELERUBA (z formą *kuloryba*) pojawia się na południu Śląska i pochodzi z niemieczyny austriackiej: *Kohlrabi*, *Kohlrübe*. Mamy zatem do czynienia z dwoma odrębnymi leksemami: KALAREPA i KELE-RUBA (o postaci hasłowej *keleruba* zadecydowała częstość występowania tego wariantu).

Zjawisko zdublowanych źródeł pochodzenia wyrazów nie jest dla gwar śląskich zjawiskiem rzadkim. Ogólnos Śląski KANDAR ‘uzda; wędzidło’ pochodzący z niem. *die Kandare* (stąd też pojawia się postać KANDARA), miesza się z rzadziej co prawda występującym, ale w zasięgu ogólnos Śląskim, KANTAR. Trudno bez głębszych studiów stwierdzić, czy na Śląsku forma *kantar* jest chronologicznie pierwotna czy późniejsza od *kandar*. W każdym razie w polskiej etymologii wyprowadza się ją z węgierskiego *kantár* (USJP).

Ogólnopolski KASZMIR ‘cienka tkanina z wełny czesankowej’ na Śląsku występuje w postaciach *kaźmir*, *kazimir*. W SGŚ nie rekonstruujemy hasła do postaci ogólnopolskiej, pozostawiając KAŻMIR, ponieważ *kaszmir* w gwarach śląskich się nie pojawia (proces zmian fonetycznych łatwo odtworzyć), taka postać byłaby formą sztuczną, fałszywą. Jednakże nie można wykluczyć potencjalnego pojawienia się słowa *kaszmir* jako doraźnego wpływu polszczyzny ogólnej. Za formą KAŻMIR przemawiają też postaci derywatów: KAŻMI-ROWY (z formą *kazimirowy*) ‘przymiotnik od kaszmir; kaszmirowy’, KAŻMIREK zdrobnienie od *kaźmir*, KAŻMIRKA ‘suknia, spódnica z kaszmiru’.

Sporo dylematów badawczych i zagadek etymologicznych wiąże się z zapożyczeniami niemieckimi. W kartotece SGŚ odnotowano dużą liczbę germanizmów o różnym stopniu adaptacji formalnej do systemów gwarowych. Największy problem sprawiają zapożyczenia o nikłym stopniu sławizacji lub całkowicie „surowe”, przejęte do gwar śląskich w ostatnich dziesięcioleciach XIX i pierwszych dziesięcioleciach XX wieku, tj. w szczytowym okresie dominacji niemieczyny i dwujęzyczności Ślązaków. Z uwagi na stosowane w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego wieku techniki zbierania materiału leksykalnego duża część zapisanych wyrazów ma słabą dokumentację tekstową i geograficzną. Materiału tego nie można obecnie zweryfikować z powodu zmian pokoleniowych i językowych. Dzisiejsze starsze pokolenie Ślązaków kończyło już polskie szkoły i z ich języka gwarowego zniknęło sporo germanizmów, nie mówiąc o pokoleniach młodszych. Inną kwestię stanowi pytanie o funkcjonalny status zapożyczeń w warunkach bilingwizmu różnie się w przeszłości ujawniającego w poszczególnych subregionach Śląska. Wszystkie te problemy stawiają przed badaczami niełatwe do pokonania bariery.

Słownik gwar śląskich różni się od innych słowników gwarowych wieloma elementami mikrostruktury: sposobem prezentowania frazeologii i koncepcją frazeologizmu, traktowaniem heteronimii¹¹ i synonimii, informacjami etymologicznymi, sposobem opracowania informacji geograficznej. Realizowana obecnie koncepcja makro- i mikrostruktury SGS opracowana została przeze mnie w 1998 r., kiedy to w opolskim Instytucie Śląskim reaktywowano pracownię słownikową. Do 2016 r. zredagowano i wydano 15 tomów *Słownika* zawierających hasła na litery A–K. Dalsze tomy są w przygotowaniu. Postać i wielkość tomów od początku uzależniona była od warunków i sposobu finansowania prac, toteż zamiast początkowo zakładanych kilku dużych woluminów zawierających całość leksyki, przygotowujemy tomy mniejsze w trzyletnim cyklu grantowym. Postęp technologiczny wymusił również zmiany edytorskie. Kolejne tomy zawierać będą wersję cyfrową na dołączanej do wydania papierowego płytce CD, zaś wraz z tomem 14. otrzymali odbiorcy płytke ze zdigitalizowanymi, dotychczas wydanymi tomami.

LITERATURA

- Bąk Stanisław, Rospond Stanisław (1962), *Słownik gwarowy Śląska*, Instytut Śląski, Opole.
- Cinciała Andrzej (1998), *Słownik dialektyczny Księstwa Cieszyńskiego*. Reprodukacja techniką offsetową z oryginału znajdującego się w zbiorach rękopisów Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Towarzystwo Miłośników Wisły, Wisła.
- SJPDor – Doroszewski Witold (red.), (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Golec Józef, Bojda Stefania (1993), *Słownik biograficzny Ziemi Cieszyńskiej*, t. 1, nakł. autorów, Cieszyn.
- Horodyska Halina (1992), *Odnalezienie zaginionego rękopisu słownika gwarowego Śląska Cieszyńskiego Andrzeja Cinciały*, „Język Polski” LXXII, 1992, s. 32–36.
- Kamusella Tomasz (1998), *Kreol górnośląski*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998, nr 1, s. 73–84.
- Kamusella Tomasz (2001), *O formach językowych używanych na Górnym Śląsku w przeciagu dziejów*, „Sprawy Polityczne” 2001, nr 5/11, s. 124–147.
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Nakładem Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kąś Józef (2003), *Słownik gwary orawskiej*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Kubok Beata, Greń Zbigniew (2000), *Słownik Andrzeja Cinciały w cieszyńskiej dialektologii historycznej*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, pod red. Hanny Popowskiej-Taborskiej, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 81–88.
- Mazur Jan (1990), *Dialektologia a nowe koncepcje i metody kartograficznego przedstawiania zjawisk gwarowych*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 35, Wrocław–Warszawa–Kraków, 143–170.

¹¹ *Heteronimy* są to wyrazy występujące w różnych gwarach, mające odmienną formę, ale to samo (lub bliskie) znaczenie. Zob. (Mazur 1990: 149).

- Nitsch Kazimierz (1936), *Stan i potrzeby językoznawstwa polskiego na Śląsku*, [w:] *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, pod red. Romana Lutmana, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, Katowice, s. 197–207..
- Przywara Michał (1987), *Narzecza śląskie*. Opracowali: Feliks Pluta, Bogusław Wyderka, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu, Studia i Monografie nr 119, Opole.
- Rospond Stanisław (1947), *Stan i potrzeby językoznawstwa polskiego na Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska*, [w:] *Stan i potrzeby nauki polskiej na Dolnym Śląsku*, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, Katowice–Wrocław, s. 58–69.
- Senft Stanisław (1990), *Sytuacja polskiej ludności rodzimej na ziemiach zachodnich i północnych w latach 1945–1960*, [w:] *Polska ludność rodzima na ziemiach zachodnich i północnych po II wojnie światowej, cz. II: Materiały z badań w 1989*, red. Robert Rauziński, Stanisław Senft, Instytut Śląski, Opole, s. 21–42.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. 1–2. Zofia Stamirowska, Henryka Perzowa (red.), Ossolineum, Wrocław 1987–1991; t. 3. Zofia Stamirowska, Henryka Perzowa (red.), Wydawnictwo IJP PAN, Warszawa–Kraków 1993; t. 4–5. Henryka Perzowa, Danuta Kołodziejczykowa (red.), Wydawnictwo IJP PAN, Warszawa–Kraków 2002–2006; t. 6. Danuta Kołodziejczykowa, Katarzyna Sobolewska (red.), Wydawnictwo IJP PAN, Warszawa–Kraków 2014.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, t. 1, pod red. Mieczysława Karasia, Wrocław–Kraków 1982; t. 2–5, pod red. Jerzego Reichana, Wrocław–Kraków 1983–1998; t. 6–9 (z.1), pod red. Joanny Okoniowej, Kraków 2001–2014.
- SGŚ – *Słownik gwar śląskich*, t. 1–15 pod red. Bogusława Wyderki, Państwowy Instytut Naukowy Instytut Śląski, Opole 2000–2016.
- Słownik gwarowy Śląska (Zeszyt próbny)*, pod red. Stanisława Bąka i Stanisława Rosponda, Instytut Śląski, Opole 1982.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4 pod red. Stanisława Dubisza, PWN, Warszawa 2003.
- Wyderka Bogusław (2000), *O Słowniku gwarowym Śląska*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, pod red. Hanny Popowskiej-Taborskiej, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 65–79.
- Zaręba Alfred (1960), *Potrzeby i plany badawcze w zakresie dialektologii na Śląsku*, [w:] *Stan i potrzeby badawcze w zakresie językoznawczej i historycznoliterackiej problematyki śląskiej*, Instytut Śląski, Katowice, s. 42–57.
- Zaręba Alfred (1960a), *Stan prac nad atlasem i słownikiem gwar śląskich*, „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN”, R. 3, z. 2–3, Komitet Językoznawczy, Wrocław-Warszawa, s. 66–69.
- Zaręba Alfred (1960b), *Słownik Starych Siołkowic w powiecie opolskim*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Rozprawy i Studia, t. XVIII, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Zaręba Alfred, *Atlas językowy Śląska*, t. I–VII, PWN, Warszawa–Kraków 1969–1989, t. VIII *Indeks*, Wydawnictwo Energeia, Warszawa 1996.

DICTIONARY OF SILESIAN DIALECTS

Słownik gwar Śląskich [*Dictionary of Silesian Dialects*] contains vocabulary from all of the region's dialects. The dictionary is based on rich lexical material, which has been collected since the 1950s. The first volume was published in 2000, since then thirteen volumes have appeared (containing vocabulary starting with letters from A to J). The core of the material is constituted by 20th-century vocabulary; however, there are many components of older origin. The aim of the editorial board is the archiving of the Silesian glossary and the structure of the dictionary is subordinated to this purpose. The article presents the structure of the entries, the rules of semantic description of the lexemes and of presenting their geographical scope. The problem of foreignisms has been analyzed and illustrated with some examples. Also described is the history of the creation of the dictionary.

NOTY O AUTORKACH I AUTORACH

Beata Biesiadowska-Magdziarz – doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa słowiańskiego. Zainteresowania naukowe: stereotypy językowe, kultura i historia Łotwy, translatoryka, polszczyzna północnokresowa. Do roku 2015 pracownik Instytutu Slawistyki PAN. Współautorka dwutomowej monografii: *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna mówiona*, Warszawa 2008; *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana*, Warszawa 2008 (współautorzy: I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka). Współautorka *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej*.

Monika Buława – doktor nauk humanistycznych, członek Pracowni Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN. Obszary zainteresowań naukowych: aksjolingwistyka, leksyka gwarowa. Autorka monografii *Sposoby wyrażania sądów wartościujących w tekstach prasowych*, artykułów hasłowych w *Słowniku gwar polskich* PAN oraz *Małym słowniku gwar polskich*. Uczestniczyła w opracowaniu *Słownika gwary Zakopanego i okolic* Juliusza Zborowskiego.

Michał Gluszkowski – doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, adiunkt w Katedrze Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Zainteresowania badawcze: socjologiczne i psychologiczne aspekty dwujęzyczności, metodologia badań lingwistycznych, funkcjonowanie gwar wyspowych w warunkach bilingwizmu, dialektologia rosyjska i polska, historia socjologii polskiej i rosyjskiej. Autor książek *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego* (2011), *Socjologia w badaniach dwujęzyczności. Wykorzystanie teorii socjologicznych w badaniach nad bilingwizmem* (2013).

Agnieszka Gotówka – doktorantka językoznawstwa w Instytucie Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Zajmuje się problematyką językowo-kulturowego obrazu rodziny w gwarach górskich.

Barbara Grabka – doktor habilitowany, prof. nadzwyczajny w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie. Zainteresowania badawcze: dialektologia, leksykografia gwarowa, etymologia, słowotwórstwo gwarowe, słownictwo religijne w gwarach.

Iryda Grek-Pabisowa – emerytowana, prof. zwyczajny dr hab. Przez cały okres życia zawodowego zatrudniona w Instytucie Slawistyki PAN. Zainteresowania: językoznawstwo slawistyczne, polszczyzna kresowa, dialektologia rosyjska i polska, leksykografia rosyjska i polska języków literackich i dialektów. Pełniła funkcję kierownika Pracowni Języka Rosyjskiego, następnie kierownika Pracowni Polszczyzny Kresowej, przez dwie kadencje była wicedyrektorem do spraw naukowych IS PAN. Autorka szeregu monografii, autorka i współautorka 8 słowników dwujęzycznych rosyjsko-polskich i polsko-rosyjskich oraz 3 słowników specjalistycznych i 3 gwarowych. Autorka ponad 200 artykułów i rozpraw naukowych. W latach 1975–1994 sekretarz redakcji, w latach 1994–2013 redaktor naczelna rocznika o zasięgu międzynarodowym „Acta Baltico-Slavica”.

Martina Ireinová – PhDr. Ph.D. Od roku 1994 pracuje w zespole dialektologicznym Instytutu Języka Czeskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej w Brnie. Zajmuje się dialektologią, jest współautorką ostatnich czterech tomów *Czeskiego atlasu językowego* oraz współpracuje przy opracowywaniu *Słownika gwar języka czeskiego*. Bierze udział w międzynarodowym projekcie *Słowiański atlas językowy*. Współpracuje z Wydziałem Filozoficznym Uniwersytetu im. Masaryka w Brnie.

Magdalena Janiga – doktorantka Studium Doktorskiego w Instytucie Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Zajmuje się nazwami osobowymi w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza.

Mirosław Jankowiak – doktor, białorutenista, polonista, adiunkt w Instytucie Slawistyki PAN. Zainteresowania naukowe: język białoruski, dialektologia białoruska, polszczyzna północnokresowa, socjolingwistyka, zagadnienia pograniczy językowych, Białorusini w państwach bałtyckich (język, historia, tożsamość narodowa). Autor monografii *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne* (Warszawa 2009), współautor *Dialektologii białoruskiej* (Warszawa 2012, razem z N. Barszczewską), *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej*, autor ponad 50 artykułów.

Irena Jaros – doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny w Uniwersytecie Łódzkim, kierownik Katedry Dialektologii Polskiej i Logopedii w Instytucie Filologii Polskiej Wydziału Filologicznego UŁ. Jej główne

zainteresowania badawcze wiążą się z polską dialektologią, badaniem systemów gwarowych położonych na pograniczach międzdialektalnych, ze szczególnym uwzględnieniem słowotwórstwa oraz dynamiki zmian w gwarach.

Hana Konečná – PhDr. Od roku 1995 pracuje w zespole dialektologicznym Instytutu Języka Czeskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej w Brnie. Zajmuje się dialektologią, jest współautorką *Czeskiego atlasu językowego* oraz współpracuje przy opracowywaniu *Słownika gwar języka czeskiego*. W latach 2004–2014 współpracowała z zespołem kultury języka w Instytucie Języka Czeskiego w Pradze, gdzie opracowała we współautorstwie internetowy podręcznik językowy. Nieetatowa nauczycielka języka czeskiego dla cudzoziemców na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu im. Masaryka w Brnie.

Вера́ніка Мікалаеўна Курцова – kandydat nauk filologicznych, docent, kierownik działu dialektologii i lingwo geografii Instytutu Językoznawstwa im. Jakuba Kołasa Centrum Badań Kultury, Języka i Literatury Białoruskiej NAN Białorusi. Autorka 150 prac naukowych, w tym słowników, pomocy i artykułów naukowych, referatów i materiałów pokonferencyjnych. Obszary badawcze: leksykologia dialektalna, leksykografia i lingwo geografia, a także socjolingwistyka i współczesny język białoruski.

Tomasz Kwoka – doktor, adiunkt w Instytucie Filologii Słowiańskiej UJ. Zainteresowania naukowe skupione są wokół historycznego językoznawstwa serbskiego, historii języka serbskiego, szczególnie historii i pochodzenia leksyki, dialektologii serbskiej i czarnogórskiej, współczesnej sytuacji językowej w krajach b. Jugosławii. Drugim kręgiem zainteresowań są zagadnienia związane z językami rusińskimi, szczególnie językiem łemkowskim w Polsce i rusińskim w serbskiej Wojwodinie. W działalności dydaktycznej zajmuje się także kulturą ludową Serbów i współczesną kulturą Serbii.

Irena Maryniakowa – emerytowana, prof. zwyczajny dr hab., była zatrudniona w Instytucie Sławistyki PAN. Zainteresowania naukowe obejmują: prace leksykograficzne (współautorstwo m. in. *Wielkiego słownika rosyjsko-polskiego*), system gramatyczny języka rosyjskiego i języka polskiego, rosyjską gwarę staroobrzędowców (we współautorstwie z I. Grek-Pabisową *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, 1980), badania dialektologiczne szeroko pojętego pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego (opracowanie zespołowe pod kierunkiem I. Maryniakowej sześciu tomów leksykalnych *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, we współautorstwie: *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, 2014), losy Polaków na terytorium byłego Związku Radzieckiego.

Сергей Алексеевич Мызников – prof. dr nauk filologicznych, kierownik działu słownikowego Instytutu Badań Językoznawczych Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu, redaktor Słownika gwar rosyjskich (*Словарь русских народных говоров*), autor licznych prac z zakresu językoznawstwa historyczno-porównawczego i typologiczno-konfrontatywnego, dialektologii rosyjskiej, historii języka rosyjskiego i ugrofińsko-rosyjskich kontaktów językowych, por. m.in. *Атлас субстратной и заимствованной лексики русских говоров Северо-Запада* (2003), *Русские говоры Обонежья: ареал.-этимол. исслед. лексики прибалт.-фин. происхождения* (2003), *Лексика финно-угорского происхождения в русских говорах Северо-Запада : этимол. и лингвогеогр. анализ* (2004), *Русские говоры Среднего Поволжья* (2005), *Атлас субстратной и заимствованной лексики русских говоров Северо-Запада* (2007).

Joanna Okoniowa – emerytowana, prof. zwyczajny dr hab. Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, długoletni kierownik Zakładu Dialektologii IJP PAN, redaktor *Słownika gwar polskich* PAN, prof. zw. w Państwowym Wyższej Szkole Zawodowej w Tarnowie. Zainteresowania badawcze: leksykografia, dialektologia, historia języka.

Małgorzata Ostrówka – doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa słowiańskiego, pracuje w Instytucie Slawistyki PAN. Obszary zainteresowań naukowych: regionalne i dialektalne odmiany języka, historyczna polszczyzna kresów wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa i Łotwa). W latach 1995–2000 prowadziła pionierskie badania języka polskiego na Łotwie, których efektem była rozprawa doktorska oraz liczne artykuły naukowe. Efektem badań nad językiem polskim w wersji mówionej i pisanej na Białorusi Radzieckiej (w latach 2003–2008) są dwie monografie współautorskie (z I. Grek-Pabisową i B. Biesiadowską-Magdziarz: *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna mówiona*, Warszawa 2008; *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana*, Warszawa 2008) i artykuły autorskie. Współautorka *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej*. Wieloletni sekretarz redakcji rocznika „Acta Baltico-Slavica”.

Dorota Paśko-Koneczniak – doktor, adiunkt w Katedrze Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zajmuje się zjawiskami socjolingwistycznymi w gwarach wyspowych, ze szczególnym uwzględnieniem społeczności staroobrzędowców mieszkających w Polsce i Polaków w Wierszynie na Syberii. Ponadto interesuje się problematyką akcentuacji w literackim języku rosyjskim i gwarze staroobrzędowców z ośrodka suwalsko-augustowskiego. Jest autorką publikacji dotyczących

funkcjonowania rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie i polskiej gwary mieszkańców Wierszyny.

Jerzy Reichan – emerytowany, prof. zwyczajny dr hab. Brał aktywny udział w pracach nad *Małym atlasem gwar polskich*. Przez wiele lat kierował Zakładem Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN i był redaktorem *Słownika gwar polskich*. Autor m.in. prac: *Małopolskie gwary jednonosówkowe*, *Zmiany we fleksji rzeczowników męskich zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe palatalne w języku polskim na tle słowiańskim*”.

Dorota Krystyna Rembiszewka – doktor habilitowany, prof. nadzwyczajny w Instytucie Slawistyki PAN w Warszawie. Zainteresowania naukowe: dialektologia polska, kontakty językowe polsko-wschodniosłowiańskie i polsko-niesłowiańskie, onomastyka, geografia lingwistyczna, leksykografia gwarowa. Autorka książek: *Gwary nadbużańskie mazowiecko-podlaskie*, (Łomża 2002), *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku*, (Warszawa 2006), „*Słownik dialektu knyszyńskiego*” Czesława Kudzinowskiego (Łomża 2007), współautorka *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (t. IV, IX, X) oraz (z Ireną Maryniakową, Januszem Siatkowskim) *Różnojęzycznego słownictwa gwarowego Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza* (Warszawa 2014).

Zofia Sawaniewska-Mochowa – doktor habilitowany, prof. nadzwyczajny w Instytucie Slawistyki PAN w Warszawie, główny nurt jej zainteresowań badawczych stanowi polszczyzna kresowa i kontakty językowe i kulturowe na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, podejmuje także zagadnienia z zakresu dialektologii, historii języka i socjolingwistyki (opis dawnego socjolektu szlacheckiego); przedmiotem jej ostatnich badań jest tożsamość warstwy ziemiańskiej na Litwie, w pracach łączy kwestie językowe z ujęciem antropologiczno-kulturowym. Opublikowała monografie autorskie: *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo* (Warszawa 1990) i *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku (na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juskiewicza)* (Bydgoszcz 2002) oraz we współautorstwie: z Włodzimierzem Mochem *Poradnik językowy. Polskie gadanie* (Wrocław 2000) i z Anną Zielińską *Dzieciństwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej. Ginąca część kultury europejskiej* (Warszawa 2007).

Janusz Siatkowski – emerytowany, prof. zwyczajny dr hab., slawista, wieloletni pracownik Zakładu/Instytutu Słowianoznawstwa (dziś Instytut Slawistyki) PAN, w latach 1974–1977 jego kierownik, w latach 1977–1982 dyrektor oraz Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Warszawskiego

(obecnie Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej), w latach 1993–1999 jego dyrektor, autor ok. 400 prac z dziedziny leksykografii czesko-polskiej, dialektologii polskiej, czeskiej i słowiańskiej, historii języka polskiego i czeskiego, polsko-czeskich i słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych.

Jerzy Sierociuk – prof. zwyczajny dr hab. W latach 1974–1996 pracował na UMCS w Lublinie, od 1996 r. jest zatrudniony w Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie obecnie pełni funkcję kierownika Pracowni Dialektologicznej Instytutu Filologii Polskiej. Redaktor serii *Gwary dziś* (t. 1–6) przekształconej w internetowy periodyk *Gwary Dziś*. Autor prac z zakresu dialektologii (głównie słowotwórstwa – m.in. *Budowa wybranych formacji rzeczownikowych – szczególnie nazw miejsc – w gwarach między Wisłą a Wieprzem* (1996)) i języka folkloru. Członek Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów oraz organizator (i przewodniczący) Komisji Dialektologicznej przy MKS. W latach 1977–1979 był lektorem języka polskiego na Uniwersytecie w Jassach (Rumunia).

Kazimierz Sikora – doktor habilitowany w Katedrze Historii Języka i Dialektologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dialektolog, badacz gwar południowej Małopolski, stylizacji gwarowej, folkloru słownego i zjawisk językowej etykiety polskiej wsi. Współautor *Słownika współczesnego języka polskiego* (red. naukowy B. Dunaj) i kilku opracowań leksykograficznych. Jego zainteresowania semantyką wyrażeń funkcyjnych koncentrują się na partykułach gwarowych, wyrażeniach egocentrycznych i elementach organizujących tekst dialogiczny. Obecnie ze swymi doktorantami i Kołem Naukowym Językoznawców Studentów UJ im. M. Karasia prowadzi badania nad stanem świadomości językowo-kulturowej wsi podkrakowskiej.

Elżbieta Smulkowa – prof. zwyczajny dr hab., specjalista w zakresie językoznawstwa polskiego i wschodniosłowiańskiego. Autorka prac z zakresu akcentologii, fonetyki i fonologii oraz słownictwa. Badaczka pograniczjęzykowych. Inicjatorka, współautorka i kierownik programu badawczego *Brasławszczyzna, pamięć i współczesność*.

Agnieszka Welpa-Siudek – doktor, asystentka w warszawskim oddziale Instytutu Języka Polskiego PAN. Pracuje w zespole opracowującym hasła do *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. W 2014 roku na podstawie obronionej pracy doktorskiej opublikowała monografię *Językowe komunikowanie uczuć w pieśniach ludowych z Warmii i Mazur*.

Jadwiga Wronicz – doktor habilitowany, emerytowana prof. Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. Redaktor *Słownika gwarowego Śląska Cieszyńskiego* (Wisła–Ustroń 1995) oraz *Małego słownika gwar polskich* (Kraków 2009). Główne zainteresowania: dialektologia i historia języka.

Bogusław Wyderka – prof. zwyczajny dr hab. w Uniwersytecie Opolskim i Państwowym Instytucie Naukowym Instytutu Śląskiego w Opolu. Obszary badawcze: leksykografia, socjolingwistyka, historia języka, stylistyka historyczna. Autor książek: *Cechy składniowo-stylistyczne siedemnastowiecznej prozy publicystycznej. Piśmiennictwo śląskie na tle ogólnopolskim* (1990); *Przedziwny wszędzie. O stylu Mikołaja Sępa Szarzyńskiego na tle tendencji stylistycznych poezji polskiego renesansu* (2002). Redaktor naukowy *Słownika gwar śląskich*.